M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 621

Title: Amubhan Dikshit (Uttarardha)

521

इस्फुतासार्धं

521

श्रीगुरुभ्योनमः मूलेव्यभिचारज्ञानेसतिउपाधिज्ञानादितियोजनायांकल्पनागौरवान्नव्याप्तिनिश्चयइत्यस्यासंगतत्वाच्चोपोद्घातत्वासंभवादाह प्रसंगादिति स्व
तस्यानुपेक्षणीयसंगः ततः पूर्वग्रंथेयेनक्रमेणस्फुटत्वंतस्यादर्शनाय उपाधिज्ञानादित्यादिमूलंव्याप्तिग्रहोपायेसाचकचिदुपाधिसंदेहादित्यत्रव्याप्तिनिश्चया
भावप्रयोजकीभूतव्यभिचारशंकाकारणज्ञानविषयत्वेनोपाधेःस्मारितत्वादितिभावः इत्थंचमूलेनव्याप्तिनिश्चयइतिग्रंथानंतरमुक्तमतइतिशेषः साध्यत्वसाध्य
नत्वेज्ञाप्यत्वज्ञापकरूपेअभिमानस्यविरोधएवपक्षेनतदभिमानंतत्रव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकादीनांप्रवेशावश्यकत्वेवैयर्थ्यंचस्यतआह योयदिति
भयदवच्छिन्नव्यापकत्वेसतियदवच्छिन्नाव्यापकइत्यर्थः तेनगुणकर्मान्यत्वेसतिसत्तावान्जातेरित्यादौसंयोगोगुणकर्मान्यत्वेसतिसत्तादिसाध्येच
द्रव्यत्वेनाव्याप्त्यतिव्याप्ती एकरूपेणेति एकप्रकारेणैकसंबंधेनचेत्यर्थः तेननद्रव्यत्वत्वेनसमवायेनचवह्निधूमेवाप्रातिव्यापकेस्यद्रव्यत्वस्यद्वित्वादि
नासंयोगादिसंबंधेनचधूमंवह्निंवाप्रति अव्यापकत्वेपिवह्निमान्धूमादित्यत्रधूमवान्वह्नेरित्यत्रवान्नव्याप्त्यव्याप्तिः तद्वह्निनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूप
व्यापकत्वप्रवेशेव्याप्यत्वाप्रवेशेनान्योन्याश्रयस्याप्रसिद्धेरह साध्यनिष्ठव्याप्तिमिति धूमवान्वह्नेरित्यत्रार्द्रेंधनाद्युपाधेः साध्यव्यापकत्वं धूमनिष्ठव्याप्तिनिरू
पकत्वंधूमनिष्ठार्द्रेंधनव्याप्तिग्रहेवार्द्रेंधनाव्यापकतत्सामग्रीरूपोपाध्यभावज्ञानंकारणंआर्द्रेंधननिष्ठसत्तत्सामग्रीव्याप्तिग्रहेचद्रव्यत्वादिरूपोपाध्यभावज्ञा
नंकारणमितिक्रमेणानवस्थायाएवसंभवादन्योन्याश्रयएवनसंभवतीत्यतस्तदुपपादयतिसाचेति साध्याधिनिरूपितसाध्यनिष्ठव्याप्तिः यावदु ॐस
पाधिव्यापकव्यापकत्वरूपानोपाधिकत्वेतियावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यानोपाधिकत्वज्ञानहेतुत्वेव्याप्तेः प्रवेशेनान्योन्या १
श्रयासंभवादिति अतएवज्ञानादेवसत्त्वेवकारेणोक्तरूपसाध्यव्यापकत्वाघटितानोपाधिकत्वान्तरज्ञानव्यवच्छेदः धूमनिष्ठार्द्रेंधनव्याप्तिग्रहेपाव

दार्द्रेंधनव्यापकको धूमइतिज्ञानंकारणंवाच्यं आर्द्रेंधनव्यापकमार्द्रेंधनमपीतितन्नापि धूमनिष्ठव्याप्तेस्तन्निरूपकत्वज्ञानमपेक्षितंतथाचार्द्रेंधनेधूमनिष्ठव्या
प्तिनिरूपकत्वग्रहेसतिधूमनिष्ठव्याप्तिग्रहः धूमाविगतव्याप्तिग्रहेचसतिविशेषणज्ञानात्तद्व्याप्तिनिरूपकत्वमार्द्रेंधनेग्राह्यमित्यन्योन्याश्रयः धूमनि
ष्ठव्याप्तेस्तन्निरूपत्वस्यचग्राह्यस्यभेदान्नात्माश्रयः अतएवपावहदुपाधिव्यापकव्याप्यत्वमुपेक्ष्यतद्व्यापकत्वमित्युक्तं मतांतरमाह व्यापकत्वमित्यादि
ना अविशेषितव्यापकत्वकथनेनयत्रयद्व्यापकत्वंनिविष्टंतत्रातन्निष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमेवत्यनवस्था अन्यथापाधिव्यापकत्वस्यतद्वन्निष्ठत्वताभा
वप्रतियोगित्वरूपतद्व्यापकत्वप्रवेशेऽनवस्थायाअसंभवात्स्वमतेतूपाधिनिष्ठसाध्यव्यापकत्वमात्रंसाध्यविनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वरूपमुपाधिव्या
पकेत्यादौप्रव्याहृतव्यापकत्वमशेषमन्योन्याश्रयापरिहारएव अतएवोपाधेःसाध्यव्यापकत्वमितिविशेषितमेवस्वयमुक्तंव्याविदेशति अनौपाधिक
त्वशरीरनिविष्टोपाधिसमतिदृष्टइत्यर्थः संप्रदायइति अपदार्थव्याख्येवारवारस्सः ननुतदधिकरणानधिकरणत्वमुपाधिनाघटकसंबंधेनतदधि
करणावृत्तित्वंअन्यथासंबंधभेदमादायाव्याप्तेः तथाचद्रव्यंसत्त्वादित्यादौसत्त्वाधिकरणगुणनिष्ठद्रव्यत्वाद्यभावाधिकरणइतित्वस्यसंयोगे
सत्त्वात्साधनाव्यापकत्वसमर्थनेपिजातिमान्मेयत्वादित्यादौसत्त्वादेःसमवायेनोपाधित्वेनस्यान्मेयत्वाधिकरणसामान्यनिष्ठसत्ताभावाधिकरण
सामान्यादौसंभवायेनवृत्तेरभावादुक्तानदधिकरणावृत्तित्वस्यसत्तायामसंभवात् एवंद्रव्यंसत्त्वादित्यादौविशिष्टसत्त्वस्योपाधित्वंनस्यादि
विशिष्टस्यानतिरेकेणगुणाघटितत्वस्यतत्रासत्त्वादत आह तदधिकरणेति विरोध्यर्थकनञा तदधिकरणवृत्तित्वविरोधित्वंलभ्यतेतत्प्रतियो
गित्वविशेषणमितिदर्शयति यत्प्रतियोगित्वमिति तदधिकरणज्ञायमानमधिकरणत्वेनतदधिकरणाधिकरणत्वंमसमव्याप्तेयत्वार्थकत्वेनञा

शि·टी·म· नविषयत्वलाभात् विरोधिविषेचग्रहप्रतिबंधकग्रहविषयत्वं यादृशप्रतियोगिन्चज्ञानेयदधिकरणे प्रतियोग्यधिकरणत्वग्रहप्रतिबंधस्तादृशप्रतियोगित्वमिति
फलितोर्थः कीदृशं तदित्याह प्रतियोगीति प्रतियोगित्वपदस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वार्थकत्वे तद्घटित्वाभावे ऽस्यैवैयर्थ्यमत आह प्रतियोगिव्य
२ धिकरणत्वेनेति न च कालः कालपरिमाणवान्मेयत्वादित्यत्र कालिकसंबंधेनोपाधौ पत्तदावव्याप्तिः तेन संबंधेन कालेप्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्या
प्रसिद्धेरिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेननिरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां यद्धर्मावच्छिन्नत्वयत्संबंधावच्छिन्नत्वोभ
यावत्तेनसंबंधेनतद्धर्मावच्छिन्नस्यैव साध्यव्यापकत्वादिति भावः स्वयं वक्ष्यमाणस्य सव्यामो मिश्रातनयत्वादित्यत्र स्यासायनावच्छिन्नसाध्यव्याप
कस्य शाकपाकजत्वस्य साधनस्यापि पक्षधर्मत्वात् लक्ष्यधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्यसंभवात् वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र बहिर्द्रव्यत्वा
वच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकेस्योद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वरूपसा
धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्यसंभवाच्चसांकर्यमत आह अनयोरिति अग्रेइति यत्रपक्षेहेतुमति च साध्यमित्यो दिशं पद्धत्यर्थः पक्षादितर इति पञ्चमीत
त्पुरुषे सर्वनामकार्यं पक्षेतरस्मिन्नित्याद्यतो बहुव्रीहिमाह पक्षइतरइति पक्षेतरस्य प्रमेयत्वादेः पक्षेसत्त्वात्साधनव्यापकत्वमत आह भावप्रधानेति
नच भावप्रधाननिर्देशादेवसर्वनामकार्याभावे बहुव्रीह्याश्रयणमसंगतं सर्वनामशक्तिमूललक्षणयाऽर्थान्तरोपस्थापनेपि सर्वनामकार्यस्य संभवा हम
त् बहुव्रीहौ तथात्वेपि निषेधानुशासनबलादेव सर्वनामकार्याभावादिति पक्षेतरपक्षावृत्ति धर्मार्थकत्वे अयेपर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र पर्वताऽवृत्तिधर्मान्य
त्वादित्यर्थे असंगतिः तत्र धर्मिलक्षकत्वे प्रथमतएव धर्मिलक्षकत्वं स्यादित्यस्वरसः केचिदित्येनेन सूचितः भावप्रधानत्वे नैवोपपाद्यमिमाह तदात्म्येनेति व २

हुव्रीहिस्त्वावश्यक इति भावः अतएव तादात्म्येन व्यापकत्वस्य तात्पर्यविषयत्वादेव पर्वतेतरस्य तादात्म्येन साध्यव्यापक
त्वे तादात्म्यावच्छिन्नपर्वतेतराभावः पर्वतेतरान्यत्वरूपो व्यापकाभावतया वह्न्यभावसाधने हेतुरुपपद्यत इति भावः इतरथा भावप्रधाननिर्देश
न प्रकृतग्रंथस्य पर्वतेतरत्वाद्युपाधिपरत्वे व्यापकत्वादिति पर्वतेतरत्वरूपव्यापकवतोन्योन्याभावः पर्वतेतरान्यत्वरूपस्तस्यापीत्यर्थः गमकत्वं
व्याप्याभावसाधकत्वं संगमनीयं पर्वतेतरान्यत्वादीसन्नुपज्यते यद्यपीति व्यर्थविशेषणत्वं हि तद्विशेषणावच्छेदेनान्वयव्याप्तिधीविरोधि
तयानुमानेदोषः अत्र तु व्यतिरेकव्याप्तिवगमकतोपयिकीति व्यर्थविशेषणत्वमकिंचित्करमिति भावः तथावैय्यर्थ्ये पर्वतेतरव्यतिरेकस्य नन्यूभा
वव्याप्यत्वे पर्वतांशस्यवैयर्थ्ये तथापि अनुमानदूषकव्यर्थविशेषणत्वस्याभावेपि वास्तवेति यद्व्यतिरेकत्वं साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकविशेष
णाघटितं तत्त्वे सति साध्यव्यापकत्वादिशालित्वं विवक्षितं प्रगल्भमतमाह ययोरिति व्याप्यत्वन्नियतिरेकित्वंव्यापकीटावन्वयव्याप्तौ साध्यसा
धनयोर्विशेषणं ननु व्यापककोटौ व्यतिरेकव्याप्ताविति द्वयोःपितुव्यापकव्यतिरेकव्याप्तिमेवमुपगमसुपन्यस्य व्याप्तिमिदं शीता अन्यथा व्याप्यव्यति
तिरेकिणोर्ययोरन्वयोव्याप्तिस्तयोरव्यस्य व्यतिरेकव्याप्तिरित्युक्तौ तद्द्वयेन दृष्टोपस्थितपरामर्शे व्याप्यत्वाद्ने व्यतिरेकित्वं व्यापककोटावपि ल
भ्यस्यादिति हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुतावच्छेदकसंबंधेन व्याप्यत्वमित्यर्थव्यतिरेक प्रतियोगित्वे सति यः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नतादृशाभा
वप्रतियोगिताव्यवच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नानिरूपितव्याप्यत्ववान्स तत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपित
व्यापकतावच्छेदकतद्रूपावच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगीति व्याख्यार्थः संयोगेनमेयंवाद्व्यत्वादित्यादौ व्याभिचा

शिरो.भ. रवारणाय साध्यादिरिति व्याप्यवृत्तित्वव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य संयोगस्यापि संभवेन सामान्याभावरूपव्याप्यवृत्तित्वव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् साध्यतावच्छेद
कं वपर्यंतानुधावनं प्रमेयत्वादिरपि कालिकसंबंधावच्छिन्नव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वात् साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वं तादृशप्रतियोगिता
३ यां विशेषणं द्रव्यं सन् संयोगादित्यादौ व्यभिचारवारणाय हेतुरिति संसर्गसंयोगाभावस्य केवलान्वयितया तन्निरूपितव्याप्यता यो द्रव्यत्वाभावत्वस्य द्रव्यत्व
त्रोषणाव्याप्यानां नानावच्छेदकत्वात् संयोगस्यापि सम्भवतत्वेन रूपेण व्याप्यवृत्तित्वव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् व्यधिकरणसंबंधेन संयोगाभावस्यापि व्याप्यवृत्तित्वा
च्चतथैव दोषस्त्वतो हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेति पर्वतेतरत्वाभावस्य तद्यत्त्वादिनावच्छिन्नाभावव्याप्यत्वेऽपि विशेषणताभावात् इत्यस्य
सिद्धार्थव्यापकोऽतस्तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वस्य संबंधभेदस्य चानुधावनं अन्यथा प्रमेयत्वादीनामपि कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्य संयो
गादीनामपि समानाधिकरणद्रव्यत्वादिरूपपरंपरणसंबंधादिनाभावस्य व्याप्यत्वव्यापकत्वयोः संभवाद्व्याप्यवृत्तित्वव्यतिरेकित्वं साधनपोर्थ्यकमेव
स्यात् न च व्याप्यवृत्तित्वव्यतिरेकित्वं च विशकलितमेव विशेषणमस्तु व्याप्यवृत्तित्वव्यतिरेकस्तत्प्रतियोगित्वमिस्वनुसरणं किमर्थमिति वाच्यं आका
शाभाववान्द्रव्यत्वादित्यादौ व्यभिचारात् आकाशाभावस्य प्राचांमते भाकाशरूपव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् व्याप्यवृत्तित्वसत्त्वेऽपि इति महातिरेकप्रति
योगित्वस्थाने देशने च प्रयासगौरवात् अत एव व्याप्यवृत्तित्वव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्याधिविशेषणमस्तु तो व्याप्यवृत्तित्वमात्रं निवेश्यतां तावतैव न
वसंयोगादित्यादौ व्यभिचारवारणसंभवादिति दूषणमस्य नं. यथा सन्निवेशे व्यर्थाभावात् केचित्तु समानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितस्वलघु हरि
रूपसनियतगुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वामिति मते द्रव्यं कंबुग्रीवादिमत्त्वादित्यादौ कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छेदेन द्रव्यत्वव्याप्तिमत्त्वेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेणाव्य ३

हेतुतावच्छेदकरूपेण कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तेरसंभवेन व्यभिचार इत्यतो व्याप्यवृत्तित्वस्य स्वातंत्र्येण हेतुविशेषणत्वेऽपि हेतु
तावच्छेदकरूपेण व्यतिरेकप्रतियोगित्वविशेषणमावश्यकमित्याहुः वस्तुतस्तु व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोर्हेतुसाध्ययोरिति यथासंख्यमन्वयः तथा च व्याप्य
वृत्तित्वं हेतौ व्यतिरेकित्वं साध्ये विशेषणं अन्यथा व्याप्तिप्रतियोगिवैय्यधिकरण्याघटितत्वेनोपाध्यपि संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वे प्रतियोगि
वैय्यधिकरण्याघटितव्याप्यभावसत्त्वादिवने व्यभिचारः व्यतिरेकित्वं च वृत्तिमदत्यतिरेकप्रतियोगित्वं तेनाकाशाभावसाध्यकेन व्यभिचारः इदं चाजवो ध्र
पर्वतेतरत्वं न वह्निनत्वावच्छिन्नव्याप्यता निरूपितव्यापकताशालिवह्न्यभावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतावच्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नत्वाभावात् तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं च वह्निसामग्रीत्वादि कर्मवप्रसिद्ध्यादि च पर्वतेतरत्वेऽपि तद्ध्य क्तत्तद्रूपमेवावच्छेदकमादाय हेत्व
सिद्धिरिति संस्वनेन च पर्वतेतरत्वं न तादृशव्यापकतावच्छेदकं वह्न्यभावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभावत्वाभावादिति प्रयोगः तादृशस्वं
वह्निसामग्रीत्वादिकमेव मासिद्धमिति इदं चाचित्यं पर्वतभेदत्वादिनोपाधित्वस्यैव वारणेऽपि वन्हि क्तत्वादिना तथात्वं तुवारमिति दिक् अहेतुकत्वेति इ
दं शरीरहेतुकं अहेतुकत्वादित्यत्र व्यतिरेके शरीरविशेषणत्वे व्यर्थे न व्यतिरेकव्याप्त्यभावे न्वयव्याप्तिसत्त्वादित्यर्थः धूमाभाववान्वह्न्यभावादित्यादौ धू
माभावत्वादिना व्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः तत्र धूमव्यापकवह्न्यभावदिनैव धूमाभावानुमानसंभवे धूमाभावत्वावच्छिन्नवह्न्यभावनिरूप्यापरानुपपग
मस्यापि संभवादिति तन्नोदाहृतं न तु व्यतिरेकमदनस्तमपदार्थरूपोऽभावो वाच्यः न चेत्तु प्रकृतासंगतिः पर्वतेतरत्वाभावस्यापि पर्वतरूपत्वादितिवा
च्यं पर्वतान्निष्ठभेदप्रतियोगित्वाभावस्य पर्वतत्वसमनियतस्यापि प्राचां मते प्रतियोगिभेदेन भिन्नस्य समप्तमपदार्थरूपत्वादित्यत आह एवमपीति

शि॰टी॰भ॰ केचित्तु स्वविशेषणाघटितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वमित्यत्र विशिष्टताद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावकाद्विशेषणं तदवच्छिन्नतद्विशे
ष्याभावत्वभिन्नत्वेन साध्यतावच्छेदकविशेषणीयं अन्वयव्याप्त्यनभ्युपगमो वा स्वरसः इत्याहुः एवमपि उक्तव्याप्तिस्वीकारेऽपि केवलान्वयिनीति व्याप्ति
४ रेकिविशेषणेनैवोक्तव्याप्तेस्तत्राप्यनभ्युपगमात् तथाच पक्षेतरसाध्यान्यैदत्तातिव्याप्तिरनेन प्रकारेण वारयितुमशक्येति भावः तद्रहिते साध्यरहि
ते पक्षे उपाधिरेवेति पक्षसाधनाव्यापकत्वसंभवः तत्रोपाधिरेवेत्यर्थः सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वाभिप्रायेणेदं ननु प्रस्तुतत्वादिनान्नोपाधित्वेना
नन्यादिरुक्तत्वेन लक्षणदूषणमलक्षणगमनस्येवातिव्याप्तिपदार्थत्वादतः आशये स्फुटयतीयद्दूषयतयेति नान्यत् इतरभेदानुमापकं अदु
पयुक्तत्वात् अनुमानदूषणप्रसंगे तस्यानुपयोगात् तत् प्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकं उक्तेरूपं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक
त्वं अनुमितिमात्रेति तथाचोक्तरूपं न प्रतिबंधकमित्यपेक्षेयं तद्व्याप्यावत्तदुपाधित्वरूपमितिभावः मूले अनुपाधित्वेउपाधित्वं घटकसाध्यव्याप
कत्वानिश्चे उपाधिमात्रं उपाधित्वनिश्चयः पक्षज्ञान्यत्वेन निश्चितस्योपाधित्वनिश्चयसंभवादुपाधिमात्रमिति न संगच्छते इति अत आह सत्यति
पक्षेति पक्षदृष्टत्वेन निश्चयेतदभावस्य निश्चयेन सत्प्रतिपक्षत्वाभावादितिभावः इतरथा व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकत्वं न स्यादुच्छेदः विशेषद
शिनां साध्यव्यापकत्वानिश्चयः पक्षादन्येदिरस्य स्ववापक्षः इत्यन्वितेन निश्चितस्येत्यर्थः विपक्षव्यावर्तकधर्मवत्त्वस्योपेक्षायां बीजमाह विपक्षेति
इदान्यत्वविशिष्टपर्वतेतरत्वादेरित्यर्थः विपक्षव्यावर्तकत्वं चयाकिंचित्विपक्षवृत्तितावच्छेदकं यत्तत्त्वाविशेष्यतावच्छेदकस्वाविशिष्टत्वदवच्छिन्नाभा
वेवत्वद्विपक्षकत्वत्वं तचया आर्द्रेन्धनादेराद्रत्वादिनद्दूष्यसाधकविपक्षायोगोलकवृत्तितावच्छेदकंपदिधनत्वं तदवच्छिन्नस्य विशिष्टाभावव

स्यायोगोलकात्मकतद्विपक्षकं भवति तादृशविपक्षव्यावर्तकान्यपर्वतान्योन्यत्वादौ पर्वतादेरिति द्रव्यसंत्वादित्यादौ गुणाद्युपाधौ गुणत्वमप्येवं विपक्षाव्यावर्तकता
द्विशेष्यतावच्छेदकाभावेन निरुक्तव्यावर्तकत्वायोगादतो विपक्षाव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्नेत्यत्र विशेषणपदं यत्किंचिद्धर्मेतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषण
त्वंचात्तदर्थः तेन गुणत्वादेर्निरासः वस्तुतस्तु यत्किंचिद्विपक्षभेदव्याप्यतावच्छेदकको धर्माविशिष्टत्वं नैव पक्षाव्यावर्तकत्वं आर्द्रेन्धनादौ सत्त्वमेव विशेष
णं तदयोगोलकभेदव्याप्यतावच्छेदकं पर्वतेतरत्वादौ पर्वतादिविशेषणं तु न किंचिद्विपक्षभेदव्याप्यतावच्छेदकमिति अत एवोपाधिताघटकसंबंधेनाविपक्ष
वृत्तित्वस्य विवक्षायां द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगादिसंबंधेनोपाधावव्याप्तिरित्यादिदूषणमनवकाशं विशेषणानवच्छिन्नेति साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयो
रन्यतरमात्रावयि नचैवं पर्वतेतरत्वादावहेविशिष्टत्वेन साध्यव्यापकत्वस्य महानसत्वविशिष्टत्वेन साधनाव्यापकत्वस्य विपक्षाव्यापकत्वस्य वि
पक्षाव्यावर्तकाविशेषणानवच्छिन्नस्य सत्त्वोपक्रान्तिव्याप्तिरिति वाच्यं एकरूपावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिविवक्षणेनैव तान्निरासादिति तादृशविवक्षितेत
स्याविशेषणदानविवक्षितं इत्याशंक्य दृश्यभिप्रायवानाहेत्यन्वयः ननु तथापीत्यादिना पक्षेतरव्याप्तेरभिधानेन घटनेऽस्वयमेव तत्रातिव्याप्तेरभिधाव
नेन तस्यालक्ष्यत्वस्वीकारादत आशयं स्फुटयति पक्षेतरस्येति व्यक्ततो वक्तृगस्य दूषकताप्रयोजकरूपवत्त्वः तत्त्वेन ज्ञायमानस्य इदंचोपाधेस्तमिति
पक्षत्ववत् आनिसंघपत्वाभ्युपगमे नपदात्र साध्यव्यापकत्वादिज्ञानं तदासउपाधित्वमभिप्रायेण मूले च सर्वत्र साध्यव्यापकत्वादिपदं पदतज्ञा
नपरं तद्व्य पक्षेतरत्वस्य वारणीयचेत्तत्रापितस्येत्यस्यान्वः तथापीत्यादिवा सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वपक्षमात्र तत्र साधनाव्यापकत्वस्यानुपयोगात्साधार
णयापतावमात्रेस्यति पदं व्यावर्त्य साध्यव्यतिरेकोन्नयन्नपक्षमेति तथाच मूलेमात्रपदेन विपक्षाव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्नत्वस्य व्युदासः सा

त्रि०टी०अ० ध्याव्यापकत्वमात्रं न दूषकं पक्षेसाध्यव्यापकाभावस्य साधनेन वा साध्यव्यापकव्यभिचारस्य सत्प्रतिपक्षस्य व्यभिचारेऽन्तर्भावकत्वादत आह दोषेति दोषस्य स
त्प्रतिपक्षस्य दोषस्य वा उन्नयेनोपयोक्तृत्वादित्यर्थः पक्षेतरत्वस्य न तावन्नित्यदूषणासमर्थत्वं तस्यैव जातित्वादत आह तदुत्तरस्येति एवं चोपाधेर्दूषकत्वं व्यभि
५ चारानुमानद्वारा आनमात्रस्योच्छेदे च व्यभिचारानुमानद्वारा अनमात्रस्योच्छेदे च व्यभिचारानुमानस्याप्युच्छेदाय क्षेतरे तस्य दूषणासमर्थत्वे जात्यु
त्तरत्वामिति तद्वारणाय विपक्षाव्यावर्तकदूषणादिविशेषणानामनुचितमिति अत एवेति मूलार्थः मूलेदूषणसमर्थत्वेनेति अनुमानप्रकृतिरक्ततद्द्वा
नदशायामेवेति नानुमानोच्छेदापत्तिरित्याशयः एवं पक्षिणोपाधित्वस्यैवाभ्युपगमादुपाधिविभावपीति तदुक्तिर्नेष्टुं केत्यत आह उपाधित्वानंगीका
रेपीति तत्वेतिशेषः न स उपाधिरिति तथा च तद्वारकविशेषणं न युक्तमिति भावः व्यभिचारे न्यायकत्वाभावमुपक्रम्य यथाहीत्यादिना व्याप्यभा
वो न्यायकत्वाभावे हेतुवचनमसंगतमतो न्यूनताभंगाय प्रथमे हरयति व्यभिचारेणेति आदिनाव्याप्यत्वाभावपरिग्रहः उभयस्योपक्रमे व्यभि
चारे न्यायकत्वाभावे हेत्वप्रदर्शनान्न्यूनत्वमतो हेतुरपनि अव्याप्यत्वाविनेति साध्यं हरयति अव्याप्यत्वादीति ननु प्रतिपक्षवद्बहुत्वरूपवत्न संपन्नये
सत्प्रतिपक्षेसत्प्रतिपक्षोऽद्भावनं युक्तमेनेत्यत आह व्याप्तीति बहुत्वस्य प्रतिपक्षबहुत्वस्य न सत्प्रतिपक्षतायामिति समभ्यर्थ्योपयोगित्वं
तथा चानुमितिप्रतिबंधकतापर्युक्तेन बहुत्वं वलमित्यर्थः अंगभंगेति व्याप्तिपक्षधर्मताभंगेत्यर्थः तर्कोऽव्यापकतया बहुत्वं बलमित्यर्थः तथा च पूर्वे राम
तादृशात्तर्कोऽव्यापकं न हन्तं तत्र सत्प्रतिपक्षेसत्प्रतिपक्षे सत्प्रतियक्षवदुपाध्युद्भावनं व्यर्थमेव स्यादिति मूलार्थः किं चैवानिष्टस्य एवाभिति व्याचष्टे।
एवमिति व्यतिरेकेऽसाधारण्यादित्यत्रापि हेतुं प्रदर्शयन्न चित्तादेतत्सर्यो यहेतुं दरयति साध्यस्यानिश्चये त्यादिना असाधारणत्व व्यतिरेकेऽसाधा ५

रणात् वैयर्थ्यात् उपाध्युद्भावनवैयर्थ्यात् ननु वैयर्थ्येपि व्याप्तिवलादेव तत्रोपाधिर्भविष्यतीत्यत्र तादृशी व्याप्तिरपि नास्तीत्याह मूले बाधेनोपाधिनियम
इति हेतुमतीति हेतुमति पक्षेबाधे उपाधिनियमइत्येवं व्याप्तिहपाधेस्तान्यस्य सत्वात्यविशेषात्पक्षेतरएवोपाधिर्भविष्यतीत्याशयः अनैतत्वादेरूपाधित्वसंभवा
दिति तथा च न परिशेषावकाश इति भावः तेजोमात्रेति अन्नैव परिशेषादुक्तानियमवलेन पक्षेतरे उपाधित्वसंभव इति भावः दीधितौ न चासंकीर्णेति व्य
भिचारघसंकीर्णइत्यर्थः गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटोगंधवान् पृथिवीत्वादौ प्रसिद्धस्य महानसीयवह्नेर्महानसीयत्वेलाघवमितिलाघवज्ञानसहकारे व
णमहानसीयवन्नादेर्बाधादसाधके वह्निमां धूमादित्यादौ च हेतुमति पक्षेबाधसत्वेप्युपाधेरभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः स्वाध्याभावस्येवेति साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नाभावस्येवेत्यर्थः प्रकृते प्रकृतनियमे अभिप्रायसंकोचभयादाह तदनभ्युपगमाद्धेति असंकीर्णबाधानभ्युपगमात् पक्षताव
च्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रस्यैवानुमितिविषयत्वेन पक्षतावच्छेदकस्यावच्छेदकतया अनुमित्यविषयत्वात्समानप्रकारकविरोधितिश्चय
स्यैव विरोधितया महानसीयत्वेनाभावानिश्चयस्य वाहित्वेन तदनुमितवाविरोधित्वात् सालिंगपरामर्शस्य गुणतया वधितार्थलाघवमति संधानव
शाद्दर्पितत्वस्य यानुमित्यसंभवादितिभावः तत्समप्रयोलमिति असाधारणव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन तुल्यमित्यर्थः शुद्धसाध्यव्यापकस्येति इत्थं
चोपाधिनियमइतिमूलस्य शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिनियम इत्यर्थः एतद्व्यतिरेकः अतेजस्त्वादिव्यतिरेकः पक्षेतेजोमात्रेसाध्यस्य आनुकूल्यत्व व्यति
रेकस्योग्रत्वस्य आसिद्धौ अनिश्चये सपक्षे निश्चितसाध्यवति जलादाविति साध्यनिश्चयविषयत्वं सपक्षत्वं न तु निश्चितसाध्यवत्वं तस्य नाप्र
सिद्धिरिति भावः दीधितौष्मणीति उभयत्रूपवत्तेजस्यप्यत्वानिश्चये तेजस्त्वानिश्चयस्यापि संभवादप्रतीतसाध्यसहचारत्वासंभवादनुभूतरूपव

शि.टी.भ. स्वयं तानुधावनं सपक्षसिद्धिमनुरुध्य त्रीक्षोभागपुरस्तान्निश्चयानुसरणं न चाप्रतीतसाध्यतदभावसहचारत्वमित्यत्र साध्यनिश्चयस्याघटकत्वादनु-
सरणं किमर्थमिति वाच्यं निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावर्त्तकत्वमसाधारण्यमित्यस्य निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तितया निशिश्चित्तमित्यर्थकरणाभिप्रायेण त-
६ यानुसरणात् इति यद्वा जलादावुत्पत्त्यभावमात्रज्ञाने तेजस्त्वाद्यहेतुत्वानाश्रितदानन्त्रीकपक्षेत व्यतिरेकस्यैकरूपासाधारण्याभावादुपाधित्वमस्तमि-
ति किं चैवमित्यादि एवं मूलस्य संगतिरित्याशयः प्रत्युक्तेः परेऽयुक्तं तेनेत्युक्तेः व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसंभवाच्चैतन्मूलमवतारयितुमाह असाधारणेही
त्यादिना व्याप्तिग्रहप्रतिबंधादूषकताबीजमित्यत्र तेनेत्यनेन संबंधः नन्वन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधोपि व्यतिरेकसहचारज्ञानाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाद्वानुमि-
तिस्यादत आह व्यतिरेकेति तदविशेषात् असाधारणहेतुव्यतिरेकव्याप्तिग्रहाविशेषात् न चेहेति इह पक्षेतरस्य व्यतिरेके अन्वयव्याप्तिग्रहप्र-
तिबंधीनदूषकताबीजमित्यर्थः व्यतिरेकित्वादिति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनसत्प्रतिपक्षतायामन्वयव्याप्तिग्रहस्याकिंचित्करत्वादित्यर्थः अनएवमूले
व्यतिरेकिणेत्येकत्रं न चासाधारण्यं तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वादिमूलार्थं दर्शयितुमाह नहीति यदिति इह सत्प्रतिपक्षो दूषकताबीजमिति
नेत्यर्थः तदनवकाशात् सत्प्रतिपक्षानवकाशात् प्रागुक्तरीत्येति यथा साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयं तथा साध्यव्याप्यः व्यापक
त्वेन साध्याव्यापकत्वमप्युपाधौ स्यादिति रीत्येत्यर्थः व्यभिचारानुन्नायकस्येति दूषकताया मबीजत्वमित्यादि येन नान्वयः उपाधेरन्यतोपि शंकोदयादन्यथा
गव्यवच्छेदासंभवात् महत्तानुपयोगात्त्वेवकारस्य भिन्नक्रमदर्शयितुं तथैवमूलमनुवदति उपाधेरित्यादिना भावत्वेत्यादिकं मूलकतिपयपदानि पूरयित्वा
व्याचिख्यासुर्मूलमनुवदति भवतु वेत्यादि पक्षेतरे अतिव्याप्तिवारणाय विपक्षाद्व्यावर्तकेत्यादिविशेषणदाना… हि ग्रोपातिव्याप्तिपरत्वं मूलस्य दर्शयितुं ह-

रयति उपादीयतामिति तथापीति एतन्मन्तृघातिव्याप्तिकत्वं दर्शयति आणवइति विपक्षाद्व्यावर्तकेत्यत्र यदि विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वं तदाणुत्वावच्छे-
देनापि पक्षतायां परमाणोर्विपक्षत्वमक्षतमेत्याशयेनाणवइति यदि निश्चितसाध्याभाववत्त्वं तदा जन्याणवदाह न चाणुनिष्ठत्वेद्व्यणुकस्याप्य-
णुत्वं न विशेषणत्वात् तस्य च विपक्षाद्व्यावर्तकत्वमस्त्येवेति वाच्यं न हि द्व्यणुकस्य तत्त्वेनोपाधौ प्रवेशः किंत्वणुत्वेन तेन रूपेण परमाणुरूपविपक्षस्य व्या-
वर्तकत्वमस्त्येवेति भावः प्रकृतलक्षणेऽभविष्यत्साध्याव्याप्यत्वस्य दूषकतायामनुपयोगित्वे विपक्षे तत्रान्तिव्याप्तिवारकतयैव सार्थकत्वात्तथैकतानादि-
त्वमनुपपन्नमतस्तदवतारणिकामाह नत्वित्यादिना व्यभिचारादीति आदिना सत्प्रतिपक्षपरिग्रहः उन्नायकत्वं व्याप्यतया व्याप्यीभूतव्यभिचारादिघ-
टितलक्षणाद्यव्यवच्छेदः उपाधित्वे उपाधिपदवाच्यत्वं व्यापकव्यभिचारादाविति आदिना सत्प्रतिपक्षोन्नायकव्यापकव्यतिरेकपरिग्रहः तदेतस्य दूष-
णसमुच्चायकत्वे चकारवैयर्थ्यात् तदर्थमाह तेन हि रूपेणेति दूषकतायामित्यस्य व्याख्या व्यभिचारस्येत्यादि अतिप्रसंगेनेति व्यापकव्यभिचारित्वाद-
वतिप्रसंगेनेत्यर्थः तथा च व्यापकव्यभिचारित्वादौ अतिप्रसंगभंजकस्य लक्ष्यतानियामकस्य स्वव्यभिचारेणेत्यादि दूषकताबीजस्यापि विषम-
व्यापकसाध्यरएवारणार्थं यत्साध्यव्याप्यत्वे विशेषणं भवेदभिमतं तस्य वैयर्थ्यादिति मूलार्थः मूलोक्तसाध्यप्रयोजकत्वस्य सद्धेतावपि सत्त्वेनाति-
व्याप्तेः दूरयति साधनाव्यापकधर्मेति जनकजनकत्वादिरूपप्रयोजकत्वेन विवक्षितमित्याह साध्यान्वयेत्यादि उन्नायकत्वं व्याप्यत्वं साध्यव्याप्यो-
न्नायकान्वयप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वं साध्यव्यतिरेकोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं लभ्यते अयदलेन पक्षेतरवारणमिति भाव
अन्वयोऽकरूपप्रयोजकत्वस्यानियामकत्वे अतिप्रसंगात् विषमव्यापकपक्षे तादृशो विषमव्याप्तसदिंधनादौ अतिप्रसंगात् अधातो हस स्वार्थकत्वनि-

त्रि०टि०म० नित्यसाध्यकविषयव्यापकादातिप्रसंगादित्यतो व्याचष्टे अभववतः असत्त्वइति मूलेविवक्षितं विवक्षितुमाह प्रयोजकं उपाधिपदवाच्यत्वे दीधितौ नचैवामिति एवं
७ दूषणानोपयिकव्यसाध्यव्यापकत्वस्यापेक्षणेनव्याप्तिसाध्यव्यापकत्वस्यनिवेशयितुरपि साध्यवत्त्वादावितादिना केवलान्वयिसाध्यकपक्षेतरादिसंग्रहः अनुमाधितात
पाधिपदाप्रतिपाद्यत्वे नवस्वनिष्ठधर्मोतरस्य क्वचित्तुव्याप्तियोगिपपन्नोस्वनिष्ठव्यामिसंक्रामकात्वस्यालाभात्कथंतद्वलात्साध्यव्यापकत्वस्यालाभइत्यतआह यद्धर्मेतिपद्
विषयकबोधजनकसमभ्यंतपदंसमभिव्याहारेणेत्यर्थः यद्धर्मस्यविषयत्वंविशेष्यतयाविशेषणतयावा तत् उपाधिपदं यथास्फटिकलोहित्येति अत्रस्फटिकविशे
ष्यकप्रतीतिप्रकाप्रतीतिप्रकारत्वस्य पण्यर्थविशेष्ये स्फटिकपदस्यलक्षणासंबन्धाश्चोपाधिपदार्थेनानवच्छेदकीभूतत्वत्ति धर्मान्वयप्रभेदः उपाधिपदस्वसमभि
धर्मप्रकारज्ञानजनकेभेदश्चार्थः भेदप्रतियोगिजपाकुसुमादेरनुयोगितायाच स्फटिकादेरन्वयः इत्थं च स्वभिन्नस्फटिकविशेष्यकप्रतीतिप्रकारीभूतलौहित्यानि
न्नस्ववृत्तिधर्मप्रकारकप्रतीतिजनकं जपाकुसुममित्यन्वयबोधः वस्तुतस्तु लोहितस्फटिके जपाकुसुममुपाधिरित्यादावुपाधिपदस्यधर्मप्रकारप्रतीतिजनकत्वार्थे
जपाकुसुमादिपदोपस्थाप्यसुपोरभिन्नत्वेभेदेत्वेभेदचलक्षणाइतिस्वस्योपाधिपदार्थैकदेशधर्मे भेदस्य स्वस्फटिकादावन्वयोव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अतोनस्वज्ञानिलुगमा
दानंतशक्तिकल्यात्मनं स्फटिकपदोत्तरसप्तम्याविशेष्यकत्वं उपाधिपदार्थैकदेशप्रतीत्यन्वितमर्थः धर्मश्चात्रतात्पर्यमपदयालौहित्यमेव धर्मत्वेनभासतेतथान्व
स्वभिन्नस्फटिकविशेष्यकस्ववृत्तिधर्मप्रकारकप्रतीतिजनकंजपाकुसुममित्यन्वयबोधः जपाकुसुमस्फटिकयोर्विभक्तत्वाद्दशमातीति जनकत्वासंभवाद् कुल
र्थतएवसमीपवर्तित्वस्यलाभः अस्तु वात जन्यापि सुपोलक्षणा पदिच्छ सुचिभ के लक्षणायांचुत्पत्तिविरोधस्ततःस्फटिकपदस्यैव जपाकुसुमादिभिन्नतत्सूमो ७
पवर्तित्वस्फटिकेलक्षणाधर्मत्वनैवचस्ववृत्तिलौहित्यादेर्भानेनानार्थयोर्भेदान्वयबोधस्यविभक्त्यर्थेविनाप्रकारेस्वीकारेभेदःसामीप्यंचोपाधिपदस्यैवार्थः त
न्नचजपाकुसुमानुदेनामर्थविशेषणतयास्फटिकादेर्विशेष्यतयाऽन्वयः एवंमुपाधिपदार्थैकदेशधर्मेपिजपाकुसुमादेरधिकरणत्वेनान्वयःस्फटिकलौहित्येज

पाकुसुममुपाधिरित्यत्रोपाधिपदस्यभेदःसामीप्यंवृत्तित्वंप्रतीतिजनकत्वंचार्थस्तत्रभेदादेरन्वयः एवंवृत्तित्वे चजपाकुसुमस्यनिरूपकतयालौहित्यस्यचाधिकरण
तयाःस्फटिकपदस्यस्फटिकविशेष्यकत्वं सप्तम्याश्चप्रकारकत्वमर्थः इत्थंचस्वभिन्नस्वसमीपवृत्तिस्फटिकविशेष्यकस्ववृत्तिलौहित्यप्रकारकप्रतीतिजनकंजपाकु
सुममित्यन्वयबोधः अपमत्रस्फटिकानेउपाधिरित्यत्रप्रथमसप्तम्याविशेष्यत्वंद्वितीयसप्तम्यास्त्वादीत्योनप्रकारकत्वंसाधनपदस्यव्याधर्मेपरजपाव्यापकत्वमा
त्रपरत्वं उपाधिपदस्यचसामानाधिकरण्यरूपंसामीप्यंतादात्म्यंवृत्तित्वंचाप्रतीतिजनकत्वार्थः पदार्थानामन्वयःप्रागिव एवंस्वसमानाधिकरणेतद्विशेष्यकस्वतादात्म्य
वद्व्याप्यप्रकप्रतीतिजनकः सोयमित्याकारकः स्वसमानाधिकरणेतद्विशेष्यकस्ववृत्तिव्याप्यत्वप्रकारकप्रतीतिजनकोयमित्याकारकोन्वयबोधइति सोपाधिनियत
स्योपाधेरभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्यप्रसिद्धसंबन्धस्याभावात्संयोगादिनासंबन्धेनोपाध्यभावस्याव्यभिचारविरोधित्वाभावादिहेतुणाधिरिति व्यवहारविषयस्या
भावःप्रकृतेयदभावशब्दार्थोवाच्यः तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां नहियंयदर्थयितुमाह अस्तिजातिरित्यादिना इहोपाधिरित्यत्रोपाधःसामानाधिकरण्यादेर्विषयत्वेनिरु
कर्त्तुंव्यतिरेकमाह नेहोपाधिरिति तथासतिसहेतावपिनाहूतोपाधिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्नेहोपाधिरितिप्रतीतिर्नस्यादितिभावः प्रतीतिविषयतामात्रेणान
शब्दार्थतायाइत्यव्यवस्थानिवलादेवबोधकत्वादतोव्युत्पत्तिरूपितुंव्यवहारमप्याह व्यवहारश्चेति तौप्रतीतिव्यवहारौ आलंब्येति उपाधिव्यभिचाराभावादेर्यदभाव
शब्दार्थताप्रावेल्यकस्याव्यवस्थानिवलस्यव्यवहाराधीनत्वाद्व्यवहारेचव्यवहर्तृव्यत्तानविधयाव्यभिचारादेःसंबन्धत्वंकल्पकत्वयाचप्रतीतस्यापि युक्तत्वादितिभावः
उक्तप्रतीत्योर्यथाक्रमंविषयमाह यदीति प्रमेयत्वाव्यभिचारप्रसिद्धाःस्मै स्वघात्मिकामथासंगतिरित्यतआह तदव्याप्यत्वेति उभयत्रोपाधिपदस्यउपाधेर्व्यभि
चारेव्याप्यत्वेवालाक्षणिकत्वात्तमुखतोव्यवहारोपपादनेनघटतेइत्यतोलक्षणंविनाप्रकारांतरमाह यद्वेति तेनव्यभिचारेणाऽव्याप्यत्वेनवा तद्वत्त्वहेतौ साधन

त्रि·टि·प्र· तती सत्त्वम्पृथ्व्यामभावान्वयनिश्चेत्वाहन्नित्युक्तं इतरथा तु तेन संबंधेनोपाध्यभावः साधननिष्ठो न होपाधिरित्यसार्थोऽध्य शक्यत्वादिति नेहोपाधिरित्यस्योपाधिव्यभि
८ चाराभावार्थकत्वेय सदेयद्व्यभिचारादौ लक्षणा तेन संबंधेनोपाध्यभावार्थकत्वे वात्रोपाधिनेन संबंधेन पदभावपरत्वमिति भावः यथाश्रुतव्यभिचाराविरोधित्वे साध्यव्याप्यत्वस्यै
वलाभात् साध्यसमव्याप्यत्वमुपाधेर्न लभ्यते इति तल्लाभाय व्यभिचारविरोधित्वं निर्वक्ति तदभावस्येत्यादिना तदभावस्य यद्व्यभिचार घभावस्य नत्सत्त्वइत्यादौ तत्सदृता
दृशपदं भावपरं विषमव्यापकाभावस्य साध्यादौ व्यभिचारविरहेण सामानाधिकरण्यसत्त्वादवश्यमिति तद्विरहिणि तदभावविरहिणि विषमव्याप्याभावविरहिणि प्रमेयत्वा
दौ व्यभिचारस्य सत्त्वादवश्यमिति अव्याप्यानस्य घटकत्वे समव्याप्यव्याप्यत्वात्मकयदभावविरहिणि गगनादौ व्यभिचारसत्त्वादसंभव इत्यतो धर्मइति नहि रहस्यव्यभिचार
व्याप्यत्वं तन्न व्यभिचारविरोधित्वं स्वरूपतो न घट नद्दस्वतस्तदभावनिष्ठमेवदलांतरं निर्वक्तुं ह्रवंदलमनुवदति तत्सत्त्वइत्यादिना यद्वा व्यभिचारप्रभावान्वयव्यतिरेकान
विधाय्यन्वयव्यतिरेकशालित्वरूपं व्यभिचारविरोधित्वमुक्तं व्यभिचाराभावसमानियतत्वरूपं तदाह तत्सत्त्वइत्यादि अन्वाप्यव्याप्यत्वस्य घटकत्वे व्यभिचारविरहविरहिणि
गगनादावुपाधिव्याप्यत्वरूपतदभावाभावादसंभव इत्यतो धर्मेति ईदृशव्यभिचारविरोधित्वे आघदलाद्विषमव्यापकस्यापीति यद्दलान्वीविषमव्याप्यसाधारणीयं दृशीय
ति ईदृशत्वेत्यादिनाव्यापकत्वेति धूमस्य विषमव्यापकमार्द्रेन्धनं तत्र व्यभिचारप्रभावसत्त्वेपि धूमव्यभिचारसत्त्वादित्यर्थः विषमव्याप्यं धूमस्य तन्महानसत्त्वं सा
ध्ये धूमादौ तद्विरहेपि तन्महानसत्वव्यभिचारप्रभावरूपयदभावविरहेपि धूमव्यभिचारित्वाभावादिति भावः एतावता समव्याप्यत्वं लब्धं नतु साधनाव्यापकत्वमतस्तल्लाभा
यतादृशधर्मस्येति उक्तसंबंधेनेति उक्तसंबंधेन स्वव्यभिचारित्वे सत्वाव्याप्यत्वेन वा संबंधेन उक्तस्यासंबंधस्य हेति नियामकत्वेमानाभावादाह उक्तसंबंधस्यावेति उक्तस्यो
पाधेरेवेतिपाक्षिकाविकोनोपाधित्वमतियोगितयोऽतत्ववेशालाभातय समव्याप्योपाधेरसंभवस्तत्रानोपाधित्वस्याप्रसक्तो व्यभिचारं चातत इत्यादि ग्रंथस्यानादाह सत्त्वचेति तथा चेव

कारेण लभ्यस्येतद्भिन्नस्य निरूपाधित्वे तादृशव्यभिचारिणोऽपि निरुपाधित्वप्रसक्तौ तद्व्यावर्तकमिति भावः अतएवेति यतएवोक्तरीत्योपाधिर्निरुक्तो तदेवेत्यर्थः
साध्यव्याप्यताघटितप्रकारांतरेण तस्य निरुक्तोत्वं नोपाधिकत्वं पारिभाषिकं स्यादितिभावः यत्साध्यके व्यभिचारः प्रसिद्धस्तत्साध्यक एव स हेतावनौपाधिकत्वं के
वलान्वयिसाध्यके व्यभिचारप्रसिद्ध्या न हि तत्र निरुक्तोपाधेरप्रसिद्ध्या न तत्रानौपाधिकत्वमिति हृदयम् केवलान्वय्यनुमित्यनभ्युपगंतॄणां मीमांसकानां मतानुसारेण
वायंग्रंथ इति ननु विषमव्यापकस्यापि दूषकतावीजसत्त्वान्महत्त्वकविशेषणवल्लक्षणकरणमनुचितमित्याशंक्य प्रयोजनमुक्त्वैव चिप्रमात्रेण सम
व्याप्यत्वघटितलक्षणकरणमनुचितमतः प्रयोजनमाह विरोधेति एकैकस्य व्यापकताभायकदलमात्रस्य व्याप्यताभायकदलमात्रस्य व्याप्तिशरीरघटकतानस्यात्
व्याप्यतामस्यात् दूषकता दोषोऽन्ययमोगिता नस्यादिति उभयस्य व्याप्यत्वव्यापकत्वमायकदलद्वयस्य उपादाने तल्लक्षणप्रवेशः समव्याप्ता काशेति
आकाशपदमुपाधिताघटकसंबंधेनावृत्तिपरं अतिरिक्तवृत्तित्वे निरुक्तलक्षणासंभवात् मात्रेति धूमवान्वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनजन्यवत्त्वाकाशान्यतरत्वादि
नेत्यर्थः तेन रूपेणाकाशादेरुपाधित्वेक्षतिविरहः आकाशत्वादिना लक्षणागमनमसंभावितमित्यरुचेराह यद्वेति अनित्यत्वविषमव्यापकस्य प्रमेयत्वस्य
व्यभिचारप्रसिद्ध्यातदभावाप्रसिद्धेरन्वयव्यतिरेकासंगतिमाशंक्याह अत्रचेति व्यतिरेकीति गगनान्यत्वादिरेवतादृशधर्म इति व्याप्तिलक्षणत्वइति केवलान्वयिनि
संदेहाभावादनुमानाभावेन व्याप्तिरप्यभाव इति भावः यन्वेति अयमेतन्मात्रवृत्तियावद्धर्मेषाम्प्रमेयत्वादि सादौ साध्यातिरिक्तस्योपाधेरभावादित्यर्थः अतिव्याप्ति
रिति स्वव्यभिचारविरोधिसाधनाव्यापकव्यभिचारित्वाभावकं घटत्वाभाववत्त्वमहत्तस्साध्यकत्वमनौपाधिकत्वमित्यभिप्रायेण यदि च निरुक्तोपाध्यभाव एवा
नौपाधिकत्वं तादाऽऽव्याप्तेरभावादव्याप्तिमाह तस्येत्यादिना तस्य निरुक्तसाध्यव्यभिचारविरोध्यभावप्रतियोगिनः अभावनिरूपणइति सपाम भावोनिरुक्तस्य

दी·टि·ग· प्यत्वइति व्याप्यादिति भावः तन्नुसद्धेतौ अप्रमेयत्वादि यावद्धर्मवानित्वादित्यादौ मतांतरमाह व्यस्येत्यादिना यस्येत्यस्य विवरणं यद्व्यभिचारस्येत्यादि अग्नित्वं
९ थानुरोधादाह यद्व्याप्यत्वस्यैवेति साध्यव्यापकत्वलाभाय इत्यपेति साध्यव्यापक इति यद्व्यभिचरितत्वाभावस्य साध्यव्यापकनिष्ठत्वात्तत्पदार्थस्य साध्यव्यापकत्वं
लब्धं साध्यव्यापकव्यापकस्य सुतरां व्यापकत्वादिति भावः साध्यव्यापके साध्यव्यभिचारविरोधित्वं च यत्र यत्र साध्यव्यापके यद्व्यभिचाराभावस्तत्र तदभावः साध्यव्यभिचा
राभाव इत्येवंरूपं विषमव्यापकाभावस्य नेताह शविशेषोधित्वमिति सुतरामित्यस्य त्वस्तु व्यक्तं नतु साध्यव्यापका इति यदभावः साध्यव्यभिचारविरोधी इत्यर्थोऽभ्यासः तथा सा
ति साध्यवत्ति यदभाव इत्यादेरेव सम्यक्त्वे व्यापकपदवैयर्थ्यात् एवमपि साधनाव्यापकत्वालाभात्तदर्थं इत्यपेति साधनाव्यापक इति विरोधस्वरूपनिर्वचनेनद
हेतोपाधिरिति प्रतीतिनियामकसंबंधेन त्वेनैव समव्याप्यत्वस्य साधनाव्यापकत्वस्य लाभात्तदंतरं इत्यर्णं गौरवमित्युपरसीव दूतीत्यनेन सूचितः व्यभिचारवि
रोधीत्यस्य व्यभिचाराभावापादक इत्यर्थानुसारेण मतांतरमाह यदित्यादिना साधने प्रकृतसाधने व्यभिचाराभावापादकत्वं च तेन व्याप्यता साध्या
पादकस्य पक्षेऽसिद्धस्याहार्यज्ञानात्मपक्षधर्मत्वं आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिरापाद्यव्यतिरेकस्य च पक्षे प्रमितत्वमित्यापत्तिकारकमित्येवंरूपानुमान
प्रयोजकमसाधनाव्यापकत्वस्य साध्यव्याप्यत्वस्य साधने साध्यव्यभिचारित्वस्य लाभः साध्यव्यापकत्वस्य लाभाय इत्यपेति साध्यव्यापक इति अत्रापि
साध्यव्यापकपदद्दरणेन गौरवं साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वे लब्धे साध्यविषमव्याप्यस्यापि तत्र [illegible]र्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकरीत्या व्यभिचारोन्न
यकत्वेनदूषकत्वेनदूषकत्वसंभवात्संयास्यत्वेनतत्सदूरणोप्रयोतनाभावप्रत्ययस्य रस्यः केचिदित्यनेन सूचितः यस्मिन्सति साक्षात्परंपरया वा अनुमितिप्रति
बंधो भवतीत्यर्थकत्वे यात्रानुमितिपदस्य यथाश्रुतार्थापरित्यागेऽपि क्षतिविरहः यदभावे व्यभिचारविरोधित्वेनोक्त्या व्यभिचाराभावरूपव्याप्तिसत्त्वावश्यक

त्वामेप्यनुमितिभवनावश्यकत्वस्यालाभात्तत्र मतत्वे दूषणाभिधानमनुक्तोपालंभरूपमतस्तत्स्वीकारे वानुमितिपदमनुमितिप्रयोजकपरतया व्याचष्टे
नास्तीत्यादिना प्रयोजकं च ज्ञानीभूततत्ज्ञानविषयतावच्छेदकं तच्च व्याप्यत्वं पक्षधर्मत्वमबाधितत्वादि चेत्लक्षणया अनुमितिपदार्थः उक्तिसंभवार्थं दृष्टांत
माह यथेति असिद्धव्यतिरेक इति व्याप्यभावरूपायाव्याप्यत्वासिद्धेरपक्षधर्मत्वरूपायाः स्वरूपासिद्धेर्वा व्यतिरेके नुमितिप्रयोजकस्य व्याप्यत्वस्य पक्षध
र्मत्वस्य वा यथासिद्धिरित्यर्थः विरुद्धत्वादेरिति मूलमादिपदोपगृहीतव्यभिचारमेतद्भव्यव्याचष्टे विपक्षमात्रगामित्वादिना साध्यासामानाधिकर
णत्वरूपविरोधस्य व्यतिरेके सामानाधिकरण्यस्यैवानुमितिप्रयोजकस्य सत्त्वनियमात्तदुपेक्ष्यान्यं विरोधपदार्थमाह विपक्षमात्रगामित्वरूपेति त
था च तदभावस्य गगनादेऽव्यभिचारिणि च सत्त्वात्तत्सत्त्वेऽनुमितिप्रयोजकस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्याव्यभिचारस्य वा न सत्त्वनियम इति भावः विप
क्षवृत्तित्वरूपव्यभिचाराभावसत्त्वेनुमितिप्रयोजकस्याव्यभिचारस्य सत्त्वनियमात्तत्र प्रकृतनियमव्यभिचारेण घटते इत्यतः सपक्षावृत्तित्वपर्यंतं व्यभिचा
रे निवेशितं तथा चोक्तरूपस्य व्यभिचाराभावस्य विपक्षमात्रगामिनि विरुद्धेऽपि सत्त्वात्तत्सत्त्वे व्यभिचारस्य न सत्त्वनियम इति व्याख्यादेर्विपक्षसाध्यादिभेदेनो
पाधेरविभिन्नत्वान्मयाख्ये कतत्साकपक्षतत्साधनकपावदुपाधिसाधारणस्यैकस्य लक्षणस्य तत्पक्षकोपाधिद्वयस्यासंकीर्णत्वेऽपि वा व्याभिधेत्तदुस्त्यभिप्रेत्य
एकपक्षसाध्यसाधनकेष्वेवासंकीर्णमुदाहरणद्वयदर्शयितुमाह यत्रेत्यादिना पक्षे साध्यासत्त्वे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापि पक्षसाध्यवदन्यतरत्व
रूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन संकरस्य हेतुमति साध्यासत्त्वे च साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या व्यापकत्वासंभव हेतोः पक्षावृत्तित्वेन तदवच्छिन्नसा
ध्यव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतापि स्यादतस्त्रितयमुक्तं एकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं उपाधेः पक्षावृत्तित्वे पक्षसाधनवदन्यतरत्वरूपपक्षध

शि·टि·भ· मेवच्छिन्नसाध्यव्यापकतापि स्यादतः पक्षाद्भिन्नेरिति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपपादनायाह हेत्विति इदंचपक्षाद्भिन्नेहेतुसमानाधिकरणोपाधेः पक्षनिष्ठाद्धे
१० त्वसमानाधिकरणाच्चोपाधेर्भेदः सुदूरपराहतः इत्यसांकर्यस्फुटतरत्वार्थमुक्तं ननुनियमपरत्वेन तेनविभुत्वसमानाधिकरणस्यनादशस्यगगनत्वादेःसा
५ धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावेपिनक्षतिः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमाह अपरइति पक्षनिष्ठतयाभेदंदर्शयित्वाहेतुसमानाधिकरणात् भेद
दर्शयितुमाह साध्यवतीति हेतुसमानाधिकरणस्योपाधित्वेनसाध्यवतिहेतुसमानाधिकरणत्वमर्थेनालभ्यमतस्यात्तदिदंभेदकमित्याशयः जलंप्रत्यक्षंनि
त्यद्रव्यत्वादित्यत्रपक्षाद्भिन्नेहेतुसमानाधिकरणस्यगत्वस्यगगनएविव्यन्पुतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोपाधित्वेपिसाध्यवतिहेतुसमाना
धिकरणत्वालाभादेतस्यानभेदकत्वमतःस्पष्टंभेदकमाह हेतुसमानाधिकरणएवेतिसाधनपक्षधर्मयोर्द्वेहेसाधनपदस्येवाल्माचत्वेनएवनिपात
संभवान्मूलोक्तक्रममनुपेक्ष्योक्तक्रमेणैवोदाहरणंदर्शयितुं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकंप्राकप्रदर्शितं द्व्यणुकादेरनभ्युपगमेनित्यद्रव्यत्वावच्छिन्नप्र
त्यक्षत्वस्यक्रमरेणापिसत्वान्नात्मत्वंतद्यापकंस्यादतोविसृष्टत्वादिति पक्षधर्मेति वदिर्द्रव्यत्वादादित्येवपक्षधर्मः आद्यहेतौसाध्यवतिहेतुसमा
२ नाधिकरणंद्वितीयहेतौचहेतुसमानाधिकरणमेद्भूतरूपवत्वं प्रभायाःअप्रत्यक्षत्वेवायोःस्पार्शनत्वेचवहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकनोद्भूतरू
पमित्यआह प्रत्यक्षस्पर्शेति इदंचहेतुद्वयस्यैवासमानाधिकरणं समवायेनापाधित्वमभिप्रेत्योभयत्रसंबंधाभिलापः दशाविशेषतयाज्ञातस्यदोष
तायाद्दृष्टत्वेनज्ञानानित्याभेददोषत्वादस्त्वतिव्याप्तिमाह घटइत्यादि तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकालोकोपक्षधर्मपदवैयर्थ्यं सिद्धांतलक्षणत्वेचेतिभावः
शुद्धसाध्यव्यापकस्यान्यतरत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्यसुतरांसंभवादर्द्रेंधनेत्यादिफलमसंगतमतआह नवेति इत्थंचपक्षनियतत्वस्यप

क्षधर्मत्वेनानियमतोज्ञानविशेष्य इत्यर्थः न्यूनतांपरिहरति वास्त्वेति अत्रसाधनावच्छिन्नसाध्यस्यप्रसिद्धेरितिभावः मित्रातनयत्वावच्छिन्नस्या
मत्वव्यापकशाकपाकजत्वव्यभिचारिणोपिकाकत्वादेर्नश्यामत्वासाधकत्वमतआह स्वावच्छिन्नेति काकत्वंनस्वावच्छिन्नस्यश्यामत्वव्या
यकव्यभिचारिशाकजत्वस्यतदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात् काकत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादिःकाकत्वेव्यभिचाराभावादित्यर्थः मि
त्रातनयत्वपक्षकानुमानेनमानुषत्वंदृष्टांतः दृष्टांतपक्षसाधारणस्यत्वस्यैकस्याभावादाह साधनवतीति काकत्वादेर्मित्रातनयप
त्ववतीति मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकथाकपाकजत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावादित्यर्थः असिद्धेति असिद्धिरपक्षधर्मत्वं व्यभिचारिणि
दस्तुगत्याशुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारस्यापिसत्वादसिद्धिर्निसंभवतीत्यतः शाकेति अवच्छेदकांशः साधनपक्षधर्मरूपः असिद्धिशंका
दिवारकस्यविशेषणस्यव्याप्तियहानोपयिकतयाव्यर्थत्वमतव्याह अखंडेति श्यामत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावा
च्छाकपाकजत्वाघटितेमित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्याभिन्नत्वादिति
भावः शुद्धसाध्यव्यापकाभावस्यापिमित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावतयातादृशाभावस्यात्वंउ्वासंभ
वादिति व्यापकव्यभिचारित्वंव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वंतथाचशाकपाकजत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वज्ञानंविनामि
त्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वायतः तज्ज्ञानेतद्रूपेणैवहेतुत्वसंभवान्नादृशव्यापकतावच्छे
दकपदोपादानेप्रयासगौरवमित्याशयेनाह येनरूपेणेति काकत्वादौव्यभिचारवारणाय विशेषणवतीति इत्थंचासिमित्रातनयत्ववतिशाकपाक

जलत्वव्यभिचारित्वादित्यादिरेव हेतुः कर्तव्य इत्यर्थः मात्रपदेनैवकारव्यवच्छेद्यं स्फोरयति केवलेत्यादिना शुद्धसाध्याव्यापकत्वे प्रकारद्वयेन हेतुमाह शुद्धेत्यादिना तत्रासिद्धिशंकाया
अभावेन तद्वारणैकप्रयोजनस्यावच्छेदकांशस्यानिवेशो दितिभावः कतिपयस्थलविशेषरूपेणैव साधकतानुमानमाह प्रायश इति तद्दर्शयति मित्रातनयत्व
ति मित्रातनयस्य श्यामत्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुत्वे तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वस्य शाकपाकजत्वत्वस्यामत्व
सामग्रीत्वेपि सत्वेन तेन रूपेण तदवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वानपायात् धूमवान् वह्नेरित्यादौ पर्वतायोगोलकान्यतरत्ववति तदवच्छिन्न धूमव्यापकव्यभि
चारस्य हेतुत्वे तदवच्छिन्नधूमव्यापकत्वस्य पर्वतवादाविवार्द्रेन्धनादावपि सत्वेन तेन रूपेणार्द्रेन्धनादिव्यभिचारस्यापि हेतुत्वलाभादित्यर्थः एतत् धूमवान्व
ह्नेरित्यादौ वह्निमत्साध्याव्यापकताघटकस्याभावस्याखण्डत्वासंभवादनवच्छेदकांशस्य वैयर्थ्यमवेत्यत आह प्रायश इति ननु चात्रावच्छेदकांशस्य वैयर्थ्यात्
निरुक्तोपाधिना नासाधकत्वसाधनमित्यत आह वस्तुतस्त्विति तत्र असाधकत्वं तर्हि पक्षेतोरसाधकत्वं यत्किंचिद्दूषणद्वारा साधनीयमिति नियमस्य कुतो
रक्षेत्यत आह उन्नीतेति उपाध्युन्नीतेत्यर्थः तत्साधनं असाधकत्वसाधनं ननु व्यभिचारसंदेहस्थले व्यभिचारस्य संदिग्धत्वान्नहेतुत्वसंभव इत्यत आ
ह संदिग्धेति समर्थीलत्वेति यदि तत्र संदिग्धोपाधिकत्वमेव हेतुः तदा तन्मात्रापि संदिग्धव्यभिचारकत्वमेव तथा असाधकतानुमानमपि तु अन्यथेत्यर्थः मूले
पक्षद्वयेपीति व्यभिचारोन्नयन पक्षे सत्वातिपक्षे चेत्यर्थः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वगर्भलक्षणपक्षे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वगर्भलक्षणेपीति
वार्थः विशिष्टस्य साध्यव्यभिचारस्य नाकांक्षितत्वमभिधातुं केवलसाध्यव्यभिचारादेः प्रदर्शनं संगमयति दीधितौ तथाचेत्यादिना अविरोधित्वादिति साध्यनि हे.ल
र्देशानंतरं प्रतिवादिनस्तत्साधकाकांक्षायाइव साधनोपन्यासानंतरवादिनः शुद्धसाध्यानुमितिविरोधिदोषाकांक्षाया एव संभवादिति भावः उद्भावनेऽसिद्धिनो ११

स्येवजातत्वात्तद्विषयस्य साध्यव्यभिचारस्य प्रकृते साध्यत्वात्तदभावः पक्षे बाध एव नासिद्धिर्न वोपाध्युपन्यासेन बाधनिरास इत्यतो व्याचष्टे उद्भाव्य इत्यादि
ना विशेषणाव्यभिचारित्वे सतीति विशेषणवतीत्यस्योपलक्षकं तत्रेत्यस्य व्याख्या विशिष्टेत्यादिः स्फुरयति उद्भावितायामिति प्रकृतेति प्रकृतानुमानविरो
धीयः शुद्धसाध्यव्यभिचारस्तत्साधको यो विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्तस्यैवोपाधिनास्साधनादित्यर्थः वक्ष्यमाणेति मित्रातनयत्वस्य श्यामत्वव्यभिचारि मित्रा
तनयत्वाव्यभिचारित्वे सति शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति क्रमेणेत्यर्थः आहत्यैवेति साक्षादेव न तु विशिष्टसाध्यव्यभिचारसाधनद्वारेणेवेत्येवका
रार्थः उपाधिमात्र एवेत दूषणसंभवे पक्षधर्मेत्यादि संकोचकविशेषणमनुचितमत आह पक्षधर्मेत्यादि उपाधिव्यभिचारस्योपन्यासे विशेषण
त्वेनैवोपाधेरुपन्यास इत्योपाधिरिति मूलस्य असंगतमतो नेत्यंतरं स्फुरयति प्राधान्येनेति तथा च यत्रोपाधेरेवोपन्यासो नोचित इति भावः हेतुं स्फुरय
ति व्याप्यत्वादीति आदिना पक्षधर्मत्वपरिग्रहः व्यभिचारित्वादिः संबंधत्वेपि तेन संबंधेन व्याप्यतायाः सांप्रदायिकैरनभ्युपगमात् इतरथा तु इहोपा
धिरित्यस्येहोपाधिव्यभिचारद्वारेणैवार्थो वाच्यस्तथा च स्वापन्ने शब्दप्रयोगे किमिति वाचकं प्रयोक्ष्यामहे इतिन्यायादिहोपाधिव्यभिचारद्वारेणैव त्वनुचित
मिति भावः समम्याः व्यभिचारप्रयोगिसार्थकत्वे इहोपाधिरित्यास्यैव तन्निष्ठव्यभिचारप्रतियोगी उपाधिरित्यर्थः तथा चोपाधिविशिष्टकव्यभिचारविशे
षणानुसरणं नोचितं किंतूपाधिविशेषणकव्यभिचारविशेष्यकमुद्भावनयुक्तमित्यभिप्रायः दूषकताबीजनिर्णयं विनालक्ष्यालक्ष्यविभागानुपप
त्तेः स्वदोषे विचारयति अत्रेत्यादिना अत एवाह लक्ष्यतानियामक इति तत्त्वे लक्ष्यतानियामकत्वे साध्यवदिति तस्य पक्षधर्मतावलभ्य पक्षेपि साध्या
व्यापकत्वादिति भावः नन्विदमपि दूषणमेतल्लक्षणे भविष्यतीत्यत आह वक्ष्यमाणेति बाधानवतारेति पक्षातिरिक्तेत्यर्थे तत्रैव साध्यसत्वाद्व्यभिचार

प्रसिद्धिर्बाधवतानएवानुमितिप्रतिबंधेउपाधिवैयर्थ्यादितिभावः पर्यवसितसाध्यव्यभिचारेज्ञापकत्वेनैवदूषकतास्त्वत आह न च पर्यवसितेति तथासति
पर्वतोवान्हिमान्धूमादित्यादौ धूमस्यपर्वतीयवह्निव्यभिचारेपिविरोधीस्यादितिभावः एवंनपिसत्प्रतिपक्षोज्ञापकत्वस्यलक्ष्यतानियामकत्वेपि सद्धेतावि
ति नैयायिकनयेशब्दस्यानित्यत्वेनवास्तवस्तत्प्रतिपक्षत्वाभावादितिभावः मीमांसकनयेनेति तन्मतेशब्दस्यानित्यत्वेनसाध्याभावसत्वेतद्ज्ञापकत्वसंभ
वादितिभावः मतद्वयस्याधारणार्थमाह शब्दशब्दयोरिति पक्षसाध्यवाचकशब्दपदयोरित्यर्थः तथाचशब्दत्वमनित्यत्वातिनिरूक्तशब्दत्वधर्मोतिरिक्तधर्मेवा
दित्याद्याविवतिभावः दृष्टमुपलक्षणं यदि चेत्यादावपिप्राह्यपदंशब्दत्वपरं पक्षोतावच्छेदकादेहेरिति पर्वतोवन्हिमान्धूमादित्यादौ पर्वतीयवन्हिव्यापक
स्यधूमाव्यापर्वतत्वादेः सत्प्रतिपक्षान्तुन्नायकत्वेनालक्ष्यत्वादितिभावः पक्षाहत्तित्वेसतीति इत्थं च साधनव्यापके दूषकतावीतसन्त्वेपिकथकाना
मुपाधिव्यवहारविरहादेवकेवलंसाधनाव्यापकत्वविशेषणमितिभावः स्व तंत्रेति अनित्यत्वसाधनानुपयोगीत्यर्थः उभयोरितियेति कृतकत्वस्यापि
शब्देसाधनेनव्यतिरेकस्यसंदिग्धत्वयासत्प्रतिपक्षासंदेहेनित्यत्वसाधनस्यनिश्चयसहचारात् द्वयोः अनित्यत्वकृतकत्वयोः असाधकत्वादितिपक्षधर्मतानिश्चे
संदेहादितिभावः अत्राप्यंचमपर्यायोवाव्यभिचारनेनान्वेति इत्थंचपक्षेयदाकृतकत्वाभावोनिश्चितोनित्यत्वंसंदिग्धंतदातत्साधनेषु अनित्यत्वमुपाधिरित्यर्थः
र्थः सावयवत्वं इत्यसमवेतद्रव्यत्वेतत्रविशेष्यद्रव्यत्वांशस्यप्रयोजनाभावाद्व्यसमवेतत्वमात्रंविवक्षितंतत्राविशेष्यस्यसमवेतत्वस्यविशेषणस्यच
द्रव्यांशस्यप्रयोजनमाह असमवेतत्वेनेत्यादिना ननु अनित्यासमवेतत्वमित्येवसाध्यंक्रियतांपक्षविशेषणंसांहित्यानित्यद्रव्यसमवेतत्वेपर्यवसानंभ कुस
वष्यतीत्यत आह साध्येद्रव्यपदमिति स्फुटतरत्वंविवृणोति द्रव्यसमवेत इत्यादिना द्रव्यसमवेतत्वं द्विविधं नित्यद्रव्यसमवेतत्वमनित्यद्रव्यसमवेत १२

त्वं च तत्रद्रव्यसमवेतत्वविशिष्टेऽनित्यद्रव्यसमवेतत्वाभावप्रकारिकाऽनुमितिर्जायमानासाध्यस्यद्रव्येऽनित्यत्वविशेषणव्यावृत्तिपर्यालोचनेनोपस्थितनित्यद्र
व्यसमवेतत्वमादायैवविश्राम्यति आप्रामाण्याभावानुमितावप्रामाण्यवदन्यथाप्रतीतेरपर्यवसानात् द्रव्यसमवेतेऽनित्यासमवेतत्वानुमितौ तु द्रव्यसमवे
तेनित्यसमवेतत्वंभासते नित्यद्रव्ययोरत्वरुणान्यायेनाभेदउद्दीच्यइतिभावः विशिष्टाभावस्यानतिरिक्ततयाद्इमातिप्रतीतेर्द्इत्वत्वाभावविषयकत्वव
द्रव्यसमवेतत्वेवति अनित्यद्रव्यासमवेतत्वप्रतीतेरपिद्रव्येऽनित्यत्वाभावपर्यवसानेनानित्यत्वाभावनद्रव्यसमवेतत्वएवविश्रामात् सचकसाध्येद्रव्याविशेष
णेसत्येवस्यादित्यभिप्रायः सवयवत्वसिद्धेवपारमाणोऽसिद्धेरुक्तं नित्यत्वेति तान्नित्यत्वासिद्धेपक्षेएवासहचारग्रहः संभवतीतिभावः व्यभिचारवार
कतयाऽप्रसिद्धिवारकतयाचाव्याप्तिग्रहोपयिकविशेषणस्यैवसार्थकतानित्वनयसहचारग्रहसंपादकस्याप्रिव्यतिरेकसहचारेणाप्रिव्याप्तिग्रहसंभवादत आ
ह विशिष्टेति जातिविशेषेति तथाचजन्यत्वस्याप्रवेशान्नवैयर्थ्यमितिभावः नतु जन्यपदं मानाभावादितिनव्यावयवयवयववत्तुजन्यतावच्छेदकतया
नादृशजातिसिद्धिःस्याववयवत्वेतदभावात् अवयवावयवस्यतदनवयवत्वात् हस्तत्वाघवांतरजातिविशेषावच्छिन्नंप्रति अवयववत्त्वविशेषाणाहे
तुत्वस्यावश्यकत्वेनादृशकार्यकारणभावेमानाभावाच्चेतिनचणुपरिमाणव्यावृत्तेविभुपरिमाणापेक्षिकापकृष्टव्यवहारनियामकतादृशातानिःस्या
दतआह विभवेति अननुगतेति हस्तत्ववितस्त्यस्त्वादिभिरित्यर्थः तथा चैकप्रकारकरूपोऽनुगतव्यवहारोऽसिद्धः एकारशब्दप्रयोगस्तु नार्थस्यसाधकः
वैभवनिष्ठोत्कर्षावधितावच्छेदकजातित्वेनवातादृशजातीनामनुगमइतिभावः ननुलाघवादेकैवजातिस्तादृशव्यवहारविषयतावच्छेदिकाकल्प्यतइत्यत आ
ह तुल्यन्यायतेति तत्रापित्रसरेणुमहत्वापेक्षकोत्कृष्टव्यवहारलाघवादेकस्याएवजातेर्नियामकत्वेगगनेनत्रसरेणुमहत्वयोःपरस्परस्यगभावसमाना

धिकरणयोर्जातेर्घटादिमहत्वे संकरस्यादित्यर्थः एवं च त्रसरेणुमहत्वनिष्ठ पकर्षावच्छिन्नतावच्छेदकतया तादृशजातेर्नानात्वमनुगमात् अनुगतव्यवहारस्तु तिभावः द्र
व्यैति परमाणुनित्यत्वासिद्धिं दृशायां नित्यद्रव्यनिस्पर्शद्रव्ययोर्न्नतादात्म्य यहातद्वृत्तित्वयोरपि तादात्म्यस्वरूपव्याप्तिग्रहसंभवात् अत एव तादात्म्यतद्वृत्तित्वनिरूप्यव्याप्ति
ग्रह इति वैशेषिकाः गमकता उपाधेः पर्यवसितसाध्याभावो न्नयनौपयिकरूपवता पर्यवसिते सति अन्यथा निःस्पर्शसमवेतत्वस्य गुणत्वादौ सत्वात् न निःस्पर्शद्रव्यस
मवेतत्वाभावेन साध्यव्यापकत्वाभावात् इदं द्रव्यपदं पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वमेतद्वादिनोक्तमस्मतिपक्षो न्यायकत्व चेदूषकताबीजं तदभिमततदनुपयोगि
जपायपर्यवसितसाध्यव्याप्यत्वेनिष्प्रयोजकं न वान्यस्य कस्य चित्तादृशलक्षणमस्तीत्यस्वरसः कश्चिदित्यनेनसूचितः भवतोऽशुद्धसाध्यव्यापकोपाधित्वमंगीकुर्वतो अ
नवस्थेति द्व्यणुकावयवस्याप्यवयवदातदवयवादिकल्पने अवयवानवस्थाप्यादित्वक्ष्यकचिन्निरवयवे स्पर्शवति विश्रान्तिरितितत्समवेते द्रव्ये अनित्यद्रव्यास
मवेतत्वमात्तिनतु स्पर्शवद्दसमवेतत्वमिति शुद्धसाध्यव्यापकत्ववन्नि स द्रव्यसमवेतत्वरूपपर्यवसितसाध्यस्यापि तत्रसत्वान्निस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वस्य
चासत्वान्निस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वस्य चासत्पर्यवसितसाध्याव्यापकत्वमपि तत्रैवेत्यर्थः सोपाधावुपाधेरज्ञानदशायां साध्यसिद्धातीत्यत आह सोपाधि
तया निश्चितेति उपाधिसंदेहाधीनव्यभिचारसंदेहकाले प्यनुकूलतर्कसत्वे व्याप्तिनिश्चयसंभवान्निश्चयपर्यंतानुधावनं मतं परिष्करोति नान्यस्यादिना
लाभयोग्यता न तु फलोपधानं येन सोपाधावित्यादिना दोषस्यादिति भावः यादृशं यद्रूपावच्छिन्नं अर्हतीति यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतीय
वह्नित्वावच्छिन्नमेव पर्यवसितसाध्यं पर्वतांशारतिवह्निः पर्वतेवाधितत्वेन सिद्ध्यनर्हत्वादितिभावः ननु वाधानवतारदशायां महानसीयवह्न्यादेरपि सिद्धि राम
योग्यतानत्द्व्यापकतया महानसीयपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ उपाधिस्यादतः पक्षे साध्यसिद्धीति विरोधित्वे विरोधिप्रमाविषयत्वं प्रमाचसंबोधेत्यत्वा १३

तेन पक्षवृत्तिधर्मस्य पक्षः भावः न्नमदृश्यायां पर्वतीयवह्निव्यापकताशालित्वेपि नातिव्याप्तिः इत्थं च पक्षवृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यसि
द्धिविरोधिज्ञानविषयव्यापकताशालित्वं पर्यवसितं व्याप्यविशेषानुपादाने व्यापकच्छेदवं च मन आह व्यतिरेकेणेति एतत्सिद्धिविरोधिज्ञानविषयव्याप
कताशालित्वं पर्यवसितं व्याप्यविशेषानुपादाने व्यापकत्वेर्देवं च मतं वं च पक्षविशेष्यकसाध्यसिद्धिविरोध्यनुमितिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवत्ताति यो
गित्व पर्यवसितं जातृशज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं च जनकतायां प्रकारत्तासंबंधेनावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शे च व्याप्तिपक्षधर्म
योस्तत्त्वमविकलं नन्वनित्यत्वातिरिक्तशादृधर्मातिरिक्तधर्मत्वसिद्धौ आनित्यत्वाभावसिद्धेरसमानप्रकारिकायाः कथं विरोधित्वमेवं सत्योमोमित्रातनयत्वा
दिस्याद्दौ शाकपाकजत्वाभावाधीनायाः मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वाभावसिद्धेः कथं श्यामत्वसिद्धिं प्रति विरोधित्वमत आह भवतिहीति गृहीतेतत्वेनानि
श्चिते यथोक्तसाध्येति तथा च समानविषयत्वेनैव विरोधित्वमिति भावः साधनादिमति तत्वेननिश्चिते सिद्धिरपि यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधिनी स्यादयं ननु
समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया नोक्तक्रमेण साध्याभावसिद्धेर्यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधित्वं एवं मूलीयपर्यवसितेत्याद्युपेक्षणे उदक्षरत्वं साधना
व्यापकत्वं च मूलोक्तं निरर्थकमतो निष्कृष्याह वस्तुतस्त्विति ननु व्यापकव्यतिरेकात्पक्षधर्मावच्छिन्नस्यैव साध्यस्याभावसिद्धिः सा च न विरोधिनी भिन्नप्र
कारत्वादत आह सिध्यतिचेति विशेषणवतीति समुच्चयाकरलेखनं तेन विशिष्टाभावस्यानतिरिक्तत्वे सामान्यतो दृष्टस्यैकविशेषावाधे विशेषांतरप्रकारकानुमि
तिजनकत्वे विशेषणवत्वेन निश्चिते विशिष्टसाध्याभावसिद्धिरेव शुद्धसाध्याभावसिद्धिः इतरथा तु विशेषणवत्वे सति विशिष्टसाध्यव्यापकाभावेन हेतु
नाशुद्धसाध्याभावस्यानुमितिरिति ननु व्यभिचारोन्नायकतावादिभिरसंगृहीततया न्न लक्ष्ये साधनव्यापके हृदे वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्यादौ निकाल

तएरव्याप्तिव्यामिरत आह तादृश्येति तादृशः निरुक्तलक्षणाक्रांतः संग्राह्यइतिलक्ष्यनानियामकदूषकतावीजसत्वं लक्ष्यतायां नियामकंननुलक्षणांतरकर्तृ
संग्रहीतत्वं तथासतिसत्प्रतिपक्षो न्नायकत्वादिभिरसंगृहीतेपक्षतानोपर्वतोधूमवान्वह्नेरित्यादावार्द्रेंधनादौसाध्यनाव्यापकत्वघटितत्लक्षणस्याति
व्याप्तिः स्यादितिभावः इतरेषां व्यभिचारेऽन्नायकत्ववादिनां नत्वभवत्तुसाध्यनव्यापकस्यसंग्रहः तथापिव्यभिचारेऽन्नायकस्यपक्षत्वेनत्वसंग्रहेदोषायेवस्या
दत आह अपरेषामिति व्यभिचारोन्नायकत्ववादिनां तथाच यथासत्प्रतिपक्षोन्नायकस्यव्यभिचारेऽन्नायकत्वरूपलक्ष्यतानियामकदूषकतावीजाभावा
दलक्ष्यत्वंतथास्माकमपिव्यभिचारेऽन्नायकस्यपक्षत्वेनैवलक्ष्यतानियामकसत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वाभावादलक्ष्यत्वमितिभावः ननुभवतांवह्नौसाध्येएक
स्यैवधूमत्वावच्छिन्नस्यपर्वतादिपक्षतायांनिरुपाधित्वंह्रदादिपक्षतायांचसोपाधित्वंस्यादितस्यापिसाधनभेदेनसाम्यंदर्शयति परेषामिति परेषां
व्यभिचारोन्नायकत्ववादिनां पर्वतोवह्निमानित्यत्रधूमेसाधनेनिरुपाधित्वं द्रव्यत्वादिसाधनेसोपाधित्वंनयथादूषणावहमस्माकमपिपक्षभेदात्तथात्वं
नदोषावहमितिभावःवक्ष्यतइति। सिद्धांतग्रंथेकेचित्तुसाधनव्यापकोप्युपाधिरित्यादिनाग्रंथकृतैववक्ष्यमाणेनात्रदूषणमस्तीतिभावः यद्वाव्यभिचारित्व
मेवास्तुदूषणरूपत्वेलक्षणंत्वित्यादिकंवक्ष्यमाणंपुनरुक्तंस्यादत आह लक्ष्यतेति तृतीयार्थःकरणत्वंनिरूपकतयोतदन्वयश्चनसाध्यव्यभिचारित्वयुक्त
मित्याविस्तस्यसाध्यव्यभिचारित्वकरणत्वबाधादतः दर्शयति उन्नीयतइति तथाचोन्नयनेकरणत्वंनबाधितमितिभावः उन्नायकत्वस्यफलोपधानरूपत्वेअ
व्याप्तिरतिव्याप्तिस्यातामताआह उन्नायकत्वमिति व्याप्यादिर्गमणोन्नायकस्यानुपाधेरपिव्याप्यादिमत्वेनन्नायमानत्वरूपयोग्यतासत्त्वादेवातिव्यामिरतो
योग्यताविशेषंदर्शयति साचेति ननुपक्षव्यभिचारित्वेनैतत्त्रोपाधितावच्छेदकामिश्रितोपाधेः स्वरूपमाश्रयत्वपदार्थत्वेद्रव्यत्वातिव्याप्तिदोषस्यान्यत्वविशिष्टस्ता हम्र १४

यागणान्यत्वविशिष्टसत्वादिनोपाधितानस्यात्तन्नाव्यभिचारित्वस्यजातत्वभावादार्द्रेंधनोदर्प्यतिप्रसक्तत्वेनद्रव्यत्वादिनोपाधितापत्तिश्चलक्षणे
नरूपविशेषस्यनियमालाभात् एवमवच्छिन्नसाध्यव्यापकशाकपाकजत्वादावव्याप्तिस्तद्व्यभिचारस्यशुद्धसामत्वव्यभिचारव्याप्यत्वादतीव्याचष्टे त
थाचेति यद्धर्मेःउपाधिविनावच्छेदकत्वेनाभिमत आर्द्रेंधनत्वादिःशाकपाकजत्वेसंग्रहाययत्किंचिदिति वृत्तित्वंहेतुतावच्छेदकसंबंधेनहत्तित्वसा
मान्यतनकालिकादिसाधारणायोगोलकवृत्तित्वस्यधूमव्याप्यत्वेपिसत्वान्नस्यधूमव्यभिचारव्याप्यत्वेपिनक्षतिःसामान्यपदोपादानात्तुरूपवान्द्रव्य
त्वादित्यादावसंग्राह्यस्यपृथिवीत्वाभावादेरभावाधिकरणीभूतपृथिवीवृत्तित्वविशेषस्यसत्वाद्द्रव्यत्वादितिहस्यरूपव्यभिचारव्याप्यत्वेपिनानि
व्याप्तिः पृथिवीत्वादिनिष्ठस्यपृथिवीवृत्तित्वस्यातद्व्याप्यत्वादिति व्याप्यादिपदसमभिव्याहारेणावच्छेदकावच्छेदेनान्वयोव्युत्पत्तिबलात्तथा
चयत्किंचिदाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेनव्याप्यत्वंव्यक्त्यतिवलाल्लभ्यते अन्यथावह्निधूमव्याप्यद्रव्यत्वाधिकरणत्वहेतुत्वसामानाधिकरण्येनव
त्त्वात् वृत्तित्वादिपदसमभिव्याहारेतुआधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तेनवृत्तित्वसामान्येसाधनवृत्तित्वोक्तौवाधितदाश्रययोः किंवि
द्यकोतत्त्वत्वेनैवहेतुतार्थतः तद्वानेत्वसामान्यस्यसाधनावृत्तित्वात्साधनवृत्तिचेत्यनेनानन्वयापातात् प्रकृतेतत्त्वोपयातंपदद्वयस्यप्र
योजनमाह तेनेति तत्रवह्नौनदूषयेति द्रव्यत्वादीत्यर्थः अभाववृत्तित्वस्यवह्न्यवृत्तित्वादिति यथाश्रुतमिदंसमवायेनवह्नेर्हेतुत्वाभि
प्रायेणसंयोगेनहेतुतायांचतुष्पावच्छिन्नाभाववतिसंयोगेनवृत्तित्वस्याप्रसिद्धतयाव्याप्याघमावादितिवोध्यं यत्किंचित्पदस्यप्रयोजय
न्नंदर्शयन्नेवोभयत्रलक्षणंसंगमयति शुद्धसाध्येति तदभाववन्मात्रेति मात्रपदस्यामान्यार्थकं अवच्छेदकेति अवच्छेदकाधिकरणीभूतेय

दुपाध्यभावाधिकरणीभूतं तन्न वृत्तिमदित्यर्थः उभयत्रापि तु साध्यव्यापके ऽवच्छिन्नसाध्यव्यापके च ननु विशेषितमविशेषितं वा यद्व्यभिचारित्वं साध्यव्य
भिचारित्वव्याप्यं साधनवृत्ति चेत् तदपेक्षया किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यगर्भतायां गौरवसहिष्णुतायां बीजमादर्शयति द्रव्यत्वेनेत्यादिना तत्र गन्धीत्वा
भावस्य व्यभिचारेऽन्नायकत्वं यथाश्रुतलक्षणार्थं दर्शयितुमाह सत्त्वेति द्रव्यत्वरूपव्यभिचारि सत्त्वोदि विशेषणे सति पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वात् सत्त्वावदिति
क्रमेणेत्यर्थः तत्र सत्त्वेति हेत्वन्तार्थं द्रव्यत्वेति स्वरूपासिद्धिवारणार्थं जलत्वेति विशेष्यदलसार्थकार्थं अन्यथा सत्त्वाद्रव्यत्वोभयमात्रविशेष्यकधीविशेष्य
त्वादित्यस्य तद्विशेष्यत्वे सति हेतित्वादित्यस्य वा सार्थके पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वस्यैवैयर्थ्यात् मात्रपदं घटत्वमादाय याधीस्तद्विशेष्यत्वे सति पृथिवीवृत्ति
त्वस्य घटत्वादावेव व्यभिचार इति तन्निरासायोपात्तं तन्मात्रविषयकबुद्धिरप्रसिद्धा तद्विशेष्यकबुद्धिविषयत्वं च द्रव्यत्वेतराऽवृत्तित्वा घटितद्रव्यत्वत्वलघटके जन्य
पृथिवीस्वरूपद्रव्येपि गतमतो विशेष्यद्वये लघुप्रकारान्तरमाह जलसमवेतेति पृथिवीत्वादेर्वारणापत्तेः तस्यापि संबंधान्तरेण जलवृत्तित्वात् सम
वेतेति जलपृथिवीसंयोगादिवारणाय नित्येति जलत्वादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यमिति नोपाधेर्भिन्नोपाधिलक्षणेन संग्राह्यः संग्रहाभावं दर्शयति दिशा
त्यादिना तादृशसाध्यव्यभिचारनिरूपकं यद्वृत्तित्वसामान्यमिति सत्ताद्रव्यत्वादिनिष्ठस्य पृथिवीवृत्तित्वस्य व्याप्यत्वेपि तत्सामान्यस्याव्याप्यत्वादि
ति भावः दूषकताबीजमत्वेन तद्वारणमेव तद्बकुतऽइत्यत आह नच व्यभिचारेति मात्रपदेन तथाविधव्यवहारविषयत्वस्य व्यवच्छेदः प्रकृतोपाधित्वस्य
प्रकृतोपाधिलक्षणस्य निर्वाहः नियम्यत्वं तथा च व्यभिचारेऽन्नायकत्वे पत्र तत्रावश्यमुपाधिलक्षणानियमो नेत्यर्थः कथकानां वादजल्पवितण्डा
रूपकथारूपनिपुणानां तथाविधव्यवहारः उपाधिव्यवहारः तथा च तद्विषयत्वमेव प्रकृतोपाधित्वस्य नियामकं तदभावात् पृथिवीत्वाभावादेर्नो

पाधित्वमिति तद्व्यावृत्तमुपाधिलक्षणमनुचितमिति भावः ननु पृथिवीत्वाभावादिव्यावृत्तस्य व्यवहारविषयतावच्छेदकस्याभावेन व्यावृत्तत्वेन व्यवहारविषय
त्वमपि दुर्निरूप्यमत आह तदवच्छेदकं चेति तथाविधव्यवहारविषयतावच्छेदकं चेत्यर्थः ननु यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूतयत्किञ्चिदधिकरणवृत्ति
त्वसामान्यं साध्याव्याप्यत्वे गाप्यं साधनवृत्ति च तद्धर्मावच्छिन्नं तत्रोपाधिरित्येवं रूपव्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वमेव लक्षणं पृथिवीत्वाभावादिव्यावृत्तं कथं
न तादृशव्यवहारविषयत्वमवच्छेदकमत आह व्याप्यत्वासिद्धीति संभवदपि पृथिवीत्वाभावादिव्यावृत्तं संभवदपि न तथा न व्यवहारविषयतावच्छेदकं
गौरवादिति अव्यभिचरितत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वाभावापेक्षया व्यभिचारस्य लघुत्वादिति भावः केचित्तु व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वं व्या
व्याप्यत्वे न विशेषितेनाविशेषितसाधारणेन व्याप्यत्वाभावोन्नायकत्वमभ्युपेयमिति पृथिवीत्वाभावादिसाधारणं संभवदपीत्यर्थः गौरवादिति स्वमते
पृथिवीत्वाभावादावतिप्रसंगस्य दोषत्वसंभवेपि पूर्वपक्षिणा पृथिवीत्वाभावादेरप्युपाधिव्यवहारस्येष्टत्वात् तदतिप्रसंगो नोपदर्शित इति व्याच
ख्युः अत एव निरुक्तव्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वस्याकाशहेतुके द्रव्यत्वाद्यपसंग्राहकस्य व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकव्याप्यत्वासिद्धिप्रतियोगित्वस्य
गौरवेण व्यवहारविषयतानवच्छेदकत्वादेव व्याप्यत्वेनेति आकाशं जलत्वव्याप्यं द्रव्यत्वव्याप्यत्वादिति क्रमेणेति भावः एवं लाघव
स्यादरणीयत्वे स्वव्यभिचारेण विशेषिताविशेषितेन तथा व्यवहारविषयतावच्छेदकं लाघवादिति यत्किञ्चिदधिकरणत्वस्य सामा
न्यस्याप्रवेशाच्च उक्तोपाधौ पृथिवीत्वाभावरूपोपाधौ तद्धीति यादिलाघवं लाघवपुरस्कारात् व्यवहारे नादरेणोक्तरूपो विषयतावच्छेदकत्व
स्वीकारस्तदित्यर्थः साध्याभावेति रूपाभावद्रव्यत्वोभयाधिकरणघटादिवृत्ति पृथिवीत्वाभावप्रतियोगित्वाभावात् पृथिव्यादौ पृथिवीत्वाभावादेस्तावता

पिवारणमेवेतिभावः अतिलाघवादिति उन्नायकत्वे व्याप्यत्वादेः प्रवेशात्तदपेक्षया लाघवमिति भावः ननु यद्व्यभिचारित्वेनेति मूले उन्नायकत्वस्यैव
व्यवहारविषयतावच्छेदकत्वकथनाविरोध इत्यत आह अस्तु चेति सहार्थेति यद्व्यभिचारित्वेन सह साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं मूलार्थः तद्रू
येति तद्रूपस्य विरुद्धसाधारणत्वात् साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेऽपि तद्रूपे व्यभिचारस्यातिस्फुटत्वात् ज्ञानस्योपाधित्वव्यवहारजनकत्वादितिये
दितदाद्यपृथिवीत्वाभावसंग्राहकत्वदुक्तेऽपि रूपे तुल्यमित्यर्थः ननु पृथिवीत्वाभावादौ तेषां नोपाधिव्यवहार इत्येव कुतो निर्णीतमत आह अन्तरे
वेति घटत्वव्यभिचारानुमापकत्वमात्रेण नोपाधिव्यवहारः किंतु यद्धर्मावच्छिन्नेत्यादिरूपेणातस्तन्नेत्यर्थः साध्यव्याप्यतावच्छेदकं
साध्यतिष्ठोपाधिनिरूपितव्याप्यतावच्छेदकं नियमत इति कदाचित्तु सरणयथा कथंचिद्व्यभिचारोन्नायकतामात्रेणाप्युपाधित्वव्यवहा
रः प्रसज्येतेतिभावः यद्वृत्तीति यद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारे सत्यवश्यं साध्यव्यभिचारस्तद्रूपेण नियमइत्यर्थः यथा सश्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र
शाकपाकजत्वोपाधौ मित्रातनयत्वं तादृशधर्मस्तद्वृत्तिशाकपाकजत्वव्यभिचारस्य श्यामत्वव्यभिचारनैयत्यात् वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्य
त्रोद्भूतरूपोपाधौ चबहिर्द्रव्यत्वं तादृशो धर्मस्तद्वृत्तिरूपव्यभिचारस्य प्रत्यक्षत्वव्यभिचारनैयत्यात् अन्यथा सतामित्रातनयत्वमात्रावशेष्यकधौ
विशेष्यत्वे सति शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिरूपादिक्रमेण [illegible] व्यभिचारानुमानसंभवेनेयमिदुपेमैत्रीतादृशधर्मानुसरणतवाप्युत्वस्यात् तथाचतथा
तादृशधर्मानुसरणादेवं जातीमो पदैकाधिकरणोत्पन्नावेन यद्व्यभिचारः साध्यव्यभिचारनियतः सत्वोपाधित्वे तेषामभिप्रतोनान्यो आतः पृथिवीत्वाभावा कुस
दौतद्वारणसुवितमेवेतिभावः ननु महाकालान्यो घटादित्यत्र दैशिकविशेषणतया साध्यतायां कालिकेन हेतुतायां खंडकालभेदे पृथिवीत्वाभावसन्महातुल्य १९

तयानुपाधावतिव्याप्तिः खंडकालभेदाभाववति खंडकाले कालिकत्वतयाक्रान्तित्वस्य महाकालभेदाभाववन्महाकालवृत्तित्वरूपसाध्यव्य
भिचारव्याप्यत्वात् न च तद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूतयत्किंचिदधिकरणवृत्तित्वस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतायामधिकरणस्यापि व्याप्य
तायामधिकरणस्यापि व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वविवक्षणादत्र नातिव्याप्तिस्तत्र तु कालिकसंबंधेन वृत्तित्वमात्रस्यैव महाकाल
वृत्तित्वव्याप्यतया वैयर्थ्येनाधिकरणस्याप्रवेशादिति वाच्यं तथासति तत्र तत्पदोपाधौ महाकालान्यत्वप्रकारकप्रमाविषय
त्वादावव्याप्तिस्तद्व्यभिचारस्यापि व्याप्यतायां वैयर्थ्येनाधिकरणस्याप्रवेशात् एवं इदमेतदुपाभिन्नगुणत्वादित्यत्राप्येतद्रू
पभेदउपाधावतिव्याप्तिरेतद्रूपभेदाभाववदेतद्रूपसमवेतत्वस्य तद्रूपाभिन्नसमवेतत्वव्याप्यत्वात् एतेनतो
द्रव्याद्यत्किंचिदधिकरणवृत्तित्वस्य तादात्म्येन साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वविवक्षितं महाकालखंडकाले दृष्टान्तित
योः स्वरूपसंबंधात्मकत्वेन महाकालखंडकालस्वरूपपर्यवसानानन्तादिल्ये नुव्याप्तिरितिपरास्तं एतद्रूपस
मवेतत्वस्यैतदुपभिन्नसमवेतत्वस्य चैकेन तथाप्यवारणात् हेतुनिष्ठस्वरूपसंबंधेन साध्यव्यभिचारेऽन्यये ह
उक्ताव्याप्तिमेयीग्येत्वाभावाच्चत्वस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति यदभावेनेति खंडकालभेदाभावस्य महाकालाभे

शि॰टी॰भ॰ दाभावासाध्यकत्वान्नोक्तस्थले ऽतिव्याप्तिरिति नन्वद्रव्यं सत्वादित्यत्र संयोगादेरुपाधित्वं न स्यात्साधनवन्निर्गुणादौ संयोगाभावेन द्रव्य
१७ त्वाभावानुमानासंभवात्तस्य केवलान्वयितया गुणवृत्तित्वादिविशिष्टस्य तस्य हेतुतायां विशेष्यवैयर्थ्यात् न च गुणादिवृत्तित्वविशिष्टसत्वा
दिनापि संयोगाभावस्याहेतुत्वमक्षतमेवेति वाच्यं तथा सति गन्धवद्द्रव्यत्वादिक्रसाधनव्यापकतया तु पाधौ संयोगादावतिव्याप्तेः अवृत्तिहि जलत्वं
धाभाववज्जलावृत्तित्वविशिष्टादित्यनुमितौ विशिष्टत्वेन संयोगाभावस्यापि हेतुत्वमतो यद्भावमात्रवृत्ति धर्मेणोन्नायकता वाच्या तथा चाध्याप्तिस्त
दवस्थैवेत्यत आह यद्वादन्यत्वेन वेति कथावादिति एवं च यद्व्यभिचारेण साध्यव्यभिचारयोरिति तद्व्यभिचारेशाद्धोऽस्त्वेवमितिभावः अतएवे
ति जलत्वतेजस्त्वोभयवृत्तौ प्रासिध्यातुदन्यत्वस्याप्रसिद्धत्वादितिभावः एवंविवक्षायां त्विदं स्नेहवद्द्रव्यत्वादित्यत्र जलत्वतोज
स्त्वयोरुभयत्वेनोपाधित्वस्यानद्भूतावाच्छिन्नाभावाघ्रिकरणीभूतयात्केचिदधिकरणाच्चमत्कृथिव्यादिवृत्तित्वस्य स्नेहव्याभिचा
रव्याप्यस्य द्रव्यत्वे सत्वात्तात्रातिव्याप्तेः साध्यादितिभावः अत्र च सामानाधिकरण्यात्वेनावाच्छिन्नस्य धर्मिणोऽन्नके त्वेपि ८

पि वस्तुरीणोपत्वान्नेनैवास्यपि वारणसंभवात्र एवेत्यादिपाठः मान्यादिक इति केचित्तु बस्तुतस्तूपाधितावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छिन्नस्यसा
ध्यसमानाधिकरणत्वमुपाधितावच्छेदकस्ववास्ताध्याधिकरणवृत्तितावच्छेदकत्वपूर्वकत्वेवक्तव्यं अत्र कल्पे तूपाधितावच्छे
दकाश्रयस्य साध्यसमानाधिकरणत्वमवच्छेदकस्य वा साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वमात्रं वक्तव्यम् न तु तत्पर्याप्तेरपि
प्रवेश इति लाघवं न च धूमवान्वह्नेरित्यत्र हृदवृत्तित्वविशिष्टधूमत्वत्वादिना ऽत्र कल्पेऽपाधितापत्तिः तदवच्छिन्नाभावस्य
तदवच्छिन्नवन्तेदस्यैव पर्यवसन्नधर्माभावानुन्नायकत्वादिति प्रकृतलक्षणवासमपि न लक्ष्यतया व्याचष्टे पक्षव्यभिचारित्वेने
त्यादिना हेतुमद्वृत्तित्वेति साधनवान्साध्याभाववानुपाध्यभाववानित्यनुमाने साधनवति ऽपाध्यभावरूपहेतुमत्व
भाने साध्याभावरूपसाध्यावत्वभाने च तद्वृत्तित्वमपि पक्षतावच्छेदके साधने भासते ऽपाधिव्यभिचारत्वस्यानुमि
तिजनकज्ञानविषयत्वरूपमन्नायकत्वं साध्यव्यभिचारस्यानुमितिविषयत्वं च संभवतीतिभावः अत्र चेति अनयोः
कल्पयोरित्यर्थः अवच्छिन्न इति ऽपाधितावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थः ऽपाधित्वे पर न इति व्यभिचारानुमानस्यैहे
धनत्वेनोपाधित्वव्यवहारस्य च समानाधिकरणव्यक्तेरेवोपपत्तौ तत्स्योपाधितावच्छिन्नाभावेपि न क्षतिरितिभावः
अत्र च यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताधिकरणतासाध्याधिकरणे तद्धर्मावच्छिन्नत्वाक्रिरूपोऽपाधिरिति पूर्वस्य यद्धर्मावच्छे

शि०टी०
२८

न्नाधिकरणतासाध्याधिकरणे तद्धर्मावच्छिन्नमुपाधिरिति द्वितीयस्यार्थः तेन विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादौ ह्रदवृत्तित्व
विशिष्टद्रव्यत्वादिना नोपाधित्वमिति भावः प्रथमविवक्षानुसारेणाह तेनेति द्वितीयविवक्षायां तु ह्रदत्वाभावस्य व्यभिचा
रित्वया किंचिद्विशेषणदाने च व्यर्थतया साध्याभावसाधकत्वानुसारेणाह नवेति इदं तेजो द्रव्यत्वादित्यत्र स्पर्शसामान्या
भावो ज्ञातस्य भावश्च वह्निदूरत्वाभावविशेषस्य शीतस्पर्शजलत्वात्मकस्य साध्याभावो ज्ञापकत्वसंभवात् अत्रापि तद्विशेष
णं तत्रापि स्पर्शाभावस्य जन्यत्वेन ज्ञप्तिस्वमतेऽनुत्पत्तिकालावच्छेदेन साध्यसमानाधिकरणत्वात् ज्ञातस्य भावपर्यन्तानुसरणं शी
तस्पर्शेति इदं तेजस्त्वाभाववच्छीतस्पर्शवत्त्वाज्जलत्वादित्यनुमानाकारो बोध्यः पूर्वविवक्षायां यद्यपि व्याप्तिः पूर्वमु
क्तात्तथापि तत्र ह्रदत्वाभाववदयोगोलकवृत्तित्वस्य ज्ञापकतायामयोगोलकवृत्तित्वस्यैव सामर्थ्यात् परमावस्य ज्ञाप
कतावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेषणोपि तद्वारणसंभवात्तदंतर्भाव्यापि तत्र व्याप्तिमाह तद्वृत्तित्वेनवेति प्रथमोपन
स्तस्यापि चरमव्याप्तिदानं तद्भेदेन तदभावस्य परामर्शो लाघवाय एवमन्यत्रापि यथायथं बोध्यं इदं च प्रौढिवा
देनोक्तं न प्रथमविवक्षायां महाकालान्यो घटादित्यत्र कालिकसंबंधेन हेतुतायां सद्रूपाद्यव्याप्तिः कालिकसंबंधेन
वृत्तित्वमात्रस्यैव साध्यव्यभिचारस्याप्यतयोपाध्यभावस्य वैयर्थ्येनाप्रवेशात् ह्रदत्वादिति द्रव्यत्वं तेजस्त्वव्यभिचारि

रमा

तस्पर्शवद्वृत्तित्वाज्जलत्ववद्वृत्तित्वादित्यनुमानशरीरं बोध्यं ज्ञातस्य भावादौ नातिव्याप्तिरित्यनुषंगेणान्वयः ॥ नन्विदं कंबुग्रीवादिमद्द्रव्य
त्वादित्यत्र घटत्वव्यभिचारित्वविवक्षमाणलक्षणाक्रान्ते लक्ष्यतावच्छेदकस्याव्याप्तिः तद्व्यभिचारित्वस्य तदभावस्य वा वैयर्थ्येन साध्य
व्यभिचारे साध्याभावे वा ज्ञापकत्वात् प्राह द्रव्यत्वं कंबुग्रीवादिमत्त्वव्यभिचारि घटत्वव्यभिचारित्वव्यभिचारित्वात् गगनपरिमा
णवदित्यत्र घटत्वादित्यस्यैव सामर्थ्ये अधिकस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया वैयर्थ्यात् यद्द्रव्यं कंबुग्रीवादिमत्त्वाभाववद्घटत्वव्यभि
चारित्वाभावाद्गगनवदित्यत्र घटत्वाभावादित्यस्यैव साधकत्वेधिकस्य वैयर्थ्यादत आह इदमत्वादिनेति घटत्वव्यभिचारित्वं घ
टत्वाभाववति संयोगेन समवायेन वा वृत्तित्वं घटोपर्युलत्वविनाश्य घटस्यापि घटत्वाभाववत्यध्यस्तेन घटावयवे संयोगेन वृत्तित्वा
त्साध्याव्यापकत्वं संयोगेन गगनादेर्वृत्तित्वे तु तस्य साधनव्यापकतया घटत्वाभाववत्समवेतत्वमेवोपाधिरिति ध्येयं घ
टत्वादेरिति व्यभिचारसाधनमभिप्रेत्य यद्यपि घटत्वव्यभिचारे भावाधिकरणीभूतगगनवृत्तित्वादेस्तद्रूपेण हेतुतायां घट
त्वादेरप्रवेशान्न वैयर्थ्यसंभावना तथापि प्रौढिवादेन यदभावस्यापि व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रवेशमभिप्रेत्य वैयर्थ्यो
पमाहितमिति ध्येयं ॥ तदभावस्येति ॥ साध्याभावसाधनमभिप्रेत्य धूमप्रागभाववदिति न च तथापि घटत्वव्यभिचा
रित्वव्यभिचारित्वे घटत्वव्यभिचारित्वत्वस्य सत्त्वात्तद्रूपावच्छिन्नस्यैव व्याप्यतायामधिकस्य वैयर्थ्यमेवेति वाच्यं ॥ संयोगे

न घटत्वव्यभिचारित्वस्योपाधितायामुक्तव्याप्यभावव त्तिहेतुतावच्छेदकेन समवायेन वृत्तित्वप्रवेशाद्वैयर्थ्याभावात्॥ समवायेन
घटत्वव्यभिचारित्वस्योपाधितापत्तौ तु घटत्वव्यभिचारित्वस्य घटत्वव्यापकतया तदभावस्याखंडत्वेन घटक्लिमद्वृत्तित्वेहेतौ घट
त्वव्यभिचारित्वाऽप्रवेशान्नवैयर्थ्यमितिवस्तुतः। पूर्वकल्पे यदभावस्य व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्तन्नविविक्षितः घटत्वव्य
भिचारित्वेना प्युपाधिव्यभिचारित्वस्य हेतुतायामुपाधित्वानपायादित्येव समाधानं बोध्यं व्यं यद्व्यभिचारित्वेयदभावेवा
प्यद्धर्मावच्छिन्नस्य प्रतियोगितया व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्तद्धर्मावच्छिन्नस्योपाधित्वमित्याशयं मत्वाशंकते नन्वे
ति धूमवान्वह्नेरित्यादावयोगोलकत्वाभावो नोपाधिस्यात्तस्योन्नायकतापामप्रवेशादित्यर्थः साध्याभावस्योन्नायकता
यां प्रतियोगिनो व्यभिचारोन्नायकतायां तद्वृत्तित्वस्यैव हेतुत्वादिति॥ तस्य पदभावत्वस्य। वस्तुतो वस्तुगत्या व्यभिच
एसाधने यदभावत्वप्रवेशेपिवैयर्थ्याभावं केषांचिन्मतेदर्शयति॥ तदभावेति॥ अयोगोलकत्वत्वद्वृत्तित्वस्यानुपस्थितो एमा
अयोगोलकत्वाभावाभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारोन्नायकतायां हेतुत्वेन वैयर्थ्यमित्यर्थः॥ व्यभिचारसाधने चेति। साध्या
भावसाधने तु हेतुतावच्छेदकरूपेणोपस्थितत्वाद्वैयर्थ्यमेवेति वदंतीत्यस्वरसस्तु दीजं तु महाकालाभावो घटादित्यत्र व्य
भिचारसाधने केवलहृत्तित्वस्यैव व्याप्यत्वात्तदभावस्य चाप्रवेशेमदुक्तमेव समाधानं अभावस्य क्वाचित्कत्वि

व्याप्यतावच्छेदकत्वोक्तिस्तुधोरितिवादिनेस्यैवसारम् कंबुग्रीवादिमत्वादेर्घटत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि
तत्र समानाधिकरणलघुधर्मामप्रवेशेपि व्याप्यतावच्छेदकत्वे तस्य वैयर्थ्यमेवेत्यस्वरसमाह॥ यद्धर्मावच्छेदेनेत्यत्र यद्धर्मस्याव
च्छेदकत्वमन्यूनवृत्तित्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं स्वरूपसंबंधविशेषो वान संभवति सत्प्रत्यमोमित्रात नयत्वादिसादेर्मित्रातनयत्वा
दीनां तथात्वासंभवादत आह यद्धर्मवतीति॥ एवं यद्धर्मवत्ति साध्यंप्रसिद्धं तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य विवक्षणे स्यपक्षै
कदेशइति वह्निमान्धूमादित्यत्र महानसत्वावच्छिन्नवह्निव्यापकत्वंजनेवत्वादावित्यर्थः अपेति अत्रावच्छेदकत्वं व्यापक
त्वं महानसत्वे च न धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टवह्निव्यापकं तेनर्द्रेंधनवत्वादेर्नातिप्रसंगः। साधनवद्वृत्तित्वविशिष्टसाध्यव्या
पकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वापेक्षया साधनविशिष्टसाध्यव्यापकत्वस्यैव लघुत्वात्तदेवाह साध्यसाधन
संबंधेति॥ साधनविशिष्टसाध्येइत्यर्थः नन्वेवं विह्न द्रव्यस्थलीयोपाधावव्याप्तिस्तत्र साध्यसाधनसंबंधाप्रसिद्धेरत आ
ह विरुद्धमात्रेचेति मात्रपदं कृत्स्नार्थकं यथाऽवृत्तिगगनादौ विरुद्धे उपाध्यभावेन क्षतिस्तथाविरुद्धांतरेपीत्यर्थःस्तच
नाथ नन्वेवं लक्ष्यतावच्छेदकस्यतत्साधारणापात्तत्र लक्षणाभावेऽव्याप्तिरत आह लक्ष्यतावच्छेदकेति धूमवान्वह्नेरि
त्यत्र धूमसमानाधिकरणवंन्हेर्धूमव्याप्यत्वात्तत्र व्यभिचारोन्नायकत्वं न संभवतीत्यतस्तादृशवृत्तित्वेनेति साध्यसमा

नाधिकरणवृत्तित्वेनेत्यर्थः नन्वसाध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वमपि यथाश्रुतशब्दान्न लभ्यत इति साधनवन्निष्ठेतिपदप्रवेशेन
तदर्थलाभ इति यद्धर्मपदस्य साधनव्यापकधर्मपरतया विरुद्धस्थलीयोपाधिसंग्रहसंभवेन तत्संग्रहोऽव्याप्य इत्यत आह सा
धनेति सद्धेतौ तु साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य साधनव्यापकत्वनियमात्पक्षैकदेशवृत्तिधर्मेणा
तिप्रसंग इति भावः।। अंतत इति तादृशधर्मान्तरास्फूर्त्तावप्यन्ततस्त्वमादायैव लक्षणगमनमिति भावः ननु वापक्षः प्रमेयः
प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य पक्षमात्र एव सत्त्वान्न व्यापकतया नोभूतरूपवत्त्वमुपाधि
स्यादत आह प्रमेयत्वादित्येतेति।। आदिपदाद्द्रव्यत्वादिरूपव्यतिरेकिधर्मपरिग्रहः लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्साधारणं
वारयति लक्ष्यतावच्छेदकेति प्रयोजकत्ववाचीति।। प्रयोजकत्वं चात्र तादृशरूपेण व्याप्यत्वं तदेव दर्शयति यद्व्यभिचा
रस्थल इति उभयरूपव्यभिचारस्य तत्तादृशप्रयोजकत्वमात्मादौ प्रमेयत्वस्य तत्त्वेऽपि पक्षत्वव्यभिचाराभावादि
ति।। वन्हिर्दाहानुकूलधर्मसमवायी दाहजनकत्वादित्यनुमाने गुरुत्वादेर्दाहानुकूलत्वाभावात्कोकरूपावच्छिन्न
साध्याव्यापकत्वमतोऽनुमानाकारं दर्शयति जनकत्वेति तथा च वन्हिः कार्यानुकूलादृष्टादियधर्मसमवायी
जनकत्वादित्यनुमाने जनकत्वावच्छिन्नस्य गुरुत्वात्मकसाध्यस्य घटादौ सत्त्वान्न व्यापकता नोपाधित्वं स्यादित्यर्थः।।

रमा

वह्निरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्यागुरुत्वावच्छिन्नस्य गुरुत्वात्मकसाध्यस्य घटासाधकव्यापकस्य स्थितिस्थापकस्य पृथिवीमात्र
वृत्तित्वमिति मतेनेदं तेनालोकादौ न साध्याव्यापकतेति ग्रंथस्तत्रैवेति अन्येनोभावनेयं यद्रूतोंत त्वमतमित्यपित
त्रेतिरं स्यादिति तन्त्रिएक। एतार्थमिदमुक्तं ग्रंथविरोधस्य लक्षणघटकोपाधिपरंतु पाप्युद्गुणशक्लत्वात्तह दूषकेत
ति जनकत्वं कार्यानुकूलातीन्द्रियधर्मव्यभिचारि अगुरुणि वह्निरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वादित्यादिरीत्या व्यभिचा
रोन्नापकत्वमस्त्येवेत्यर्थः।। यद्धर्मेति महानसत्वावच्छिन्नवह्निव्यापकस्यार्द्रेंधनवत्त्वादेर्महानसत्वावच्छिन्नधूमव्याप
कत्वान्नोपाधित्वमिति भावः।। ननु घटो रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र सद्धेतौ तद्घटोत्पत्तिकालावच्छेदेन तद्घटे रूपस्याभावा
त् पृथिवीत्वस्य सत्वाच्च तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वावच्छिन्नरूपव्यापकस्य तद्घटान्यत्वस्य तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वावच्छि
न्नपृथिवीत्ववति तद्घटेऽवर्तमानस्योपाधित्वं स्यादत आह अवच्छेदकत्वं चेति तथा च यद्धर्मसामानाधिकरण्यवि
शिष्टत्वमेव यद्धर्मावच्छिन्नत्वं तत्तु स्वरूपसंबंधरूपविवक्षितमिति भावः नन्वेकस्मिन्नेवोपाधौ व्याप्यतावच्छेदकध
र्मभेदाल्लक्षणभेदः स्यात्तत्तादृशधर्माणामानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मत्वेनानुगमय्य साधनाव्याप
कत्वविशेषणपरित्यागेन लाघवं चनदिति धायलक्षणमाह स्वानधिकरणेति स्वेऽपाधित्वेनाभिमतमार्द्रेंधनादि

तदनधिकरणीभूतं यत्साधनाधिकरणं तद्वृत्तीत्यर्थः सद्धेतौ तु स्वानधिकरणीभूतं यत्साधनाधिकरणं तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्न
साध्यस्य स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणे अवश्यं वृत्तित्वान्न व्यापकत्वमिति व्याप्तिनिरूपकत्वं व्यापकत्वमित्यभिप्रा
येण शङ्कते यद्यपीति धूमस्यार्द्रेन्धनादिव्याप्यतया धूमत्वेनैवावच्छेदादार्द्रेन्धनाद्यव्याप्तिरिति भावः तद्धर्मेति तादृशा
वच्छेदकधर्मेत्यर्थः॥ अत्र च तादृशाभावप्रतियोगितायाः विशिष्यापादेयत्वेन तद्रूपवान् रूपवत्त्वादिस्यादेतद्रूपाधि
करणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैवावच्छेदकतया यत् किंचिद्धर्मावच्छिन्नतद्रूपाधिकरणघटितस्य
गोत्वादेरनवच्छेदकत्वेपि न व्याप्तिः सखण्डोपाधेरार्द्रेन्धनादेस्तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासं
भवादाह आदीतीति तथा चोपाधितावच्छेदके तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानवच्छेदकत्वं विवक्षि
तमिति भावः॥ नन्वयं प्रत्यक्षो गुणत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वेनोपाधिः स्यात्तस्य शुद्धसाध्याव्यापकतया वहिर्द्र
व्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोपाधित्वे वहिर्द्रव्यत्वस्य स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तित्वाभावेन तेना
दायोक्तलक्षणस्य तत्राभावादत आह गुणत्वादिनेति घ्राणजन्यत्वेति॥ उद्भूतरूपानधिकरणं साधना
धिकरणं घ्राणकगुणस्तद्वृत्तिघ्राणकजन्यत्वतद्वच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं तत्र शरीरेणानन्तोद्भूतरूपमितिलक्षणेऽस्म

न्वयः। वहिर्द्रव्यत्वमादायैवोद्भूतरूपे लक्षणगमनमिति नियमाभावादिति भावः केचित्तु शुद्धसाध्याव्यापकेऽपि साधनावच्छिन्न
पक्षधर्मावच्छिन्नं वा साध्यं प्रतिव्यापकत्वमुपाधित्वं तथा च घटः प्रत्यक्षो गुणत्वादित्यत्र घ्राणत्वाभावात्रोद्भूतरूपमुपा
धिः स्यादत आह गुणत्वादिनेति घ्राणकजन्यत्वेति तादृशयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनैव नियमो न तु ता
दृशधर्मस्य साधनादिरूपत्वेनापीति भाव इत्याचक्षुः॥ उक्तरूपोपाधिज्ञाने व्यभिचारानुमानमपि सुकरं भवतीत्या
ह एवं चेति वायुः प्रत्यक्षो रूपवत्त्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्परमाणोरुद्भूतत्वस्य साध्यव्यभिचारसत्त्वात्परमाणु घटा
न्यतरस्मिन् रूपवत्त्वे उद्भूतरूपव्यभिचाराभावादुपाधिव्यभिचारस्य हेतोः स्वरूपासिद्धिरतः स्वानधिकरणेति। उद्भूतरू
पानधिकरणीति द्वित्रिचतुर्गुणादौ सत्त्वात्ता साध्यव्यभिचारसत्त्वात्तु रूपघटान्यतरस्मिन् रूपवत्त्वे उद्भूतरूपव्यभिचाराभाव
न यैव सिद्धिरतः साधनस्येति॥ स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणत्वम घटान्यतरस्मिन् उद्भूतरूपव्यभिचारस्य प्र
क्तव्यभिचाराव्याप्यत्वात्तत्संपत्तयेऽसाध्यव्यभिचार इति विशेष्यभागसार्थक्यार्थं पञ्चेत्यादि तत्रापि स्वानधि
करणसाध्याधिकरणप्रवेशे तन्मात्रवृत्तिधर्मे उपाधिव्यभिचारिणि साध्यव्यभिचाराभावेन तथैव व्यभिचारा
त्साधिकरणमिति तद्भयवृत्तिधर्मस्य स्वानधिकरणसाध्याधिकरणवृत्तित्वेन चैव व्यभिचार इत्यतो मात्रेति ते

व्यभिचारेणोपाधिव्यभिचारेण यस्मादेवं न साधनवत्तिसाध्याभाववद्वृत्तीयत इति तन्मतानुसारेणाह साधनवत्तिवेति मित्रात
नयः श्यामत्वाभाववान् मित्रातनयत्वात् शाकपाकजत्वाभावात् एवं रूपवत्त्ववान् रसवत्त्वाभाववान् हि ह्रदे व्यक्ते सप्तभूत
रूपाभावात् इत्यादिक्रमेणानुमानं काकादावात्मादौ च व्यभिचारवारणाय सत्त्वन्त इति एतस्यापि लक्षणस्य ज्ञानघटि
तत्वेन तत्साध्यकतत्साधनकस्थावदुपाधिसाधारणत्वेन घटत इति लक्षणान्तरमाह साध्यासमानाधिकरणस्येति सद्धेता
वुपाधिलक्षणस्यातिप्रसंगवारणाय पाधिकरणमित्यन्तं साधनवद्विशेषणं साध्यासमानाधिकरणत्वं च साध्यवद्वृत्ति
त्वं सद्धेतुमतः साध्यवद्वृत्तिमत्त्वाभावान्नात्र तत्रातिप्रसंगः मूलोक्तसाध्यव्यापकत्वापरित्यागे नैव लक्षणं कर्तुं गुरुं वि
विशेषणमाह साध्यव्यापकाभावस्येति साध्याभावस्येति सर्वोपि स्वपाल्य व्यापिनोक्तमुपाधिशरीरमात्रे व्यभिचा
रस्याग्रयमतः स्फूर्तौ तु पाधिनात्यभिचारान मानस्य संमदापि कस्यवेप्यर्थ्यादिति पृथिवीगंधवत्तो द्रव्यत्वादित्य एमा
त्र साधनव्यापकस्य संयोगस्य वारणाय व्यधिकरणान्तं तत्रैव पृथिवीति वृत्तिविशिष्टद्रव्यत्वादिनोपाधित्वरक्ष
णाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति उपाधेस्तादृशाभावप्रतियोगितोक्तौ पृथिवीत्वसंयोगोभयत्वावच्छिन्ना
भावस्य तादृशस्य प्रतियोगित्वात् पृथ्वीत्वातिव्याप्तिरिति प्रतियोगितावच्छेदकेति लघुत्वमनियन्त्रकं वुद्धीवादिमत्वादि

नानुत्तोपाधित्वमिति भावः विरुद्धवारणाय साध्यसमानाधिकरणेति साध्यासमानाधिकरणं ईंधनव्यक्तिसंग्रहाय व
वच्छेदकेन द्धित्वविशेषणं अत्र च साध्यव्यापकताघटकसंबंधेन साध्यव्यापकाभावः साधनवृत्त्वं हेतुतावच्छेदकसं
बंधेन प्रतियोगित्वेप्यधिकरणं साध्यसामानाधिकरणं चोपाधिताघटकसंबंधेन व्याप्तित्वं तच्च व्याप्तिलक्षणवद्बोध्यम
नुमूलोक्तलक्षणे साधनपदस्य सामान्यपरस्य साध्यव्यापकाभावादिसमानाधिकरणसाधनविशेषपरतया तथालक्ष
णाघोवर्णनीयस्तत्र साध्यवद्वृत्तिवारणमात्रफलं पर्यवसित साध्यव्यापकत्वपर्यन्तं च यत्साध्यसमानाधिकरणत्वे
नैवतद्वारणसंभवादत आह एवं चेति क्वचित्पर्यवसितेत्याधेवपाठः पूर्वलक्षणादेतल्लक्षणस्योत्कर्षप्रदर्शयितुं
तत्साध्यकेति सकलोपाधीति एकसंबंधावच्छिन्नसकलोपाधीसर्षः ।। तेन संबंधभेदेन प्रतियोगित्वेप्यधिकरण्यादेरु
पाधिताघटकसंबंधभेदेन साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वस्य च भिन्नत्वेपि न क्षतिः ।। यथाश्रुतं प्रसमनुसंधाया
ह साध्यव्यापकत्वेति सद्धेतावतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तं च वह्निमान्धूमादित्यादौ रूपत्वादेरपि भिन्नरूपेण साध्यव्या
पकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयवत्त्वात्तदनतिरिक्तवृत्तिरूपेणोपाधितास्यादतो वच्छेदकेति तत्र च तदुभयस्यैकाभावा
नातिव्याप्तिः ।। धूमवान्वह्नेरित्यादावयोगोलकावृत्तित्वमेवतादृशं रूपं तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य हृदत्वेसत्त्वादतिव्याप्ति

शि॰टि॰म॰

२२

रणत्साध्यसमानाधिकरणेति साध्यसमानाधिकरणधर्मीत्वमित्यर्थः ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिनोपाधित्वं स्यादतस्तस्यैव
व्याप्तिव्यक्षेः कृतः॥ अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसाधारण्याय साध्यव्यापकतावच्छेदकेति न कृतं केवलान्वयित्वावच्छे
दकस्यैव साध्यसमानाधिकरणधर्मसामान्यव्यापकतावच्छेदकत्वादसंभवइत्यतो यत्किंचिदिति नच यत्किंचित्साध्यव्या
किवृत्तित्वावच्छेदकत्वेनैव सर्वसामंजस्ये गुरुतरारंभोव्यर्थ इति वाच्यं साध्यवद्वृत्तितायाः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वानभ्यु
पगमात्स्वातिरिक्तवृत्तित्वादेश्च ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिसाधारणतापत्तेः रूपावच्छिन्नाधिकरणतासाध्याधिक
रणेतद्वृत्तस्योक्तौ नुपयोगित्वप्रवेशाद्यनवगमः अत्र चक्रं वृषीवादिमलादिनानुपाधित्वेयत्किंचिद्भावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वमपि धर्मे विशेषणं देयं अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेर्लक्षणं समर्थयति अवच्छिन्नेति स्वश्यामो मित्रा
तनयत्वादित्यादौ गौरमित्रातनयावृत्तित्वमेव तादृशो धर्मस्तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य शाकपाकजत्वे सत्त्वाभावमिति भा रामा
वः शाकपाकजत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्याप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधित्वात्स्य गौरमित्रातनयावृत्तित्वाभावान्नातस्तो
पसंग्रह इत्यत आह तत्रापि गौरमित्रातनयभेदविशिष्टद्रव्यत्वस्य तादृशतदनतिरिक्तवृत्तित्वेनैव लक्षणग
मनमिति भावः गंधवती द्रव्यत्वादित्यत्र पृथिवीरतित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वावच्छे

दकत्वात्तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वेसत्त्वादतिप्रसंगः॥ तदवच्छिन्नाभाववत्संबंधस्वविशिष्टसात्मकत्वेनोक्तेरेतु स्वत्वप्रवेशा
त्तत्साध्यकतत्साधनकयावदुपाधिसाधारण्यमित्यवरसो वर्द्धतीत्यनेन सूचितः रूपादीतिकं पक्वव्यवहारमतिक्राप व्यभि
चारित्वाय कत्वामात्रेरणोवोपाधित्वेन संग्राह्यत्वइत्यर्थः पृथिवीत्वाभावात्मकस्यानधीकरणीभूतसाधनाधिकरणं पृ
थिवीतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यस्य पृथिव्यां सत्त्वेन पृथिवीत्वाभावस्य तद्व्यापकत्वापूर्वोक्तलक्षणास्यतत्राभावात्त
त्साधारण्यार्थमाह स्वविशिष्टेत्यस्यमुपाधित्वेनाभिमतं। तत्र विशिष्टं यत्साध्यं तदनधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तद्वृत्ति
धर्मावच्छिन्नेत्यर्थः॥ रूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौतु पृथिवीत्वाभावविशिष्टरूपानधिकरणीयद्वायोदितद्वृत्तियद्वायुत्वा
न्यतरत्वंतदवच्छिन्नरूपकत्वमस्त्येव पृथिवीत्वाभावस्येति नासंग्रहः॥ साध्यानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्ति
धर्मावच्छिन्नसाध्यकेत्यावुपाधिशरीरे भानश्च व्यभिचारमानं स्यादित्यतस्तन्निरकारणार्थं स्वविशिष्टेति साध्यविशेष
णं विशिष्टाभावस्यापादकं वह्निमान्धूमादित्यत्र महानसत्वादिरपि स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणसाधनाधि
करणपर्वतादिवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकत्वपर्यंतम्॥ दूरगुरुरूपादि
न्यत्वपक्षपृथिवीत्वाभावादावतिव्याप्तिवारणायाह अत्रचेति पूर्वदलेति स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणं पत्साधनव्यत्क अ

शि॰टी॰म

२४

धिकरणं हन्निधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं न तु साधनव्यापकत्वमित्यर्थः पृथिवीत्वाभावविशिष्टगुरुत्वानधिकरणं रूपाधि
करणं द्विविधं पृथिवी तेजश्च॥ तत्र पृथिवी हन्निधर्मावच्छिन्नगुरुत्वव्यापकत्वं पृथिवीत्वाभावस्य नास्तीति तेजो हन्निजल
तेजोन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेति तेजोहन्निरूपस्य पूर्वदलप्रविष्टत्वात्तद्व्यापकत्वादेव नातिव्याप्तिरिति भावः॥ ननु व्य
तिरेकेण रूपे साध्ये पृथिवीत्वाभावस्य ग्रहः न तु रूपेण गुरुत्वे साध्ये इत्यत्रैव किं बीजमत आह विवेचयिष्यत इति तत्र रूपत्वस्य हेतो
रेकतयाऽग्रहे गुरुत्वे तस्य पृथिवीत्वाभावव्यभिचारेण रूपव्यभिचारानुमानसंभवात् रूपकत्वाद्बीजं संभवति अत्र तु पृथिवीत्वा
भावव्यभिचारि पृथिवीरूपं तत्र न गुरुत्वव्यभिचारि गुरुत्वव्यभिचारी पत्रे तेजोरूपं तत्र न पृथिवीत्वाभावव्यभिचार इति रू
पकत्वाद्बीत्वाभावादिवाल्लक्ष्यत्वमिति॥ प्रकृतलक्षणस्य च घटितत्वेनाननुगमात् पृथिवीत्वाभावसंग्राहकत्वाप
क्षे पूर्ववत्तत्साध्यकत्वतत्साधनकयावदुपाधिसाधारणलक्षणान्तरमाह साध्यसमानाधिकरणधर्मस्येति पूर्वलक्ष
णे तु रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र साध्यसमानाधिकरणस्याधिकरणं यत्साधनाधिकरणं बाधादित्यत्रैव। भावप्रतियो रामा
गित्वाभावादेव पृथिवीत्वाभाववारणं अत्र तत्साध्यसमानाधिकरणधर्मस्य समानाधिकरणं यत्साधनं द्रव्यत्वं त
त्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य च सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरिति॥ सर्वत्र पदव्याहन्निः॰ पूर्ववद्दृष्टव्याहूदृष्टि द्रव्यत्वेति

नोपाधितावारणाय साध्यसमानाधिकरणहन्नीति अस्यापि पूर्ववन्निष्कृष्टोर्थः पृथिवीत्वाभावस्यासंग्राहकत्वे संग्राहकत्वे
च निरुक्तलक्षणायोगेनैव व्यभिचारानुमानसौकर्यं दर्शयति एवं चेति निरुक्तप्रकारेणोपाधेर्ज्ञानं तदुत्पत्तेः साधनवती
ति पूर्वनिरुक्ताभिप्रायेण साधनेवेति। साध्यसमानाधिकरण प्रकृताभिप्रायेण साध्यसमानाधिकरणधर्मास्थि
त्यादिना साध्यव्यापकाभावपरिग्रहः तत्सामानाधिकरण्येनेति॥ साध्यसमानाधिकरणपतेनेत्यर्थः साधनवान् साध्या
भाववान् साध्यसमानाधिकरणधर्मात् साधनं साध्यव्यभिचारि साध्यसमानाधिकरणधर्मस्य समानाधिक
रणत्वादिति क्रमेणेदं बोध्यम् इदं तु नोध्यं उपाधिशरीरभाने साधनवृत्तित्वस्यादौ वा साध्यसमानाधिकरणधर्मस्य सा
ध्यसमानाधिकरणधर्मसमानाधिकरणत्वस्य वा भानेन तदुभयोः वनैनेवाऽभिमतसिद्धेस्तद्घटितोक्तोपाधिलक्षणाव
च्छिन्नस्येवोपस्थापनं व्यर्थमिति तज्ज्ञकथकसंप्रदाय एव शरणमिति सुधीभिरस्फुटतायां लिखिति॥ उपाध्युपन्यासानन्तरं व्यभिचा
रानुमानं तु सिषाधयिषयाधीनमिवेति भावः॥ अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वस्याभावभाने व्यभिचा
रमानान्तरश्चं भावात्सिद्धा बाधाधीनपक्षत्वयापि व्यभिचारानुमानं समर्थयितुमाह साध्यव्याप्यत्वेनेति लक्ष
णं लिस्यादेः पोनहत्समनन्नाह पर्यवस्यतीति व्यभिचारित्वापकतामयोजकेति इदं च लक्षणमितस्य व्यभिचारोन्नायक

शि॰टी॰ ७म
२५

तावच्छेदकमित्यर्थः प्रतीकमङ्गलम् व्याप्तेरिति मदर्शिताघेमित्यनेनान्वयः व्यापकव्यभिचारस्य व्याप्यव्यभिचारव्याप्यत्वादितिभा
वः उत्तरं प्रतीकं पक्षधर्मताप्याः इति साधनाव्यापकव्यभिचारस्य साधनेसत्वादितिभावः नचमहानससत्वावच्छिन्नव्यहि व्यभिचारानु
मापकत्वपातस्तिप्रसंगस्यादोषत्वात् विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिस्थले विशेषणाव्यभिचारित्वेनभिन्नेविशिष्टव्यभि
चारनिर्णयस्य विशेष्यव्यभिचारपर्यवसानेनशुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिसंभवादित्यरुचेः व्याख्यायामपरम्भकांतरमाह ए
वंचेति पद्यभिचारेणेत्यादेर्लक्षणरूपलिंगेत्यर्थः ए तत्साधननिष्ठेति उन्नायकव्यभिचारिविशेषणं कथमस्येति यद्यप्युन्ना
यकत्वं तद्धोघ्यातासाव्याप्तिपक्षधर्मतारूपा तथाप्युन्नायकतावच्छेदकत्वेनैवतस्य प्रवेशो न तु तादृष्येणेति भवत्साकांक्ष
तिभावः व्यभिचारानुमानमपीतिअन्यथाऽपमत्रोपाधिरित्यस्याप्यवनैनैववादिनिग्रहाद्व्यभिचारेणमानोभ्रावनेःर्थ्यो
तरंस्यादितिभावः।लक्षणंत्विसस्यापदार्थव्याख्यानमेवास्यासौभिन्नात्वित्यनेनसूचितः।।संयोगवदन्यत्वेनेति इत्थंसत्वादि
मत्रसंयोगाभावस्यकेवलान्वयित्वयाद्रव्यत्वाभावाऽसाधकत्वेपिसंयोगवदन्यत्वस्यसाधकत्वेनोपाधित्वव द्रव्यत्वाभाववान् रामा
सत्वादित्यत्रापिसंयोगाभाववदन्यत्वस्यापतिघ्यासाध्याभावासाधकत्वेपिसंयोगाभावाभावस्यसंयोगस्यतत्साधकत्व
संभवात्तस्याप्युपाधित्वमचितंमएकवर्षोस्यानयोरेकस्यैवोपाधित्वेनापत्स्येपिवंरूपस्यतस्यापि संयोगाभावस्यापिअस

ष

घातथाविधान्योन्याभावयोरेवसाधकत्वेनोपाधित्वेसंयोगस्याप्युपाधित्वंनस्यादितिभावः।।संयोगाभावस्यसाधनव्यापकत्वा
त्पर्यवसितेस्यादिलक्षणव्याप्तिरतआह लक्षणंत्विति।।तादृशप्रतियोगिनः प्रमेयत्वादिनोपाधित्वनिरासायप्रतियोगितावच्छेदके
तिसंयोगवदन्योन्याभावेसंयोगस्यातत्प्रतियोगित्वात्तद्व्याप्तिरतआह प्रतियोगित्वमिति।।तादात्म्येनप्रतियोगिपदान्योन्याभावस्याभा
वइत्यतआह कस्यादितंचेति तादात्म्यस्याधिकरणत्वानियामकत्वात्प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकस्याधिकरणत्वात्तःकम
त्वात्तस्याभावत्वमात्रकत्वमनेनलाघवमितिभावः शेषमिति इदं ते ज्ञो द्रव्यत्वादित्यत्र जात्यभावादौ विहितुं गतिव्याप्तिवारणाय
साध्यसमानाधिकरणत्वं विशेषणदेयमित्यर्थः ननविशिष्टव्यभिचारित्वेतत्साध्यतायांकथं शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिः
व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैवव्यापकस्यानुमितेनुभमादतआह साम्यास्मतइति विशिष्टव्यभिचारित्वंहिविशेषणविशेष्य
व्यभिचाराम्मकं तत्रविशेषणव्यभिचारित्वरूपैकविशेषबाधेविशिष्टव्यभिचारसिद्धिरेवविशेष्यव्यभिचारित्वलेनतद्धिषणी
करोतीति प्राचीनमतेनेदमितिभावः।।भावयति जनयाति।। ननुसाधनवतिसाध्याभावानुमानमेवव्यभिचारानुमानं विशि
ष्टसाध्यव्यापकंभावेनकथंनिर्वास्त्वविशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेनविशेष्याभावस्यविशिष्टाभावत्वरूपव्यापकतावच्छेद
कानवच्छिन्नत्वादतआहानचातिरिच्यतइति स्वमतेति एकविशेषबाधेपिव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैवविशेषांतरानुमानेन

शि॰टी॰ प्र

२६ तुविशिष्टव्यापीति स्वमतं ॥ उद्भूतरूपस्पर्शान्यतरवत्त्वेन न द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वमतः कथं तदभिप्रायेणेदं व्यभिचारानुमानमत आ
ह प्रत्यक्षसंख्येति यथाश्रुतमेवेति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकेति पदं यथाश्रुतमेव साधिम्यर्थः नन्वात्मैकत्वपरिमाणयोः प्रत्यक्षत्व
नये तयोरपि न द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वमत आह आत्मैकत्वादेरपीति इदमुपलक्षणम् आर्द्र निरवासवंशादेर्दूरत्वादिदोषतन्त्र
मजनकदोषस्थले च परिमाणस्यैकत्वस्य ग्रहे एव तद्वान्तरवैजात्यस्य परं न ग्रहः प्रत्यक्षत्वं स्वेन रूपयोग्यत्वं ह्यादिमत्त्वे वा पाधिरिति
बोध्यं अग्रे उद्भूतरूपस्यैवोपाधित्वप्रदर्शनात्तदनुसारेणाह उद्भूतरूपेति साध्यहेतौ चेति साध्ये प्रत्यक्षपदस्य मात्मपर
त्वे आत्मत्वादौ व्यभिचारः हेतौ च सामान्यपरत्वे उद्भूतरूपस्य द्रव्यप्रत्यक्षाव्यापकत्वादसिद्धिरिति भावः एतत्कल्पे च वा
युर्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्ष इति स्थापनानुमान वृथैवास्मिन्कल्पे संकोचकल्पनाभयादरुचिं भावयन्नाह द्रव्यपदे वेति अत्रा
पि आत्मत्वादौ व्यभिचारवारणाय प्रथमस्य ॥ उद्भूतरूपे द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वादसिद्धिवारणाय द्वितीय द्रव्यपदस्य व
हिर्द्रव्यपरत्वं वहिष्ट्वमात्मभिन्नत्वं नन्वत्र कल्पे महत्त्वसामान्यस्य दृष्टान्तत्वं न संभवति तस्यात्मभिन्नद्रव्यत्वव्यभिचारित्वा रामा
दत आह महत्त्वपदं चेति जन्यमहत्त्वेति यद्यपि जन्यमहत्त्वसामान्यस्यापि न दृष्टान्तत्वं घटादिमहत्त्वे उद्भूतरूपव्यभिचाराभा
वेन हेतुत्वसंभवात् स्वरूपादिनिष्ठमहत्त्वपरत्वे च महत्त्वपदस्यैवाहल्पतमत्वमस्तु किमन्तर्गडुना जन्यमहत्त्वपरत्वोपवर्णनेन त

तथापि व्याप्यपदमव्यभिचारित्वपदं चान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनैव स्वार्थान्वयबोधपरमिति धूमो वह्न्यव्यभिचारीतिवद्द्रव्यत्वस्याव्यभिचारि
त्वमुपयोगात् तथा च महत्त्वत्वरूपेण दृष्टान्तत्वे योगे महत्त्वत्वावच्छेदेनैव बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वाभावेनानन्वय एव स्यादतो जन्यमह
त्वपरत्वमुक्तं जन्यमहत्त्वत्वावच्छेदेनैव बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारस्य तत्सामानाधिकरण्येनोद्भूतरूपव्यभिचारस्य च संभवात्तेन रूपेण दृष्टा
न्तोपन्यासेनानन्वय इत्यभिप्रायेण तथा व्याख्यातमिति भावः ननु व्यापकव्यभिचारित्वं यदि व्यापकप्रतियोगिकाभाववद्वृ
त्तित्वं तदा द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावमादाय तद्रूपत्वादौ व्यभिचारः यदि च व्यापकत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं तदाऽसिद्धिः सत्त्वादेरपि न
व्यापकत्वादत आह व्यापकेति तादृशव्यापकतावच्छेदकमुद्भूतरूपत्वं तदवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रय
त्वे सत्त्वान्नासिद्धिरिति भावः न च द्रव्यपदेति प्रत्यक्षव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्याप्यत्वसंभवे द्रव्यप
दस्य व्यभिचारवारकतयासिद्धिमात्रवारकत्वादिति भावः स्वच द्रव्यपदेति प्रत्यक्षव्यापकतावच्छेदविशिष्टाभावस्येति
॥ प्रत्यक्षत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वाभावस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षत्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावाद् द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापक
तावच्छेदकोद्भूतरूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थ इति तु कश्चित् तत्त्वं द्रव्यपदार्थस्य प्रतियोगितावच्छे

शि॰टी॰भो
२७

दकुकोरिवविषत्वाभावेनावशिष्टाभावस्येति यथा विरोधादिति तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वेनोभयत्रूपत्वादेरज्ञानेप्रकृतहे
तोरेवदुर्ज्ञेयत्वं तत्तज्ज्ञानेच तत्तथैवहेतुकरणमुचितमित्याशयेनाह द्रव्यत्वेति अव्यभिचारेश्चेति मूलस्थेनसरलत्वमूलमनिवारणि
तंव्याचष्टे इदंत्वाव्यभिचारइतितथाचनशेषवैयर्थ्यमितिभावः ननशाकपाकजत्वस्यसंदिग्धोपाधिमध्येवक्ष्यमाणत्वाव्यभि
चारानुमानहेतोस्वरूपासिद्धिसंदेहइत्यत आह अनुमानमिदमिति साधनविकलोपमिति अन्वयदृष्टांतत्वसुरासाय॥साध्य
वानितिव्यतिरेकदृष्टांतत्वसुरासाय एवं॥मित्रातनयत्वव्यापकत्वस्यसत्वेनार्थत्वे ध्वंसप्रागभाववदिति व्यभिचारि
त्वनिष्टव्याप्तिस्तद्बुद्धिंविनादुर्ग्रहत्वाघटत्वस्यादिप्रायेणावैयर्थ्यमितिभावः विशेषितं सामानाधिकरण्येनव्यापकत्ववि
शेषितंहत्रिमत्वमिति व्यभिचारित्वेहत्रिमत्वस्यविशेषणत्वादिति फलतइति यत्किंचिदधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियो
गित्वबुद्धे१ सामानाधिकरण्यबुद्धिफलत्वादितिभावः॥नन्वेवंश्यामत्वेव्यभिचारस्तस्यापिमित्रातनयत्वसमानाधिकरणस्य
शाकपाकजत्वव्यभिचारिणिःश्यामत्वव्यभिचाराभावादत आह तेनापमर्थइति पत्रद्वैयोरननुगमान्निष्कर्षमाह मित्रा
तनयेइति तेनेति श्यामत्वस्यमित्रातनयेशाकपाकजत्वव्यभिचारित्वंनास्ति किंतुकाकादावितितद्व्युदासःमत्तांतरमाह अत्र समा
व्यभिचारश्चेति शेषवैयर्थ्यभयादाह वक्रव्रीहिरिति मित्रातनयत्वमव्यभिचरित्वापंकपस्येतिवक्रव्रीहिरित्यर्थः मित्रातन

यत्वव्याप्यत्वंचफलितार्थः इदंतुश्यामत्वादेरव्यभिचारवारणाय॥दृष्टांतासिद्धिनिरासायाहयदिति इदंगगणवत्त्वघटत्वादिसत्ताध
टत्वमघटत्वाव्यभिचारित्वेसतिश्च घटत्वावच्छिन्नगगणवत्वव्यापकघटभिन्नत्वमत्वव्यभिचारिश्चयथचगगणवत्त्वव्यभिचारीसघट
त्वंदृष्टांतइत्यर्थः यथाश्रुतान्यभिचारित्वेनैवसामंजस्येव्यभिचारपदस्यव्यापकत्वमर्थंकल्पयित्वापुनर्वक्रव्रीहिणाव्या
प्यत्वेपर्यवसानंसंदर्भविरुद्धमित्यस्वरसआद्रुतिलिखनेनसूचितः विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिस्थलीयव्यभिचारानुमानेहे
तोविशेषणांशव्यभिचारित्वेसतीत्यस्यविशेषणवत्त्वार्थकरणस्यफलोत्तरमाह मेयत्वादावपीति वायुःप्रत्यक्षःप्रमेय
त्वादित्यत्रप्रमेयत्वस्यवहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वाभावेपिप्रमेयत्वेप्रत्यक्षत्वव्यभिचारिवहिर्द्रव्येरूपनतूपव्यभिचारित्वा
त्पनेनव्यभिचारानुमानंसुकरमितिभावः एवंउक्तक्रमेण उपाधित्वे उपाव्यवहारविषयत्वं सोक्तालंपरेणेतिवि
शिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारेणविशिष्टसाध्यव्यभिचारस्तेनचकिंचिद्विशिष्टेनशुद्धसाध्यव्यभिचारःसाधनीय
इतिपरंपरयेत्यर्थः नदुन्नायकत्वमेति शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकतयेत्यर्थः तथात्वं उपाधिव्यवहारविषयत्वं पूर्ववद
दितितेनोइत्यत्वादिसाधेप्रागुक्तरीत्याव्यभिचारोन्नायकस्यशोभावादिवारणायेत्यर्थः व्यभिचारोन्नायकत्वंपदिसाध
ननिष्ठसाध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगित्वंतदासाधनव्यभिचारीतस्यवैयर्थ्यमितस्ततोप्याचष्टे व्यभिचारेतियत्र

१

कुत्रचिदिति साधननिष्ठत्वं न विवक्षितमिति भावः एवंच साधननिष्ठत्वस्याविवक्षणे च साधनव्यभिचारित्वस्य यथाश्रुतस्य
पृथिवीत्वव्यभिचारिणि रूपवत्त्वे सत्त्वादाह वह्नीहीरिति साधनेऽव्यभिचारियस्येत्यर्थः एवमपि वह्नीहीरेण साधनाव्या
पकत्वात्फलधनेपि जलमित्यादिति जलत्वादेर्व्यभिचारवारणाय साधननिष्ठमिति रसवत्त्वनिष्ठपृथिवीत्वव्यभिचा
रित्वं च न गुणत्वव्यभिचारोन्नायकमिति भावः उक्तिवैचित्र्यादिति साधनविशेष्यकसाध्यव्यभिचारोन्नयनयोग्यपदव्यभि
चारित्वमिति पूर्वलक्षणार्थः तत्र योग्यतापदार्थमुद्दृश्य साधननिष्ठत्वयव्यभिचारित्वेलक्षं अत्र साधननिष्ठयव्यभि
चारित्वमिति शब्दादेव न स्पष्टाभऽव्यापकत्वमयी स्याच्च साध्यव्यभिचारित्वमात्रव्याप्यत्वे स्पष्टाभ इत्युक्तिवैचित्र्यमि
तिभावः तद्व्याप्यतिव्यभिचारव्याप्यत्व्यर्थः कोटिप्रविष्टतेति उपाधिव्यभिचारित्वस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतायामुपा
धिसाद्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति भावः मात्रेणेति ननु व्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः इत्थंचोक्त राम
रूपव्यभिचारोन्नायकत्वस्याविवक्षणे च स्नेहव्यापकत्वात् स्नेहसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वे सति हस्तिमत्त्वात् एतेन प्रमेयत्वादिना स्नेहव्यापकत्वाप सर्वत्रैव सत्त्वाद्व्यभिचार इति परास्तं स्नेहस्य जलत्वाव्य
भिचारित्वापाधाशङ्क्य साधनव्यभिचारित्वेनापि वारणसंभवाद्वह्निव्रीह्याश्रयणफलत्वं वर्णयितुमुदाहरणान्तरमाह

घटेनैवेति जन्यद्रव्यत्वादिति घटत्वव्यभिचारित्वं हि घटत्वाभाववत्समवेतत्वं तच्चानित्यद्रव्येतरभावाद्व्यभिचारवारणाय ज
न्येति घटरूपादौ व्यभिचारवारणाय द्रव्येति द्रव्यत्वे घटव्यभिचारित्वस्य सत्त्वात्साधनव्यभिचारिपदस्येति वह्नीहिरण्यप
रणीय इति भावः व्यभिचारोन्नायकस्य तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टस्य साध्यसमानाधिकरणेति तेजोद्रव्यत्वादित्यत्र स्पर्श
सामान्याभावस्य विनुद्धस्य तादृशकोटिप्रविष्टत्वाभावेनैव वारणसंभवात्तन्नोक्तं साध्यसामानाधिकरण्यं च साधनेऽव्या
पकतानियामकसंबंधेन बोध्यं तेन संबंधान्तरेण साध्यसमानाधिकरणत्वेपि शब्दादेर्न क्षतिः इत्थं च शुद्धेतोः सा
ध्यसमानाधिकरणस्य साधनाव्यापकस्य वारणपरं व्यभिचारोन्नायकत्वमुक्तं तत्र प्रकृतसाधने साध्यव्यभिचा
रानुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं सद्धेतोश्च साध्यव्यभिचारानुमितिप्रयोजकासंभवात्तादृ
धर्मव्युदासः इदं गुरुत्वरूपादि तत्र पृथिवीत्वाभावे व्याप्तिकामिमाशंक्य निराकरोति एवं च रूपेणेत्यादिना पृथिवीत्वाभाव
स्य वारणीयतामप्रयोजकं रूपमादर्शयति गुरुत्वेति गुरुत्वव्यभिचारिपत्रेत्यंशं रूपं तन्निष्ठव्यभिचारप्रतियोगिन इत्य
र्थः पृथिवीत्वाभावव्यभिचारिणि पृथिवीरूपे गन्धत्वव्यभिचाराभावात् रूपत्वव्यभिचारिणि तेजसरूपे पृथिवीत्वाभावव्य
भिचाराभावाद्व्यभिचारोन्नायकत्वाभावेन तस्यालक्ष्यत्वमिति भावः पत्रेतीयदधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थः तत्र तदवच्छेदेन प

शि॰टी॰भ

२८ पृथिवीत्वाभाववत्त्वस्य तत्राऽव्यभिचारित्वजलत्वादीति धीविशिष्टत्वेसत्यादि प्रागुक्तरीत्याव्यभिचारित्वेपि तत्र समस्तवारणाय मुक्तमत
आह यथा कथंचिदिति यत्साधनव्यापकोपाधितिच त्वस्यैवव्याप्यादिह तु तत्पक्षस्य साधनस्य भेदादिति भावः तदुन्नायकत्वं व्यभि
चारोन्नायकत्वं अत्राभावमात्रस्यानुपाधितापत्तिर्वैयर्थ्यान्नस्य व्याप्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशादिसखरसः केचि
दित्यनेन सूचितः ॥ मूले ऽर्थान्तरस्येत्यादि तथा चार्थान्तरेणापुनुपपत्त्युपपत्ताविपि परंपराव्यभिचारोन्नायकं तथाप्युपाधेर
नुमानदूषकत्वमक्षतमिति भावः अर्थान्तरत्वमपि नाव्यापाह आभासान्तरस्येति सोपाधौ व्यभिचारादि रामा सस्याव
श्यकत्वादाभासान्तरस्य तत्राभावादित्यसंगतमतः पूरयति शंकितेति तदानीमिति तथा च व्यभिचारस्यास्फुरणेपि उपाधि
मात्रोद्भावनेन वादिनिग्रहात्तस्यावश्यं दोषत्वमभ्युपेयमतस्तस्यापि दोषत्वेनाकांक्षितत्वात्तदुद्भावनेनार्थान्तरमितिभा
वः तन्मूले भावत्वादि किं दोषत्वस्य ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यादावित्यादिः उपाधेर्दोषत्वं हेत्वाभासविधया निग्रहस्था
नान्तरत्वेन वा आद्ये तद्दोषस्य व्यभिचारादेरिति उपाधिमानुमितितत्कारणज्ञानं प्रति साक्षाद्विरोधित्वाभावात्त्वाभावा
दिति भावः ॥ तं व्यभिचारादिकं तन्मात्रचकस्य व्यभिचारादिसाधकस्यऽप्राप्तकालत्वमिति तदानीमनाकांक्षितत्वा रामः
दिति भावः परंपरयेति शुद्धसाध्यव्यभिचारसाधकीभूतावच्छिन्नसाध्यव्यभिचारसिद्धिद्वारेत्यर्थः अवच्छिन्नसाध्यव्या

धकस्येति उद्भावनमिति पूर्वेणान्वीयते ननु साक्षात्परंपरासाधारणतत्साधकत्वं तदानीमाकांक्षितमत आह अन्यथेति तत्सा
धकपरंपराया अपि तदानीमाकांक्षितत्वे तथात्वे अप्राप्तकालत्वं द्वितीयं निराकुरुते नचेति विशेषणमिति तत्साधकपरं
पराया निग्रहस्थानत्वाभावादुपाधेश्च निग्रहस्थानत्वात्तेन विशेषणमर्थः तथात्वायोगात् निग्रहस्थानत्वायोगात् विभा
जकेति प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकं अपार्थकं अप्राप्तकालं
न्यूनं अधिकं पुनरुक्तमननुभाषणं अप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोग अपसिद्धा
न्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि इति सूत्रेणैतेनाज्ञानत्वपासिद्धादीनां निग्रहस्थानत्वमास्ये हेत्वाभासाश्चेत्यत्रो
क्तो इति चात्र सूत्रस्य चकारस्यैवानुक्तसमुच्चयपरतया मिश्रादिव्याख्यानमपाकृतं तत्र यथोक्तत्वस्यैव विधेयत्वा
द्धा साध्यश्च यदिति व्यभिचारस्यैवेति उन्नायकस्येत्यत्र उन्नयनेन्वयितदुभयेति व्यभिचारोन्नायकमात्रस्यासिद्धिन्याय
कं च तदुभयं तथात्वापातात् निग्रहस्थानत्वापातात् कथकसंप्रदायानुरोधादिति कथकानां तादृशव्यवहारः खल्वा
दित्यर्थः तदुद्भावकं उपाध्युद्भावकं पराभवतः अप्राप्तकालत्वेन निग्रहस्थानेन पराभवं कुर्वतः शुद्धसाध्यव्यभिचार
एव न तूपाधिः तत्र प्रकृतसाध्यव्यभिचारे कथं तार्किकं तदित्याकांक्षायां तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यभिचारहेतुत्वेन विशि

सि॰टी॰म ॥३॥

३०

ष्टसाध्यव्यापकोपाधिस्थले त्वाह विशेषणेनेति विशिष्टसाध्यव्यापकस्य परंपराव्यभिचारोन्नायकत्वेनाह विशिष्टेति अत्र च विशे
ष्यव्यभिचारित्वेऽपि न विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वे हेतौ विशेष्यविशिष्टसाध्यव्यभिचारे प्रथममुपाधेरुपन्यासः समर्थयितुमाद
र्शयन्नेवेति साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वेनोपाधिव्यभिचारस्योन्नायकत्वेऽनुमितिम्प्रति प्रतिबन्धकत्वेऽप्युक्तरूपेण प्रथममुपन्यासः सम्भ
तो भवतीति भावः व्यभिचारित्वादिः सर्वं पक्षेतरविवादादुपाधिमात्रनिरूपेप्योपाधिव्यभिचारत्वानिरुक्तं॥ यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकत्वनिश्चयस्य पक्षेतरेऽपि सत्त्वादाह उपाधित्वोपयिके इति स्वान्वयिकारणीभूतसाध्यनैधिकरण्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्य
व्यापकत्वं उपाधित्वौपयिकं तस्यानिश्चयादित्यर्थः ननु पक्षे कथं चिन्ता दृशव्यापकत्वनिश्चयो तादृशस्तत्र स उपाधिस्या
दत्रेष्टापत्तिमाह अनुकूलेति तर्कादिनेत्यादिपदात्स्वतःसिद्धव्यभिचारग्रहादिपरिग्रहः निश्चितोपाधिः उभयोरपि पाधि
त्वनिश्चयो नानुमानदूषकः तथापि सन्दिग्धोपाधित्वस्यापि शङ्कनीयत्वात् निश्चितोपाध्यभिप्रायकत्वमस्पष्टीकर्तुं नि
श्चितेत्युक्तं स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावितिम्मूलोक्तयुक्तिं निराकरोति न चेति स्वव्याघातकत्वादित्यस्य अनुमानसामान्ये
तद्व्याघातकत्वेन दूषणापादकत्वमित्यर्थाभिप्रायेणाह तद्धीति स्वव्याघातकेऽत्व हि इत्यर्थः साधारण्यं दूषणापादकत्वं
॥तदभावात्॥ तत्र साध्यव्याप्यव्यापकत्वेन साध्याव्यापकत्वनिश्चयेन पक्षेतरस्य दूषकत्वाभावात् स्वस्वीयस्व रामः

॥।

प्रयुक्तव्यभिचारेणानुमानं तद्व्याघातकत्वं स्वसमानजातीयेन पक्षेतरोन्तरेण तद्दूषणापादकत्वमित्यर्थोऽभिप्रायेणाह तथापीति त
द्व्यभिचारेण पक्षेतरव्यभिचारेण धूमो वह्निव्यभिचारी पर्वतेतरत्वव्यभिचारित्वादित्यत्रापि धूमेतरत्वस्योपाधित्वसम्भवादित्यर्थः अवश्यं
भाविन अवश्यंभावनिश्चयेन तद्योगात् साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वनिश्चयेनोपाधित्वायोगात् व्यभिचारानु
मापकव्यभिचारप्रतियोगित्वमुपाधित्वलक्षणं पक्षेतरस्योपाधित्वेऽनुमानमात्रोच्छेदात् व्यभिचारेणानुमानस्याप्युच्छेद इति स्वीयस्वो
पाधित्वलक्षणस्य व्याघातकत्वात् स उपाधिरिति मिश्रव्याख्यामाक्षिपति अत एवेति अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकताग्र
हे व्यापकव्यभिचारिणि साध्यव्यभिचारावश्यंभावेन व्यभिचारेणानुमानानुच्छेदादेव दूषणं भवत्येवेति भावः॥ निर्युक्तिकः
प्रवादो न श्रद्धेय इत्यस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः तत्पर्वतावयवश्चत्वस्य त्वं॥ तस्य पर्वतावयववृत्तित्वात्॥ पक्षस्यैवेति पक्षस्य
व्यावृत्तिः साधनाव्यापकत्वे उपपद्यते पर्वतावयववृत्तिर्व्यावृत्तिरिह नकुत्राप्युपपद्यत इति भावः तथा चोपाधित्वोपयि
कपक्षमात्रीयव्यावृत्तिप्रयोजकं विशेषणवत्त्वादिति मूलार्थः केचित्तु विशेषणवत्त्वादिति न मतुप् किंतु तत्प्रत्ययार्थे वतिप्र
त्ययः तथा च पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणोपस्थितपक्षेतरः साध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्काभावे न तत्त्वत्वादि
त्यर्थमाहुः॥ तन्न॥ पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वं तादृशेति उपाधित्वोपयिकेत्यर्थः॥ व्यापकतामाह कानुकूलत

कात्वावस्येव पूर्वग्रंथे प्रसक्तत्वात्तत्र सरमशेकत्वेसंगतिरतस्तन्त्यातीयोगिपरत्वमशेकतया व्याचष्टे अत एवेति अत्र धूमे स्वतंत्रेति
आर्द्रेंधनत्वेन वह्नित्वेन च कारणतायां संयोगः प्रत्यासत्तिः परस्परप्रत्यासत्त्या तन्त्राभिवकारणतानां कार्योपधायकत्वादि
त्यर्थः अतः॥ आर्द्रेंधनप्रभववह्नित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वखंडनात् आर्द्रेंधनप्रभववह्नित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वाभा
वे किं तेन रूपेण व्याप्त्यत्वे केनचिद्रेहनितद्रूपावच्छिन्नव्यभिचाराणामभिचाराद्नुमानं वा आर्द्रेंधनहीनादितत्वात् व्यापकता
वच्छेदकत्वाद्वद्धितीयेतस्वच्छिन्नेति अतिरिक्तत्वेति आर्द्रेंधनत्ववह्नित्वावच्छिन्नाभावाव्याप्तमतिरिक्तत्वयेत्यपेक्ष
त्वाद्गतिमनुक्त्वा तेन रूपेण कारणत्वमपि प्रवस्थापयति सत्यपीति विशेषणान्तरेण आर्द्रेंधनप्रभववह्नित्वेन आ
र्द्रेंमेति दाहं प्रति प्रतिबंधकाभावानां दाहएव कारणत्वस्य क्लृप्तत्वाद्धूमं प्रति तत्कारणत्वस्याक्लृप्तत्वादिति भावः प्रतिबंधका
भावानामिति वह्नौ वचनेन मणिमंत्रौषधादिभेदेन कार्यकारणभावानां बहुत्वं स्यादिति आर्द्रेंधनव्यक्तिभेदेन कार्यकारण
भावस्यानंत्यादिति गौरवं दर्शयति एकस्यामिति तत्रैव तदिंधनमक्त्वाविवक्षण्णांगणात् आर्द्रेंधनव्यक्त्यंतरेण संयोगसंबं रम्भा
धेन धूमोत्पाददर्शनेन एतेन प्रतिबंधकाभावानां कार्ये स्यसंयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारण
भावकल्पनयापि गौरवस्य समाधानं न संभवतीति सूचितं ननु मण्यादीनां प्रतिबंधकत्वे संयोगः प्रत्यासत्तिः मंत्र

स्य चेदं मादृहाणिरित्यादेश्यत्वं कार्यस्य च धूमस्य न संयोगो जन्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तिर्व्यभिचारात् किं तूपधायकत्वं तच्च यत्रोपधा
यकता संबंधेन धूमस्तु तत्र संयोगेन तादृशोदृश्यत्विनवा मण्यादिमंत्रयोरभावईसेवतूपसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या
कार्यकारणभावस्य कल्पने क एव गौरवं अत एव पत्रेंधनेमण्यादिसंबंधोज्ज्वालेदे वाहूमो न जातस्तत्रानुक्तेसंबंधेनसा
मान्यसामग्रीतो न धूमोत्पादनमन्यथातदिंधनजधूमस्याप्रसिद्ध्योक्तक्रमेण प्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वाकल्पना
त्सामान्यसामग्रीतो धूमसामान्योत्पत्त्यापातादिति चेत् उपधायकत्वादीनां कार्यताघटकसंबंधत्वे मानाभावाद्धूमानुपधा
यकवह्निपुंजे प्रति तुहे धनव्यक्तेः फलाभावेन विशिष्यहेतुत्वाकल्पनाद्धूमोपधायकेंधनानां विशिष्य हेतुत्वकल्पनात्तादृश
शेषसामग्रीविरहेणापि धूमानुत्पादसंभवात्तदेव मपि मणिमंत्रौषधादिभेदेन कार्यकारणभाववाहुल्यस्याति
स्फुटत्वादित्यत एव वह्नित्वेनार्द्रेंधनत्वेन च धूमं प्रति हेतुता तत्र जन्यजनकभावः प्रत्यासत्तिः परस्परप्रत्यासत्त्यानानमिवकारणानां कार्यो
पधायकत्वादिमपास्तं यत्र धूमजनकतावच्छेदकं कोजातिर्वा विशेषएव वह्निनिष्ठ इति तन्न तार्णत्वादिना संकरप्रसंगेन तादृशजा
तिरभावात् न च तृणजन्यतावच्छेदकतया तार्णत्वादिर्नोभावेपि अदोषात्तार्णत्वादिमापकं वेजासमिवाच्यं अनंतानां वेजात्या
नां तदवच्छिन्नं प्रति अनंतानां कारणत्वानां प्रतिबंधकत्वानां च कल्पने अतीवगौरवादार्द्रेंधनजवह्नित्वेनैवोपाधिना कारणत्वक
ल्पनस्यैव लघुत्वात् एवं च तत्तृणेंधनजवह्निना पाकोत्पादिविशेषो भवति यथाहरिद्राचलेन पक्वं हरिद्राजलेन सिक्तं हारिणं मांसम

३२

प्रयोजनस्य धूमाद्यसत्त्वात् तत्र तुल्यत्वायतत्पार्थसारादि विशेषजनकतावच्छेदकत्वेनोपेत्यपाह हरिद्रानलादौ ज्ञानासंकरप्रसंगादिति उक्तानामेक
रूपादिप्रत्यक्षविलक्षणदाहवह्निधूमजनकतावच्छेदकीभूतस्वाभिघोजनत्वादिविलुप्ताः वह्निसंयोगगतजातिविशेष एव कल्प्यते दाहप्र
तिबंधकत्वेनाभिमतानां तद्व्यवच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते न परस्परादिभेदेन दाहस्य नानात्वाद्दाहेयत्वादौ च तत्प्रतिबंधकत्वकल्पने
कार्यकारणभावद्वयकल्पनप्रसंगादित्याकूतः मूलानुसारिणा युक्त्यंतरमाह महतीति आर्द्रेंधनत्वेन वह्नित्वेन च धूमं प्रति हेतुत्वे तद्व्यक्तिनप्रक
र्षादेव महत्त्वं धूमेऽस्त्विति वाच्यं महत्त्वेनेत्यार्द्रेंधनप्रभवमहत्त्वं वह्नेरनुसारे महत्त्वं धूमानुसारात्त्वेन हेतुत्वादिति समुदायापेक्षया
ह प्रतिबंधकाभावस्यापि सत्त्वं दर्शयितुमाह तत्प्रभवे चेति वस्त्वंतरे आर्द्रेंधनजवह्नौ वर्तते सखदरसोऽस्त्वावेन तद्वीजं तु धूमस्य प्रकर्षे
न जातिविशेषः किंतु महत्त्वातिशयः स च न कार्यतावच्छेदकः धूमस्य स्वकारणमहत्त्वमहत्त्वस्य चावयवगतमहत्त्वातिशयादेवो
त्पत्तेरित्यादिकमिति मूलानुक्रममपि न्यूनतामेवापयूरयति आर्द्रेंधनप्रभववह्निसामान्यमिति तादृशेति आर्द्रेंधनप्रभवेत्यर्थः
अर्थवशसंपन्नमिति वह्न्यार्द्रेंधनयोर्धूमजनकयोरेव जन्यजनकभावः प्रत्यासत्तिरित्यभिप्रायः फलितमिति आर्द्रेंधनप्रभववह्नि रामा
त्वेन व्यापकत्वस्योभयव्यापि संभवादिति भावः ॥ तादृशान्वयेति उद्भूततद्रूपवत एव वह्निद्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तु तद्रूपस्य स्वविषयकमा
कारकेत्यर्थः तत्त्वपुनरिति वह्निद्रव्यस्य मूर्त्तस्य वा प्रत्यक्षं प्रति लाघवादुद्भूतरूपत्वेन कारणत्वं तेन प्रत्यक्षस्य विषयतानुपप
समवायद्रव्यत्वद्रूपसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिः विषयस्य च सामान्यतो विषयत्वेन विशेषणतत्त्वव्यक्तित्वेन प्रत्यक्षे हेतुत्वं

ननु पाकानेव विषयनिष्ठो धर्मस्तेनेत्यादि प्रागेवोक्तं इत्यर्थः मूलेवैधर्म्यादिति श्यामत्वे शाकाद्याहारपरिणामस्य प्रयोजकत्वादेव पकेन प्र
तिपादनादिति भावः ॥ घटोत्पत्तेः स्वरूपेति ध्वंसप्रागभावेति जन्यत्वेन विनाशित्वे साध्ये घटध्वंसस्यापि ध्वंसः प्रसज्येत तथा च तत्रानी
घटध्वंसस्य प्रागभावस्य वा सत्त्वेऽकल्यामि बलात्तद्घटसत्त्वप्रसंगः इति भाव न च प्रागभावस्येति अन्यथा प्रागभावध्वंसस्य प्रति
योगिनो ध्वंसकालित्वप्रसंगे प्रागभावोन्मज्जनं स्यादिति भावः प्रतियोगिध्वंसोत्पत्त्या प्रागभावस्य ध्वंसस्त धाध्वंसध्वंसोपि प्रतियो
गिध्वंसस्यापि च तत्काले प्रतियोगिध्वंसानधिकरणत्वमेव नास्तीति तत्र दुन्मज्जनमिति भावः ॥ असामग्रिकेति । नव्वजन्यभाव
त्वापि क्षपालाघवाज्जन्यत्वेनैव ध्वंसं प्रति कारणत्वकल्पने सामग्रीबलाद्ध्वंसस्यापि ध्वंसः फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति वा
च्यं ॥ तथापि प्रागभावप्रतियोगित्वरूपजन्यत्वाच्छाघवेन सत्त्वेनैव ध्वंसहेतुताया उचितत्वान्नित्यस्य व्योमादेरसमवायि
कारणनाशाभावादुत्पन्नाश्रयनाशविरोधिगुणप्रारम्भाभावेन विशेषसामग्रीविरहेण विनाशोपपत्तेः पाकस्यापार्थि
वरूपादिनाशकत्वादन्यथा जन्यत्वेन हेतुत्वेऽपि पाकाज्जलनेत्रोवयविरूपादीनां विनाशः स्यात् यदि च कालिकसं
बंधेन सत्त्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन तद्धेतुत्वेन लाघवं कालिके न तद्धेतुत्वं ध्वंसस्याधारता न तस्यापि विनाशस्य।

शि॰टी॰म

३२ पार्थेति तद्विशेषसामग्रीनिरपेक्षस्तन्मात्रस्य ध्वंसप्रयोजकत्वे जन्यमात्रस्यैव क्षणिकत्वापत्तिः विशेषसामग्र्यपेक्षणे
च द्व्यणुकादिविध्वंसे फलाभावेन विशेषसामग्र्यकल्पनान्न तस्य विनाश इति अत एवाह अप्रामाणिकध्वंसेतरकारणाधा
रेति ध्वंसानंतत्वेति ध्वंसस्याविनाशित्वमित्यर्थः॥ शाकपाकजलादेः कारणस्यापि व्यापकत्वोपदर्शनात्कार्यकारण
योरेवैतत्सशंकनमनर्थं तं मनोऽव्याचष्टे कार्यकारणभावमाह केति तत्कोटीकृतत्वं नियमतत्तज्जन्यप्रमितिविषयत्वं
तच्च कार्यकारणयोस्तत्वयोरव्याहतमितिभावः॥ मलेत उपजीव्येति नचु द्व्यणुकत्वेन गगनादेः परिमाणकत्वानमाने
कथं कार्यकारणभावउपजीव्य इति वाच्यं॥ घटादेः परिमाणकत्वव्याप्तिनिरुपाधिसहचारग्रहएवतत्र दृष्टान्त्यौ सौम्यत्वं
घटादेः परिमाणसत्वे चावयवगतमहत्वावद्रूलादीनां तत्कारणत्वकल्पनमेवमूलमित्यादि रीत्या सर्वत्रैव तस्योपजीव्य रम्य
त्वादिति तत्रान्यसमर्थीत्वं निरुपधिसहचारादिकमुपजीव्येति भावार्थः नन्वभिहितमेव मूलेस्वव्याघातत्वमित्यत आ
ह स्वव्याघातकत्वं चेति तिरस्कृतमेवेति तद्वीन सर्वानुमानसाधारणमित्यादिना शंकापिशाचित्वादिति शंका
सुगध्येसर्वत्र संभावितत्वेन पिशाचितुल्यत्वादित्यर्थः व्यभिचारशंकाधानप्रयोजकशंकासत्वेतदाधारनमावश्यकमित्या

र पेनाहत्तदाहितापीति पक्षेतरोपाधित्वशंकाहितापीत्यर्थः प्रसंगमात्रेति मात्रपदेन कार्यकारणभावादिव्युदासः का
नमानानां गगनपरिमाणावद्धत्वादित्यादीनां विलयप्रसंगादिति सर्वत्रैवपक्षेतरोपाधित्वशंकायाः संभवेनिरुपाधित्वाप्रसि
द्धेरितिभावः अथाप्रकाशिदित्यादिग्रन्थमवतारयत्युपतिसंदिग्धोपाधीति साधनाव्यापकत्वे संदेहे व्यापकव्यभिचारित्वस्य साध
्यभिचारव्याप्यत्वात्तत्संदेहेन व्यभिचारसंदेहः साध्यव्यापकत्वसंदेहे साधनाव्यापकव्याप्यत्वस्य साधनाव्यापकत्वव्याप्यत्वा
त्संदेहेन साध्येसाधनाव्यापकत्वसंदेहस्तत्प्रयोजकः स्वपक्षसाध्यतेसाध्यव्यभिचारव्याप्यसंदिग्धव्यभिचारप्रतियोगित्वे सा
ध्येसाधनाव्यापकत्वेस्याव्यसंदिग्धव्याप्यत्वप्रयोगित्वं पक्षेतरे व्यक्तीत्यर्थः प्रयोजनमते अनुमानविलपनप्रथाः नदाहि
तापीत्यादिद्वितीयपक्षमवतारयति व्यभिचारज्ञानत्वेनेतिकारणेति पक्षेतरज्ञानातिरिक्तकारणेनेत्यर्थः अजन्यत्वादिकाभि
त्यादिना पक्षीयव्यभिचारसंशयान्यत्वपरिग्रहः ननु पक्षेतरोपाधित्वशंकाहितव्यभिचारशंकासत्वेपिव्याप्तिग्रहप्रतिबंधा
भावात्तथान्वयव्यतिरेकानुविधानमेवाभावात आह कथमन्यथेति अन्यथा पक्षेतरोपाधित्वशंकाघटजन्यत्वस्य पक्षीयव्य
भिचारसंदेहान्यत्वस्य व्यवनिवेशने कस्य वह्निसंयोगमात्रस्य पक्षत्वे संयोगान्तरेप्रसाक्षिरिक्तव्यभिचारसंदेहस्य संयोगान्यत्वस्य
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नभिन्नत्वरूपपक्षेतरत्वादत्त्यशुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधित्वसंभवादाह सर्वसंयोगेवेति प्रत्य

शि॰दी॰ २४ ह्येवं संयोगधर्मस्य दाहातिरिक्तो भ्रमाभेदे ध्वंसे संयोगावृत्तिर प्रसक्तः संयोगाधर्मश्चैतत्राप्येवाद्यात् पक्षधर्मताबलात् प्रसक्त
संयोगधर्मसिद्धिरित्यर्थः तत्र व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकांतरस्याभावात् संशयीय व्यभिचारसंशयः पक्षेतरोपाधित्वशंकाहितव्य
भिचारसंशयस्यानायत्या प्रतिबंधकोभ्युपेय इति भावः निरुपाधित्वेपीति तथा चेतरस्येत धात्वादौ तारोपाधित्वेन स्वीकर्तव्येऽमि
तिभावः अप्रयोजकत्वादिति कार्यकारणाभावादिव्याप्तिग्राहकतर्कस्य सत्त्वादित्यर्थः इतरे त्वागगनं परिमाणवत्प्रमेयत्वादित्या
दीनां तथात्वात् अप्रयोजकत्वात् अत्र चेति पक्षमात्रेति केसाधनवति सर्वत्र साध्यवत्त्वनिर्णयादिति भावः तथा चानायत्या
पक्षीयव्यभिचारसंदेह एवात्र प्रतिबंधक इति पक्षेतरस्यानुपाधित्वे पितदन्यमानानामनुपाधित्वं नो स्यात्तत्राह कथमपि
तिहवनरेति निर्देषेत्यर्थः अन्नत्र इति शुद्धसाध्यव्यापकस्य विरहप्राप्यामित्यर्थः पक्षेतितद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापक
त्वरक्षणार्थं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वरक्षणाय सपक्षैकदेशवृत्ति धर्मस्य पक्षांतरे भावाद्यावत्सपक्षवृत्तिर धर्मावच्छि
न्नसाध्यस्य च सर्वत्र सपक्षे सत्त्वात् साध्याव्यापकत्वपरिहाराय सपक्षैकदेशेति तादृशोपाधेः पक्षवृत्तित्वे साधनाव्यापकत्वमेवस्या दम
दतः पक्षावृत्तित्वलाभाय सपक्षैकदेशेति यथा गगनं परिमाणवद्द्रव्यत्वादित्यादौ गगनपृथिव्यन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्याप
के पृथिवीत्वमुपाधिरित्यर्थः ननु पक्षेतरस्यापि संदिग्धोपाधित्वे पक्षेपि व्यभिचारशंकायाः प्रतिबंधकत्वे पर्वतो वह्निमानित्य

मादित्यादि प्रसिद्धानुमाने विलयप्रसंग इत्यत आह इत्थं चेति तादृशशंकायाः प्रतिबंधकत्वे चेत्यर्थः वस्तामइति अनुकूलतर्का
नवतारदशायामप्रतिबंधकत्वमिष्टमेवेति तादृशशंकानिष्ठानादेव तदनुमानप्रवृत्तिरिति हेत्वाभाससाहेत्वेव स्यात् इत्यर्थः सर्वत्रैवानुकूलतर्क
स्यानाभिप्रायेण हेतुत्वाभिप्रायेणाशंकते पक्षेनन्वित्यत्रोपाधिरित्यादिना उपाधेरिति उपाधेः उपाधित्वेन ज्ञानस्य व्याप्यत्वलाभा
र्थं स्वनिष्ठतार्थं उपाधेः उपाधित्वरूपस्य व्याप्यत्वलाभार्थं उपाधित्वेन स्वज्ञानार्थमितिवार्थः अनुकूलतर्काभावोपजीव्यत्वेने
ति अनुकूलतर्कसत्त्वे साधने साध्यव्याप्यत्वग्रहात् साध्यव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वनिर्णये साध्यव्याप
कत्वघटितोपाधित्वस्यैव ज्ञानमेव न स्यादतउपाधित्वज्ञाने अनुकूलतर्काभाव उपजीव्य इत्यर्थः अनुकूलतर्काभावस्यापि क
थमुपाधिरुपजीव्यः साध्यसहचरिते हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यज्ञानजनने न हि तस्य शक्तत्वं तज्जाने च साध्यसंबं
धितावच्छेदकज्ञानविषयोपाधिसामप्रतीव्य साध्याभावसंबंधिति किंतु उत्पत्साध्यसंबंधस्यावच्छेदकमेदे विनाशानां
हि सुपाधेराव्यत्वलाभार्थमनुकूलतर्काभावस्यैव तस्य फले साध्याभावसंबंधबोधे उपाधेरुपजीव्यत्वादि निगमनादिरहाउ भ
योर्द्वैवुत्वाभिनितोपाधादित्यादि मूलार्थसंहृष्यसंतुमाह उपलक्षणमिति ॥ एतत् ॥ उपाधेरुपजीव्यत्वाभिधानं ॥ उपल
क्ष्यं दर्शयति व्यभिचारिणीति उपलक्षणत्वाभिधानेवीजमाह उपजीव्येति असंभवादिति उपाधिस्वरूपस्यानुकूलतर्का

दिं
२४

भावस्वरूपस्य परस्परोपजीव्योपजीवकभावाभावादनुकूलतर्केण हेतौ साध्यव्याप्यत्वग्रहेऽपि तद्व्यापकत्वाह निसंधानदशा
यामुपाधेः साध्यव्यापकताग्रहसंभवात्साध्याभावोऽसंबंधिनि साध्यसंबंधस्याविरुद्धत्वेनावच्छेदकग्रहानपेक्षणादनुकूल
तर्काभावदशायामपि उपाधेरुपजीव्यत्वासंभवादित्यर्थः॥ व्याप्यव्यापकभावस्थलनियमस्तु उपाधेरनुकूलतर्काभावव्याप्य
त्वेऽप्यनुकूलतर्काभावस्य व्याप्यत्वेऽप्यनुकूलतर्काभावस्य सत्वेनाचयिकदाचित्संभवेन नोपाधिव्याप्यत्वं तथापि व्याप्यनुकूलत
र्कपदं सतर्कविपरीतता पाद्यव्यतिरेकपरं तर भापकस्याधिकदेशाप्रोरस्य न हि यत्र कल्पनेनेनान्यथा सिद्धत्वात्सिद्धन्नेरेत
ने व्याप्यस्य न रूपकत्वं कल्पनादीनि अस्यैव विनिगमकमित्यत आह विरोधनात्विनिरपेक्षतराज्ञानकालेऽपि अप्रतरशानोपाधि
ग्रहप्रतिबंधोऽपाधेन दीज मितिभावः अनुकूलतर्काभावस्यानमानविषयाव्यभिचारधीद्वाराहेतुकत्वमितरभिप्रायेणाहुः अ
नुकूलतर्कस्याप्रसिद्धेकारणत्वात्तदभावः कारणाभावप्रयुक्तत्वप्रसंगेनेवापादयतस्तयोजकत्वस्य अभिप्रायेणाशंकसेनेत्यानुकूलेति राम
व्यभिचारशंकाप्रतिबंधकस्य तर्कस्य प्रयोजकत्वेनतत्सकारणत्वमित्यभिप्रायेण परिहरति विनापीति तथा चानुकूलतर्कं विना व्याप्ति
नियतसहचारसंकोच प्रतिबंधकीसत्व्यभिचारधीसंपादनद्वारा उपाधेर्दूषकत्वमितिभावः ननु पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र महा
नसत्वोपाधिताविषये इतो वन्ह्यभाववान् ह्रदमहानसान्यतरत्वे सति महानसत्वाभावादित्येकेमेणानुमापयितुं शक्यते चेत्साध्य

कोऽव्यावर्तकत्वादित आह सप्रपक्षेति पक्षनिष्ठापि साध्यव्याप्तत्वोपायिकाव्यावृत्तिरित्यत इत्येतयोगित्वमित्यर्थः उपाधेर्दूषकत्वं तत्रोपपत्ते तत्र व्यो
त्रैर्नाभः ननु ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्यादिरुपाधिरिति व्याप्तिः तेषां व्यभिचारोन्नायकत्वादत आह सत्वा इति पक्षे तिन्नतेषां लक्ष्य
त्वमेवेति भावः तत्र सन्नतिपक्षोन्नतिपक्षोन्नयने नन्वेवं व्याप्त्यासाध्यं निवर्तते तस्य तदव्याप्तत्वस्येयस्य साधनस्येति व्यर्थमत आ
ह साधनस्येति यत्साधनीयसाध्यनिवर्तते तेन साधनेऽसो पाधिरित्येवंपरं परासंबंधलाभायेत्यर्थः केवलपदमवधारणे न तुल्य
क्षणे विवक्षितमित्यवधारणार्थः लक्षणानन्वये शेषमप्युपपादयितुं कल्पान्तरमाह यद्वेति तन्त्वेतदभावेन साधनवति साध्यं निव
र्तते इति पूर्वलक्षणार्थेन नैव नन्तत्प्रयमतमाह तथा चेति तथा च यथाभेदादिवत्तेनेतस्मिन्नर्थे परतया व्याख्यानं न कर्तव्यमिति
भावः ननु पक्षान्तर्भूत्साध्यस्य व्यावर्तनेनेति लक्षणमपक्षस्यसाध्यसाधनसंबंधव्यावर्तकत्वरूपतदर्थोपवर्णनेनोपसंहारो विरुद्ध इ
त्यत आह शुद्धस्येति तथा चोन्नयनप्रकारमात्रकथनं न तु लक्षणार्थोपवर्णनमिति न विरोधः प्रथमव्याख्यानसारेणाह पक्ष इति द्वितीय
व्याख्यानुसारेणाह क्वचिदिति साधनवतीति एकाश्रितसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽपाधन्नरोधेनेत्यकारस्याश्रयणीयत्वे प्रभुतु साध्य
व्यापकस्यापि तत्प्रकारः संभवतीत्याशयेनोभयसाधारण्यान्नयनप्रकारकथनमितिभावः साध्यसाधनसंबंधाभावसिद्धौ कुपं
साध्याभावसिद्धिरत आह साधनवत्त्वेनेति विशिष्टाभावस्येतत्संबंधाभावस्याप्यतिरिक्तत्वादितिभावः॥ ननु साध्यसाधनसंबं

सि०

धाभावोन्नायकत्वस्यदर्शनेप्रकृतेकर्त्तव्येषुद्धसाध्याभावोन्नायकत्वस्यदर्शनमसंगतमतस्तत्संगमयितुंशंकामवतारयतिनचेतिसाध्याभाव
सत्त्वेइतितथाचसाध्याभावस्यसाध्यसाधनसंबंधाभावव्याप्यत्वाद्व्याप्यव्याप्यस्यतुतएवव्याप्यत्वादित्यभिप्रायेणोपाध्यभावेसा
ध्याभावव्याप्यत्वंदर्शयितुंशुद्धसाध्यव्यापकत्वमितिभावः वायोः प्रत्यक्षत्वेसाध्यप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वस्यैवहेतुत्वेनप्रतिपाद
नाद्रव्यत्वेसतीतिसार्थक्यमनुपपन्नमतआह द्रव्यत्वइति द्रव्यपदंवहिरित्यपरं प्रत्यक्षपदंवावहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षपरं ननुकथमे
णोत्राप्यकतयोपाधेर्व्यर्थकत्वेपत्रसाध्यसाधनसंबंधाभावासिद्धौपक्षस्यसाधनत्वेनाव्याप्तेनेनाव्यापकत्वेनवोपाधेर्नैतत्का
रत्वसंभवत्यत्रनिरुक्तलक्षणस्यासंगतत्वादसंगतिरित्यतआह व्यापकेति प्रायशइतिनयाचप्रापिकोयंप्रकारोनसार्वत्रिकइति
भावः शुद्धसाध्याभावइति साधनीयत्वस्यघटतत्वेनाव्ययः अवच्छेदकवतीति विशेषणवत्त्वेनज्ञातेविशिष्टाभावबुद्धेर्विशेष्याभा
वावलंबितत्वादितिभावविशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वपक्षेप्याह अवच्छेदकवत्तितिशेषितेननि प्रायशइत्यस्यप्रायोजनमाहयतिप्र
ज्ञत्वेतिगगनंप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात्प्रमेयत्वादित्यत्रगगनेतद्भयसंबंधाभावत्वेऽप्यद्भूतरूपाभावादिसत्त्वेपक्षेगगनेस्पर्शात्मकसाधनाभा
नवत्वेनज्ञातानाभावान्नोक्तक्रमेणशुद्धसाध्याभावसिद्धिपर्यवसाने अत्रचरूपवितिस्पर्शवतिद्भयसंबंधाभावस्यसाध्येषुद्धसा
ध्याभावोन्नायकत्वसंभवादितीयपक्षेत्वनुसरणीयंतत्रदुष्टादौव्यभिचारात्ततस्तत्वप्रमेयत्वसंबंधस्यापकत्वाभावादुद्भूतरूपस्यन

तयोन्नायकत्वमितिताहृशसाध्याभावेनिवहिर्द्रव्यत्वेनविशेषितेनगगनेवहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाभावस्यवहिर्द्रव्यत्वेस
त्युद्भूतरूपाभावादितिक्रमेणवाप्रत्यक्षत्वतत्पक्षेशुद्धसाध्याभावस्यान्नायकत्वमित्यर्थः यथाश्रुतार्थेत्वागेवीजमादर्शयितुंयथा
श्रुतार्थमाह पक्षस्यसाहित्यायसाधनसंबंधीत्येतावन्मात्रेणसाधनविशिष्टसाध्याभावोन्नायकत्वोत्थानात्स्वार्थमाहयत्साधन
विशिष्टमितिवेर्थ्यमुक्तादिपरिमाणयकत्वमप्याह जलमितित्र पृथिवीत्वस्यजलेस्वत्वाभावाक्त्रायकत्वेनात्वस्यवाहृधविशि
ष्टस्यत्वाभावोन्नायकत्वेनचलक्षणसत्त्वादित्यर्थः एवमग्रेप्यत्वेतदेस्यादिदषणांतरंतत्रापिवोध्यंसाधनविशिष्टसाध्याप्रसि
द्धेरितिसाध्यसाधनतोभयेनिवर्त्ततेइत्यर्थस्तुपरापिनायदोषः विंतुद्धयोरुभयत्वेनाभावस्यसुलभत्वात् तथापिपत्रभिन्नसंबंधे
नसाध्यसाधनभावस्तत्रसद्धेतौपर्वतोवह्निमानितस्पादित्यादौहेतुतावच्छेदकसमवायेनसाध्यतावच्छेदकेनवासंयोगेनोभया
भावस्यकेवलान्वयितयात्रुन्नायकपर्वतत्वादित्यादौहेतुतादिन्नपक्षातेरेकप्रतियोगिनिपर्वतत्वाभावादावतिव्याप्तिरिति सा
ध्यपदस्यप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वसाधनवत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वोभयं निवर्त्ततेइत्यर्थस्तदाहेतुकेनसाध्यकेचाप्रसिद्धि
रित्यादिकमूह्यंयथासंभवमसिद्धेः सम्प्रतिपक्षस्यचोन्नायकत्वस्यतानियामकमितियत्स्वनिष्कर्षमाह साधनत्वेति सा
ध्यवत्वप्रकारकसन्साधनवत्वप्रकारकोयोबोधस्तद्विरोधिनीत्वाद्दियस्यैवमतोयोभावः साध्यस्यसाधनस्यवाभावः पक्षेतदुन्नाय

दि॰ ३८

कव्यतिरेकप्रतियोगित्वमित्यर्थः पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वन्ह्यभावभ्रमदशायां पर्वतत्वादिरूपेण वन्हिमद्धर्मदर्शनादिविधपातात्सा
बोधाद्वैरोधित्वात्तदुन्नायकेतिव्याप्तिकारणपाभावेतियात्त्वाभावभुक्त्यादिलक्षणविरोधित्वमापर्क अन्वयधर्मिता ध्यसा
धनघटादिमत्त्वबोधस्यापिताहृशत्वान्नाद्विरोधित्वद्धिकघटाद्यभावस्योन्नायकेतिव्याप्तिस्ताहृशबोधत्वावच्छिन्नविरोधित्व
चाप्रसिद्धंतन्मात्रप्रकारकबोधविरोधित्वंच साध्यसाध्यतावच्छेदकाभावादावपित्याप्तियधर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मि
णियद्भाववत्त्वज्ञाने नियमतस्ताहृशसाध्यसाधनवत्त्वबोधस्तत्तिरोधः स्तदभावो विवक्षितः साध्यतावच्छेदकाद्यभावस्यस
ध्यादिहृन्मितपाद्यमाणएव ताहृशबोधविरोधीनत्वमधर्मितावच्छेदकेलेतिनातिप्रसंगः अम्नूयेति एकधर्मिकसाध्य
वत्त्वसाधनवत्त्वबोधस्यतत्रभ्रमेकरूपत्वादितिभावः भ्रमादिरूपेणियादेरेकधर्मिकत्वेनाहृशबोधेनविवक्षितं किंतु साध्यसा
धनप्रकारकबोधंप्रतिसमानधर्मितावच्छेदकत्वसामस्ताविरोधित्वंविवक्षितं तच्चवायुः स्नेहवान् गंधादिसारोजलदृष्टियोले
हृगंधप्रकारकप्रमामारायापिसुलभं अहृन्निहेतुकेतत्साध्यकेवाप्रममारोयेवप्रसिद्धिरिति एवंयाख्यानेपिसाधनस्यसाध्यमि राम
तिपयाप्रकृतार्थलागएवाहृन्निहेतुकादिस्थलेप्रमासंभवेनलक्षणासाव्याप्तिर्मलेचलसरंगमुक्तासाध्यव्यापकत्वमेवसर्वत्र हा
प्रीतंनतुक्तापिसाधनव्यावर्त्तकत्वमित्यादिरस्वरसोपिवदन्तीत्यासक्तिः॥ अस्मिन्नेवपक्षेसार्वभौमव्याख्यानेहृषपितुमस्सा

तियल्लितिपक्षेसाध्यसाधनाम्नताआवर्त्तकत्वंलक्षणवन्हौव्यंतत्रजलत्वंगधवत्त्वमेयात्प्रमेयवत्त्वागंधादित्वादौसत्प्रतिपक्षस्यासिद्धेर्वो
न्नायकेपृथिवीत्वादौलक्षणगमताप्रमेयत्वावच्छिन्नभेदघटितस्यामतरत्वस्याप्रसिद्धाऽन्यथातन्निर्वक्ति साध्यहृमितेसतो
तितत्रवाहृज्ञेरवताहृशाप्रसिद्धइतिनाव्याप्तिः॥ ताहृशाभावइकिंसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनहेतुतावच्छेदकसंबंधेनयात्कि
न्चित्संबंधेनवाद्यधोराह पत्रभिन्नभिन्नेति पर्वतोवन्हिमान्तद्रूपादित्यादौहमवायसंबंधेनवन्ह्यभावस्योन्नायकेतद्वयव
त्वादेस्तत्थासंयोगेनरूपाभावस्योन्नायकत्वानिरेकिंचिधर्मिमात्रेऽतिव्याप्तिश्वरमेत्याहअन्यत्रापिवेति एकसंबंधेन
साध्यसाधनभावेपिवन्हिमान्धूमादित्यादौसमवायादिनासंबंधेनवन्ह्यभावस्योन्नायकेवस्योन्नायकेवह्न्यवयवत्वेअति
व्याप्तिरित्यर्थः॥ नचसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगितासाधनतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाधननिष्ठ
प्रतियोगितान्यतरवदभावोन्नायकत्वोक्तौनायंदोषइतिवाच्यं॥ जलत्वंप्रमेयवत्त्वादित्यादौस्वरूपसंबंधेनसाध्यतापांप्रमेय
त्वेनसत्वस्यापिहेतोः साध्यतयास्वरूपसंबंधेनतदभावोन्नायकेऽतिव्याप्तिरिति॥ संबंधभेदेनैवप्रतियोगितावच्छेदकभे
देनापिहृषणांतानुमाह किंचेतिसाध्यसाधनान्यतरवतीतितत्रसत्प्रतिपक्षस्यासिद्धेर्वोन्नायकेऽव्याप्तिरितिभावः महान

सिं· तीयेतिनच साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकात्मतस्वघ्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोनायकत्वंवाच्यं पत्राभिन्नाभिन्नेसंबं
३७ धेनसाध्यसाधनतावच्छेदकतातत्रप्रशुक्तरीसानस्वच्छिन्नताहशाभावोत्रायकेऽतिव्याप्तेः॥ प्रमेयपक्षके प्रमेयत्वहेनकेवात
३८ इत्वात्त्वरूपस्यामनरत्वस्याप्रसिद्धेरन्यथाताल्लिर्वह्निपक्षाहनित्वेसतीति लाघवाराह पक्षसाधनवंतावितिपक्षतावच्छेद
कस्पसाधनस्पवाश्रमाविरोधेघूहदेवह्निव्यावर्त्तकेअतिव्याप्तिवारणायप्रमेनिताहशाभावस महालेवनात्मिकाभृग
ग्राहिकयोपारेमातेनपर्वतोवह्निमान् धूमादित्यादौपर्वतधूमवंतोजलहृदस्थेतिसमूहालंबनात्मकप्रमाविरोध्येहृदेवह्निव्या
वर्तकेवहिसामग्र्यादौनातिव्याप्तिः पक्षतावच्छेदकादेरपिविषयत्वाततहिशिष्यत्वेनेनिर्दोषपक्षसाधनवंतौ तत्रताहशप्रमाविरो
ध्येअहन्निहेतुकेवल्यमाणाव्याप्तिदूषणस्यलक्षणनिर्णायस्वसंभवान्नसांहत्यपितुमाह तत्रेति तत्रताहशलक्षणेदूषक
तावीजंलक्ष्यतानियामकमितिशेषः अफलमिति सत्प्रतिपक्षोन्नयनेसाधनवतः व्यभिचारोन्नयनेचपक्षस्यानुपयोगि
त्वेनोपादानंनिष्फलंस्यादितिभावः आहन्निहेतुकइति जलेवह्निमत्त्वाकाशादित्यादावेत्यर्थः अव्याप्तिरिति साधनवतो राम
प्रसिध्यातिदुक्तलक्षणासंभवादितिभावः॥ पक्षतावच्छेदकमनुपादायापिपक्षस्यतत्र धर्मिकत्वेनोपादानेऽव्रतिपक्षतावच्छे
दकस्थलेव्यभिचारोन्नायकेऽव्याप्तिर्नसंभवतीतिधनुपादायापिपक्षस्यतत्रधर्मिकत्वेनोपादानेऽव्रतिपक्षतावच्छेदकस्थले

सानोकाअव्रह्निहेतुकेसत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽव्याप्तिमइत्तेप्रकारांतरमपनयनस्यतिपक्षतिपक्षतावच्छेदकसाध्येत्यतीतित्र्यत्रापिप्रतीतिविशेषोविशिष्यो
पादेयतेनेनसमूहालंबनादायदोषः यथापिसाधनतावच्छेदकस्यानुपादानेद्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यत्रसत्ताश्रयेरव्यत्वाभावोन्नापवेतिव्याप्तिःत
दुपादानेचतत्समारायातिव्याप्तिवारणायप्रमात्वोपादानमत्वंतत्यापिताहशप्रतीतिविशिष्टस्यतद्धर्मिकत्वेनोपादानेकर्तव्येप्रमात्वनननि
विशतेइत्याशयेनप्रमात्वेनोपात्ते तत्राप्यनिदर्शनबाधक्यार्थेपि अभिमताभिस्पेतेनात्वितंतेनेत्यादितीयात्रिके ताहशधर्माश्रयत्वेनेनसंब
ध्यते संयोगेनेति समवायेनहेतौजलत्वस्यसमवायेनाश्रयेवह्निव्यावर्त्तकत्वेनत्वस्यासंभवादितिभावः पक्षतावच्छेदकस्येति तथा
चतदाश्रयेसाध्याव्यावर्त्तकत्वेनलक्षणगमनमितिभावः संयोगेनसाधनवतः प्रसिद्धावपितत्रसाध्यव्यावर्त्तकत्वाभावान्नलक्षणा
गमनेपिस्यादृसंयोगेनधूमवतश्चेतिसमवायित्वादाविति पक्षतावच्छेदकताघटकसमवायेनमेयत्वस्याहत्तेःपक्षतावच्छेदकघटत्वा
श्रयेचतातिमत्वस्यसाध्यस्यसत्वनियमादिति अत्रेवकल्पे अतिव्याप्तिभयात्वान्हिमत्सर्वतेति निर्वह्निपर्वतपक्षकेसत्प्रतिपक्षोन्ना
यकत्वेनसत्यास्यत्वाहह्निमदितिधमावयइति तस्यपक्षतावच्छेदकताघटकसमवायेनसाधनाश्रयत्वादितिभावः अतएवऽक्तेति
व्याप्तिरेवउपाधिपत्वाव्यत्वादिरुपापाघस्यनाप्रतिच्छिन्नतोव्याचष्टे आद्यायघस्वेत्यादिनावह्नीतिनचधस्याव्यापकेपक्षेतरेवह्निव्यापकत्वस्या
पाघत्वेनाप्राप्तिसिद्धिरितिवाच्यंव्यातिरेकिमित्वस्यतद्व्याप्यत्वेनापादकत्वादिति ननुभवदुक्तेयव्यभिचारित्वेनेत्यादिकमपिनानुमितिप्रतिबं
धकतावच्छेदकमितितत्स्यरव्यानयोःसतत्राह अस्मदुक्तमिति तदुन्नयनस्वरूपयोग्यता मितिफलोपधानरूपतदुन्नायकत्वस्य
व्याप्तिपक्षधर्मतारूपत्वात्समवादितिभावः तथा॥ति साध्यव्यभिचारव्याप्तौ सर्थःव्यभिचारस्येवतद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्यापिव्याप्ति

३८

धीविशेषितत्वादितिभावः पर्यवसितेत्यादिकं चेति उपाधिशरीरस्यानैव्यभिचारादिविषयकत्वसहितस्तु तायां साध्यव्यभिचारित्वेन साधनाविशेषणादित्र
यातु व्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकसाध्यव्यापकाभावसमानाधिकरणत्वे सत्त्वावच्छिन्नघटितत्वान्तद्धापित्रतिवंधकतावच्छेदकमेवेतिभावः व्याहत्वो
पाधिक नतु दूषकं पक्षेतरत्वस्य शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः संभवतीति तदुपपादयति यथोक्तेत्यादिना यथोक्तेन
शुद्धसाध्यव्यापकत्वघटितेन वह्निनाधूमस्येति पर्वतो धूमवान् वन्हेरित्यत्र धूमवत्पर्वतस्य पक्षतायां पक्षेतरत्वस्य नितु कथं धर्मावच्छि
न्नसाध्यव्यापकत्वादिरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वाद्युपाधित्वलक्षणानाक्रांतं तथा सिद्धांतिनं देवतत्त्वस्यत्वादितिभावः तद्दूषयति परिकिंचेद्धर्मा
वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वघटितेनोपाधित्वलक्षणाज्ञानादेतस्यैव व्यवहारोपाधिकमिदं नतद्दूषकमिति ग्रथात्रनाह व्यवहारोपाधिकत्वेचेति ननु
मयापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमिव तद्धर्मो वा च्यइत्यत आह पर्यवसितेत्यादीति मतान्तरमाह
व्यवहारोपाधिकमित्यादिना व्यवहारोपाधिकं उपाधिव्यवहारोपाधिकं तत्त्वस्य तावच्छेदकं तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकेसाधनव्यापकेव्यभि
णलक्षणाव्याप्तिर्न दोषायेतिभावः न तत्साध्येति धर्मस्य समानाधिकरणविसर्जि व्यव्यापकत्वासित्यादिका मिसर्थः नन्वेवमननु
गतमित्यत आह साध्यसाधनेति तत्क्षणस्याप्यननुगतत्वादितिभावः नन्वेवं वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाव्यापके वह्निसमाना
धिकरणे महानसत्वादावतिप्रसंग इत्यत आह वक्ष्यतइति वक्ष्यमाणसाधनतदव्यभिचारित्वेन नत्रैवेशयेनोपाधिशरीरस्यानैवव्यभिचा
रानुमानेनफलत्वस्यादितिभावः वक्ष्यतइति च नातिप्रसंगः वह्निमान् धूमादित्यादौ न च स्वपरोत्यादिरूपवत् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वा
भावः संभाव्यएवेतिभावः इदं गुरुत्वरूपादित्यत्र पृथिवीत्वाभावोनसंभाव्यएवेतिभावः पृथिवीत्वाभावादौरिति तस्यापि गुरुत्वस

एन
२८

समानाधिकरणस्वरूपाव्यापकत्वादिति शुद्धव्यभिचारीति तादृशे तेतु स्वरूपमनुक्ते तत्पाप्यत्वात्पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वात्तद्व्याप्येति
पृथिवीत्वाभावव्याप्यस्यार्थः तथा च वक्ष्यतेयद्व्यभिचारियत्साधनं तच्च तत्पव्यापकत्वेन स्मरणं यत्ननु व्यभिचारितावच्छेदकसाधनतावच्छेदका
वच्छिन्नाव्यापकत्वपेनातिव्याप्तिः स्यादितिभावः दूषणोपाधिकोविति दूषणाव्यभिचारोन्नायना इति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे तद्धर्मावच्छिन्नसाधना
व्यापकत्वव्यभिचारोन्नायनोपपदिकं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सतीति पक्षाद्वृत्तित्वं च स्यान्नातिपक्षेस्यत्यादिकमित्यर्थः साध्यतावच्छेदकगर्भ
त्वेपीत्यमाह तत्त्वादितिसकलगुणव्यक्तिषिति यदिकस्याचिद्गुणव्यक्तौ द्रव्यत्वं निरुपाधिः स्यात्तदागुणत्वेन निरुपाधिव्यवहारे सेवव्यक्तिर्विषय
इत्युक्तेपि परीहारसंभवे साध्यतावच्छेदकगर्भतानोपादेयेतन्त्वेतत्संभवेनीतिभावः निरुपाधित्वादिति तथा च साध्यतावच्छेदकाप्रवेशेन तद्गुण
समानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाव्यापकस्य गुणत्वावच्छिन्नसाध्यकेप्युपाधिव्यवहारः स्यादितिभावः साधनतावच्छेदकगर्भतायांवीतमाह गुणत्वेन गु
णइत्यादिना गुणकर्मान्यत्वेतिसाधनतावच्छेदकाप्रवेशे गुणत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणद्रव्यत्वस्य सत्वाव्यापकस्य विशिष्टसत्त्वात्वावच्छिन्न
हेतुतायामप्युपाधिव्यवहारः स्यादितिभावः उक्तातिप्रसंगवारणाय साध्यतावच्छेदकादिगर्भमुपाधित्ववक्तु तथैवलक्षणेदुष्टांपितुंजि
ज्ञासामाह तथाचेत्यादिनाननुगतमिति तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनकपावद्रुपाध्यनगतमित्यर्थः न तु साधनतावच्छेदकानधावनप्र
तरमेव तद्घटितगर्भतापानत्वेपेण गुरुत्वेसाध्येपृथिवीत्वाभावादावतिव्याप्तिः न ता गुणत्वेन गुणेसाध्ये सत्तायां सोपाधित्वेपि गुणकर्मान्य
त्वविशिष्टसत्त्वास्येन सोपाधितापत्तिरित्यादिदोषोधत आह नत्विति अत्र ननु गमादिति व्यभिचारिसाधनव्यक्तीनामेकव्यक्तिव्यापकस्यापि
व्यक्त्यंतरव्यापकस्याप्यंतरव्यापकस्यापि तद्घटकस्यव्यापकस्योपाधित्वेन तद्घटितलक्षणस्य तत्साधनकपावद्रुपा

४०

धिसाधारणत्वाभावादिति भावः रूपत्वावच्छिन्ना व्यापस्येति तन्न्याचरूपत्वावच्छिन्नेति रूपाव्यापकत्वमेवेति प्रकृते तथा सति शैत्ये रूपाभावादि
तिननु साध्यव्यभिचारिपत्तासाधननावच्छेदकावच्छिन्न तदव्यापकत्वस्यैक्योनाननु गमइस्सत आह व्यभिचारित्वेनेति उपदर्शनमितिउपाधिश
रीरभानस्यसाधननिष्ठसाध्यव्यभिचारादिविषयकत्वसहितस्तुतायामित्यादिना नन्वेवमेवेतिकृत्वा यन्न तत्सुपन्यस्तं तत्रापि साधनाव्यापक
त्वस्योपाधित्वशरीरप्रविष्टत्वात् तःसाधनव्यापकस्योपाधित्वस्वीकारात्केचिदित्यादिना तन्मनात पार्थक्येन मतोपन्यासोऽनुचित इत्यत
आह उपाधिलक्षणमित्यादिना दूषकतायांस त्प्रतिपक्षो व्यापकतायां आनुकूल्याभावमुक्त्वा प्रातिकूल्यमप्याह अव्याप्तीतिकारकाप्यक
ठिनसंयोगवत्त्वादिसत्त्वानुमानाश्रीशीत स्पर्शवत्वादौसाधनव्यापकेः व्याप्तिकरत्वादिसर्थः अभिप्रायप्रकाशपतीतितथाचान्येवलिति
कृत्वापन्यतमन्यस्तं तस्यैवापायप्रकाशनं केचित्तित्यादिनाहकृतत्तनमनांतरमेवेतिभावः धूमवान्वह्नेरित्यादौसाध्यस्याप्ययोगो
लकाद्यन्नित्यादिनोपाधित्वाद्याहसाध्यताव्वेच्छेदकेति साध्यतावच्छेदकरूपेणापि साध्यव्यापकत्वादिनोपाधित्वस्य सत्वात्तत्प्रति क्षेपोऽप्रसं
गत इत्यत आह परंप्रतीतिसाध्याविशिष्टस्यदूषकतावीजं दर्शयति पक्षइत्यादिना प्रकृते चस्यापनोहेतुरेवपक्षस्तत्र साध्यव्यभिचारस्य
साधनस्यानिर्णये तु मानं वैय्यर्थ्यादनिर्णयेचपक्षधर्मतापाच्चानिर्णयात्तस्यानुमानस्यायोगादिसर्थः न तदुक्तं वक्तनसाध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नसाध्योभ्यवत्ननु यत्रानुकूलतर्काक्लिनोहेतौ नसाध्यव्यभिचारसंदेह स्तत्रैवानुमानं भविष्यतीत्यतो दूषणास्त्वयन्ना
हेहेत्वाविलादिनासंदिग्धोपाधिना साध्यव्यापकत्वादिलक्षणोपाधित्वसंदेहेन कशांतस्येति साध्यस्यस्वव्यापकतापाः निर्णयात्साधना
व्यापकतासंदेहेनेवसंदिग्धोपाधित्वस्यप्रसक्तत्वाश्चिभिभावः न तस्योपाधित्वसंदेहः किंनिश्चयात्साध्यव्यभिचारसंदेहाधायकत्वात राम
२३

२

तत्र्याह व्याप्यसंशयस्येति साधनाव्यापकत्वसंदेहे साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारस्यसाध्यव्यभिचारव्याप्यस्यसाध्यव्यापकत्वसंदेहेचसाध्ये
साधनाव्यापकव्याप्यत्वस्यसाधनाव्यापकत्वव्याप्यस्यसंदेहस्तव्यापकसंशयायायकं इतिभावः ननंतेनवितासंशयानपयात्तिरेवेत्यत्राननु त
आह कोटिस्मरणादितइतिएवकारेणाव्याप्यसंशयव्युदासः तदुपपन्नेः व्यापकसंशयोपपन्नेः ननुसंशयसामान्यस्यव्याप्यसंशयंविनास
भवेपिसंशयाविशेषेनदन्वयाद्यनविधानादेतुत्वभाविष्यतीत्यतआह्वक्कचिदितितदनुविधानस्यव्याप्यसंशयानुविधानस्यतत्स्मरणएवव्या
पकनश्चावयोःस्मरणएवनतसंशयइतिभावः ननुपनतत्साहचर्य्यंनगृहीतंतत्रैवतदनुविधानाकारणत्वंभविष्यतीसतआहतदग्रहइति
ताद्धशसाहचर्याग्रहइत्यर्थःस्मरतामितितथाचव्याप्यसंशयस्यकोटिस्मारकतयानोपयोगइतिभावः धर्मिज्ञानादितयकारणंतरेणान्य
थासिद्धिनिरासितुमाहपर्वतादिकमिति आदिनाधूमसंशयस्याभावेनवह्निसंशयस्याभावस्तयोर्दर्शनादिसर्थः अतएव व्याप्यसंशयस्यका
रणत्वादेनव्याप्यांशिउक्तदकोटिकात्तशयाद्यापकांशेप्युक्तदकोटिकःसंशयइत्यर्थः उक्तदलेवात्राप्यहेतिज्ञीतिर्विषयताविशेषवि
तिभातःकारणात्कर्षणोवेत्येवकारेणाकारणात्कर्षस्यव्यवच्छेदः नन्वेवंस्तत्रव्याप्यसंशयस्यहेतुत्वादर्शनान्ताहिरोधइत्यतआह
समानेसादिसूत्रेत्विति उपलक्षणापरं व्याप्यसंशयोपलक्षकत्वेनतात्पर्यमाह कंचकारस्यनिरर्थकत्वापत्तानस्यैवतदर्थकत्वसं
भवेपदांतरेत्वक्षणाःस्यात्स्याशयेनाहतत्रस्थचकारेवेति समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च
विशेषापेक्षोविमर्शःसंशयइतिसूत्रं अस्यार्थः समानोयोनेकेषांतत्कोटितदभावकोटिमतोधर्मस्तदुपपत्तेः धर्मिणि
तद्वत्वज्ञानाद्विप्रतिपत्तेर्विरुद्धकोटिद्वयप्रतिपादकाच्छब्दान्नित्योनवेत्यादिवाक्यादुपलब्ध्येरनुपलब्धेस्तत्कोटिसाध्याच

४१ पक्षतत्कोटेरुपलब्धिर्विपक्षवतुपलब्धिर्वोपलब्धिकार्येकारणोपचारात् तयोरव्यवस्थातश्चाभावनिश्चयस्तस्मात्पक्षविपक्षव्यावृत्तधर्मवत्ता
नादितियावत् विशिष्य तद्व्यावर्त्तितविशेषदर्शनाभिप्रायेणपक्षासविशेषोविशेषादर्शनंतत्सापेक्षंतुसनेनकारणानुत्कालत्वग्रहणमाह विम
र्श इति एकधर्मिकं किन्तु द्वोभयपार्श्वीविमर्श इत्यर्थः अत्रचयद्यदोनित्येनवेतिसंशयस्यपक्षसाधारणादिधर्मदर्शनतः प्रत्येकसंभवात्सरा म
शानुमितेरिवाव्यवहितोत्तरत्वंकार्यतावच्छेदकीकृत्यहेतुतामाह साधारणाधर्मस्यधर्मितावच्छेदकत्वेनसंशयविषयत्वसंभवेपि
असाधारणत्वस्यसत्पक्षत्वसाध्यतदभावाविरुद्धयगर्भितयाविप्रतिपत्तेश्च तथात्वासंभवादिदिनाभावः प्राक्रान्तमेवसूत्रमुपाद
पितंमतान्तरेणमाह कोटिद्वयेत्यादिना तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानंतदभावकोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानंचेत्यर्थः धर्मस्यैकत्वा
मिति कोटिद्वयसहचरितोपस्थकोधर्मस्तद्वत्ताज्ञानत्वेननहेतुत्वमित्यर्थः इदमुपलक्षणं कोटिद्वयाधिकरणैकसंबंधेनधर्मस्यवृत्ति
त्वमपि नापेक्ष्यत इत्यपि बोध्यं एतावता लिंगसंदेहस्यकपतन्त्रानभावस्तर्ह्येयति अवगाहतेचेति लिंगिकेति लिंगिकंचतदभावश्च
तयोः सहचरितो साध्यसहचरितंलिंगंसाध्याभावसहचरितलिंगाभावमित्यर्थः साधारणधर्मएव तज्ज्ञानएव अस्यव्याप्यसंश
यस्य अत्र वह्निसहचरितधूमवान्वन्ह्यभावसहचरितधूमाभाववान्वेत्याकारकसंशयाभावेपि धूमवान्नवेत्याकारकसंशयादनु
भवसिद्धस्यवह्निसंशयस्यानुपपत्तिः अनुहन्तत्वव्याहतत्वसंबंधेनावन्हितदभावसहचरितधूमत्वज्ञानात्संयोगेनवह्निसहचरि
तधूमत्वावगाहिनः समवायेनवन्ह्यभावसहचरितइच्छत्ववत्त्वावगाहिनोज्ञानादपिसंशयापत्तिश्चास्वरसोनव्यारसतेनघस्थितः
मिलितयोरिति अत्रमिलनं नापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपं तदुभयत्वं तत्पर्याप्तिसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यलिंग राम
२४

तदभावोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यकेवलान्वयिनः कोटिद्वयसहचरिततयाऽन्यप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगसंबंधेनालिंगतदभावोभयवत्ताज्ञान
स्यासंभवात् असाधारणस्थलेपक्षसंबंधावच्छिन्नाभावस्यकोटिद्वयसाहचर्यं तेनसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितः
धर्मिवृत्तित्वज्ञानस्यैवसंशयहेतुत्वात् अन्यथा समवायसंबंधावच्छिन्नधूमाभावस्यवह्नितदभावसाहचर्येणहेसंयोगेनधूमवत्ता
ज्ञानेनापिसंशयापत्तेः नाप्येकविशिष्टापरत्वेधूमधूमाभावयोर्विनुद्धत्वज्ञानेनैकविशिष्टापरत्वेनतज्ज्ञानासंभवात् तस्माद्धूमस्य
संयोगेनतदभावस्यचविशेषणतयैवधार्मिणिसंशयविषयत्वेऽपेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपोभयत्वावच्छिन्नत्वमेवहेतादृशसंयोगावि
शेषणान्यतरसंबंधेनतदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावस्यकोटिद्वयसाहचर्यमहास्वानिकयन्तिसंशयोपपत्ति
रित्याशयः टीकाकारेतिटीकाकृता सत्प्रतिपक्षस्थलेविनुद्धोर्हेत्वोः प्रत्येकमेककोटिसाधारणेपिमिलितयोरसाधारणाविषया
संशयजनकत्वस्वीकारात् लिंगसंदेहस्थले तथात्वस्यानुक्तत्वान्नानुपपत्तिरिति अत्रापिवह्नितदभावसहचरितव्यतिरेकेप्रतियो
गितावच्छेदकोभयत्वकधूमतदभाववान्नयमित्याकारकज्ञानाभावेपिधूमवान्नवेतिसंशयादनुभवसिद्धस्यवह्निसंशयस्यानुप
पत्तिरन्यतरसंबंधेनाभाववत्ताज्ञानासंभवान्द्रमनमताद्दशज्ञानेनापिनोपपत्तिरित्यस्वरसः द्वित्यचेतिव्याप्यसंशयस्यस्वातंत्र्येण
साधारणधर्मादिज्ञानविषयोवासंशयहेतुत्वेनेत्यर्थः स्फुटएवेति उपाधौ साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वसंदेहेसाध
नेप्युपाध्यभाववदृत्तित्वसंदेहस्योचित्यादर्जितत्वात् तस्यचसाध्यव्यभिचारव्याप्यतयाहेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यचसाध्यव्य
भिचाररूपतया स्फुटत्वादित्यर्थः साधनाव्यापकेति साधनाव्यापकव्याप्यत्वस्यसाधनाव्यापकत्वव्याप्यत्वात् साधनेसा

४२

व्याप्यभाववत्त्वनिश्चयस्य तत्साध्ये साधनवद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्यापि व्यभिचारत्वात् व्यभिचारसंशयाधायकत्वोपपत्तेरिति भावः। मतान्तरमाह उ
पाधिरित्यादिना वदन्तीत्यन्तेन यथा दण्डवति न सुरूपस्य निश्चयेऽपि तद्धेतुरक्तत्वसंदेहात् तु ब्रह्मे रक्तदण्डवान्न वेति संशयस्तथोपाधिव्यभिचा
रित्वेन निर्णीते साधने तदुपाधौ साध्यव्यापकत्वसंदेहात् साधनं साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारि न वेति संशयस्तथा च इत्यं न वेति साध्यव्या
पकत्वस्यानिर्णयात् प्रथमप्रकारस्य साधनाव्यापकत्वस्यानिर्णयात् द्वितीयप्रकारस्य च तत्रासंभवादिति भावः। अत्र साध्यव्यापकव्य
भिचारित्वेन तद्व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं साध्यव्यापकस्य प्रमेयत्वादेः सर्वत्र संभावितत्वेन तद्गमावगमासंभवात्
तथा चार्द्रेन्धनत्वेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वसंदेहे तद्व्यभिचारित्वेन निर्णीते वह्नौ कथं धूमव्यापकतावच्छेदकार्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नाभा
ववद्वृत्तित्वस्य संदेहस्तादृश्यगवेषणोपस्थितेः साधारणादिधर्मदर्शनस्य चाभावात्। किंच यद्यार्द्रेन्धनं धूमव्यापकं तदा वह्निर्धू
मव्यापकव्यभिचारी भविष्यति यदि न तद्व्यापकं तदा नेति क्रमेण संशयाधायकत्वं न संभवति संशयकोटितावच्छेदकधूमव्यापकता
वच्छेदकार्द्रेन्धनत्वानुल्लेखेन तादृशकोटिप्रसिद्धेः वस्त्वार्द्रेन्धनत्वानुल्लेखे धूमव्यापकार्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नव्यभिचारी न वेति संशयस्य
धूमव्यापकार्द्रेन्धनाद्व्यभिचारस्य वह्नौ निर्णये नासंभवादार्द्रेन्धनत्वमनुल्लिख्य धूमव्यापकतावच्छेदकयत्किंचिद्रूपावच्छिन्नाभाव
वद्वृत्तित्वस्य च संशये आर्द्रेन्धनत्वे धूमव्यापकतावच्छेदकत्वसंदेहो प्रयोजक इत्यस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः। अर्थान्तरस्य
पुनरुक्तदोषत्वादुक्तदोषमाह एकाशब्दीत्यादिना यदि पुनरेकरूपेण साध्यतायामनुमयस्य समहीत्वं न रूपान्तरेणेति तत्रैकांश
परस्येतिरूपान्तरवाशेशाकपाजकत्वस्य शाकपाजत्वाशेषरूपान्तरवत्तस्पर्यः यदि चोत्र यत्रसमिकविशिष्टाघारत्वमयेव्याबुद्धिर्विबो राम

२५

५

ब्विषयत्वं वा साध्यतावच्छेदकं तत्राह एकविशिष्टेत्यादिना फलितं तुल्ययोगक्षेमयोरिति सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनरूपव्याप्तिग्राहकसत्त्वेन
तुल्ययोगक्षेमयोः साध्यसाधनयोः साध्योपाध्योश्चेत्यर्थः। क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यस्य सदनुमानत्वात् क्वेयं तत्रोपाधिः संभवतीत्यत आ
ह वस्तुतरिति तत्त्वाग्नेहेति सद्धेतुत्वाग्नेहेत्वर्थः उपाधित्वसंदेहेन उपाधित्वघटकसंदेहेनेत्यर्थः तथा च साध्यव्यापकत्वसंदेहस्य व्यभिचारसं
शयोपधायकत्वेऽदाहरणादर्शनमिदं न तु वास्तविकोपाधिप्रदर्शनपरमिति भावः। दृष्टान्तासिद्धिमाशंकते न चानैकान्तिकत्वेति तज्ज्ञानं
तत्संदेहज्ञानेन दर्शितत्संदेहज्ञानार्थं न दुष्टत्वेनैकान्तिकत्वसंदेहोभाववत्त्वमित्यभिप्रायेण तदुष्टत्वस्य संप्रदायिकत्वादित्यग्निमेया
न्वयः व्याप्त्यज्ञानस्यादावनेविमर्थमतन्त्राह प्राचामिति अत्र तान रूपासिद्धेरपि नेयांहेत्वाभासत्वेनासाधकतानुमाने लिंगतया तज्ज्ञाना
नार्थं न दुष्टत्वं नापि स्यार्थः नवीनमते पित दुष्टत्वं वनीपयोगं दर्शयति जिज्ञासा शीति अनैकान्तिकत्वसंदेहोभावेन तनही ज्ञाप्तिज्ञासापासोधा
रणाधर्मत्वादिज्ञानस्य तद्वीजस्यानुसरणोत्स्यापि साधारणाधर्मवत्त्वादिज्ञानेनैवोपस्थितौ संशयस्यापरिहारादिति भावः। तज्ज्ञाना
दीत्यादिना को घृ उपस्थितसाक्षिपरिग्रहः तद्दुष्टत्वानस्यानैकान्तिकत्वसंदेहो भावनस्य इसंदिग्धोपाधेरपि निश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षीत्वा
यकत्वस्य सत्त्वाद्दूषकत्वापत्तेरिदमसंगतमतन्त्राह उपाधित्वस्येति सत्प्रतिपक्षोत्थापनेनोपाधित्वस्य संशये न दूषकतावीजमिति भावः
साध्यव्यापकत्वसंदेहे साधनाव्यापकत्वनिर्णीयस्यत्वेतव्यतिरेकस्य पक्षेन संदिग्धत्वमतः परयाति कश्चिद्व्याप्यत्वेनेति साध्यव्यापक
त्वसंदेहस्थलेपक्षे इत्यस्य व्याख्याकश्चिच्चेति कश्चित् साधनाव्यापकत्वसंदेहस्थले पक्षधर्मत्वेनेति॥ तत एव बाधाबतारोदबाधक
त्वमुपाधिनेतित्यत्र चित्र्यापत्तेरिति भावः व्यतिरेके साधारण्यादिति हेतुं दूषयति नचेति पक्षस्यैव सपक्षत्वादिति हेतो अत्र तथा सत्त्वा

४३

भावादितिभावः अनन्वयीति तु बाधेनोपाधित्वं न दूषकत्वं पक्षेतरत्वं न खण्डितमिति यथा च वह्निमान् धूमादित्यत्र नोपाधिस्तथात्रापि अन्यत्र हेतुमाह साध्यव्या
पकतापादिति न चान्वयपक्षे साध्यसंदेहात् व्यापकत्वनिश्चय इति भावः अनुकूलतर्कादिनेत्यादिना स्वतः सिद्धव्यभिचारस्य हेत्संभवः न तद्धेतुसाध्य
व्यापकता न हेतुना साधारण्यं सतिकरं असाधारणस्य हि साध्यसहचारधीप्रतिबंधेनान्वयव्याप्तिधीप्रतिबंधो व्यतिरेकव्याप्त्या हेतौ च साध्यनस्भा
वयोरपि तद्विशेषात्सत्यमिति पक्षेतरदूषकतावीजं न तु अन्वयमपि अत्र न संभवतीत्याह व्यतिरेकिण्येत्यादिना अन्वयव्याप्त्यग्रहस्याकिंचित्करत्वा
दित्यपि मेयत्वान्वयः पक्षेतरे अपि पक्षेतरत्वेतिलाभः हेतुत्वाभावान्निपक्षे अन्वयन संभवादाह पक्षेतरेहेति यौ न तु तस्य परीहारायव्या चष्टे व्याप्तिवि
रहेति व्याप्तिज्ञानाभावद्वारकतामिति व्याप्यत्वासिद्धेरनभीवेत्याभिमतस्य यथाश्रुतार्थानुरोधेनेदमुक्तं सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबंधकतापरः
वेपासिरोः क्षिप्रापातविषयत्वेन त्यन्यस्येत्यादिना तत्र दूषणतानमसंगतमतत्तद्भिप्रायेणोपव्याचष्टे औपाधिकत्वेति तथा च नञर्थस्यौ
पाधिकत्वज्ञानेन समन्वयइतिभावः तत्प्रतिबंधकत्वरूपस्या विघटकत्वस्यासंभवादाहकारणाभावरूपेति तादृशज्ञानं पाधिकत्वज्ञानेन
उपर्यस्योपाधिकत्वज्ञानेन समन्वयं स्वपंसमर्थं मतांतरमाह अनोपाधिकत्वज्ञानस्येति विनाकारणीभूतेति साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य
जनकज्ञानविघटनद्वारैव प्रतिबंधकत्वादिति कल्पनीगमितिकारणत्वमिति पूर्वेणान्वितं सैव सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबंधकतेनेव दूषणा
तिनत्वन्यस्य साध्यव्यापकत्वेस्या दूषणान्वयइत्यर्थः यथाश्रुतमेवेति प्रतिबंधकत्वरूपस्य यथाश्रुतविघटकत्वस्यैव रसनादिति
भानः एतच्चाव्याने दूषणान्वेवं नः प्रतिबंधकत्वमित्यत्रत्वन हत्यस्य संगतिरिसस्वरसोपि बंदनिषायां सूचितः व्याख्यानहयरु
वोपाधेर्व्याप्तिविरहरूपत्वाभावात्तत्र व्याप्यत्वासिद्धमध्येतभीवइत्यतो व्याप्यत्वासिद्धेत्यादिप्रतीकस्यार्थमाह व्याप्यत्वासिद्ध इति व्या एम

२८

प्यत्वज्ञाने उपाधेरंतर्भावासंभवादाह अंतर्भावइति साध्यव्यापके साधनाव्यापकत्वं साधने वा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमित्यनयोर्विशेषणविशेष्यभा
वमात्रभेदेपि तुल्यत्वादेकस्वरूपेणैवानयोर्व्याप्तिविघटकत्वादनुगतं रूपं कंन मनुचितमतत्तद्वकावीजमाह भिन्नधर्मिकत्वामेति न त्वन्यस्येत्यादिना भि
न्नधर्मिकत्वमेवात तिवंधकत्वेबीजमुक्तेन देवपरिहृत्य पुनः शंकेतिभावः कारणाविघटकत्वाभावेनाप्रतिबंधकत्वशंकनमनुचितं सा सा
क्षात्प्रतिबंधकत्वस्यापि संभवादतत्तदसंभवमाह विरोधिविषयत्वेतितदभाववत्ताव्याप्याविषयकत्वेनेत्यर्थः अन्यत्रैवेति साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेनेत्य
कत्र वृत्तीत्यकारणेव व्यभिचारस्याहतः साध्यव्याप्यव्यभिचारीप स्येति व्युत्पत्त्या साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनेत्यर्थः द्वकारणीपः साध्यव्यभिचारित्वमित
ज्ञनदकरोप्रकृतासतिः साध्यव्यापकत्वादिघटितोपाधित्वस्याज्ञाने तेन साध्यव्यभिचारीयस्येति बहुव्रीहिणा साध्याव्यापकत्वमर्थः करणी
यइतिभावः तस्मादिति मत्वेनस्य ज्ञानस्य दूषकताबीजस्याभावादित्यर्थः नतेनाज्ञदूषकत्वस्यापि संभवाद्धेत्वान्तरमिति निष्कर्षणामनुचित
मतः परत्वादि तस्मादित्यादेरिति न तु साध्यव्यापकत्वादिनिश्चयस्यैवोपाधेर्दूषकत्वे संदिग्धोपाधेर्दूषकत्वप्रसंगइत्यत इत्याह निश्चयदशाि
ति नन्वेवं संदेहदशायां दूषकताबीजस्याकथनान्यूनत्वमत आह यन्निश्चयद्वारेति तत्संशयस्यउपाधित्वसंशयस्य यद्वेत्यादिव्यभिचारोन्न
यो न हरूपमाणकस्याहेमानत्वाद् इति चाक्षुषादिरूपतान्निश्चयस्य च साध्योपाधिव्यभिचारनिरूपकाधिकरणसाक्षिकर्षाधीनतया तत्त्वात्ति
कर्षत्वेपुगपदेवोक्षयानिर्णापादुपाधिनिर्णयस्योपयोजकत्वे न संभवतीति भावः यद्यप्युपनीतभानात्मके चाक्षुषादिरूपतान्निश्च
येप्युपाधिनिश्चयस्य काचिदुपयोगः संभवत्येव तथापि परपीभिप्रायेणोद तथा चोपाध्युपन्यासे परस्य कन्धिन्मान संकचिताज्ञानुम
निकं व्यभिचारज्ञानमिति भावः अत्र हेत्वादिगंधे व्यभिचारानुमानात्त्व्याप्तिविरहानुमानेस्य पर्यगमावैरणीयतिति साध्यासंबंधि

४४ त्यादिना ननु हृदेस त्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तान्तरे साध्यत्वंवच्छिन्नावच्छेदकस्य सत्त्वान्तादृशव्याप्तिविरहानुमानं बाधितमित्यत
आह साधनतावच्छेदक इति तथा च साधनतावच्छेदकमेव पक्षीकृत्योपाधिव्यभिचारित्वादिना साध्ये बाधितावच्छेदकत्वमनुमे
यमिति भावः अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यकारणीभूतसत्तानाविषयतावच्छेदकमिति मतमनुसृत्य तत्साध्यवदन्ये सादिनास्य व
स्यानुगतस्येति अननुगते तत्संभवेतु साधनान्तरे तत्त्वासिद्ध्याप्रकृतसाधने तदनुमानं संभवतीति भावः क तायत्वादिति वा हि समा
नाधिकरणसंताभावप्रतियोगिध्वंसकत्वम् हेत्व मेवद्विसमानाधिकरणसंताभावप्रतियोगित्वस्यापि विषयीकृतत्वेन व्यभिचारधी
मुद्रयात स्वेव विरोधित्वसंभवइत्सत्वेव्याप्तिविरहानुमानेनेति भाक नन्वेवं व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्ताबुपाधिज्ञानमकिंचित्क
रमत स्तत्प्रतिबंधकत्वाभिप्रायेणाह साध्यव्यापकोपाधीत्यादिना साधनाव्यापकोपाधीति तथा च व्याप्तिविरहोन्नायकतयेति
पक्षधर्मत्वं वह्नितत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वन्हिव्यापकार्द्रेंधनादिव्याप्यतावच्छेदकत्वादित्यनुमानेनेत्यपि
तिभावः वह्निमानमेयत्वादित्यादिके वलान्वयिसाधनेव्यभिचाराद्यनुमाने साधनाभावस्याप्रसिद्ध्यात्वद्वृत्तित्वस्योपाधित्वासंभवा
दाहव्यतिरेकिणीति अव्यवहितप्रक्रांतव्यभिचारानुमानस्यास्योपाधित्वमिति शंकानिरूपकरणाया ह व्याप्तिविरहस्येति अत स
वाहत्रिगगनादाविति दूषणाव्यस्पति ननुवाद्रिर्धूमव्यभिचारी आर्द्रेंधनव्यभिचारित्वादित्यत्र वन्ह्यभाववद्वृत्तित्वस्य राम
गस्यानोपाधिः तस्य साध्याव्यापकत्वात्साध्यव्यापकत्वघटितोपाधित्वज्ञानादेतु मितिप्रतिबंधकस्यादिस्यापितधस २०

व्यभिचारनिरूपकापेगोत्वकवृत्तिधर्मप्रवक्षम व्यभिचारित्वेवन्ह्यभाववद्वृत्तित्वस्य सत्त्वेन साध्यव्यापकतायाप्रवाग्रहादत आह व्यभिचारस्फुटेति
ति अयोगोलकवृत्तिधर्मोत रेण व्यभिचारस्फरणेवन्हावभितुल्यसामग्रीकतया व्यभिचारस्फूर्तिः स्यात्तदानीचोपाध्यनुसरणमकलत्वस्या
दितिभावः तथा च धूमाभाववद्वृत्तित्वरूपदलादानेन च वन्ह्यभाववद्वृत्तित्वमपिवर्तत इति तस्य व्यापकत्वमिति सर्वथः अस्य साधनाभावव
द्वृत्तित्वस्योपाधेः ननु नोपाधिमात्रोच्छेदोऽस्य चोपाधित्वादित्यत आह तिनयीतिने साधनाभाववद्वृत्तित्वेन तथा विधेति साधनाभाववद्वृ
त्तित्वोपाधिनापत्र साधने व्यभिचारोनुमेयस्तत्साधनाभावद्वृत्तित्वोपाधेस्तत्र संभवादार्द्रेंधनव्यभिचारित्वे धूमव्यभिचारित्वव्यभिचारेन्ह्यभाव
वद्वृत्तित्वव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारानुमाने आर्द्रेंधनव्यभिचारित्वाभाववद्वृत्तित्वस्योपाधेः संभवादिसर्थः ननु नोपाधिमात्रोच्छेदः केवला
न्वयिसाधनीयोपाधेरेवसंभवात व्यतिरेकिसाधने पितथाविधोपाधेरप्रतिसंधाने अस्य ऽपधित्वसंभवात् अत आह वस्तुत इतिव्याप्य
व्यापकभावव्याघातेति व्यापकव्यभिचारिणोपि व्यभिचारित्वव्यापकव्यभिचारनिरूपकाधिकरणव्याप्यसत्वप्रवसंभवात्तत्र व्यापकाभा
नवतिव्याप्यसत्त्वेकुतो व्याप्यव्यापकभाव इति भावः हेतोः व्यभिचारानुमानेहेतोरार्द्रेंधनादिव्यभिचारित्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन धूमादिव्यभिचारित्वरूपसाध्यव्याप्य
तिनसाध्याव्यापकत्वादित्यस्य साध्यव्याप्यहेतुव्यापकत्वमेसादिः व्यभिचारसाधनेऽवृत्तिगगनादौ व्यभिचाररूपसाध्यत्वेनासत्त्वेन कथं तत्र साध्याव्यापकत्वमत आ
ह व्याप्यत्वाभावेति तन्नापि साध्याः व्यापकत्वपरिहरति साधनाव्याप्यत्वस्य वेति मत्वे संयोगादाविति रूपसत्त्वे संयोगादित्यत्र स्यपौडपाधित्वत्तत्व्यभिचारानुमाने
संयोगोत्पव्यभिचारीस्पर्शव्यभिचारित्वादेसेवंरूपसंयोगाभाववद्वृत्तित्वस्पर्शव्यभिचारित्वरूपसाधनव्यापकत्वान्नोपाधिरित्यर्थः न दूषणमस्युद्धरति
प्रतियोगिव्यधिकरणेति संयोगाभाववद्वृत्तित्वस्य सत्त्वेपि प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववद्वृत्तित्वस्यासत्त्वात्साधनाव्यापकत्वमसत्त्वादिति भावः प्रतियो
गित्वस्यैकस्याभावात्संयोगानधिकरणवृत्तिसंयोगाभाववद्वृत्तित्वं कालितेन तत्र च संयोगाभावात्यस्वेवे पर्य्यासत्त्वाच्चाह साधनवदन्येति तथा
त्वासंभवात् साधनव्यापकत्वासंभवात पर्य्यव्यभिचारेन्यापकत्वेन नत्संशयाधायकत्वेन चोपाधेर्दूषकत्वं व्यवस्थापितं तद्दूषयति एवं चेति संदि

ोपाधिरिति निष्कृते। पाधिना व्यभिचारितायद्दंसदिग्धोपाधिना व्यभिचारसंशयोपि व्याप्यन्देहे तो दृक्तल्पवत्त्व त्वाभावेन स तनिय हाविच्छेद्यपितिभावः न कर्त्तव्यस्य संदिग्धोपाधिकत्वं
व्यस्य समानः सवलनं ते न संदिग्धोपाधिना तथा च मानिहेतुसवलनानि व्यभिचारसंशयास्केदितस्येवोपाधिसंशयाधीन व्यभिचारसंशयास्केदितस्योपाधित्वस्त्रतिपक्षोन्नायकत्वस्या
४८ त्वलेनतन संदिग्धोपाध्युपन्यासस्य क्षस्य एतत्वाभावादितिभावः सत्प्रतिपक्षे व्यभिचारसंदेहस्यानावश्यकत्वेहखक तात्स्यकथनत आह प रस्परेति न चात्र सात्र रत्नुमिति प्रतिबंध
ने वतस्य रूपत्वामितिमावः। तत्र सत्प्रतिपक्षकस्थितुपाधिस देहवशात्तत्रापि व्यभिचारसंदेहोपवत्तेवत्तत आह अवश्यमिति उपाधिसंदेहात्कथं सत्प्रतिपक्षविद्धेदात्तत्राह दुष्टार्थी
तिष्ठ नयोः स्वतंत्रया व्याप्तिनिश्चये एतस्मिन्नेन व्यभिचारसंदेहस्य साधारण्यात्मना प्रतिबंधकत्वे पि विशिष्य व्यभिचारसंदेहो वश्यं प्रतिबंधकस्त्वाद विशिष्येति विशिष्य तद्धेतुनावच्छेदकं धर्मिता
वच्छेदकीकृत्य सत्प्रतिपक्षः प्रतिहेतुधीनानुमितिप्रतिबंधः एकत्र व्याप्तादिभिन्नद्वारा सत्प्रतिपक्षस्य दूषकत्वमिति मतनिरसनुसस्याह व्यभिचारणं कोनित्यः स तः उपाधिसंदेहे वेनास्सा
धारणादिपर्मज्ञानेन व्यभिचारादी सादिना व्याप्तिपक्षधर्मतापरिग्रहः तथा च प्रसंगात् सत्प्रतिपक्षस्य व्यभिचारधीकाधनस्यवा प्रसंगादिसर्थः न च वमुपाधेर्व्यभिचारज्ञानजनन त
द्वारैव दूषकत्वेन स्वरूपतो सत्प्रतिपक्षोन्नायकता प्रयोजकत्वात्सादिसर्वोत तो न्नुमितिप्रतिबंधो न स्यान्‌ एवमसाधारणविपर्ययादितो वश्य मा ताभासत्वानुपपत्तिः सत्प्रति
पक्षोन्नयनएवतराभासत्वसंभवात् तदाशयेनस्वपति अन्नेत्सादिना तुल्यवलत्वे समानव्याप्तिपक्षधर्मतावकासामर्थ्ये नस्मात्हेत्वतिरेकप्रतियोगित्वे नवीदिसादिव्या
न प्रतिबंध्यपरामर्शाप्रामाण्यप्रसंजकत्वादीसाम्यूपाननकीदीसादिनाविशेषपरिनानादिपरि ग्रहः अधिकबलत्वे प्रतिबंध्यपरामर्शाप्रामाण्यापत्तानकालीनाप्रामाण्यग्रा
हव्याप्तीतिव्याप्त्यादीसादिनापूर्वसत्तापरिग्रहः ननु त्रयनपक्षस्य सत्प्रतिपक्षनाधाप्तनेतरोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षोत्रयस्त्वव्यतिरेकेसाध्याभावनिरूपितव्याप्त्यादिवोधजननेन अतः ननु
पनात्‌ परत्वेति दूष्यं च व्यभिचारोन्नायकत्वस्साद्वैविकतेलिमलेत न्माओपदर्शीतमुपलस्तापरमितिभावः। वस्तुतस्तूपाधित्वस्ताग्रविवसाधनाव्यापकत्वस्य हलसव्यभिचा
भासत्वमतन्नाह। इत्यमितिदित्व साधारणाविपर्ययस्याभासत्वाभिधानेनत्नादितराभासत्वेनसंभवतीति शीकने पदीपादीसादिना अन्यथा विशिष्टप्रतिबंधोः साधारणस्यदूषक
ताबीजनात्संभवतीत्याह व्यतिरेकित्वातिसत्प्रतिपक्षोन्नायकतयादूषकत्वेन संभवतीत्याह सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्येतिहस्त्वव्यतिरेकितोपाधेः सत्प्रतिपक्षोन्नायक
त्वेन्नसाधारणपव्यतिरेकस्यासाधारणपसाध्यव्यापकतान्नाहकप्रमाणाभाव्यस्याभासत्वेः न च हिनसाध्यव्यापकस्यापिग्रा कपाकत्वतोदोभासत्वस्यादतः सत्प्रतिपक्षोन्ना
यकतो पपाधिकेतितरप्रतिपक्षः साध्याभाववान्‌ पक्षः १८

पक्षात्‌ हेत्विति सत्प्रतिपक्षमेवमवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तदुन्नयनोपयिकं यद्यपि पक्षदत्तावस्थुपाधेस्तदास्ति तथापि तस्याप्याभासतया एतदंतर्भावएवेति भावः उपा
ध्याभासानामेको व्याभासतोप्रयोजकं स्वयमाह तद्यामिति यत्रसपक्षकयत्साधकयत्साधने दोष ॥ व्यभिचारः सत्प्रतिपक्षोवा ॥ सामान्यतोभिहित
मुदाहरणविशेषे दर्शयति एवं चेत्सादिना सामानाधिकरण्येन तन्मात्रेणउदेश्याप्रकृताप्रकृतानुमितिविरोधितया भासत्वमिति दर्शय
ति तद्यतिरेकेणेत्यादि पक्षेकदेशे तादृशापाध्यभाववति एकदेशांतरेति तादृशोपाध्यभावशून्येतया साध्यसिद्धिहेतुत्वा तादृशास्य प
क्षाव्यापकाविपर्ययस्य एकदेशाद्वृत्ति मति पक्षयापीति पक्षैकदेशमात्रविषयकतदभावव्याप्यवत्तानिर्णयस्येत्यर्थः तादृशसिद्धिति प
क्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति हिसर्थः अप्रसिद्धसाध्यविपर्ययस्याभासत्वं मूले उक्तं तत्राप्रसिद्धिपदस्यासदर्थकत्वमज्ञानार्थकत्वे हषाणां
दर्शयति विपर्ययस्येत्यादिना साध्यविपर्ययस्यासत्वे साध्यस्वव्यतिरेकाप्रतियोगित्वमनुपाधित्वेप्रयोजकमितिभावः साध्यस्वव्यतिरेकाप्रतियो
गित्वनिश्चितसाध्यव्यतिरेकसिद्धिसंभवादितिभावः पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेनाभासत्वेनत्रामितिवक्तुं विशेषतिषेधवलात्सक्तशेषाभ्यनु
ज्ञामपितिषेधयति पूर्वेत्यादिना क्रमेणाहृ परमाहृ वह्निनेति उपाधित्वनियमेऽयेधमवान्‌ वह्नेरिसत्रनायं धूमवानेंधनाभावादिसत्रव
स्य भावस्योपाधित्वप्रसंगात्‌ अनयाविलनियमेधूमाभाववानेंधनाभावादिसस्यमतिहेतो धूमवान्‌ वह्नेरिसत्रांइधनाभावाभावात्मक
पूर्वसाधनव्यतिरेकस्येंधनस्यानुपाधित्वप्रसंगादिसर्थः उपाधितापाद इति प्रसंगादिसग्निमेणान्वयः सत्प्रतिपक्षमात्रमिति व्यतिरेकित्ता

४५ धूमेहेतावविनिशेषः तत्संभवात् पूर्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वसंभवात् ननु धूमवान् वह्नेरित्यत्रस्थापनायां न धूमवानार्द्रेन्धनाभावादित्यत्र प्रतिस्था
पनायां पूर्वसाधनवन्ह्यभावो नोपाधिरयोगोलके धूमाभाववति वन्ह्यभावस्यासत्त्वेन साध्याव्यापकत्वात् तत्राह आभासत्वेपीति उक्तक्रमे
ण साध्याव्यापकत्वग्रहे स्थापनाहेतौ व्यभिचारग्रहे एवस्यात् धूमाभाववति वन्ह्यभावाभावस्य वन्हेर्ग्रहे उक्तादपि विशेषाग्रहदशायामेव स
प्रतिपक्षोपन्यासात् तदानीं साध्याव्यापकत्वाग्रहादित्यर्थः वस्तुतः वस्तुगत्या तदानीं स्थापनाहेतौ व्यभिचाराग्रहकाले तत्त्वेन साध्याव्या
पकत्वेन यद्यपि धूमाभाववति वह्निरित्याकारकं यत्र ज्ञानं जातं तत्र वन्ह्यभावाभावस्याकारकं च जातं तत्र स्थापनाहेतौ व्यभिचाराग्रहात्साध्य
व्यापकत्वग्रहाभावश्च सत्वाग्निपक्षत्वमक्षतमेव तथापि विचारकस्य धूमाभाववति वन्ह्यभावाभाव इति ज्ञानकालेवह्निलिङ्गेनापि ज्ञानसंभ
वात्र दशाभिन्नविचारकस्य सत्प्रतिपक्षोच्छेदो बोध्यः उपन्याससंभवादिति पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यानुवर्तेते अत एव सत्प्रतिपक्षमात्रोच्छेदा
पत्तिर्भूभयावलंबनेति प्रतिस्थापनाहेत्वाभासग्राहकानुकूलकोटिद्वलवत्त्वेरंत्यर्थः बलवत्त्वेरसादिनोक्ष्याव्यत्वे इत्येतेन कथकसमयस्यैवा
कारः इति कथकसमये तादृशाकारककथकसमयेत्यर्थः वस्तुतो देवेति तत्त्वाभासत्वादिस्ववकारार्थः अस्यार्थः पूर्वसाधनव्यतिरेकः ननु शिलादि
केसकर्तृकेकार्यत्वादित्यत्रस्थापनायां मनित्यत्वस्य प्रागभावर्वत्त्वे ऽकार्यत्वाव्याप्यत्वेन नित्यत्वे पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेकोनभवति एवं शिला
दिकं न सकर्तृकं शरीराजन्यत्वादित्यत्र शिलादिशिलादिव्यामात्यतरत्वावच्छेदेन साध्यव्यापकेनित्यत्वसदुपाधिरेवति कथमाभासत्वमित्यत आह राम॰

कादाचित्कत्वे नेतित यथा शिलादिकं सकर्तृकं कादाचित्कत्वादित्यत्रानित्यत्वे कादाचित्कत्वव्याप्यत्वव्यतिरेकस्यानित्यत्वमितिन पूर्वदोषः शिलादिक
मकर्तृकं मजन्यत्वादिति प्रतिहेतौ शिलादिव्यामात्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकानित्यत्वे यथा तथा तदव्यक्तिन्ना जन्यत्वरूपसाधनव्यापसाधनव्याप
कतामुपैति तत् सदुपाधित्वमितिन द्वितीयोपि दोष इति॥ ॥ पात्रशिलादर्शा अम्बुराप्रतिपात्रपात्रैः सहसमदर्शादर्शापवित्रेहोराकलशो
निधापयलिप्ताप्रागेवेशोएकत्रमासादयेत्तेषामभावेद्वादशादर्शापवित्रेते वस्तुतः एतत्तोपाएकत्रसादयतता दर्भशिरोवेघेतषहिंमुषिस्तरा
तिदेववर्हिवर्हिरित्यादि नोमहावेदिंवहलामुपचितत्वरणप्रागारम्यप्रसारापवीस्तरणोकुर्वन्नयं मपमेस्तरणातिसमेत्रत्रपातू सकदेवमं
त्रप्रयोगास्तरणतोर्यनिक्षयादाभिनस्त्रय उत्तरेतामध्येसममः दृष्याकाले प्राचेस्तरणतोगच्छेपूर्वी पुरस्ताद्दैवंतामसंवेस्तरणतोभ्यवक्त्रामेधुवा ततोर्धस्तनम
तेमयच्छति अतः प्रालेगत्वायदिध्मावर्हिः संभरणप्रागाहवनीयप्रणयनावकृतेचेत् स्हकरोतिसुत्वेप्रभृतिचनकृतेरहस्यारवाच्छेदनेच प्राक्वा
णीसेमर्षानेकत्वा अग्नीनज्वलयित्वापरीस्तीर्यसर्वेषांचतगर्तोवाग्नीनांज्वलनवरिस्तरणो परिस्तीर्यशालामुखीयमग्रेणास्तरणानिसंस्तीर्यन्यग्रेणा
तेरणावाग्शालामुखीयस्यवापुरस्तागार्हपत्यस्यवाकरोति स्तरणानिसंस्तीर्यपात्राणिसादयतिस्त्रुमाग्नेहोत्रहवणीजुहूर्ह्ययेउपभृद्यस्त
वेचस्रुवंचस्वधितिचध्रुवांप्राशित्रहरणीमिडापात्रमाज्यस्थालींवेदंवेदाग्रंचसादयित्वाग्रोषधपात्राणायत्रसादयेत आज्यंविलाप्यापोत्त
अपप्रतिमस्कानपाणिसेमत्यपतेलरणमुववपप्रब्लादप्रवाग्निनिकटेउपविमाति एष्याः स्तीत्वोपशालामुखीएककार्यानुकूलत्वमकृते

२

(४७)

स्फकार्यानुकूलज्ञानेविषयितयानच्छेदकत्वंव्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्चविरुद्धं अनुकूलत्वंप्रयोजकत्वंतच्चकारणतावच्छेदकसाधारणंनिरूपयितुमि
तिपक्षतायाश्चनिरूपरोपक्षत्वविशिष्टपक्षधर्मत्वस्यनिरूपणादितियादृशेतिअत्रनिर्णीयत्वेपूर्वसाध्यप्रकारकत्वेपक्षसाध्यवैशिष्ट्यावा
गाहित्वेचासतिसाध्यपक्षनिष्ठासंताभावप्रतियोगित्वाविषयकत्वेनतुसाध्याभावप्रकारकत्वगर्भकेवलाव्यपिसप्रसिद्धसाद्दृष्टांतरोपनिव
संस्पृष्टेसाध्याभावनिर्णीयस्यपक्षतात्वाभावादाहसंप्रायइतिनचसाध्याभावकोटिकसंशयपक्षविवक्षितत्वेसाध्यपक्षवृत्तित्वकोटिक
संशयसंग्रहः पक्षवृत्तित्वकोटिकसंशयास्यविवक्षितत्वेसाध्याभावकोटिसंशयासंग्रहइतिवाच्यंपक्षिष्टनित्वकोटिकसंशयसंग्र
हः पक्षवृत्तित्वकोटिकेसंशयासंग्रहइतिवाच्यंपक्षसाध्यसंबंधावगाहित्वानस्यैवग्रहणेतेसंशयपराथेत्वलात्वद्धिमानितिसिद्धेश्चनि
र्वर्णातेस्लेनैववारणादितितेनेति केवलानयित्वज्ञानदशायांपक्षविशेष्यकसंशयासंभवात्साध्यविशेष्यकपक्षवृत्तित्वकोटिकसं
शयस्तत्पत्तिभावः यादृशासंबंधेत्यस्यफलमाह नवेतिसंयोगेनवह्निमिर्णीयसमवायेनतत्संशयत्वानसंयोगेनतत्सिद्धेनप
क्षत्वमितिभावः तमसमध्यतिष्ठिति॥संदिग्धसाध्यधर्माधर्मोत्रिपयाकृतत्वसंगोहपरामिदं आकाशस्यसमवायेनधर्मत्वाभा
वात्तमः प्रभृतिष्वनसमवायेनधर्मित्वमितिमतएवपक्षसमवेतत्वेआकाशसाध्यसंदिह्यतेइतिपक्षत्वतेतदापितितारइतिभा
वः संयोगादिनासंबंधेनाकाशस्यापिधर्मत्वात्स्वरूपसंबंधेनतमः प्रभृतेरपिधर्मित्वात्तत्समवायेनेतितद्वैकयिपक्षतावैकल्पनादी। रा.म.

सादेलेक्षणोत्तरपरत्वेसंशयपोषयतायामूलेऽनुक्तत्वान्नूनतापत्तिरतआहसंशयोयोग्यतामितितिनिरस्यतीतियेपक्षताबेनेतिशेषः साधकमानस्यानुमा
नहस्यसत्वात्तदभावासंभवात्तेह्यक्तिसंभवात्वाथ्येमितिहसाधकेतिसिद्धिबाधाविति। नयावप्रत्यपायोनविवक्षितमितिभावः केवलाचपिनिसाध्याभावाप्र
सिद्धातनिर्णयप्रत्ययबाधाप्रसिद्धेवाहकेवलाचपिनीति तत्रापिस्वानेनतस्याभिस्मरणादिनासिद्धाधपिषानाशस्थलेपिपरामर्शोत्तरमिति पूर्वपरामर्श
स्यअनुमित्सोत्सारकानुमितिष्टसाधनताज्ञानादेवनाशादितिभावः परामर्शोनराशीकोरप्युपपत्तिमाहस्वरसेसिवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत
यमनुमितिरिष्टसाधनमितिज्ञानादनुमितित्सोत्सर्थः नवेदानीमनुमित्सापत्तिः अनुमित्साकपक्षताभावात्सिद्धातिमतेपिपूर्वसिद्धिसंभवात्द
छासामग्न्याकलवत्वाद्धितदभावोपपत्तेरितिफलवलादितियत्रचतादृशाकमेयानुमित्सानुत्तारस्तत्रफलाभावोपिकल्पनीयइतिभावः स्वनिरू
पितस्वमनुमत्यतस्याः इष्टत्वेच्छायाः तदानीसिद्धिकालेतज्जनकत्वेअनुमितिजनकत्वंतथावानुमितिजनकत्वविशिष्टाइच्छातत्तदेसर्थः
तद्धितस्याः इष्टत्वेच्छायाः तदानीसिद्धिकालेपितदिच्छायाः स्वरूपयोग्यतासत्वादिलर्थः तदुपाधानेअनुमित्सुपधानेअनुमितेरिति। तथावकुत्रापिअ
नुमितिर्नस्यात् अनुमित्सुपहितत्वविशिष्टायाइच्छायाअनुमितिप्राक्कालेऽभावात्कारणतावच्छेदकावलीढपूर्ववर्तित्वस्याकार्यासादकत्वमतेतुसि
द्धौसत्यामनुमितिमसंगः तच्चस्यइतिभावः तत्सामग्रीसमवधाने अनुमितिसामग्रीसमवधाने अनुमितिजनकत्वेनत्यर्थः कारणमात्रस्येति॥
मात्रपदैकत्वार्थकंतथाचपक्षतामात्रस्यैवकारणत्वेस्यादिसिकारणपरिशेषापत्तिरितिभावः ननुपरामर्शत्वादितान्वयाघटुविधानात्तेनेनते

३

८८

नन्वेपरामर्शघहेतुत्वमप्यप्रामाण्यज्ञानेऽस्य तत्राह शेषेति अनुमितिसामग्रीसमवहितानिच्छापक्षेतेनतत्रानुमितिसामग्रीनिरुक्तस्पृहाभावस्यैव पक्षादिसर्थे
नन्वनुमितिसामग्रीविशिष्टाऽसिषाधयिषाभावजनकत्वेऽत्तु अनुमितिसामग्र्याः तत्रस्पृहयेरन् अनुमित्साविनेति सिद्धिकालीनानुमितिसामग्र्यभावादिवचना
नुमितिन तत्राह। तदानीमितितद्दानीं सिद्धिकालीनपरामर्शादिरूपकारणस्य नित्यसिद्धावपि पक्षताया अभावसत्त्वे अनुमितिसामग्र्यभावोऽयदभावा त्तस
एव हेतुत्वात्। किन्तु तत्पक्षतापेक्षयैव तत्कल्पत्वेनेति न चकारणीभूतसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपमन्वयव्यतिरेकिताभ्यां दिनिभावः परामर्शरूप
कारणत्वे सिद्धिरूपविरोधिसत्त्वे च घटनुमित्साऽस्याननदाह तस्याः उत्तेजकत्वे साधारण्येन नचैन तत्स भवति येऽग्य विभुविशेषगुणानां स्वस्य युगपद्व
स्थानस्यासम्भवादिसमानकालत्वादृशेष्टलघुसारति यत्रोत्पन्ना। सा ध्वनिनाशस्यमाननेच्छानन्तरं ताहृशस्मरणोत्तादृशेच्छायाः स्वविषयसिद्धुप
ह्रितत्त्वेन नोत्तेजकत्वस्यात्। इत उक्तं अनुमित्सेति। अनुमित्सानन्तरं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति स्मरणायत्र तस्य यः अनुमितिनिष्ठसाधनं
वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति स्मरणानन्तरं पक्षानुमित्सानन्तरापि तत्प्रयोजनमाह। अनुमितितिस्मरणापूर्वमनुमितीष्टसाध
नताधीननाधीसत्वेच्छासामग्र्यावलवत्वात् स्मरणमेवतस्याहेतो अनुमितिष्टसाधनताविषयकत्वपर्यन्तानुधावनेन तादृशस्मरणोत्तर
साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणात् अनुमित्सापूर्वकालेविनष्टपूर्वस्यस्यविशेषणतात्पर्यस्यानानुमित्सोत्तरपरामर्शे उप + स्मरणात्
कसिद्धिपरामर्शस्यानिसहकृता तत्प्रयोजनमुक्तामस्थात्मकीसिद्धिपरामर्शस्य घटनदाह अनुमित्सापूर्वेति न्योगितमतउत्पन्नेति वि रा०म०

शेषणेतिपरामर्शसिद्धिविशेषणोऽस्यार्थः लौकिकत्वसंपादनायाह अनुमित्सकालोत्पन्नेति अनुमित्सापूर्वकालेन्द्रियसंनिकर्षोत्पादेनप्रत्यक्षसा
मग्रीमत्तिवेधात् अनुमित्सोत्पन्ने चन स्यादतो निर्विवादस्यैवाभिप्रायेण उक्तं अनुमित्साकालोत्पन्नेति तदनेतरं वानुमितिरिति साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्ष
स्मरणात्मिकादिमपर्यन्तत्रिक एवोक्तेति सिद्धिमात्रगोचरेच्छायाः सिषाधयिषात्वे पर्वते वह्निप्रत्यक्षं जायतां पर्वते किंचिदनुमितिर्वा जायतामिसाधा
कारकेच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे पक्षताप्रसंगः स्यात् अत आह सिषाधयिषात्वेति न तु साध्यमिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छि
न्नपक्षविषयत्वप्रकारिकेत्यर्थः तेन तेजोविशिष्टपर्वतानुमितिर्जायतां वह्निविशिष्टपाषाणमयानुमितिर्जायतामित्येवमाकारकेच्छायामसुलभः
न्नसाध्यविशिष्टतत्पक्षे सत्त्वे शिक्तवैज्ञानिकेन न नभ्यमानुमितेपक्षताक्षतिः तत्पक्षविषयत्वे सतस्यप्रयोजनमाह यत्किंचिदिति। ज्ञान
मिति। एतदुत्तरकालीनज्ञानमित्यर्थः यत्किंचिज्ञोवरज्ञानस्यनियमतः सिद्धत्वयातेनरूपेणेच्छायाऽसंभवात् नवयत। नवयत्किंचिज्ञोवरज्ञा
नस्यसिद्धत्वेपि न तत्सिद्धताग्रहस्याप्यामुक्तेच्छासंभवेऽतिव्याप्त्यालादिस्थले स्वरूपसत्त्वसिद्धेस्तस्यैवमतिवेधकत्वकल्पनादिति अनुमितित्वप्रका
रकत्वविहायअनुमितिविषयत्वानुधावने बीजमाह अनुमितित्वप्रकारिकायामपीतिमस्पष्टाघृतिरिक्तेति आदिनाशाब्दोपमित्योः परिग्रहः प्रत्यक्षा
धनतरमितिःप्रत्यक्षसत्त्वेशाब्दादिसामग्र्यभावकालेप्रत्यक्षभिन्नपर्वतेवह्निज्ञानंजायतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्सात्वादेवशाब्दादिस्थलेऽपि तत्रानुमित्त
शाब्दसामग्र्यामसामग्र्यप्रत्यक्षभिन्नपर्वतवह्निज्ञानं जायतामितीच्छातत्रानुमित्सापत्तिस्तत्र तादृशेच्छाया अनुमित्साविषयत्वात् यद्यदानीं पक्षतासत्त्वेपि

४८ अनुमितित्वप्रकारकतादेशेच्छाविरहविशिष्टसमानविषयशाब्दसामग्र्याः पृथक् प्रतिबंधकत्वात्ववतरा नौनानुमितिरिति ननु यत्र पर्वते वह्निप्रत्यक्षं तत्र
व्याप्यपरामर्शश्चसमूहालंबनात्मविषयांतरेचानुमितिसामग्र्यभावः तत्र यत् किंचिदिच्छावरानुमितिर्जायतां इतीच्छासत्त्वेपि पर्वते वह्न्यनुमितिरनुभवसिद्धा
तत्र च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविशिष्टतत्पक्षविषयत्वप्रकारकानुमित्साविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वात् पक्षताभंगः एवमुक्तसमूहालंबने कालेशाब्दा
दिसामग्र्यभावः तत्र प्रत्यक्षभिन्नं ज्ञानं जायतामितीच्छायामप्यनुमितिर्भवतीत तत्र पक्षताभंगः एवं अनुमितित्वप्रकारकत्वानिवेशेन पत्र वह्नि
विशिष्टपर्वतविषयकप्रत्यक्षत्वरूपेणानुमितेरेव इच्छा जाता तत्र पक्षतापत्तिरतोनुमितित्वप्रकारत्वं यद्यपि तत्स्यात् प्रपकत्वे कथं प्रत्यक्षादिभि
न्ने पर्वते वह्नित्वानेनायतोपि इतीच्छासाधारणप इत्यत आह यादृशेति तथा च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयत्वप्रकारकानुमितित्वप्रका
रेच्छायाः अन्यादृशप्याप्नतिप्रसक्तापो अतुगतरूपेणैव निवेशः अनन्यवधूमेनेत्यादिवह्न्यतिरूपन्यपाइच्छा सामान्येनैव तत्तद्व्यक्तिविनानि
वेशेभिन्नलिंगकेच्छात्मकेनैव शादेव तत्र पक्षताविरहतत्प्रतिबंधकत्वके स्पन्ते विशेषणानरहानेवानुपप्रयोजनं स्यादिति। यत्र किंचि
देतावरानुमितिर्जायतामितीच्छाघाकारिकायाश्चत्तद्व्यक्तित्वेनैव निवेशः विषयांतर अनुमितिसामग्रीसत्त्वे तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वमावादिति।
लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहकालेसिद्धिसत्त्व पर्वतेवह्निप्रत्यक्षंजायतामितीच्छासत्त्वेप्यनुमितिदर्शनात्तत्र सिद्धिसत्त्वे चानिच्छासत्त्वप्रयुक्तपक्ष
तावारणायोक्तेसिद्धोसत्तेमितिनिसिद्धोसत्तादृशेच्छासत्वेनुमित्सभावत्तदिच्छानपक्षताप्रयोजिकेति भावः। अननुगमेपीतीन्ननुमितित्वप्र
कारकप्रत्यक्षाद्भिन्नवत्तानत्वप्रकारिकाणामिच्छानामननुगमेपीत्यर्थः॥ अग्रस्तामयीति। सिद्धोसत्त्वा आवश्यकप्रतिबंधकतका तथात स्याएव

विलक्षणरूपेण प्रतिबंधकत्वं स्यात् नतादृशेच्छायाः इति शंकास्पानरतिभावः॥ अपिनासिद्धिसत्त्वेतादृशेच्छानःसर्वचैवनेनुमितिरितिसूचितं अन्यमात्रलिंगकेति पराम्र्य
मान्यमात्रलिंगकेत्यर्थः मात्रपदस्तु भयलिंगकेच्छायाअनुकूलत्वेनतद्वारणाय॥ यदि वेति तथा च तस्याः पृथक् प्रतिवधकत्वेनास्तीति भावः उत्तेजकत्वं तु सर्वथैवनत
स्यादसभिमायेणाह॥ तदिति तल्लिंगकेति तल्लिंगकानुमितित्वप्रकारिकेच्छेत्यर्थः अन्यथा तल्लिंगकानुमिता विवतद्भ्यलिंगकानुमितित्वप्रकारकेच्छाया अप्युत्ते
जकत्वापत्तिरिरितीलिंगोदासीनायाः पर्वतेवह्न्यनुमितिर्ज्ञायतामितीच्छाया अ संग्रहापूहायत्तेराह॥ तदन्यमात्रेति॥ तथा च तदन्यमात्रलिंगकायाऽनुमित्सा
तदन्यालिंगोदासीनानुमित्सापीतिनतस्या असंग्रह इति भावः॥ धूमेन वह्निमनुमिनुयामालोकेन च वह्निमनुमिनुयामित्साकारकसमूहालंबनेच्छासंग्रहाय मात्रेति।
तल्लिंगवच्छेदकावच्छिन्नलिंगकात्वाप्रकारकत्वे सति तदन्यलिंगतावच्छेदकावच्छिन्नलिंगकत्वप्रकारिकायाश्च तल्लिंगत्वावच्छेदकविशिष्टलिंगकत्वाप्रकारकत्वे स
ति तद्विरुद्धधर्मविशिष्टलिंगकत्वप्रकारकप्रकारिकायाइच्छा तदन्यानुमित्सेत्यर्थः तेन यत्र धूमत्वावच्छेदेनैव व्याप्यत्वपरामर्शो न तु द्रव्यत्वावच्छेदेन तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नलिं
गकवह्न्यनुमित्साया अपिविरोधित्वात्तस्या अपिवारणाय च द्रव्यत्वस्य लिंगतावच्छेदकत्वात्तु स्तोरिवनी द्रव्येणाच वह्निमनुमिनुयामितीच्छा तस्याः संग्रह॥ न वाप्य
त्वालोकत्वस्यावच्छेदकत्वात गाहिनीस्त्रालोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छा तस्याः संग्रहः यदि च धूमेनालोकेन च वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छा धूमलिंग
कानुमितौऽत्तेजिकातदा तल्लिंगतावच्छेदकावच्छिन्नलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देश्यकत्वे सतीति प्रथमसतीति प्रथमसत्त्वेन वक्तव्यं धूमेन आलो
केन च वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छायां तु धूमलिंगकत्वे सत्यालोकलिंगकानुमितित्वोद्देश्यतावच्छेदकं न तु धूमलिंगकानुमितित्वमिति तत्सुदासः यदि च

५०

वेराच वह्निमनुमिनुयां आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छापि धूमलिंगकानुमितावुत्तेजिका तद्वान् तल्लिंगकत्वावच्छेदेन विरहविशिष्टलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नानु
देश्यकत्वे सतीति सत्संनेन विवक्षणीयं सर्वत्र अविरुद्धत्वं विरुद्धत्वं च वेद्यत्वनिर्वेकेको ध्वंसेतेन द्रव्यत्वादिधूमत्वविरुद्धत्वभ्रमदशायां द्रव्येणा वह्निमनुमिनुयामितीच्छा
यामप्युत्तेजकत्वात् संग्रहः। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शसत्त्वे सिद्धिसत्त्वे महानसीयधूमेन वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छापि यदि नोत्तेजिका तत्पर्व
तीयधूमत्वविरुद्धधर्मविशिष्टलिंगकानुमितित्वप्रकारिकाया तदन्यत्वं विशेषणीयं एवं पूर्वकालीनपर्वतीयधूमेन वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छायां यदि नद्वि
यतत्कालीनधूमपरामर्शाद् अनुमितिस्तदैव तत्कालीनधूमलिंगकानुमितिं प्रति एतत्कालीनधूमलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देश्यत्वे सति एतत्कालीनधूम
त्वविरुद्धधर्मविशिष्टलिंगकानुमितिं प्रति एतत्कालीनधूमलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देश्यत्वे सति एतत्कालीनधूमत्वविरुद्धधर्मविशिष्टलिंगकानुमिति
प्रति एतत्कालीनधूमलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देश्यत्वे सति एतत्कालीनधूमत्वविरुद्धधर्मविशिष्टलिंगकानुमितित्वप्रकारिकायास्तदन्यत्वं प्रत्येकं एवं म
तिपद्ध्वास्तिरपि बोध्येति। नन्वेवं धूमलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देश्यकत्वे सति पाधूमत्वभिन्नधर्मावच्छिन्नलिंगकानुमितित्वप्रकारिकायावत्। तल्लिंगतावच्छेद
काविरुद्धधर्मविशिष्टलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देश्यकत्वे सति धूमत्वविरुद्धधर्मविशिष्टलिंगकत्वप्रकारिकान्तद्भयभिन्नायाः पर्वतेत्र वह्निमनुमिनुयामितीच्छात्तदभाव
विशिष्टसिद्ध्यभावः पर्वते वह्निमानित्यनुमितौ पक्षत्वेसागतेतद्यावत्सिद्धिसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुयामितीच्छासत्त्वे आलोकपरामर्शाद् अनुमितिर्न स्यात् इति
रूपपक्षताभावात् तत्र आह। लिंगविशेषणतायामिति तथा च धूमलिंगकानुमितौ सा पक्षता आलोकलिंगकानुमितौ तु धूमपदस्थाने आलोकपदं प्रक्षिप्य विशिष्ट रा.म०

पक्षतायां हेतुत्वं बोध्यमिति। अपि नापक्षमेशादिसंग्रहः। ननु तल्लिंगकानुमितौ तदन्यमात्रलिंगकानुमितीच्छान्यानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन हेतुत्वापेक्षया
लाघवात् सिद्धिविशिष्टतदन्यमात्रलिंगकेच्छाविरहत्वेन हेतुत्वमुक्तं न च तत्रापि सामान्यतः ननु पक्षकृत तत्साधकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तत्पक्षक तत्साध्यकप
क्षताविकारणतांतरकल्पनागौरवे लिंगभेदेनानंत कार्यकारणभावे पि उत्तेजिकान्तनेनानुमानदर्शेच्छासुत्तादर्शेच्छात्वस्य विशेषणत्वापेक्षया सर्वसा
धारणस्यैककार्यकारणभावस्य च कल्पने लाघवादित्याशये हेतल्लिंगकानुमितावितिसिद्ध्यभावसत्त्वेनापरामर्शसत्त्वे प्यनुमितस्याद्दाहः सिद्धि
कालीनेति सिद्धिविशिष्टस्यर्थः तनपत्राविरलक्कमेणसिद्धिभिन्नलिंगकसिषाधयिषाधूमलिंगकपरामर्शः तत्रसिद्धिनाशक्षणोत्पादे शाहासत्त्वेप्य
नेतरेधूमलिंगकानुमितौ न दोषः धूमेन वह्निमनुमिनुयां आलोकेन वह्निमनुमिनुयामिति समूहालंबनेच्छायाः सिद्धिविशिष्टायाः प्रतिबंधाद
हतल्लिंगकानुमितीच्छाविरहविशिष्टेति। विशिष्टत्वं च एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं धूमत्वावच्छिन्नधूमलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नोद्देश्य
कापाइच्छा तद्विरहविशिष्टापाधूमत्वभिन्नधर्मावच्छिन्नलिंगकानुमितित्वप्रकारकेच्छायावधूमत्वविरुद्धधर्मविशिष्टलिंगकानुमितित्वप्रका
रकेच्छा सहन्यलिंगकेच्छात्वेनाविवक्षितत्वात् उभयस्यानिरुक्तरूपेणाभावद्वयमेव कारणं प्रतिपदप्रयोजनं तु प्रागेवोक्तं साधकमानपदस्य प्रमाणपरत्वे
सिसाधयिषाविरहकालिकसाध्यनुमितिर्न स्यात् अनुमानप्रमाणासत्त्वात् तत्राह माधवत्वनिश्चयपदेति पाषाणेतिपाषाणमयो वह्निमान् पर्वतस्तेन रत्वीति

५२ वासिद्धावपि पर्वतो वह्निमानिति सत्त्वनुमितेः पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्तनिश्चयरूपसाधकमानयत्रापीत्यर्थः । इदमुपलक्षणं साध्यतावच्छेदकसं
बंधपक्षतावच्छेदकसंबंधा अपि निवेशनीयाः । अन्यत्र पर्वतान्तरे तादृशानुमितिः सामानाधिकरण्येनानुमितिः । एकत्र साध्यसिद्धौ पर्वतान्तरे अवच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसिद्धौ विवादाभावादिति तदेतन्न्यायपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन तत्पर्वतत्वविशेष्यकवह्न्यनुमितिं प्रति पर्वतत्वरूपेण तत्पर्वतविशेष्यकवह्निनिश्चयत्वेन
प्रतिबंधकत्वमित्यर्थः । नान्यथेति अनुमितेरानुभविकत्वाभावेन प्रवेशनीयमित्यर्थः । तदवच्छेदेन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेः साध्यसिद्धेर्विरोधित्वमित्यन्व
यः । तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणेति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यानुमितावपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यावगाहित्वसत्त्वादाह मात्रेति सि
द्धिमात्रस्येति मात्रपदेन कृत्स्नार्थकं तथा च साध्यपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानवगाहितत्सामानाधिकरण्यावगाहि अनुमितिं प्रति पर्वतविशेष्यकवह्नि
निश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः । इत्थं चेति सामानाधिकरण्येन सिद्ध्यनन्तरं तदवच्छेदेन सिषाधयिषायामपि सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्यदर्शना
त्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानवगाहितत्सामानाधिकरण्यावगाहिसिषाधयिषाविरहविशिष्टनि
श्चयसिद्ध्यभावत्वेन हेतुत्वे एवमवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिसत्त्वे सामानाधिकरण्यमात्रेण सिषाधयिषायां अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरनुदयात् पक्ष
तावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानवगाहित्वप्रकारकपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहित्वप्रकारकानुमितीच्छावि
रहविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नसिद्ध्यभावत्वेन हेतुत्वं तन्नावच्छेदकत्वावगाहित्वं तदभावानवगाहित्वात् शुद्धसामानाधिकरण्येन सिषाधयिषायामत्र रा म०

वच्छेदकावच्छेदेन सिषाधयिषायाश्च संग्रहः । ग्रह्यो उभयत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव इच्छा उत्तेजिकानुमितिसामान्यं प्रति तादृशसिषाध
यिषाविरहविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नसिद्ध्यभावत्वेन सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिसामान्याभाव
त्वेन हेतुत्वं । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति तदवच्छेदेन सिद्धिकालीनायाः सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्सायाः पृथगेव प्रतिबंधकत्वं ए
वं सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति सिद्धिसामान्यकालीनायाः अवच्छेदकावच्छेदेन सिषाधयिषायाः पृथगेव प्रतिबंधकत्वमिति संक्षेपः । साध्यवि
शेष्यकानुमितिः ॥ पक्षविशेष्यकैवेति ॥ एवकारेण साध्यविशेष्यकव्यवच्छेदः । प्राचीनमतमिति साह एवं चेति नवीनमते तु पक्षविशेष्यकत्वमेव नि
यतं अत एव वह्न्यनुमित्सायां अनुपनीतमानत्वं पूर्वपक्षयन्ति अन्यथा साध्यविशेष्यकत्वे सन्निकृष्टविशेष्यकज्ञानजनने चक्षुषोऽसामर्थ्या
दुक्तपूर्वपक्षावतारः स्यादिति तु लभ्यापत्तिं दर्शयति ॥ समानाकारेति ॥ साध्यप्रसिद्धौ सत्यां साध्यविशेष्यकैवानुमितिः तदभावे तु साध्यवि
शेष्यकैव अत एव ज्ञानेऽप्रामाण्याभावस्य प्रसिद्धाभावविशेष्यकानुमितिरिति मतं जनाह ॥ तादृशेति साध्यविशेष्यकेत्यर्थः । सिद्धिपदेन प
क्षसाध्यनिश्चयस्योक्तत्वात् पक्षवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य निवेशो निरस्यते ॥ साध्यप्रसिद्धिरिति ॥ अत एव ॥ साध्यप्रसिद्धिमात्रस्य साध्यविशेष्यका
नुमितिविरोधित्वादेव ॥ तथा च भावसाध्यकस्थले साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसिद्ध्या भावसाध्यकस्थल एवोक्तक्रमेणानुमितेर्विधानात् साध्य
विशेष्यकानुमितिं प्रति साध्यप्रसिद्धिमात्रस्य विरोधित्वेन ज्ञानेऽप्रामाण्याभावस्यानुमितिं प्रति अप्रामाण्याभावप्रसिद्धिरेव न विरोधित्वे अप्रामा

भा० णाभावपक्षेऽप्राधिमत्वसंबंधेन ज्ञानसाध्यकानुमितेरपि तदाकारतयानामसविरोधित्वात्तन्नापि ज्ञानेऽप्रामाण्यव्यापकाभावप्रतियोगिमद्विशाकारकपरामर्श
जन्यत्वात्तस्यानुमितित्वेन प्रतिबध्यत्वं ज्ञानेऽप्रामाण्यव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वं अप्रामाण्याभावो ज्ञानीयत्वव्याप्यवानिति समूहालंबनात्मकपरामर्शजन्या
५२ नुमितिंप्रसविरोधित्वात् किंतु ज्ञाननिष्ठोद्देश्यत्वावगाह्यप्रामाण्याभावमिष्टविधेयत्वावगाहिनी ज्ञानेऽप्रामाण्याभाववत्ताकारकानुमितिंप्रति साध्यप्रसि
द्धिविरोधित्वं अप्रामाण्याभावपक्षकज्ञानसाध्यकस्थले त्वप्रामाण्याभावस्योद्देश्यत्वे ज्ञानस्य विधेयत्वेऽभासते उद्देश्यत्वविधेयत्वे च स्वरूपसंबंधावि
शेषः प्रतीतिसाक्षिकः अनुमितेरुपक्षस्योद्देश्यत्वं साध्ये च विधेयत्वं भासते न अप्रामाण्याभावे ज्ञानव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यत्वे अप्रामाण्याभावे ज्ञानी
यत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वे च सति ज्ञानेऽप्रामाण्याभाववत्ताकारकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रतितत्यात्वं ज्ञानीयाप्रामाण्याभावत्वेन पक्षतानादृत्यानुमिति
वारणाय द्वितीयं सत्यंतं न च सविवादेनेति व्याप्तिस्मरणादिनेति उसादृक्समनियमाद्युक्तं अनुमित्सोत्तरोसत्वैवेति त्वनुमित्सायोग्यपत्तपेरखेवकारार्थं तत्पेवत्र
नुमित्सांतरोसादेनैव योग्यत्वाबाधितिउत्तेजकत्वेनेति प्रोषः साचेति स्वेन अनुमित्साउत्पत्तिपदे उसादृक सामग्रीपरं तेनानुमित्सोसतिकालेपिपक्षता
अनुमित्सापूर्वकालवारणायएवं प्रतीके अनुमितिउत्तरकालवारणाय विशेष्यं तत्रापि प्रात्यक्षिकादिसिद्धिसत्वेपक्षतासेपत्रपेरखविषयेति
द्विवसादीतितत्रानीमनुमित्सनुदयस्यानुभवाविकत्वार्थं अनुमित्साविषयपक्षिध्यनुत्पादकालसंपादनायेंद्रियादिनेति अनुमित्सनं
तरमिति अनुमित्सोसादृकसामग्र्यनंतरमित्यर्थः तेनानुमित्सोत्पत्तिकालस्यापि संग्रहः ननुव्याप्तिघटकीभूतयदार्थोऽनात्मिकोपस्थितावनुमित्सा रा म०

नंतरं कदाचिदुपप्रेक्षणादनंतरमपि परामर्शो भवतीत्यत आह उत्सर्गतः इति इच्छा लिंगदर्शनेन व्याप्तिस्मरणाद्याप्तिविशिष्टधूमस्मरणंततो वह्निव्या
प्यधूमवानयर्वत इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मा परामर्श इति स्मरणापेक्षकात्मककाल एवौत्सर्गिक इति भावः नन्वेतादृशाकालस्य कथमुत्तेज
कत्वमत आह फलबलेनेति ननु अनुमित्सोत्तरं स्मरणादिकसमकमध्येऽप्यनुमितेरनुभविकत्वात् तत्साधारण्याय हायवेति तुल्यन्यायत्वपा
उत्तेजकत्वत्प्रतिबंधकेपि योग्यतामाह यदिचेति ननु सिषाधयिषानंतरं किंज्ञात्मकः किंवा स्मरणाद्यात्मकः कालउत्तेजक इति कथमवधार
णीयः एवं सिद्ध्यनंतरं स्मरणचतुष्टयात्मकः स्मरणघटकात्मको वा कालः प्रतिबंधक इत्यपि कथमवधारणीयमत आह विशिष्य स्मरणानियमसि
त्तिवदेतीति अत्रायमस्वरसः विशिष्य स्मरणानियमोनस्मरणादिद्वारावधारणा एवमेकस्य सिषाधयिषायामुत्पन्नायामप्यन्यस्य सिद्धिसत्वेऽनुमि
तेरनुदयात् तत्पुरुषीयसिषाधयिषानंतरं तादृशस्मरणाभावविशिष्टसिद्ध्यभावस्य तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति हेतुत्वेवाच्येऽतीव गौरवमि
ति अनुमित्सायां सत्यां तादृशप्रत्यक्षादिसत्वेऽप्यनुमित्सासत्त्वादाह साध्यनिर्णय इच्छानंतरमिति पूर्वोक्तन्यायेनेति सिषाधयिषाकालीनविशे
षणज्ञानेन सिषाधयिषाकालीनेंद्रियसंनिकर्षेण च यत्र वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च पक्ष इत्याकारकं प्रत्यक्षं स्मरणं वेत्यर्थः अनुमित्साया
मपि स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वाद्विशेषणादानायेमाह यत्रवेति वह्निमान् वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यवांश्च पर्वतः पर्वतपक्षकवह्नित्वव्याप्यानुमि
तिरिष्टसाधनमित्येकं स्मरणं यत्रेत्यर्थः तत्रेच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधित्वस्य सिद्धत्वादनुमित्सोत्पत्तिकालवृत्त्यनुमितेर्वारणाय सत्यंतं वह्नि

भा०
५३
विषयकत्वोपादानं वह्नित्वव्याप्यवत्त्वानुमितिसामग्रीसंपादनाय वह्निव्याप्यवत्त्वव्याप्यवत्त्वविषयकत्वोपादानं उभयानुमित्यसंपादनाय उभयानुमितौ इष्टसाधनताविष-
यकत्वसमुपात्तं अत्र वस्तुतोऽनुमितेरेव परामर्शात्मकतया सर्वथा परामर्शाभावेऽपि सन्निविरहदशाभावाच्च सुतरामिति सिषाधयिषानन्तरक्षणावच्छिन्नकालस्यैव सि-
षाधयिषापदार्थत्वात् अनुमित्यव्यवहितप्राक्कालेऽपि इच्छाविरहेऽपि न क्षतिः सुतरामेवानुमितिप्रसंगात् इत्यत आह स्वयं अनुमित्सानन्तरं प्रत्यक्षादिसिद्धिसत्त्वेऽप्यनु-
मित्सुतादशायां तादृशेच्छाविषये सिद्धिविशेषणतान्तद्विशेषणतापक्षसाध्यभेदेनेति। उपलक्षणमेतत् संबंधभेदोऽपि द्रष्टव्यः। यत्र यत्पक्षकयत्साध्यकस्या-
नुमितेरेवादिति सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य सिद्ध्यभावेऽतो षाविरहविशिष्टतादृशसिद्ध्यभावस्यापि नाधिकमिति एवं यत्पक्षकय-
त्साध्यकसिद्धिकाले नियतः परामर्शाभावः तत्र सिद्ध्यभावोऽपि न कारणं न चैतत्साध्यकतत्पक्षकतत्पक्षकस्थलेऽपि परामर्शसिद्ध्योर्योगिना-
मेव संभवात् कथमित्यादि निर्वाच्यं एवमपि यत्र विषयविशेषे विषयविशेषस्य अप्रमानुमितित्वं तत्र सिद्धिकाले परामर्शाभावस्यासपदत्वात्
योगिनां भ्रमाभावात् अन्यत्र सिद्धिकाले परामर्शाभावेनैव स्यादिति प्रयोजनाभावादिति सिद्धिकाले अनुमित्साधीनपक्षतया अनुमितिसंघटं-
नमेवं तत्प्रयोजनेन चेत्तत्र न संभवतीति भावः। उक्तिसाधारणपदं तेन मात्रपदे नार्थे संपद्यच्छेदः ईश्वरस्य व्यवस्थापनेन विनात्तदिच्छानिर्वचनापि
दुर्घट इत्यत आह व्याप्यस्येति। सिषाधयिषाविरह इति सिषाधयिषाविरहविशिष्टो यः स्वक्षणः तदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकं यद्य- रा म०
त्र सिद्ध्यभाव सिद्धिः सिषाधयिषाविरहविशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षताऽस्यार्थः एतन्मते सिषाधयिषानाम्नीपि सिद्धिसत्वेऽपि त्रिक्षणमध्येऽप्यनुमितिं सो-

काराः अत एवं तत्रैव मिलितस्य प्रतियोगित्वप्रसिद्धिः अनुमित्यव्यवहितप्राक्काले सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सिद्धेस्तन्मिन्नसिद्ध्यु एवं पक्षताप्रतियो-
गित्व इति द्वितीयसिषाधयिषाविरहविशिष्टयदक्षणव्यावृत्तिं मद्र्शोपपत्तेरेव प्राथमिकसिषाधयिषाविरहविशिष्टयत्क्षणव्यावृत्तिं प्रदर्शयितुं एकक्षि-
त्यपेति। तृतीयक्षणस्यैव च घटको यो द्वितीयक्षणस्तत्रैकस्यैव तथा च द्वितीयक्षणेनाव्यवहितत्वात् तृतीयादिक्षणानामव्यवहितत्वमित्यर्थः
सिध्यनन्तरं क्षणविलंबेन सिषाधयिषायां सहजतत्त एव सिद्ध्यभावाधीनपक्षतासत्त्वमित्यत उक्तमविरलक्रमेणेति सिषाधयिषेति। अत्र च सिषाध-
यिषाविरहविशिष्टस्वक्षणात् सिद्धस्तन्निक्षणानां तदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितेरुक्तिरिति भवति सा सिद्धिः सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणा-
व्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना तस्याविशिष्टाभावो पयत्तये द्विता यविशिष्टात्मिसार्थः स्वक्षणस्येति सिद्धिक्षणस्येत्यर्थः यत्र
क्रमेणेति सिषाधयिषाणां क्षणानामसंभिकसिद्ध्युत्पत्तौ पक्षता संपत्तिरुक्तविशेषणेनापि न संभवति अत उक्तं क्रमेणेति अविरलक्र-
मेणेत्यर्थः एवं सिद्धिपरामर्शयोः समूहालंबनत्वे स्वक्षणाव्यवहितक्षणोत्पत्तिकानुमितिकैव सा सिद्धिः स्यात् तस्य सिद्धेरभावः सहजत-
एवास्तीति तदर्थं विशेषणानमकत्वं स्यादतस्तत्रापि क्रमो विवक्षितः तथा च सा सिद्धिः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिका न भव-
ति स्वक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नत्वात् परामर्शस्यैवोत्पादादनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तित्वात् सिषाधयिषाविरहविशिष्टाया एव सत्त्वात् ता-
विशेषणोपादाने। स्वक्षणोत्पत्तिकत्वं च न स्मिन्न इत्युत्पत्तिक्षणस्य न सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्यस्वस्थितिक्षणस्याव्यवहि-

भा० तोत्तरक्षणोऽनुमित्सुसत्त्विरिति सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकैव सा सिद्धिः तदन्यसिद्धेरभावः सहजनत्वासत्त्वेति भवति पक्ष

५४ तेत्यर्थः तदव्यवहितोत्तरत्वं तद्ध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति तद्ध्वंसाधिकरणत्वं तथा च यत्र सिषाधयिषाविरहपरामर्शोऽनुमितयः तत्र सिद्धिस्थि

तिकाले विनष्टा सिसत्तिकालपर्यंतस्थायी यत्किंचिद्धात्मकः कालोपाधिः तत्पूर्वकाले सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वात् स एव सिषाधयिषावि

रहविशिष्टस्वकालस्तदव्यवहितोत्तरक्षणः सिद्धिस्थितिक्षणः परामर्शोत्पत्तिक्षणस्तत्रानुमितेरनुत्पादात् सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वकालाव्यवहि

तोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नाऽप्येव सा सिद्धिस्तस्याश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः एव पूर्वकालेसत्त्वात् पक्षता न स्यादतः प्रथमक्षणाप

देनैव सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरकालस्तादृशाव्यवहितोत्तरक्षणपर्यंतस्थायी तत्पूर्वकालस्थायी स्थूलकालोपाधिः त

यावता दृशस्थूलकालोपाधिमादाय सर्वैव सिद्धिः सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरकालोत्पत्तिकानुमितिकेति तदन्याप्रसि

द्धिरीश्वरस्यैव तितस्याद्दृश्वरीय सिषाधयिषाविशिष्टाया एव सत्त्वेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाद्दृशासिद्ध्यप्रसिद्ध्याऽसंभवस्तत्तो द्वितीयक्षणाय दे

पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्सनेतरं विनष्टपदस्य पूर्वपरामर्शेनानुमित्सेतरायत्तिः अनुमित्सात्मकसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहि

तोत्तरक्षणावर्तित्वात्मकानुमितिकत्वेन तदन्यसिद्धेरभावसत्त्वात् तादृशस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावर्त्तित्वभिन्नानुमितिकत्वविवक्षणेऽपि यत्र

पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिरपि साक्षुद्धिरूपा तदुत्तरं च पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शिकी सिद्धिरप्यपेक्षावुद्धिरूपा तत्र तादृशानुमितिनाशानं राम०

तरं प्रत्यक्षात्मकसिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमितिप्रसंगः प्रत्यक्षात्मकसिद्धेस्तादृशस्वक्षणाव्यवहितोत्तरवर्तित्वभिन्नानुमितिकत्वेनाप्रतिबंधकत्वात् तदुत्पत्तिके

ति अनुमितिपदं च प्रकृतानुमितिपरं अन्यथा वह्न्याभावान् च वह्निमान् पर्वतो घटव्याप्यवानिति प्रत्यक्षस्वक्षणाव्यवहितक्षणोत्पत्तिकघटानुमिति

कत्वेन वह्न्यनुमितिविरोधित्वेन तत्रापि पक्षताप्रसंगादिति। यत्रानुमित्सेसाध्यानुमित्यात्मकसिद्धेरनुमित्सापाः फलोपहितत्वेनानुत्पत्ति

कत्वं स्यादतः प्रात्यक्षिकीति अनुमित्सात्माप्राक्कालवृत्तित्वेन तादृशासिद्ध्युत्पत्तिक्षणस्यानुमितिप्राक्क्षणस्य च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वेस्त्वृवि

ते अथ परामर्शोऽनुमितिसत्त्वेन सिद्धिः परामर्शाव्यवहितत्वेन तादृशक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वेस्त्विति द्वितीयमेवे है

ति तथा च स्वाधिकरणक्षणोत्तरत्वशक्तित्वेन उपादायाव्यवहितोत्तरत्वं निर्वाच्यं अन्यथा स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिक

रणत्वसत्त्वे तीपक्षणोः संभवेनासंगतत्वापातात् तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादानेन स्वाधीकरणीभूततत्क्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरण

त्वे सति तादृशक्षणध्वंसाधिकरणत्वं तत्तीपक्षणोऽपि चिकलमितिभावः तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशे गौरवादाह स्वध्वंसेति स्वःसिद्धिः विषयितापास्व

ध्वंसाधिकरणज्ञानध्वंसाधिकरणत्वासंभवदतः कालेहि कालिकसंबंधेनाधिकरणत्वप्रापके तत्र गुरुत्वात् क्षणत्वेनोपात्तस्वध्वंसाधिकरणकालः

स्वत्तीपक्षणाः न ध्वंसानधिकरणत्वे सतीत्यर्थः तेन चतुर्थक्षणाव्युदासः स्वपूर्वकालवारणाय विशेषणं तत्रापि स्वाधिकरणज्ञानध्वंसवत्त्वात् तका

लेति स्वाधिकरणत्वेनैव पूर्वकालवारणेऽपि अनुमित्सुसत्त्विक्षणावारणाय गुरुतरारंभः अन्यथा तत्रानुमितेरपि तादृशाव्यवहितोत्तरत्वोत्पत्तिकानुमितिकत्वेन

भा०

५५

तद्भिन्नसिद्ध्यभावसत्त्वादनुमित्सानन्तरं पुनरनुमित्सापत्तिः स्यादिति तन्निवेशः स्वक्षणस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं यत्र क्षणे सिषाधयिषा प्राक् सिद्धि
सिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र तादृशसिद्धेः निरुक्तस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वेन तद्भिन्नसिद्ध्यभावस्य सत्त्वादतः प्रकारान्तरेण तत्प्रयो
जनमाह तथा चेति सिद्ध्यनन्तरं तृतीयक्षणे सिषाधयिषायां सिषाधयिषातृतीयक्षणेऽनुमित्सुत्पत्तौ वा सिद्धेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्ति
कानुमितिकत्वेऽघटत्वसत्त्वेऽतः क्रमेणेति ॥ अविरलक्रमेणोत्पत्तौ प्रथमक्षणे इति तादृशसिद्धेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिक
त्वेन तद्भिन्नसिद्ध्यभावस्य प्रथमक्षणेऽपि सत्त्वादित्यर्थः उत्तरक्षणस्येति स्वक्षणस्य विशेषणत्वात्तादृशसिद्धेरुत्पत्तिक्षणस्य सिषाधयिषावि
रहविशिष्टत्वेन प्रथमक्षणोत्पन्नपक्षतावारणासंभवादिति उत्तरक्षणस्य तादृशसिद्धेर्व्यवहितोत्तरक्षणस्य तथात्वे तादृशसिद्धेरव्यवहितोत्तरक्षणा
स्य सिषाधयिषाविशिष्टत्वेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वस्य स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकेऽपघटकत्वेन तदुक्त्वायातात्तादृशसिद्धेः
प्रथमक्षणोत्पत्त्वान्न पक्षतेति भावः द्वितीये तु सिद्धेर्विशेषणानि त्वनुपपत्तेस्तु यदुत्पत्तौ तत्रैव निरुक्तप्रयाना तादृशसिद्धेः प्रथमक्षणस्य स्वव्यवहितोत्तरक्षणो
पिसत्त्वान्न पक्षतास्यादिति भावः इच्छाजनिकेति तथा च प्रथमक्षणोत्पन्नपक्षतासत्त्वेऽपि न क्षतिः । तदानीमनुमित्सुत्पादस्य इच्छानन्तरमाप्रति
बंधेनैवाभावादिति भावः इच्छाघटितसामग्र्या एव प्रतिबंधकत्वे दृष्टेन स्विच्छासामग्र्याः दृष्टसत्त्वत्वेन प्रतिबंधकत्वस्य संदिग्धत्वात्तादृशेऽपि तु पदं पुन
रितितदात्मनुमीतीयघटितयत्रापसानुद्दिष्टासिद्धिसत्त्व इष्टसाधनताधीस्ततः सिषाधयिषा ततोऽनुमितिस्तत्र तादृशसिद्धेरपि निरुक्तस्वक्षणाव्यवहितोत्तर शु म०

क्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वेन तद्भिन्नसिद्ध्यभावस्य प्रथमक्षणेऽपि सत्त्वादिच्छासामग्र्यभावादिष्टसाधनताधीकालेऽनुमित्सापत्तिः अत इच्छासामग्रीप्रतिबंधकत्वेऽपि सि
षाधयिषाविरहविशिष्टत्वविशेषणं तत्राव्यवस्थकेन तथाप्यपेक्षानुमित्सापत्तिः अत इच्छासामग्रीप्रतिबंधकत्वेऽपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वविशेषणं तत्र तत्र
वश्यकं तथाप्यपेक्षानुद्दिष्टस्येति प्रसक्तान्यथानुपपत्त्या लक्षणात्रयावस्थापि तु तत्र च तादृशमनसः भावान्न क्षणत्रयस्थापितेऽद्य समिमिसेतत्तदुक्तेः साव्यव
हितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावस्य वक्तुं प्रीहिदेयप्रवेशेन गुरुत्वान्तदुपेक्षितेनानुमित्सव्यवहितपूर्वत्वं वक्तव्यमनुमित्सुत्पत्तिका
लोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वं तादृशक्षणावृत्ति सिद्धिभिन्नभिन्नसिद्धीनामभावदत्यर्थः । मात्रपदेन सिषाधयिषाविरहविशेषणव्युदासः सिद्ध्यभावस्य
पक्षतात्वे संपत्तये चरमसिद्धिपदेन तत्साध्यकीकर्त्तुं प्रथमं सिद्धिपदेऽखंडाभावघटकतयापि नैव पर्यन्तथा चानुमित्सव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तिसिद्धिभिन्न
स्य परामर्शादेः प्रतिबंधकत्वापातात्त्वरमसिद्धिपदं किंतु अनुमित्सव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तिभिन्नसिद्ध्यभावमात्रमिति पाठः ॥ सिद्धिपदस्याखंडाभावसंपा
दकतयानैवयथैतादृशसिद्धिनां सिषाधयिषाविरहविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धीनां निरुक्तेति निरुक्तरूपे
सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वादिरूपेण नन्वनायसेवानंतकार्यकारणाभावोऽस्त्विस्तत आह तादृशेति नन्वनुमित्सव्यवहितपूर्ववर्त्तिभिन्नसिद्धीनां तद्व
त्तित्वेनैवाभावः कारणं अनुमित्सव्यवहितपूर्ववर्त्तितादृशसिद्धौ नानुसिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वेन शब्दे क्लमनुपादेयमेवेत्यत आह तत्तदिति प्रात्यनिर्वस्य प्रतिबंध
कत्वलाभाय संबंधे तिपत्र सिद्धिसिषाधयिषानुमितयः तत्र सिद्धेः प्रथमक्षणे एव प्रतिबंधकत्वे तत्रलाघवात्तत्क्षणासंबंधेन पत्नयात्वमस्त्वित्यर्थः । ननु तत्क्षणा
संबंधस्यक्षणान्तरेऽपि सत्त्वात्तदानीमनुमितिर्न स्यात् न च तदात्मीयक्षणासंबंध एव प्रतिबंधक इति वाच्यं तदात्मीयक्षणस्याप्यधिकक्षणतात्मीयतत्क्षणसंबं

भा०

५६

पक्षाभावात्तत्राह तत्तत्समयावच्छिन्नेति तत्तत्क्षणयोगेति पत्रान्तनियतानुमितित्वौ स्वघटितत्वाली यमनोयोगस्य व्यक्तित्वेनोपादेयत्वस्य चैत्रादिनात्तत्वालीपयरिमार्तादि
संग्रहः यद्यप्येवं तत्तत्परामर्शावच्छिन्नसिसिद्धिव्यक्तेरपि प्रतिबंधकत्वमस्त्विति निरामनाविरहात्तथाप्यतादृशानेन प्रतिपदं प्रतिबंधकभावे मानाभावः स्त्रत्रतात्पर्यं अन्यच्च सामान्य
तः प्रकृतानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकं न तु तत्तदनुमितित्वं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबंधकत्वकल्पनात्तु तिप्रसंगाभावो पीतियत्परामर्शादावित्यादिपदेनात्मनोयोगादिप
रिग्रहः नन्वेतत्त्वविशिष्टाभाव एव नियामकः न च नियामकान्तरकल्पने विनात्तदेव दुर्लभमिति वाच्यं तत्स्वरूपसत एव हेतुत्वे नृत्तदज्ञानेपि प्रतिविरहात्तत्रात्राह नवेतिकार्यो
तपात्स्य कारणतावच्छेदककोटिप्रवेशात्तदवच्छिन्नस्य दूर्वकालेऽसत्त्वात्कार्योत्पादानस्मादिसत्तत्त्वं चैनायकारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमाजाधीनेस्युक्तकार्योत्पाद
द्विकमित्यादिपदेन प्रतिबंधकसत्ताधीनकार्यानुत्पादपरिग्रहः न चासति तिन्नघासति कारणतावाः फलगर्भत्वेः परामर्शेन संस्कारेणाचात्यावहितोत्तरपरा
नुमित्युत्पादानंतरं परामर्शानंतरेऽनुमितिजननस्य वारणायउत्पत्तिकालावच्छिन्नेति तत्स्पमारात्रिनयान्तिकालोत्पत्तिरात्तेन तादृशास्थूलकालोपाधिमादायनातिप्रसंगः स्वपरा
ति प्रसराः समयः घटज्ञानादेरप्युत्तरपरामर्शसमानाधिकरणात्तनुमित्युत्पादात्तद्वारणाय अव्यवहितेति स्थूलकालत्वाव्यवहितोत्तरकालः स्वकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिक
रणात्वे सति तत्कालध्वंसाधिकरणकालः स च द्वितीयपरामर्शाय्यैतस्यापीस्वपूर्वकालस्यापीस्थूलकालोपाधितया च घटज्ञानादेरपि तादृशाव्यवहितोत्तरस्थूलकालो
त्पत्तिकस्य पूर्वकालीनानुमितिकतया तद्वाति प्रसंगः स्यात्ः परामर्शोऽतियत्र परामर्शेनानुमितिः संस्कारस्य एकदैवजनितौ तत्र तद्द्वितीयपरामर्शाव्यवहितोत्तरस्थूलकाला
स्कारेणात्द्वितीयपरामर्शानुमितिजननप्रसंगः स्यात्ः आहउत्पत्तिकेत्ति नियत्र चैत्रस्य घटज्ञानाव्यवहितोत्तरपरामर्शेमैत्रस्यानुमितिस्तत्र तादृशघटज्ञानस्यापि निरुक्तरूपपुरा
लित्वाच्चैत्रस्याप्यनुमितिजननप्रसंगः स्यात् तः समानाधिकरणेति घटव्याप्यवान्हृदं तदतिपरामर्शस्य स्वपरामर्शाव्यवहितोत्तरपरामर्शसत्तिकयानुमितिकस्याव्यवहिता
न्नोत्तरपरामर्शघटनिष्ठत्वाद्प्रसंगः स्यात्ः अनुमितिति प्रकृतानुमितीत्यर्थः यत्र चैत्रमैत्रयोः निद्रितव्यवहितोत्तरपरामर्शेमैत्रस्यानुमितिजातात्तत्र तादृशादित्वस्यापि निरुक्तरूप रा॰म॰

प्रालितात्तेन चैत्रस्यानुमितिजननप्रसंगः स्यात् तः सविषयत्वेनेति सिषाधयिषासंस्कारसाधारण्यायज्ञानत्वमुपेक्षितं एतत्स्य स्वत्व घटितत्वात् इदं कृत्वा हि ह्रदयप्रवेशेन गुरुत्वात् हस
समानाधिकरणेतिस्यम् अनुमितिजनकत्वेनाभिमतपरामर्शादितद्व्यवहितपूर्वत्वे तत्तदुत्पत्तिपरामर्शोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वेऽनुमित्युत्पत्तिपरामर्शोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिस्थूलु
कालोऽसत्वज्ञानादिवारणाय परामर्शोतियस्य परामर्शस्य संस्कारस्यवान्त्रिमपरामर्श एवानुमितिस्तस्यापि तादृशानुमित्सव्यवहितपूर्वपरामर्शावत्तित्वित्तदुत्पत्ति द्वितीयप
रामर्शनरनुमितिप्रसंगः स्यात्तदुत्पत्त्रेति अत्रोत्पत्तिरूपफलस्यात्तेनोत्पत्तिकालावच्छिन्नस्यापि तार्थकत्वं तत्त्वे विशेषणात्वे तु उत्पत्ति घटकीभूतादत्त्वस्य वै
यर्थ्यापातात्तादृशानुमित्स्व्यवहितपूर्वपरामर्शावत्तित्वविशिष्टत्वे मे वातिप्रसंगाभंगात्ताह किंचैसनेन वस्पत्तेयदन्तरस्य च प्रयोजनत्वेपूर्ववदुक्तेयेन नुच्य
त्राणुयोगितौ त्वमपेवप्रातत्वस्यानुगतस्याभावात् कथमनुगतः कार्यकारणभावः स्यात्तत्राह स्वपरामर्शेति अत्र स्वपादेनयस्य ज्ञानादेरव्यवहिता
रपरामर्शोनानुमित्युत्पादस्तस्यैवाभिधानेनावच्छेदकत्वात् सविषयकत्वस्याचान्नानुगमः अत्रापि स्वपरामर्शसत्त्वपराः समयः अव्यवहितपरद्वितीयपरा
पत्रादिप्रयोजने पूर्ववत्तन्नयम् अत्रापि उत्पत्तिकालावच्छिन्नस्येऽस्यानुषंगतीनपस्य परामर्शस्य संस्कारस्य वाव्यवहितोत्तरपरामर्शोऽनुमितिस्तस्यापि कारणा
तावच्छेदकाक्रान्तत्वात्पुनरनुमित्युत्पादप्रसंगः न चैवमुक्तेः स्वत्वघटितत्वेन कथमेकरूपेणाप्यनुगमइतिवाच्यो त्वाधिकरणसमयध्वंसविशिष्टस
भावकूटस्य विशेषणत्वात् ननु ज्ञानेच्छासंस्कारादिसाधारणत्वसविषयकत्वेनैके अतिरिक्तविषयतायाः अननुगमात् एवमनुमित्स्व्यवहितपूर्वपरामर्शेनियत
तमः सविषयकपदार्थस्योमानाभावाद्वेत्स आह किंचेति अनुमित्स्व्यवहितपूर्वपरामर्शोपरामर्शस्यावश्यकत्वात्तज्ज्ञानत्वघटितैकरूपावच्छिन्नस्यानुमितिजनक
त्वव्यभिचारः एकेनपरामर्शेनानुमितिजननानन्तरं पुनरनुमितिजननस्य वारणाय तादृशाव्यवहितपूर्वपरामर्शावत्तित्वविशिष्टत्वमुक्तेहित्वादिवारणाय ज्ञान
त्वमुक्तेषेषपूर्ववत् आदिपदेन तादृशसंस्कारत्वतादृशसंयोगत्वादीनां संग्रहः ननु पूर्वोक्तस्याव्यवहितोत्तरत्वस्य द्वितीयतनीयपरामर्शासाधारणत्वापादनपरा

५२

भा०

(५)

मर्शेन चिन्नप्रपरस्यैवानुमितिजनकत्वेन द्वितीयक्षणोऽनुमितिजननायोग्यत्वादत आह। अव्यवहितोत्तरक्षणेति। न चावश्यं सर्वेषु स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसा
नधिकरणत्वस्य तत्स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वमेवाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यं तत्रापि विशेष्यपदं स्वाधिकरणत्वेन वस्तु पूर्वक्षणोत्पत्तिवारणाय स्वोत्पत्तिक्षणावारणाय काल
ध्वंसेति तद्वारणाय फलेन अनुमितित्वसन्निकालोत्पत्तिकसंस्कारेणानुमित्युत्तरक्षणोऽनुमित्युत्तरोत्पत्तिवारणायेति। न चाद्विमद्वितीये तृतीयपरामर्शस्यैवानुमित्य
व्यवहितपूर्वक्षणावर्तित्वविशिष्टस्य सत्त्वान्नाप्रसंगः सिद्ध्यादौ तादृशावृत्त्यादिपरिग्रहः। न चाव्यवहितोत्तरक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वादृशानुमितिकत्वा
भावात्। तदानीं परामर्शस्थितिक्षणो। ननु पपन्नकामिनीलौकिकप्रत्यक्षात्मकः परामर्शो जायतामिति चेन्नेत्यन्तरं विनश्यदवस्थस्य सन्निकर्षेण कामिनीलौकि
कप्रत्यक्षात्मकः परामर्शो जायत इति। तत्र द्वितीयक्षणे ज्ञानमात्रस्यैवानुत्पत्तिः कामिनीजिज्ञासायाः एवमनिवेधकत्वात्। न वा पुनः कामिनीलौकिकप्रत्यक्षस्य
कस्याभावात्। तत्र तृतीयक्षणे अनुमितिर्न स्यात् तादृशासविषयकाभावात्। एवं पुत्रजन्मतन्तरपरामर्शाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिः स्पष्टं नाभवत्तिनोक्षुधामन्त्रादिक
गोचाधादिकबाधमनुक्तेन न्यायेनैव तादृशसंस्कारस्य पुनरुपादयति। अनन्तरं संस्कारादिजनितसंभवात् अनुमितिसंभवात् अनुमितिः संस्कारजन्मत्वेन स्मृतित्वाप
त्तिरत आह। संस्कारेति। प्रागेवानुमानेन संस्कारत्वेन संस्कारजन्मज्ञानत्वस्य स्मृतिसामग्रीजन्यत्वस्य वा स्मृतित्वप्रयोजकत्वात् अन्यथा संस्कारजन्यस्य
प्रत्यभिज्ञादेरपि स्मृतित्वापत्तेरिति भावः। ननु उक्तस्य परामर्शस्योपस्थलकपक्षे न तत्संस्कारसंभावना किं वैतादृशपक्षेऽपि अनुपाधिनिस्वत्वमेव शरणमनुगम
दवस्थेनैव सत्तोऽनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वमाह। स्वाधीनेति। मैत्रीयानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणे तत्र सिद्ध्यादिमत्त्वेऽपि चैत्रस्य सिषाधयिषामनुस्यनानुमित्यापत्ते
राह। स्वसमानाधिकरणेति। स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावर्तित्वविशिष्टस्य तत्तत्त्वेनेत्यर्थः। स्वसामानाधिकरण्यं च समवायेन तेन स्वाधिकरणा
नुमितेरविषयतया समानाधिकरणत्वेऽपि नक्षतिः न चैवं संदेहपितादृशपूर्ववर्तिभिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वादनुमितिमात्रस्यैवानुत्पादापत्तिः अनुमित्यव्यवहित रा म०

प्राक्क्षणोत्पत्तिदोषः सत्त्वेऽपि समवायेन तदभावस्य सत्त्वादिति। इदानींतनानां सिद्ध्यादीनां सर्वेषामेव प्रायशस्तादृशानुमितिपूर्वक्षणावृत्तित्वात् स्वपूर्ववर्तिसा
नेतरतृतीयक्षणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिस्थूलकालीयाध्यात्मकतादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वाद्यप्रतिबन्धकतयाऽनुमित्यापत्तेराह। अव्यवहितेति। क्ष
णोत्तिचाव्यवहिताणामिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरं सिषाधयिषोत्पादकाले तत्पुरुषीयसंयोगादिरूपतादृशक्षणानामभावात् सिषाधयिषाप्राक्क्षणावृत्तेनानुमित्य
व्यवहितप्राक्क्षणावृत्तित्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् सिषाधयिषासत्त्वकालेऽनुमित्यापत्तिरित्यत आह। स्वसमानाधिकरणेति। तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावर्ति
नोऽपि परामर्शस्य तादृशानुमित्युत्पत्तिकक्षणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वरूपाव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणस्थूलकालमहाकालवृत्तितया प्रतिबन्धकत्वात् स्वानु
मितिकालेऽनुमित्यनापत्तेराह। क्षणेति। क्षणत्वं चाऽत्र स्ववृत्तियावद्रूपविशिष्टसमयत्वे विशिष्टव्यापारेयेः। अन्यथा स्वस्वपूर्ववर्तीत्यादिके क्षणघक्षणाव
च्छिन्नस्थिरस्यापि स्थिरत्वेन तस्य चानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणत्वानिरुक्तानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणत्वात् तद्विशिष्टपरामर्शस्य प्रतिबन्धकत्वाद
नुमित्युत्पत्तिक्षणोः न मित्यनापत्तेः। तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावर्तिनोऽपि तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणक्षणावृत्तित्वेन प्रतिबन्धकता
दनुमितिकालेऽनुमितिर्न स्यादतो विशिष्टत्वेनेति अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावानुमित्यव्यवहितपूर्वकालत्वानधिकरणक्षणावर्तित्वविशिष्टाभावस्य स
त्त्वान्नानुमितिप्रतिबन्ध इति भावः। ननु अनुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं अनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वं तथा च तदनधिकरणक्षणावृत्तित्वविशिष्टत्वेन क्षण
रूपप्रवेशात् तादृशानुमित्यनधिकरणसमयोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिक्षणावर्तित्वविशिष्टत्वेनैकमात्रक्षणप्रवेशाल्लाघवमित्याशयेनाह। स्वसमानाधिकरणा
नुमित्युत्पत्त्यनधिकरणेति। अत्र क्षणत्वस्ववृत्तियावद्धर्मविशिष्टसमयत्वेन नानुमितिप्राक्क्षणोत्पन्नस्य अनुमितिद्वितीयक्षणोत्पत्तिकनाशप्रतियोगिनोऽपि अनु
मित्यव्यवहितप्राक्क्षणस्य स्वस्वपूर्ववर्तीत्यादिरूपक्षणत्ववतोऽपि अनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वत्वात् तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन न प्रतिबन्धकत्व

भा०

५८

मितिप्रसङ्गेनासंभवः। अत्र च क्षणत्वस्य चरमध्वंसे गौरवात्तत्तादृशस्थूलकालाव्यवहितपूर्ववर्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबंधकत्वे क्षतिविरहात् द्वसमये युक्ते कालिकसंबंधेन
तादृशक्षणस्याधिकरणतायाः अभावस्यात्र तु व्यक्तिकेऽस्य तत्कालिकेऽसंबंधेन तद्व्यक्तिकस्य च तत्त्वाभावात् उपायान्तरे अन्यथा तदुत्तरक्षणानधिकरणसमयस्यापेक्षकक्षानविषयत्वादिसंबंधेना
अधिकरणतया प्रसिद्धिः स्यात्तादृशक्षणस्यानधिकरणत्वेऽनुमितस्य व्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेनान्तरविषयत्वापावन्नमानत्वात्तत्क्षणावृत्तित्वविशिष्टस्य प्रति
बंधकत्वेऽनुमितिक्षणोऽप्यनुमितिर्न स्यादिति। अनुमितिस्थितिक्षणस्यापि अनुमित्साधिकरणत्वात् यासदव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तित्वविशिष्टस्य प्रतिबंधकतयाऽनु
मित्युत्तरमनुमित्सायत्तिरत उक्तौ नि। अनुमितिस्थितिक्षणस्याप्यनुमित्सुत्वस्यानधिकरणत्वात् पानदव्यवहितप्राक्कालस्य स्थूलकालोपाधेऽनुमित्साव्यवहितप्रा
क्क्षणोपि सत्वात्तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबंधकत्वेऽनुमितिकालेऽप्यनुमितिकालेऽप्यनुमितिर्न स्यादतः क्षणेति। अत्र तादृशसमयाव्यवहितपूर्वत्वेन तादृशसम
यासत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वेन तु तादृशक्षणोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगित्वे गौरवान्निःप्रयोजनत्वाच्च तादृशानुमित्सुत्वानधिकरणस्थूलकालस्योत्पत्तिस्थितिक्षणसा
धारणक्षणसामान्ये सत्तिकध्वंसप्रतियोगिक्षणावृत्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबंधकत्वे क्षतिविरहादिति रहस्यं च धेयं यत्र पर्वतो वह्निमानिति व्याप्यव्यापनपर्वते
वह्न्यनुमित्सेन रसिद्धसाधनमित्याकारकसमूहालंबनानुमितिस्ततो वह्न्यनुमित्सेनरेजायतामिती छानन्तरं पुनर्वह्न्यनुमितिस्तत्र द्वितीयक्षणोप्यनुमितिप्रसं
गः सोऽपि कथं न स्यादिति यागेन स्थिरस्यैवात्र क्षणावच्छिन्नस्याद्यक्षणावच्छिन्नस्य वा रक्षेत्सत्तिक्षणस्य पूर्वानुमित्सुत्वस्याधिकरणतया आद्यक्षणावच्छिन्नस्यो
त्तरानुमित्सुत्वस्याधिकरणतया तादृशानुमित्सुत्वानधिकरणत्वाभावात् तस्मात्तादृशासिद्धावपि पोत्पत्तिक्षणोनानुमित्सुत्वस्याधिकरणमिति सर्वसामञ्जस्यक
प्रतीतिवत्तादृशक्षणावृत्तित्वविशिष्टस्य सत्त्वादृशानुमित्सुत्वस्यानधिकरणत्वात्तादृक्षणावृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छेदेनानुमित्सुत्वस्याधिकरणत्वाभावात् नन्वयासाऽप्युपयस्य
स्थासस्याधिकरणत्वाभावावच्छेदेन तादृशसमयासत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वे च तद्व्यवहितपूर्वत्वेनेन स्थिरस्यापि किंचित्क्षणावृत्तित्वविशिष्टस्यानुमित्सुत्वस्यानधिकरणतयानुमि राम०

सव्यवहितपूर्वक्षणस्य तदुत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। यद्वान्तरव्यावृत्तिः पूर्ववत्तानन्वनुमित्साव्यवहितपूर्वस्यानधिकरणत्वघटितलक्षणे
तद्व्यवहितपूर्वत्वं तदुत्पत्तिक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं तच्चाति पूर्वक्षणस्यापीति तद्वृत्तित्वविशिष्टस्य नाम प्रतिबंधकत्वापत्तिरत आह तद्व्यवहितेति तथा
च ध्वंसस्यानुमित्सुत्पत्तिक्षणावृत्तित्वेपि तदुत्पत्तिकत्वाभावान्न तस्याव्यवहितपूर्वत्वमिति। अनुमितिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वमनुमित्सोत्पत्तिक्षणस्यापी
ति तद्वृत्तित्वविशिष्टस्याप्रतिबंधकत्वादनुमित्सोत्तरमनुमित्यापत्तिरत आह उत्पत्तीति सर्वस्यैवास्य क्षणावच्छिन्नक्षणस्यानुमित्सुत्वाधिकरणस्थूलकालस
त्तिकध्वंसप्रतियोगित्वादप्रसिद्धिवारणाय क्षणेति सर्वस्यैव क्षणस्य तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसात्मकभेदप्रतियोगित्वादप्रसिद्धिरतो ध्वंसत्वनि
रूपितप्रतियोगित्वत्वाभावध्वंसेति। को विज्ञुनतु तद्व्यवहितपूर्वत्वेन तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वमिति तत्प्रागभावा
धिकरणत्वेन तत्प्रागभावानङ्गीकरेन संभवतीत्यत आह तद्व्यवहितत्वाद्युः। न चात्रेति। प्रथमद्वितीयचरमयोस्तादृशपूर्वत्वानधिकरणत्वसिवाध
यिषाप्राक्क्षणावृत्तित्वविशिष्टपरामर्शमेव प्रतिबंधात्र सिषाधयिषासाद्भावेऽनुमित्सुत्वाद्यः स्यादेव स तदुक्तं सिद्धान्तलक्षणेति। तत्पुरुषीयस्यृति।
पुरुषान्तरीयत्वादृशाद्यर्थस्य प्रसिद्धावपि तत्पुरुषसमवायेन तदभावस्य सत्वात्तत्पुरुषीयानुमितिप्रतिबंधरहित भावः। कस्यापीति यद्यपेक्षते किंचि
त्स्यात्तदानेन प्रतिबंधान्न तथात्वनुमितिः स्यादिति प्रतिक्षणाकस्यविद्विनाशायगमपि तदाह्यवत्तिधर्मस्य प्रतिक्षणानाशायगमभावादिति भावः। अनन्तर
चानुमितिरिति अन्यथा परामर्शस्यैवतादृशापूर्ववर्तिभिन्नत्वे स्यादिति तादृशासमय सिषाधयिषासाद्समयोऽसावनुमितिः। अनवरतेति। अनवरतेप
रिस्पंदमनुयः परिमिताः पवनादपरमाणवस्तैः साकं यस्य तनेन संयोगसन्तानः। तदेतः पतिष्यतीनामिसेयः प्रतिक्षणोत्पादशाद्यसंयोगनाशकक्वमोपपाद
नायानवरतेत्युक्तो एकपरमाणुसंयोगकालेऽपि परमाणुन्तरस्य संयोगनाशाभविष्यतोऽस्तित्वप्रतिपादनायापरिमितेति। वायुतेजसोरविलेवगमनशीलत्व

भा० मित्समिप्राप्तेरामयनादीख्युक्तो।नन्तुनेघायतिप्ररणाुपरमेमानाभावदसत्तत्राह।फलानुसारेतिननुतदानीमनुमित्यनुत्पादनायकारणान्तरमेवकल्प्यतांतदभावात्तदानी
५८ नानुमितिरित्यतआहकारणान्तरेतिननुकारणान्तराग्रहसमयएवान्वयव्यभिचारसंदेहःप्रतिबंधकोऽस्त्वतआहअन्वयेति।अन्वयाभावानवगाहित्वादितिभावः।न
नुवस्तव्याप्योतरपावदृढकहेतुसमवधानेदण्डसत्वेघटसत्वमितिज्ञानकारणताग्राहकेतद्दिशेषितयान्वयव्यभिचारनिर्णायकतत्संशयोऽपिप्रति
बंधकस्त्वकिंवपक्षत्रवह्निमान्वह्निव्याप्यवान्नयवेत्तःएवंसत्यनुमितेनंतरंविशेषसाधनमितिसमूहालंबनानुमित्यनंतरंअनुमित्यंतरेच्छातत्तावत्स्व
नुमित्यंतरेतरत्रस्वरिताकथंतदायोग्योभावात्तादृशासिषाधयिषामाकष्तारावृत्तीनोसर्वैषोतादृशानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तित्वेनतद्भिन्नत्वाभाव
स्यव्यभिचारनिर्णायएवंसस्वरसादाहउपादीयतेविलातयावत्तत्रमप्यमानुमित्यसत्त्वक्षणासंबंधस्यैवत्तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिभिन्न
त्वेनप्रतिबंधकत्वान्नसिषाधयिषोत्पादकालेऽनुमितिःस्वसमानाधिकरणोत्पत्तत्वसमानाधिकरणत्वेक्षणासंबंधस्यविलक्षणास्वरूपसंबंधेनवाच्य।
तादृशासमयस्यपुरुषान्तरीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तित्वात्तत्संबंधपर्यंतानुधावने॥तज्जातीयतत्तरसमयसंबंधस्यतत्तादात्म्यस्यवसत्वात्तत्पुरुषांत
रीयानुमितिःतत्समानाधिकरणेतिनोक्तदोषः।ननुतादृशक्षणासंबंधानांस्वरूपसंबंधात्मकतयातत्तदात्मरूपत्वेनैतत्क्षणारूपत्वेवास्यातत्तत्तदात्मनः
प्रतिबंधकत्वमसंगतमेव।क्षणास्यचस्वसमानाधिकरणपुरुषान्तरीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तितयातद्भिन्नत्वाभावादसत्तत्राह।भवेदितितयाच
तत्तत्पुरुषीयानुमितित्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वात्तत्पुरुषांतरेतादृशानुमित्युत्पादःपुरुषांतरीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणास्यतत्तत्पुरुषीयानुमित्युज
नकत्वात्कारणतत्पुरुषीयेति।यत्रमध्यमाहीनाकारणत्वरूपांशमाह।तादृशेतिनिवतत्तत्पुरुषीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणास्यतत्क्षणाविशिष्टस्य
परामर्शादेःपुरुषांतरेऽपिसत्वात्तत्रापितत्पुरुषीयानुमितिप्रसंगइतिवाच्यंतदात्मसमवेतजन्यंप्रतितदात्मत्वेनसमवायिकारणत्वकल्पनात्पुरुषांतरेनतादृशीया राम०

नुमित्युत्पादनासंभवात्इति॥वस्तुतस्तत्तत्पुरुषीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणैकस्याभवात्तउत्तरमक्षणद्वयमेवसम्यगितिध्येयम्।पत्क्षिप्यकारणत्वेकोदोषइत्यतआहन
घाव्येति।निरुक्तानुमितिकारणस्यसर्वत्रसंभवादनुमितिसामग्र्यभावेनोपमानादेःप्रमाणान्तरत्वकल्पनेऽनुपपत्तिःस्यादित्यर्थः।नन्वयमित्यव्यवहितपूर्वक्षणास्यानुमित्य
व्यवहितपूर्वत्वाभावात्कथंसर्वत्रानुमिति।सामग्र्यामेवायंप्रतिबंधकःस्वानुमितिकत्वनयेवस्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणात्वत्रत्वादित्वा
कृतकार्यकारणाभावेनिर्वाहात्त्रोपमितिःतत्सामग्रीबलसत्वइतिचेत्तर्हिअनुमितिरस्थलेउपमितिकल्पनेयेवस्वसमानाधिकरणोपमित्यादी
नाक्षेपरात्कृतकार्यकारणभावेनतन्निर्वाहात्नानुमितिःकल्प्यास्यात्यदिवानुमितिनोमित्सनोपमितेतामीनुव्यवसायबलादनुमितिक्षणाउपमित्याभावस्या
नुभाविकत्वान्नोपमात्रेणानुमानस्यान्यथासिद्धिस्तदाउपमिनोमीत्यनुव्यवसायबलादुपमानादेरपिनान्यथासिद्धिरितिसस्वरसादाहविलीयतेतिप्र
मर्शस्यापितादृशाव्यवहितपूर्वक्षणावर्तित्वविशिष्टत्वादिनाकारणत्वस्योक्तत्वात्परामर्शत्वेनेतिएवंबाधस्यापितादृशाव्यवहितपूर्वक्षणावर्तित्वेनभिन्न
त्वेनप्रतिबंधकत्वाद्बाधत्वादिनेतिआदिनातदभावव्याप्यवत्वनिश्चयत्वादिपरिग्रहःकार्यान्तरेषुप्रसङ्गघटादिदाहाद्यात्मकेषुकृप्तानांसन्निकर्षादीनां
दंडादीनोवकारणानाम्एवंकृप्तानामप्यादेनामतथात्वेअकारणत्वमप्रतिबंधकत्वेवअकृप्तानांवतादृशानांसंभावव्यवहितपूर्ववर्तित्वविशिष्टानांतादात्म्य
परिमाणादीनांतादृशघटादिकारणाकपालमात्रत्वनिहितत्वादीनांकारणत्वस्यात्।एवंदाहेप्रतिदाहव्यवहितपूर्ववर्तिमिन्नत्वेनप्रतिबंधकत्वासंभवारे।
नामपिप्रतिबंधकत्वस्यादित्यर्थः।अतएवकारणतावच्छेदकसमाजाधीनकार्योत्पादस्यकारणतावच्छेदकादिनिवेशादवहितीयापीति।अनुमित्यव्यवहितपू
र्ववर्तिसिद्धिमित्र्यासिद्ध्यभावस्वपक्षलेतिकस्यापिस्वरणातरमाहवैयर्थ्याद्येतिअनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिभिन्नत्वेनस्वतरस्यापिप्रतिबंधकत्वेसाक्षिविरहात्सि
द्धैवेयर्थ्यमित्यर्थः॥उपाध्यायमतमुपन्यस्यतिसिषाधयिषेतिअनुमानात्मकसाधकमानस्यतादृशस्यसत्वान्हिघाधयिषाभावकालेकराप्यनुमितिकोत्पादनाः

भा० तुमानातिरिक्तेति सिद्ध्युपहितं तावजन्यसिद्धिविशिष्टेत्यत्र तत्सामग्री सिद्धिसामग्रीत्वद्युपहितस्याभावेनेति स्वजन्यसिद्धिकाल एव तदुपहितत्वस्य तादृशस्य धर्यः अनुमानातिरिक्तेति अनु
६० मितेः पूर्वमनुमानस्यापि तदुपहितत्वाभावादित्यर्थः। यद्यपि सिद्धिकाल एव सिद्ध्युपहितत्वेन तादृशसिद्ध्यभावे हेतुत्वेनैव तादृशसिद्ध्युपहितसाधकमानाभावोपि लभ्यत इति साध
कमानमपेक्षितमपि यथैव तथापि स्वजन्यसिद्ध्यासाद्यजन्यसिद्धिपूर्वकालीनत्वे सति स्वजन्यसिद्ध्युत्तरकालीनत्वमिति फलितार्थः। कारणाकालान्तरकालीनत्वपा
दिसिद्ध्युपहितत्वेनिरूप्येतेत्यत आह जनितेति सिद्धिकार्यसिद्धिसामग्रीकालावच्छिन्नचरमादिकालता दृशसिद्धेरभावाहतत्रानुमितिवारणाय साधकमानपदस्य
सार्थक्यमपि सिद्ध्युपहितस्यैकस्यानुमानस्य तादृशसिद्ध्यभावदशायामनुमित्युत्तरज्ञानकत्वादनुमानातिरिक्ते सत्येव यथामित्यर्थः अनुमितिसामग्रीति अ
नुमितिसामग्रीतादृशप्रत्यक्षसामग्र्यभावघटितात्तादृशप्रत्यक्षसामग्रीवानुमितिसामग्र्यभावघटितेतितादृशसामग्रीज्ञानाधीनमपरसामग्रीज्ञानमितिकार्य
कारणाभावग्रहे न्योन्याश्रयादेतादृशकार्यकारणाभावग्रहाभाव इत्यर्थः केचित्तु प्रत्यक्षहस्याराद्युक्तेति प्रतियोग्यारोपे प्रतिस्यारोपत्वारोपेत्यर्थः अभावप्रत्यक्षेति अभावलौ
किकप्रत्यक्षेत्यर्थः उपनीतभानं तु सर्वतोदुर्बलमिति भावः। नद्भावेति स्यारोपत्वाभावेत्यर्थः केचित्त्वित्यस्वरसः तद्बीजं तु आरोपस्य हेतुत्वमेव रचितमिति। ननु
सिद्धिसामग्रीपदेन सिद्धसाधारणाकृतिपयकारणमेव घटत्वे ननु सिद्ध्युपधायकं यावत्कारणावर्त्तेनान्यापत्त्याप्रयः स्यात् अनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्य
क्षसामग्र्यभावत्वेनानुमितिहेतुत्वमित्यत्र प्रत्यक्षसामग्रीवत्कर्मनियोगसमवहितत्वात् आलोकसंयोगावच्छेदकाच्छेदेन चक्षुर्वद्भिः संयोगादिरूपैव घटत्वेति
कथमन्योन्याश्रयः इत्यस्वरसात् द्वृक्तत्त्वितिजिं। स्वतन्त्रेतितादृशसिद्ध्यभावे विहाय तादृशसामग्र्यभावस्य तादृशसामग्र्यभावे हि हायतादृशसिद्ध्यभावस्या
न्यपद्यतिरेकादित्यर्थः तादृशान्यतराभावाय स्थिरसाकालेतादृशसिद्ध्यभावादेर्नियमेनायस्यीतत्वादित्यर्थः यद्यपितादृशान्यतरेनास्तीति प्राप्त्यादिवाधकालेतादृशसि
द्ध्यभावादेहेपस्थितिसाभावान्नियमसंभवः तथापि तदानीमपि मानसतादृशबोधसंभव इत्यभिप्रायः लाघवात्प्राधिरलाघवात्प्रत्येकमेवतादृशसिद्ध्यभावत्वादिने वात्र राम ०

न्यथा स्वात्मेत्थोरा प्रतिबन्धकयोरन्यतरत्वेनाभावस्य हेतुत्वेत्यत्रैवाप्रतियोगिकोटिविवा। नन्वनुमित्साविरहोयत्र विशेषणतयोरेवान्यतरत्वेनानुगमेननुवाधादेरपि।
अन्यथात्स्यप्रत्येके विशेषणत्वेगौरवादित्याशङ्क निषेधति। नचेति। अनुमित्साविरहस्य प्रत्येकमेव विशिष्टसिद्धिसमव्याप्यत्वत्वावश्यकत्वे दर्शयति। शाब्दसिद्ध्यादिसाल
क्षिकादिसिद्धौ सत्यां अशाब्दज्ञानेजायतामितीच्छानुदयात् शाब्देति तादृशेच्छायामशाब्दज्ञानेजायतामितीच्छाया। अनुमितित्वादीति आदिना प्रत्यक्षाम्
ज्ञानत्वादिपरिग्रहः। ननु सिद्धावनुमितिविषयेच्छाविरहस्य विशेषणत्वे पर्वतेवह्निः शाब्दसिद्धिसत्वेपि तदनुमितिजनकयद्विताप्रापरामर्शेसत्ववाशाब्दज्ञानेजा
यतामीतीच्छापन्नजनकतायति। नच अनुमितिविषयकेच्छाभावत्वेन विशेषणत्वमिति नार्थः किंतु अनुमितिविषयिणीयायाइच्छातत्सत्त्वशक्तित्वेनाभावः सिद्धौ विशे
षणेन प्रत्यक्षसामग्र्या घटानुमितिसामग्रीकालीनावा शाब्दज्ञानेजायतामितीच्छान तद्व्यक्तित्वेनोपादेयेति नोक्तातिप्रसङ्ग इतिवाच्यं तथा सति प्रत्यक्षसाम
ग्र्याम्प्रति तद्व्यक्त्यभावस्य विशेषणत्वे प्रति विरहात् न हि परिच्छाव्यक्तिसत्वेऽनुमितिः तदिच्छाव्यक्तिसत्वे प्रत्यक्षजातमस्त्वीति चेत् अशाब्दज्ञानेजाय
तामित्यस्य पर्वतेवह्निरशाब्दज्ञानेजायतामितीच्छायामित्यर्थः सिद्धावनुमितिविषयेच्छाभावेन; सिद्धावनुमितिविषयिणीयायाइच्छातदभावस्य विशेषणत्वेन
त्वमित्यर्थः। तथा च पर्वतेवह्निरशाब्दज्ञानेजायतामित्याकारकेच्छाभावघटिततत्तदिच्छाभावकूटविशिष्टसिद्धित्वेन प्रतिबन्धकत्वं वक्तुं शक्यते तेन तु तादृशेच्छा
भावघटितस्यामविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन साधारणाय तावत्। अतएव पर्वतेवह्न्यभावमिति विषयकेच्छात्वेनैवरूपयत्रउत्तेजकत्वे प्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितत्वात् तादृशे
च्छावारणेतु सन्निवर्त्तकत्वादिनाकार्यमित्याद्यायेना हस्तनिवर्त्तकेति स्वेतादृशेच्छानिवर्त्तकयत्प्रत्यक्षं शाब्दमुपमितिम्वातत्सामग्रीसमवहितेयत्नस्तेतदम
तास्तित्यर्थः आदिना तत्तद्यत्स्यन्नतादृशेच्छात्वादिपरिग्रहः प्रत्यक्षादेरिच्छानिवर्त्तकत्वं तु स्वविषयसिद्धत्वमुद्रयाज्ञानेच्छास्थलेस्वरूपसत सिद्धत्वस्यापीच्छा

भा०

५८

विरोधित्वादितिस्वनिवर्त्तकानुमितिसामग्रीसमवहितेच्छासे महापमल्लभादीति प्रत्यक्षसामग्रीकालीनावयवैर्वह्नेर्ज्ञानं जायतामितीच्छानुत्तरनिवर्त्तकप्रत्यक्षसामग्रीकालीनेच्छेतिना
निप्रसंगः ।ननु सिद्धिमात्रे पाक्षुकाद्युत्तेजिकातत्तदिच्छाभावविशिष्टसिद्धिप्रसक्तादिसामग्र्यास्तत्तदनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाभावसमुदायो विशेषणमस्तु तादृशसाधा
रणेच्छाभावसमुदायस्य प्रत्येकं विशेषणत्वे गौरवात् किंच यत्र विषयविशेषमनुमितित्वादिप्रकारिकेच्छा जाता न तत्र शाब्दं ज्ञानं जायतामित्येवमाकारिका तत्र
तादृशेच्छाभावस्य प्रत्येकविशेषणत्वे गौरवात् अन्यतराभावः कारणमस्त्विति सत आह । अन्यतरत्वेति सिद्धिभिन्नत्वे सति पक्षादृशसामग्रीभिन्नत्वे द्भिन्नत्वमन्य
तरत्वं किंवा तादृशसामग्रीभिन्नत्वे सति पक्षसिद्धिभिन्नत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इत्यर्थः ननु स्वरूपसंबंधरूपसंबंधरूपप्रकारतानां सा चावच्छेदकभेदादि
घते अवच्छेदकभेदोप्यवच्छेदकानामसमनियतत्वं प्रकृते च विशेष्यविशेषणताभावभेदेप्यवच्छेदकयोः समनैयत्यमेवेति कथं कारणताभेदः स्यादित्तत्रा
ह आत्मनिष्ठत्वेति तत्तत्पुरुषीयमनःसंयोगविशिष्टात्मकसंयोगावच्छिन्नं च काले द्वित्वमास्यन्तरेच्छायास्तदानीं सिद्धिकालेपि तदिच्छायाः स्वरूपयोग्यतामात्रादित्यर्थः तद्यथा
नेऽनुमित्सुपधानेऽनुमितेरिति तथा च कृत्यापि अनुमितिर्न स्यात् अनुमित्सुपहितत्वविशिष्टायाः इच्छाया अनुमितिपूर्वकाले ऽभावात्कारणतावच्छेद
कावच्छीठस्य वृत्तित्वस्याप्यंशे सादृश्यकत्वमतिनुक्षिप्तेऽसामान्यतोऽनुमितिप्रसंगः तत्त्वेऽस्य स्वरूपमिति भावः । तत्त्वात्सामग्रीसमवधाने अनुमितिसामग्रीसमवधाने अनुमिति
जनकत्वमित्यर्थः । कारणामात्रस्येति । मात्रपदेन तत्तद्व्यक्तिं यात्पूर्वतामात्रस्यैव कारणत्वे स्यादित्येककारणपरिशेषाय त्विति भावः ननु परामर्शादिसा
ऽन्यथा घटुविधानात्मेनतेनरूपपाहेतुत्वमप्यशक्यावृद्धेवदस्तत्त आह शेषेति अनुमितिसामग्रीसमवहितायाः इच्छायाः पक्षतत्त्वेसत्यनुमितिसामग्र्युत्तिरिच्छाभा
सामर्थ्ये यथा हि स्यर्थः ननु अनुमितिसामग्रीविशिष्टेच्छा ताऽजनकत्वं तु अनुमितिसामग्र्याः ननु तद्रूपेणेच्छाया अनुमित्सात्वेनेति सिद्धिकालेत्वनुमितिसामग्र्य
भावादिवानुमितिनिन्त आह तदानीमिति तदानीं सिद्धिकालेपरामर्शादिरूपकारणस्य निरोकरूपपक्षतायाश्च सत्वेऽनुमितिसामग्र्यभावापत्त्याभावात्तत एव हेतुरस्तु किंतु ॥ राम०

रूपसत्त्वेऽस्यर्थः वक्तव्यत्वेति तद्घकारणं सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपमवृत्तिरिक्तिनान्यदितिभा संयोगस्य समवायेनाभावो वृत्तिविशिष्टस्यैव तदनुमितिज
कः स्यादित्याशंकामपनेतुमुक्तमात्मनिष्ठत्वेति मित्रभिन्नत्वेति तादृशचक्षुःसंयोगप्रतियोगिवृत्तितयामकादृष्टादिसंबंधेनेत्यर्थः तत्तदसाधारणेति कालादिघटित
सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे मानाभावात् आलोकसंयोगावच्छिन्नमनःसंयुक्तचक्षुःसंयोगादिरूपायाइत्यर्थः तत्र सामग्र्यभिन्नभिन्नसंबंधेनाभावः कारणमिति
पूर्वेणान्वयः ननु दृशचक्षुःसंयोगविशिष्टमनोयोग एव प्रतिबंधकोक्तत यथा चात्मनिष्ठत्वस्य समवायेनोभयोरन्यतरत्वेनाभावः कारणमस्त्वत्त आह म
नो विशिष्टस्येति संयोगादित्तिरोत्वादिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभेदाद्भावैक्यसंभवमुक्तासिद्धितत्सामग्र्याः सिषाधयिषाविरहस्य प्र
तियोगितावच्छेदकस्य संबंधभेदादभावैक्यसंभवमाह एवमिति सिषाधयिषाकालीनसिद्धेरपि तदात्मवृत्तिताकालान्तरीयेण तत्तत्कालीनेन वान्ताऽवृत्ति
नाभावेन विशिष्टत्वादाह एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वमिति । अस्यादृशामितियत्कालावच्छेदेनात्मनि भावस्तत्कालावच्छेदेन तदात्मीयमनःसंयुक्त
तादृक्चक्षुःसंयोगः प्रतिबंधकः तत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं तदात्मीयमनःसंयुक्तचक्षुः प्रतियोगिकत्वं तद्विशिष्टत्वमित्यर्थः पघत्तिलादृशसंयोगस्यस्वप्रतियोगि
चक्षुर्नियामकादृष्टसंबंधेनात्मवृत्तित्वात्पक्षकालावच्छेदेन तादृशादृष्टसंबंधेन तादृशसंयोगस्यात्मवृत्तित्वेन तत्कालावच्छेदेनात्मनि सिषाधयिषावि
रहेसत्वाप्येककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वेन विशिष्टत्वं वक्तुं शक्यत एव तथापि तत्र एकात्मवृत्तित्वे अभावस्य विशेषणतासिद्धेः समवाय अत्रचतादृ
शसंयोगस्यात्मवृत्तित्वेऽनेति सर्वथा संबंधेकमसंभवी त्विति भावः ननु सेवसामग्रीविशेषाभावस्यत्वं तेन राहेतुत्वे मएव किमिति न पृष्टत इत्याह सा
मग्रीतिलाघवात् तादृशसिद्धिसामग्र्यभावापेक्षयातादृशसिद्ध्यभावस्य लघुत्वात् एतदेव लाघवमेवदृक्षमुपलक्षणं सिद्धसाधनस्थले तादृशसामग्री
विशेषाभावस्य सत्त्वेपि पक्षव्यवहाराभावात्तादृशसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वेपि विरोधात्तत्र चमतिलाघवात् वक्षमाव एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमस्त्वत आह फलेति । आव श्य

गा०

५२

कालेगौरवादितिचाधस्थलेपक्षव्यवहाराभावेनोक्तपक्षलक्षणेनेति। आवश्यकत्वेपक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यापधर्मस्य पसमतत्वमितिभावः। नन्वेवमात्मनिष्ठस्यैवसिद्ध्यभावस्यहेतुत्वात्पर्वता
दौकथंपक्षव्यवहारःस्यात्तदुक्तमाह विशिष्टसिद्ध्यभावस्येतिपरे परामसंबंधादितिसा। ज्ञातसंबंधेनसिद्ध्यभावस्यतथात्वेसिद्धिदशायामपिपर्वतेसमवायेनसिद्ध्या
वस्थलसमस्तत्वात्पक्षव्यवहारःस्यात्तत्र्याप्तमात्मसुखीयतदात्मत्वादिसत्रानुमातुःसिद्ध्यभाववत्त्वापापक्षोधतत्तदात्मनआहसुखीतिसिद्धिदशायांत
दात्मनिपक्षव्यवहारइतिपरेपरामसंबंधस्यपक्षतकालावच्छेदेनतदात्मनिव्यतपक्षभूयतत्साध्यकसिद्ध्यभाववत्तत्कालावच्छिन्नतदात्मीयतत्पक्षत्वेनतदात्मीय
तत्पक्षव्यवहारनिमित्ततदात्मीयत्वंचतत्सपक्षस्यतदात्मवृत्तित्वादशासिद्ध्यभावमपितियोगिसिद्धिनिरूपिततत्साध्यनिष्ठप्रकारतानिरूपिततत्पक्षतावच्छेदक
रूपावच्छिन्नविशेष्यत्वंतेनातीतानागतयोरप्यात्मनिसिद्ध्यभावकालितपक्षत्वमितिरितिध्येपनतुतदात्मीयनादृशावच्छ। संयोगस्यववृद्ध्यादेर्मत्वेपिदोषव
शाद्दृष्टादेरग्रहदशायांवह्नेरनुमितिदर्शनात्तत्रापिपित्वाद्यासामग्रीमध्येनिवेश्योदोषाभावपुरुषभेदनियंत्रितातिविषयेदि। पयोर्वन्तमानास्तत्रपुरुषोतरीयवक्ष्यविशेष
घातत्पुरुषीयचक्षुर्दोषस्यविषयदोषस्यवासत्त्वदशायामपितुरुषांतरस्यप्रत्यक्षोदयात्तत्कार्यसामान्यतत्सामग्रीविशेषाभावस्यहेतुत्वेआत्मवमतत्तत्पुरुषभेद
निवेशनियमवकाशादकारसामाव्माहएकस्यतितद्विरहिराःतत्पुरुषीयेतिअन्यत्रानुमित्सायांनतत्पुरुषीयत्वमन्वितंतस्यानुमित्सासत्त्वेपिघटादेतद्विरहस्यसत्त्वे
तत्कालीनेयाःसामग्र्याप्रतिबंधकत्वेपानात्किंतुतद्विरहेतावत्तत्पुरुषीयोऽनुमित्साविरहस्तत्कालीनानतद्भाराद्वृत्तित्वाविशिष्ट्यापात्तत्पुरुषीयसिद्धि
सामग्रीतद्विरहस्त्वर्थः। तत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीचतत्पुरुषीयचक्षुर्मनोयोगालोकसंयोगस्तत्पुरुषीयचक्षुर्विषयचतत्पुरुषीयतादृशा
दोषाभावश्चसेवरूपाआत्मायाइतिनोक्तदोषः। तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालेपुरुषांतरीयप्रत्यक्षसामग्र्यासत्त्वेपिनतत्पुरुषीयानुमितिसंभवात्सामग्र्यंनतत्पुरु
षीयत्वमितिअन्यथारुचिरितिवोक्तरीत्यासर्वपुरुषसाधारणस्यकार्यकारणभावस्यासंभवादितिभावः। सिषाधयिषाविरहकालीनानुमितोव्यभिचाराद्वाह। सिद्ध्युत्तरेति। एवं रामः

विशिष्टाभावस्याहेतुत्वेउत्तेजकाभावकालीनदाहेव्यभिचाराद्वाह। मण्यादिस्थलीयेति। अननुगतत्वादितिमणिः। मंत्रौषधादिसाधारणस्योत्तेजकत्वस्यैवाकस्मा
भावात्तदर्थः। ननुतेषामननुगतत्वेनहेतुषट्कविशिष्टाभावोपिकथमनुगतइत्यतआह। तावदिति। एतत्किंचित्तदुत्तेजकविशिष्टमण्यभावत्वेपितावदुत्तेजकाभा
वत्वमविशिष्टमेतदभावसत्वादित्यर्थः। इहापिअनुमित्सावपि। दर्शितइतिपादर्शापादर्शितादिनेतिशेषः। ननुयत्रपक्षकपक्षसाध्यकत्वेएकविधेव
सिषाधयिषापिपात्रतेनरूपेणाहेतुत्वमस्तुतःकार्यतावच्छेदकंखंडयनिसिद्ध्युत्तरेति। सिद्ध्युत्तरत्वमनुमितिसामान्यवृत्तितयाऽतिप्रसक्तोसिद्ध्यव्यवहितोत्तरत्वंचतत्त
द्व्यक्तिविश्रांततपारंपर्यननुगतमित्यर्थः। अनुमितिमात्रस्यैवस्वात्मकसिद्धित्वेपितत्कालीनत्वात्स्थितीतिस्थितिकालीनत्वेनतत्कालोत्पत्तिकत्वेतेननोक्तदोषः। ननु
सिद्धिस्थितिकालत्वंसिद्ध्यधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वेसतिसिद्ध्यधिकरणत्वंकालमात्रस्यैवतत्तत्सिद्ध्यधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वेसतितत्तत्सिद्ध्यधि
करणक्षणत्वेनतत्सिद्धिस्थितिकालत्वेवाच्यतयाचतत्तद्व्यक्तिविश्रांततयाकथमइत्यतआह। स्वेतरेति। अनुमितिमात्रस्यैवस्वात्मकसिद्धिकालवृत्तित्वेतरेतिय
घध्वत्रापिस्वत्वमेवप्राद्नतुगामण्यवतत्पापिस्वभेदावच्छिन्नस्याधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेनसिद्धिविशिष्टानुमितित्वेउत्पत्तिप्रवेशात्स्वानंतरोत्पत्तिक
सिद्धिविशिष्टानुमितेनव्यभिचारः। सिद्धिनाशकालइतितत्कालीनानुमितेर्निरुक्तकार्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वादितिभावः। ननुस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्व
संबंधेनसिद्धिविशिष्टानुमितित्वंनघास्तुव्यवहितोत्तरत्वेचद्वितीयतृतीयक्षणसाधारणोनिर्वाच्यमतआह। एकस्येति। अनुमित्सुत्सदिति। तदीयानुमिताव
प्यन्यदीयप्रसिद्ध्यव्यवहितोत्तरकालोत्पत्तिकत्वेनकार्यतावच्छेदकाक्रांतत्वादितिभावः। तत्सिषाधयिषाविरहेनतत्पुरुषीयसिषाधयिषात्वेनरूपेणवातिप्रसंगाभा
वात्कार्यकारणभावेपिनसामग्रीतइतिनाधिकरणापत्तसाक्षित्वयाभिविशनइतिभावः। ननुसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधे
नसिद्धिविशिष्टानुमितित्वंतत्वेपिनकार्यकारणभावानस्यअतआहापिचेति। सामान्यसामग्रीतइति। सिद्ध्युत्तरानुमितिस्थलेपावदुपायकपरामर्शाभावे

भा०
६३

नियोगादित्यस्य सिद्धिकालेपि सत्त्वात्सिद्ध्युत्तरं तथैव सामग्र्याऽनुमित्युत्पादप्रसंगः नच सिद्ध्युत्तरानुमित्युपधायकपरामर्शो व्यक्तित्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वात्तत्र स्वाभावेच सिद्धि
कालेसामान्यसामग्री नाऽनुमित्यनुत्पाद इति वाच्यं परामर्शेनैकानुमित्युत्तरे विनश्यदवस्थेन विनापि सिषाधयिषामनुमित्यंतरजननायोगात्तत्र परामर्शव्यक्तित्वेनान्यमनो
योगादिव्यक्तीनां सत्त्वात्तत्र तत्तत्क्षणसंबंधस्यैव कारणत्वात् अनेनतानां क्षणसंबंधानां तत्तद्व्यक्तित्वेनानेनकार्यकारणभावमपेक्ष्यतादृशसिद्ध्यभावस्यैकस्यैव हेतुत्व
कल्पनायायुक्तत्वात् अन्यथा सर्वत्रैव तत्तत्क्षणसंबंधानां विशिष्य हेतुत्वेनैवातिप्रसंगभंगे विशेषकारणमात्रस्यैव कल्पनानस्यादिति। ननु सामान्यसामग्री वि
शेषसामग्रीसहितैव कार्योपधायिका मन्तव्य अत्र सिषाधयिषा रूपविशेषसामग्री विरहान्न कार्यमित्याशंक्य निषेधति नहीति। नादृशेति। सिषाधयिषारूपेत्यर्थः। न हि
शेषेति। तस्य राम्पूपी व्यक्तित्वेनमनोयोगव्यक्तीनामपि पूर्वोक्तरीत्या सत्त्वादिति भावः। ननु सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिद्ध्यभाव एव विशेषसामग्री प्रकृते च तदभावान्न कार्यम
त आह तत्कल्पनेचेति। अतिगौरवमिति सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैवतु भयत्रहेतुत्वकल्पनेनचातिप्रसंगेकार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवमित्यर्थः। शंकते। इह
जायमानेति इह सिद्धिस्थले साऽनुमितिः साच सिद्ध्युत्तरानुमितिः तत्कारणं सिषाधयिषा सा सिद्ध्युत्तरानुमितिः एतादृशसामग्र्यं विनापि सिषाधयिषा सिद्ध्यु
त्तरानुमितिजनकत्वात् एतादृशसामग्रीव प्रादनुमितिसामान्यस्यादित्यर्थः। कारणाभावमिति कारणाभावस्य पूर्वोक्तरीत्याऽसंभवतीति भावः। ननु पक्ष
ताहेतुत्वे परामर्शाविच्छेदकोत्स्वत आह। कारणव्यापारत्वेनेति यावत्कारणस्य व्यापारत्वनियमात्परामर्शस्य कारणत्वमावश्यकं पक्षतायास्तव्यापारत्वे संभवात्पक्ष
त्वविशिष्टपर्वते धूमं तज्ज्ञाने हेतुरिति क्रमेणावच्छेदकत्वमेवत्यर्थः प्रतिबंधकोत्तेजकेति बाधादीत्यर्थः। अन्यथा स्वतेन्नुगमान्वयव्यतिरेकशालिनोप्यहे हेतुत्वय
थासंभवमितियच्च निमित्तकारणस्य समवायिकारणप्रत्यासत्त्याकारणस्य कार्येणासंबंधत्वेतत्रसत्यर्थः यथाऽऽत्मप्रति ज्ञानादेस्तत्र ज्ञानविशिष्टत्वेनैव हेतुत्वाऽतिप्र
संगवारणासंभवादिति समवायिकारणस्यकार्येणसाक्षात्संबंधात्स्यकारणत्वमावश्यकमितिभावः तदभावस्य अनुमितिसाधारणसिद्ध्यभावस्य तदसंभवात्तादृश राम०

सिद्ध्यभावासंभवात् सऽनुमितिर्यस्येत्यादि कार्यसमकालतया कार्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणादिशावृत्तितया तथात्वेन कार्यकालवृत्तित्वेन ननु सर्वस्य
प्रतिबंधकाभावस्य अन्यथा। एकत्र कॢप्तत्वेनैवान्यत्रापि कल्पने समवायिकारणस्येति। अन्यथा विनश्यदवस्थस्य समवायिकारणत्वेन निराश्रयत्वे क्षणिकत्वे च त
त्कार्यस्य स्यादिति यद्यपि प्रतिबंधकाभावस्य कार्यसहभूतत्वेन हेतुत्वात्कारणमात्रस्य तथात्वाव्यत्तिरिक्तुपस्य समवायिकारणस्येति विशेषणानुधावनमफलं
तथा कार्यसामान्ये समवायिकारणस्य तथाहेतुत्वे रूपे न तु प्रतिबंधकाभावस्य। पत्रगुणविशेषे द्रव्यविशेषे वा प्रतिबंधकत्वमेव न कॢप्तं तत्र तदभावस्य हेतुत्वा
दिति तथा प्रसक्तौ कार्यसहभूतत्वेन हेतुप्रसक्तौ। प्रभाकरा वेति तेषां कार्यसहवर्त्तिन एव हेतुत्वात् विनश्यदवस्थात्तादृशायां कारणत्वमात्रस्यैवाभावादि
ति भावः। अत्रेदं तत्त्वं यत्र पत्नेरोदाहो सन्निकृष्टततत्क्षणात्तदव्यवहितपूर्वक्षणे च मरणाद्यभावः रसाकारकान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वग्रहः मरणाद्युत्पत्तिकाले
प्यधिकरणांतरे मरणाद्यभावस्य सत्त्वात्पत्रे सस्यान्वयव्यतिरेकशरीरमध्ये निवेशः। न यावत्स्वाधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणावर्त्तित्वप्रसामस्त्या मरणाद्य
भावादेः कारणत्वं मरणाद्युत्पत्तिक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणाच्च न तदधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणादिति। एवं समवायिकारणस्यापि स्वाधिकरणक्षणा
व्यवहितपूर्वक्षणादिति। एवं समवायिकारणस्यापि स्वाधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तिप्रसामस्त्या कारणत्वे तेन विनश्यदवस्थस्य समवायेन न कार्योपधाय
काले कारणताग्रहस्यैव यदा घटोत्पत्तिस्तदा स्वाधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणे कपालमित्येवमिति। स्वाधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणे यदा कपालमितरका
रणसमवहितं तदा तत्र कपाले तदुत्तरक्षणे घटः रसाकारकान्वयव्यतिरेकग्रहः। तत्तद्दिधेनेत्तेदाहं प्रति तत्तद्दिधेनेतद्दाहोत्पत्तिकाले न मरणाद्यभावस्य
न हेतुत्वं कारणतावच्छेदकावलीढस्य वह्न्यादेः सत्त्वे कार्योपधाने तेनैव तत्तद्दाहोत्पत्तिक्षणावृत्तित्वविशिष्टस्य तत्तद्दाहपूर्वकालसत्त्वविवक्षितः एवं तत्तद्

भा०
६४

दृष्टमिति तत्कालीनतत्कपालत्वेन हेतुत्वे सामान्यसामग्रीविशेषसामग्रीसहकारी तेन वकृप्तपार्थिवे कैतिविनष्टपटद्वयस्थकार्यालेन घटोत्पत्तिरिपुसर्पिके चित्प्रामाव
रात्वित्तिघटविदिति। पत्रानुमितिसुसत्ति स्तेरपि परामर्शानन्तरसामग्रानुत्पन्नान्तेत्यर्थः परामर्शेति। परामर्शप्रवाहस्यानुमितिप्रवाहस्येत्यर्थः एकानुमितिना
शानन्तरमेवापरानुमितिरिस्त्यत्राहकालभेदेति। मिद्धेरप्रतिबंधकत्वके यत्र सिद्धसाधनेऽप्यवगमेन परस्मिन्निपृहस्सल आहपरार्थेति। अर्थांतरेति। सि
द्धेर्ये आको साविरहान्त दमिधानमर्थांतिरभिलत्यर्थः। पक्षतासमाप्ता लक्षणेति। व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानपत्वेन ज्ञानानुमितिलक्षणस्य
तोसर्थः। पक्षतया सहैककार्यत्वमेव संगतिरितिशेषः। अव्यापकत्वादिति। व्याप्त्यनुभवस्यापि अनुमितिहेतुत्वपातस्येत्याह एकत्वादित्यर्थः। अवच्छे
दकलाघवमासमवति कस्य नालाघवस्य परामर्शहेतुत्वेनिस्वादिनावस्यमाराच्चातहपश्याहमप्यमूपस्थितनयति। व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञा
नापेक्षया व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोः अग्रसस्तु सत्त्वेन तदुपस्थितिरेवास्यति। साधवदुपस्थितसेन्तरकल्पनागौरवात्तत्प्रयम
पस्थितत्वस्य च हेतुत्वमिति क्रमेणाप्राप्तमिको पस्थितस्यापि लाघवपर्ययवसानुमितिभावापरामर्शहेतुत्वेनेतिम्लेच्छूमवान्पर्वत इति ज्ञानस्यापि पर्वतत्वरूप
विशेषणतावच्छेदकरूपापरामर्शहेतुत्वेवाच्यःकल्पनालाघवं दर्शयति। परामर्शहेतुत्वेति। तादृशे ज्ञाने। व्याप्यतावच्छेदकरूपेण व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतयाऽऽज्ञानेऽ
तिरिक्तधर्मिणः वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति विशिष्टज्ञानरूपस्य हस पिकल्पनामिसत्वात्वेति। तत्र प्रतिरिक्तधर्मितोऽस्मानुमयाति। मात्रपदेन निप
त रूपं वत्तेर्धर्मि शेतावच्छेदः आलोकत्वेन वतिद्धमत्ववदालोकत्वस्यापि वस्तुगत्या व्याप्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। पृहमावच्छेदेनेति। तत्तुवस्तुगत्या
पव्याप्यतावच्छेदकेतत्प्रकारकेपक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः तथा विधे कज्ञानाद्युत्पन्नमितुसत्तेराह हेतुत्वमिति। अवच्छेदकेति। व्याप्यतावच्छेदकप्रकार
कव्याप्तिज्ञानत्वापेक्षया व्याप्तिज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य लघुत्वादित्यर्थः व्याप्तिज्ञाने विवेति। तथा च तत्तत्त्वनियतमसत्ताकत्वाद्वक्तज्ञानस्य तदुपजीव्यत्वात्सिद्धिमितिभावः। एतावता राम०

तापि व्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वं लब्धं न तु परामर्शस्येत्यतस्तदपि साधयति एवं चेति। अतिप्रसंगेति पक्षधर्मताज्ञानाभावदशायामनुमितिप्रसंगइत्यर्थः कारणांतरं व्याप्यता
वच्छेदकप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानरूपं तत्त्वनुमितेः पूर्वं व्याप्तिज्ञानमुभयमतसिद्धमेवेत्यतस्तस्य सिद्धिमूलमसंगतमतआह सिद्धस्येति। एवं चेत्यादिना वाक्यार्थं प्रदर्शितोपजीव्यत्वादिति
पाठस्य अंजुत्याव्योन्तरमाह पदेति। व्याप्यत्वप्रकारकमिति। इत्यं च मूलेव्याप्यत्वज्ञानमितिसामान्यशब्दो विशेषपरइतिभावः। तद्धेतुत्वमनुमितिजनकत्वेति शेषः। विशिष्टज्ञानेति।
तथा च ज्ञानद्वयकल्पनापेक्षया विशिष्टज्ञानकल्पनमुपजीव्यं न तु ज्ञानद्वयोत्पाद इतिभावः। ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या ज्ञानद्वयैककल्पनीयेऽपि विशिष्टज्ञानमनुमितेः पूर्वं सिद्धमेवे
त्यतस्तत्रादिदोषासंगतिरत आहत्वसंवेदनेति। स्वविषयकं संवेदनं स्वप्रकाशरूपमेव ज्ञानद्वयेऽप्रमाणमित्यर्थः ननु तथापि तस्यावश्यकत्वे विशिष्टज्ञानोपस्थितिरुपजीव्या
स्यादतआहावश्यकत्वे चेति। तथा चावश्यकत्वादिस्वरूपाभ्यवादिसिद्धत्वादिना पूर्वोनतु विशिष्टज्ञानोपपादकतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वादित्यर्थः इतिभावः। असिद्धे
रनुमितेः पूर्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धेः। व्याप्योपस्थित्यभेदज्ञानस्य पक्षधर्मताविषयकदर्शनापव्यावृत्तेः अपामिति। अत एव स एवानुमितिहेतुरिति संगच्छते पक्षधर्मता
पाश्चविषयत्वे परामर्शत्वाभावात्र दसंगतेः। स एवानुमितिहेतुरित्यत्र हेतुमुद्दपतिलाघवादिति स्मृतिहेतुत्वेति। नव्यमते प्रथमं पर्वतवह्निर्धूम इति ज्ञानेन तनो वह्निव्या
प्यो धूम इति स्मृतिस्ततो यस्मिन्क्षणे पर्वतवह्निर्धूमो वह्निव्याप्य इति परामर्शस्तत्सादसंभावनात्तस्मिन्नेव क्षणेऽनुमितिसामग्रीबलवत्त्वात्तस्यानुमितिर्न परामर्शः सा चैतन्मते तु
पर्वतवह्निर्धूम इति ज्ञानकाले व्याप्तिविषयकोद्बुद्धसंस्काररूपसंनिकर्षवशात्पर्वतवह्निर्धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकमेवानुभवात्मकं व्याप्तिज्ञानं प्रथमतो जायते न
त्वेतत्पूर्वं व्याप्तिस्मृतिरितिव्याप्तिज्ञानाभावात्परामर्शपूर्वमनुमितिसामग्र्यामर्थः। अस्यपि सतो दर्शनतो गोचरसंस्कारजन्यत्वस्मृतिरितिव्याप्तिज्ञानाभावान्नत्वाप

२७

भा॰ ६५ निरततत्त्वनास्मृतिः कारणमिति निर्णीकारादिमतं तन्न संस्कारस्यैव कारणमित्याद्युपपादितं। मूले व्याप्तिधूमत्वयोरित्यत्र धूमत्वे पर्वतत्ववह्निधूमत्वं। मूले तत्र धूमतत्त्वादिना प्र
पक्षिकधूमत्वस्य पक्षधर्मताविषयकस्य परामर्शत्वमुक्तं। पक्षपक्षधर्मत्वाविषयकं धूमो व्याप्य इति प्रत्यक्षं ततः पक्षधीः ततो वह्निव्याप्योयं धूमः पर्वतीय इति वह्निव्याप्यधूमव
त्पर्वतप्रतीत्या परामर्शस्यापि संभवतीत्याह। पक्षेति। पक्षग्रहः इति। पक्षे ग्रहेत्वपदैव धूमे व्याप्तिवैशिष्ट्यधीस्तदैव पक्षीयत्वस्याविषयत्वेन वाद्यनुमितिवत्स्यादिति। अन्ये तु तदेव गृहीते पक्ष इति
। व्याप्यविशेषकपरामर्शे पक्षस्य विशेष्यतात्वात् पक्षविशेष्यकेपि पक्षतावच्छेदकानामकविशेषणज्ञानस्य संयोगादिसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकविशिष्टाद्याकारस्य च हेतोः संपादनायोक्तं। न
नुव्याप्तिस्मरणस्यैव आवश्यकत्वात्प्रथमतः स्मरणविशिष्टज्ञानेऽन्वयोऽनुपपन्नः अत आह प्रथमतः इतीति। ननु भवत्वेवं हेतुकलाघवं तथापि कल्पनालाघवमेव धर्मिमंतस्य कानाम्नूले भ
विष्यतीत्यत आह एवं चेति गुरुधर्मेति। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिधीत्वं तत्र कारकपक्षधर्मधीत्वं चेति द्वयमित्यर्थः। लाघवमिति व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताधीत्वेनेत्यर्थः। तथाच पर
मर्शहेतुतायां गुरुधर्मावच्छिन्नत्वं व्यभिचारितमिति भावः। यद्यपि धूमत्वेन व्याप्तिज्ञानत्वे धूमत्वेन पक्षधर्मताज्ञानत्वे च परामर्शत्वापेक्षया अस्त्येवं न गुरुत्वं तथापि व्याप्यतावच्छेदकत्वरूपेण तत्त्व
वेन्नैगौरवं प्रसंगेकदेशः अतरपाद्यं भयकरणत्वे गौरवं बोध्यं। अतएवैकरूपेणाहेतुत्वमतं न निराकृतमिति प्रमाणोति। अत्र प्रमाणोत्स्वप्रकारीभवति व्यचवशतः शब्दैर्ग्राह्यस्य
प्रकारीभवनस्य च वक्तव्यत्वात् तथा अभिहितत्वात् कालान्तरीयपरामर्शग्राहकादाय दोषः। केवलसमानाधिकरणपक्षधर्मतायहे विशिष्टज्ञानत्वेन च व्याप्तियहेऽनुमित्यापत्तेर्वारणाय प्रकारीभ
वद्धूमी वह्निव्याप्यवानित्याकारोक्तेः। परामर्शापेक्षया एतयोर्लघुरूपतया घटितत्वादिति। कारणतावच्छेदकल्पनेन तथापि दुरुद्धरमित्याह विनिगमकेति। यद्यपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म राम॰
ताधीत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकधीत्वेन वा परामर्शस्य हेतुत्वमित्यत्रापि विनिगमनाविरहस्तदवस्थ एव तथापि प्रमाणोत्पादनेकपदार्थघटितरूपापेक्षया व्याप्यतावच्छेद

कप्रकारकव्याप्तिधीत्वादिरूपद्वयस्यापि कारणतावच्छेदकत्वे विनिगमनाविरहः एवं तयोरपि प्रत्येकं विनिगमनाविरह इति त्रयाणामेव कारणतावच्छेदकत्वं स्यादिति भावः। तथापि चेति।
गौरवस्योक्तेः अत्रेदं बोध्यं तथा च नियमतः शक्यसाध्ययोः कल्पनेनापि कस्यावच्छेदकलाघवमेव विनिगमकमिति भावः स्वतः स्वमते। अस्मादिति। पर्वतादेशो धूमवान् धूमो वह्निव्याप्य
इति ज्ञानेप्रकारान्तरेण वह्निव्याप्यधूमवानस्य देशा इति ज्ञाने च तत्समतेन व्यभिचारः परामर्शस्य व्याप्तिचारो वा त्वः। विशेष्यसंनिकर्षविशिष्टप्रत्यक्षे हेतुत्वाभिप्रायेणा
शंकतेऽत्र ननु तेति। धूमत्वस्य विशेष्यस्य संनिकर्षसत्त्वात् इदं तत्र धूमिवहीति। व अनुमानेपक्षीभूतोपादेशसत्त्वाद्विवक्षितविषयाग्रहणनिरूपाधिमत्वाभित्त्याच्छतीत्यर्थः तथाच धू
मत्वविशेष्यकपरामर्शात् अयं देशो वह्निधूमो वह्निव्याप्य इत्यनुमितिः अनुमित्यात्मकधूमविशेष्यकपरामर्शात् अयं देशो वह्निमानित्यनुमितिरिति भावः। तच्चेन्द्रियसंनिकर्षस्य दोषः। धूमो
तःसंनिकृष्टश्च तेपि नोपपत्तिरित्याह। नचाग्निवृत्तित्वेति। विशेष्यवच्छेदेशस्य संनिकर्षस्यापि विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुत्वस्यैवस्थापनानुपपत्तावत्स्यैव संनिकर्षत्वाकल्पनादिति भावः।
अस्साधारणमिति। इतिसूक्ष्मेन शरीरादिकस्तु दाहक इति तेन शरीरादेर्न प्रमाणान्तरत्वमिति भावः। असाधारणत्वं च अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता
श्रयत्वं तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकस्य ज्ञानप्रमाणत्वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजनिकायाः विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियश्चानुदासः। घटितेति कारणत्वापक्षीकृत्वा
भित्वरणादेस्तादृशज्ञानस्य वह्निजन्यस्य जनकत्वेपि नातिरिक्तं संनिकर्षविधया जनकत्वेनैव प्रकृतासाधारण्यं भवात। शरीरजन्यतावच्छेदकानुभवत्वव्याप्यजातित्वोकारेनुमानादुरपी
यानुभवत्वमितिवेन जातिर्दिंशोविरोधात्। ननु अनुभवत्वव्यापकरूपावच्छिन्नजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानाप्रयत्त्वे। रूपादर्शीति विशेषणेऽपि जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति
यत्वेन हेतुत्वेपि न चक्षुरादेश्चासिद्धिरिति। व्याप्तिस्मरणादेरपि विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजनकत्वेनासिद्धेः परमाणान्तरेति। मनोभिन्नस्यापि प्रमाणजन्यतावच्छेदकानुभवत्वव्या

भा० प्रजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितफलोपहितकारणतानाश्रयत्वमतेश्चक्षुरादेरपि मनोभिन्नप्रमाणजन्यतावच्छेदकसंयोगत्वावच्छिन्नं प्रत्युपधायकत्वेपि नासिद्धिः। मनोभि
न्नेति कारणताया पक्षीकृतव्याप्तिस्मरणादेरपि विशिष्टकार्यविधया मानसेतरजन्यभावं प्रति जनकत्वसंदिग्धत्वेपि न क्षतिः। स्वरूपं च भावमात्रघटकतया चक्षुरपि पक्षः। स्वभिन्नेति करणत्वस्व
६६ त्वकप्रमाणजन्यतावच्छेदकवावच्छेदकत्वावच्छिन्नजनके चक्षुरादौ नासिद्धिः। चक्षुर्मनोयोगादिस्तु न प्रमाणमिति न तमादाय चक्षुरादावसिद्धिः। फलोपहितेति करणत्वाद्युपपत्त
ज्ञानादिविषयव्याप्तिस्मरणादेरपि तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूपयोग्यत्वेपि नासिद्धिरिति। साध्ये प्रमाणान्तरत्वं च मानसप्रमाभिन्नप्रमावृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्न
कार्यतानिरूपित[redacted] फलोपहितकारणताश्रयत्वं तेन पक्षीकृतव्याप्तिस्मरणादेरनुमितित्वरूपयोग्यत्वेपि न सिद्धसाधनं। आलोकादौ तादृशजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरू
पितफलोपहितकारणत्वाभावात् प्रमाणान्तरत्वासहकारी त्वं सर्वैव पक्षमिति सिद्धिः। अनुमित्यनुपहितत्वात् नैव पक्षत्वे न सिद्धसाधनं न सिद्धसाधनं प्रमाणं ज्ञानपदीत्यत्र प्रमाफलोप
हितत्वदेवैनिविष्टं न तेन फलानुपहितचक्षुरादिव्यक्तौ व्यभिचारः। स्मृत्युपधायकसंस्कारे व्यभिचारवारणाय प्रमेति। प्रमाणान्तरासहकारीत्यत्र प्रमाणपदस्य मनोभिन्नप्रमाणपरत्वे
चक्षुरादिसंनिकर्षे व्यभिचारवारणाय वह्निरिति। इतरप्रमाणासहकारिहेतुत्वाभावादिति ध्येयं। साध्ये प्रमाणान्तरत्वं च प्रमाणात्वेन परिगणितत्वं। शरीरादेरालोकादेश्च परिग
णनाभावाद्व्यभिचारवारणाय प्रमाणसाधारणेति प्रमाणान्तरासहकारी तिद्वह्नित्वनिरुक्तार्थकं प्रमाणान्तरसहकारित्वं च प्रमाणत्वेन परिगणितासहकारित्वमालोकादेः प्रमाणान्तरत्वे
नपरिगणितत्वाभावाच्चक्षुरादावसिद्धिः। तत्र सहकारिपदस्यासाधारणसहकारिपरत्वात्मनसा साधारणत्वमिति स्वचैवपर्यं पदं तत्र व्याप्तिस्मरणस्येवेदि तिसंप्रदायः मतांतरमसहकारी
त्यादिना कश्चिदिति तेन वक्ति शब्दत्वसमवीजं तु ज्ञानादेरपि तथात्वं संभवेनासाधारणपदवैयर्थ्यमिति। अनुव्यापाराभावान्नोपनयस्य प्रमाणत्वं एवं हेतौ प्रमाणान्तरासहकारित्वादिकं तु वि च- राम०

स्मृतौ रूपं चेतनतया ग्राहकत्वहेतुः। साम्प्रदायिकविवक्षायां तु नन्वेताचतोपनयस्य प्रमाणत्वमागमेन तत्र निष्कृष्टार्थस्यापि संभवादित्यत्र करणपदेति। अन्वयव्याप्त्युपधायक
तच्चक्षुरादौ व्यसमवहितेच्चाक्षुषंतरजनके चक्षुरादौ व्यभिचारवारणाय प्रज्ञातीयेति। न च करणपदस्य स्वस्वरूपयोग्यपरत्वादेव नापपत्संगः कुतस्त्व चक्षुरादेरपि शब्दवाक्षुषंप्रतिस्वरूपयोग्य
त्वादिति वाच्यं। तथा सत्युपनयजन्यप्रमापाः प्रत्यक्षप्रमिति सामान्यतो विजातीयत्वं न सिध्येत तद्विजातीयप्रमाहेतुत्वस्य च तदवच्छिन्न जातिमत्प्रमाहेतुत्वार्थकतया प्रत्यक्षाघट
तिवैजात्यसिद्धावपि मानसप्रमावैजात्यासिद्धिः। मानसप्रमायां मनोन्यकरणस्याप्रसिद्ध्यातादापहेतोरभावादिति। यज्जातीयेति करणेतुप्रत्यक्षप्रमितिजातीयसमनो
न्यकरणा[redacted] प्रत्यक्षप्रमाणसमवहितत्वादुपनयस्य तज्जन्यप्रमायाः प्रत्यक्षप्रमाजातीयत्वात्प्रमान्तरत्वे वैजात्यसिद्धिरिति। साध्ये तद्विजातीयप्रमा
हेतुत्वस्य तादृशंप्रकांतयज्जातीयप्रमापरं तथैव च साध्यसिद्धेदृष्टत्वात् तथा च स्मृतेरनुभवात्मकमनोसमकरणसमवहितेचक्षुरादौ भ्रमोत्पादकेभ्यः ततः प्रमाणाभावात् प्रमाविजातीयप्र
माहेतुत्वस्य चाभावाद्व्यभिचारस्तेनः प्रमापदेति। अन्यत्र यज्जातीयप्रमानसप्रमा। साधारणकरणमनः समवहितत्वादुपनयस्यासिद्धिरतोमनोन्येति। आत्ममानसंप्रति योग्यविशेषगुणतया
उपनयस्यापि असाधारणकारणत्वात् स्वात्मकतादृशप्रत्यक्षजातीयकारणसमवहितत्वेनासिद्धिरतः करणेति असाधारणकारणपरं तेन शब्दीप्रमाणादेरसजन्यत्वानत्वावच्छिन्नप्र
तिकरणत्वेप्यपि न क्षतिः करणत्वादिमनः संनिकर्षस्यापि मनोन्यत्वात्प्रत्यक्षजातीयप्रमाकरणसमवधानादाहवह्निरिति। स्मृत्युपधायकसंस्कारे व्यभिचारवारणाय प्रमेति। एतच्चोत्तरग्रन्थे यो
गाद्वत्वानसामान्यकारणांतरत्वगिणितमतेना अन्यथा प्रत्यक्षजातीयत्वाच्च प्रमाणसाधारणात्वक्त समवहितत्वेनोपनयस्यतादृशहेतुत्वसिद्धिः स्यादिति। ननु व्याप्तिस्मरणस्यानुमितिकर
णत्वात् तत्समवहितोपनयेहेत्वभावाद्नुमितिवैजात्यासिद्धिः। न च यज्जातीयप्रमाकरणताघटकसंबंधेनासमवहितत्वं विवक्षितं व्याप्तिस्मरणस्यानुमितिकरणताघटकत्वजन्यपरामर्शे

भा० संबंधेनानोपनीतभानजनकत्वमितिवाच्यं। मनोन्यपदवैयर्थ्यापत्तेः मनसो मानसप्रत्यक्षकरणताघटकस्यातत्वालौकिकसंनिकर्षस्य बहिरर्थेः भावादुपनयस्य क्वचिदपि
५७ सन्निकर्षत्वाकल्पनादिति। एवं तत्त्वोपि ज्ञानसामान्यहेतुतापक्षे स्कृतरामसंभवदत्यतो मनोन्यत्वादि हि द्विविषयत्वयोः प्रवेशेनव्याप्तिमाह। पक्षतीयेति ज्ञानादिपक्षातीय
पदस्य माप्यस्य बलिष्ठपूर्वोक्तबोधसामग्रीपदं चमनस्त्वकत्वाधारणकारणत्वादापत्तिसिद्धिरिति तत्कारणताया तत्स्ताहश्यादौ व्यापकत्वादिति। कारणत्वं तत्कल्पनेप्युप
नयस्य कारणत्वावश्यकत्वादित्यर्थः। बाधकाभावाच्चेति। व्यापाराभावरूपबाधकं सिद्धं नेत्यस्मिति। तस्यैव व्याप्तिस्मरणादेरुपनयस्यैव तत्पातित्वकारणत्वं ननु संज्ञापदेन
योः प्रमात्वाभावेपि विशिष्टानुभवरूपत्वेऽउपनयसंनिकर्षस्य सिद्धत्वाद्दोषाभावदशायामुपनयात्मकसन्निकर्षवशात्प्रमापि स्यात् सामग्रीसत्त्वादतः संशयेत्यादिमूलमनुपपन्न
पति। संशयस्य प्रमा इति। धर्मिज्ञानस्य क्वचित्कोटिस्मरणस्याप्यनुभवरूपत्वात्तानुभवरूपत्वेऽसंगतं। एवमबाधितकोट्यंशे विशिष्टस्मृतिरूपत्वात् तन्निविशिष्टज्ञानरूपत्वे संगतमतो
न विशिष्टानुभवरूपत्वादिति। संशयस्य पत्रे कोट्यंशे लौकिकः संनिकर्षो बाधाभावश्च तत्रांशे विशिष्टानुभवरूपत्वेपि बाधितकोट्यंशे न विशिष्टानुभवरूपत्वं। न च बाधितविषयकसंशयांशे
लौकिकप्रत्यक्षात्मकत्वेन दोषसत्त्वात् दोषविशिष्टानुभवरूपत्वमेवेति वाच्यं। तावतापुनयस्य संनिकर्षत्वासिद्धेः स्रमप्रमात्वेसिद्धेः प्रमात्वे स्रमत्वे हि नाडीनं योन्यस्यैव दोषत्वेन तद्वच्छेदकं प्रम राम०
सामग्रीसत्त्वात्तदत्रएवाहमसंशयात्मकस्मरणस्याप्यवाधितलाभांशांतरस्यैव मानमिति संप्रदायोपि उपनयादित्याहिनाइ संसर्गाग्रहादिपरिग्रहः तदभावेन दोषाभावेन्यथेः। कोटिस्मर
णादीत्यादिना भेदाग्रहादिपरिग्रहः। ननु अनुपलब्धधर्मिज्ञानार्थमेवोपनयस्य संनिकर्षत्वमेष्टव्यं तत्राह धर्मिज्ञानं पुनरिति। यथासंभवमिति। संनिकृष्टधर्म्यविषयकसंशयस्य
स्यानुमितिसामग्रीलक्षणमित्यर्थः इदमुपलक्षणं कोटिज्ञानमप्यनुभवात्मकमुक्तं भ्रमादोषांस्मरणं चेत्यत्र धर्मितोपि सामान्यलक्षणादौ धर्मांतेनकोटिरिति धर्मिसोपि सुविस्मरणोपि नक्षतिः

नहात्वनिष्ठप्रकारतापर्यं धूमत्वत्वनिष्ठप्रकारतापर्यं। अन्यदेति। धूमत्वत्वादिना धूमत्वप्रत्वावच्छिन्नप्रकालत्वस्यार्थः। असंसर्गाग्रहात्व्याप्तत्वासंसर्गाग्रहात्तस्य धूमो वह्निव्याप्य इति ब
बुद्धत्वार्थः ननु अनिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुतापक्षे निरुक्तव्यभिचारस्तत्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वे नातस्यापि व्याप्यत्वानिति प्राह परामर्शस्ते
व्यभिचारः। तथा च तत्त्वत्वे किमिति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वं पक्षधर्मताज्ञानस्य गुरोः कारणत्वकल्पना पूत्वात् तदे
व्याप्तिस्तानेवान्वस्था क्वचित्कप्रमितमतोमूलस्याशयमाहाम्वृत्तिदयाद्यधिकरणादिना संभवो उपनव सिद्धमत्येति। तवेति। तथा
तत्रानुमितेरपलायः सक्वचित्समर्थनमिति नाचपरिशक्तादिति। लघुकारणासनवेस्वगुरोः कारणत्वं कल्पते प्रकृते
चलघुकारणासनवेदनामत्वागुरोः कारणत्वकल्पतेइति भावः। तत्र व्याप्तावच्छेदकप्रकारकज्ञानकल्पना पाविज्ञ
नाहकारणविलेति। ननु तेन विनापि न तत्रानुमितेः सर्वांसिद्धत्वान कथमनस्याहेतुत्वमित्यतस्त्राह। तेनोव्याप्यतावच्छेद
कवैशिष्ट्येन। तत्र शाब्दसदृतेरा मन तु यथा द्रव्यपासंबंध च संबलपरामर्शो व्याप्तेत्तथाशाब्दव्याप्यवन्निबोधस्तेपि न
वकारणता। धूमत्वेन तु व्याप्यदिचत्वयो न तत्र परत्वापलायः। क्रियते राजमयापि इद्रुवायामनिस्कृष्ठधलायः कर्नैव्याइत
तत्राह नवेति। सर्वत्व्यथेवं तु नो। कालीदिलक्ष्यं तापितत्रपरामर्शांत्वासनवादिसांशयः विसंव्याप्तिमात्रेति। न तन्न मन्तन्नमि
रयलायइतिमात्रार्थाः सूक्ष्मअन्यथा। तत्र संशयस्वीकारे तादृशविशेनकालेसंशयएवननुवृत्तिकृतस्यात् मितिविष
त्वानमतत्राह। तत्प्यमितित्वम्रस्तु पगमवादइति। तथा च संशयमप्युपेत्य इदं समाहितमित्यर्थः॥ अनत एव यत्र हित्यादि

मा०
५९

नासंशयाभावस्य वह्निनिर्णयः। केचित्तु वह्नित्वावच्छेदेन धूमस्तत्त्वाभिमतव्याप्यतावच्छेदकधर्मदर्शनेपि तत्रैव धर्मिणि तद्रूपत्वाद्यवच्छे
देनवह्निव्याप्यत्वसंशयाधीनस्याहार्यपक्षवह्निज्ञानं दृष्टं। तदर्थं नेत्यादि। स्वाश्रयत्वाभावव्याप्यवानस्वाश्रयानिर्वृत्तिवा यथा
न संशयादुत्पत्तिः। नानुद्दिष्टश्चेदपि नेतत्सूत्रापद्रत्तिपूर्वं गावयुः। व्याप्तत्वकपदस्य तदभावावच्छेदकएवप्रसिद्धत्वात्तद्व्याप्यत्व
कश्चेत्ति। परन्तु वह्निना ति। यद्यप्यवच्छेदकस्यापि व्याप्यत्वेन तद्धिविध्यत्तथापि व्याप्यदर्शनस्य तत्व्याप्यत्वप्रकारकत्वे
अवच्छेदकदर्शनेन तद्रूपत्वावच्छेदेन साध्यवः अत्र चेत्तादृशोद्बुद्धसंस्कारैः स्वरूपसत्त्वात्माभावदर्शने तद्रूपे न स्या
दित्याकारकतद्रूपस्य त्वस्य स्वरूपतः प्रकारकत्वे भवच्छेदकवह्निज्ञानचिद्धोधराता स्याज्ञत्वाभावस्य संदेहः अत्र चैतद
शोद्बुद्धसंस्कारः स्वरूपतः पुरस्त्वप्रकारकदर्शनं च प्रतिबन्धकातेनपदार्थ कदाचिदयनस्वाश्रयरित्ति विशिष्टज्ञानेज्ञानेनेज्ञा
नदंशे संस्कारस्याये अनुद्बोधे वा तद्रूपत्वादज्ञायप्रतिरोधः। एवं तत्व्याप्यतत्व्याप्यदर्शनेपि व्याप्यत्वप्रकारकत्वाद्गोदु
द्धसंस्कारः व्याप्यतावच्छेदकस्यैव धर्मिविशिष्टत्वज्ञाने च प्रतिबन्धक। तेन तद्दानि व्याप्यत्वप्रकारकाविरहे नेदं शोद्बुद्धसं
स्कारसत्त्वे कदाचित्साक्षात्ज्ञानमपि व्याप्यदर्शनेन भवति। वस्तुतस्तदुद्बोधकानामननुगतत्वात् व्याप्यत्वप्रकारकदृक्त्वा
ज्ञानयेव लाघवाद्विशेषदर्शनेनैवं यावद्रूपत्वावच्छेदेन स्वाश्रयत्वाभावतानकाधिनप्रदर्शनप्रकारकज्ञानमवच्छेदक

दर्शनान्नेत्यत आह निपुरस्त्वत्त्वावच्छेदेन स्वाश्रयत्वाभावग्रहसत्त्वेन स्यैव प्रतिबन्धकत्वात्किमर्थमवच्छेदकधर्मदर्शनस्ये
त्यात अत्र गवविरोधित्वकल्पनमिति वाच्यं पुरस्सत्त्वावच्छेदेन स्वाश्रयत्वाभावस्तानस्पदहेत्वावच्छेदेन स्वाश्रयत्वसंशय
प्रत्यविरोधित्वरोधित्वात् धर्मिनावच्छेदकनेहादिति। कश्चिन्तु व्याप्तिसंसर्गेण स्वाश्रयत्वाभावविषयपुरस्त्वत्त्वज्ञान
मवच्छेदकधर्मदर्शनित्यासिप्रकारकतद्बुद्धज्ञानेविशेषदर्शनमित्ति नेदमाह अनेनैव यारा व्यावर्तकानो उद्दा
हरतोदृश्यमत्ति। यथैत्ति। यथेति। यथोत्ति। स्वाश्रयत्वाभावस्यतदृत्वत्वाद्यवच्छेदेन ग्रहः प्रथमं पुरस्त्वस्वरूपे
त्वायवच्छेदेन ग्रहो द्वितिये। करादेरिदंत्वावच्छेदेन ग्रहस्तृतिये व्यावर्तकधर्मदर्शनेन पुरस्त्वस्य करादेर्वा इदंत्वा
वच्छेदेन ग्रहइत्तियोजना। पुरुषः स्थाणुर्न वेत्तिन संशयद्रव्याद्यस्यपरलं। अयं स्थाणुर्न वेतिद्वयोः परलं। तद्विति
तद्दृश्योन्यानाभावः द्वेद्वन्योन्याभावावच्छेदकः तदन्योन्यान्योन्याभावो व्याप्यद्रव्यत्वं घटवत्राग्रहे ग्रहे घटवत्वत्तानावादिसानव
तिघटवद्दन्योन्याभावग्रहस्यापि नत्वविरोधित्वादित्तिभावः संयोगादिनाघटवत्संशयेघटान्योन्याभावज्ञानस्याप्यवि
रोधित्वात्तदासंभवेति। एवमुक्तव्यावर्तकधर्मदर्शनविषयदर्शनस्यनिरुक्तव्यावर्तकधर्मदर्शनस्यानतानमत्रसंशय

२५

मा०

यत्कमसाधारणा। न च व्याप्यत्वे हेतुविशेषणाज्जन्यो ग्राह्यः। तेन तपितत्वाभाववद्व्यापाषाणत्वत्वाग्रहेपि तत्त्वस्य मानानुपप-
५८ त्तिरिति तत्र ग्रहे यद्व्यतिरेकेण न मित्यादि ग्रन्थे भावयोरेव विशेष्यत्वप्रमेयमिति न द्रुसकेलेगे मानस्याहतोवि-
शेष्यपूरणादिः दूरमिति। लिङ्ग्येन ता तत्र तदभाववत्वेनेति भावः। तदभावत्वाभावत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वे भावत्वा-
नभ्युपगमान्नेति सेशपक्षतदवाकारकपक्षधर्मतानिश्चयपादिरेव्याप्तिरिति भावः। तु भावो वेति भावभावत्वकोरिकेस-
शयो यद्दशेनमप्रकृतमित्यावाह्यतत्त्वाग्रोरिति भावत्वत्वाभावत्वयोरित्यर्थः। मूलेतु गृहीतत्तत्प्रकारकेत्यस्य धर्मता-
निरसोया भावादित्यर्थः। तादात्म्येन तयो हेतुत्वा निप्रायेण लिङ्गत्वा भावादित्यत्र लिङ्गत्वादित्यत्र च विवक्षितत्वपदस्य लि-
ङ्गतावच्छेदकपरत्वेन यत्र लक्षणसाध्यादिति तथा वक्यास्यानुमितिभावः। भावाभावान्यतरत्वरूपलिङ्गत्वाभावेहेतु-
त्वे सिद्धत्वतत्त्वपूरयति। अप्रसिद्धत्वेनेति। न च व्याप्यमतापत्तत्रकेपमतनुमितिः। भावत्वसमानाधिकरणात्व-
भावेत्यादिरूपव्याप्तिरपि हेतुतावच्छेदकघटितमयानवच्छिन्नयत्प्रकारकपक्षधर्मतायामप्रनिर्णीया
तप्रमेयत्ववहृत्याद्यन्वितस्वरूपयाप्रसिद्धेरितिवाच्यामप्रवच्छेदकत्वस्यस्वरूपसम्बन्धविशेषइति मतेयत्ससवेध्यितावच्छे-
दकरूपव्यापकत्र निश्चयपसनदहिसाशयात्। ननुमिमासकानकेवलान्वयग्रहमानानेनद्रूपज्ञानादकेऽपि प्रमेयत्वस्य

व्यकानुमितिस्वीकारः एवमतिरिक्ताभावानभ्युपगमेनाभावत्वस्यातद्व्यावृत्तघटकत्वस्याननुपगमात्केवये भावत्वाभा-
वत्वेऽव्याप्तेः कैश्चित्तदभावत्वेनाव्याप्यवृत्तिवादितत्पावपरमसुवेत्यतेऽस्मिन्नेकेमितिभावः। ननुप्रमेयत्वस्यकेवलान्वयित्वग्र-
हदशायां पक्षधर्मतामात्रस्याव्याप्यत्वग्रहेसम्भाव्यमितिप्रयत्नेनावानाप्रयासद्व्याप्यायेतिहेतुलान्वयिनपिनद्सिवह्नौ साध्ये हमा-
लिकान्यतरत्वरूपलिङ्गत्वेन संभवतीत्यत उक्तं व्याप्यत्वइति। लिङ्गतावच्छेदकस्यैव प्रकृतेत्याहा हेतुलिङ्गतावच्छेदकमिति। न
थाचलिङ्गमितस्य लिङ्गतावच्छेदकमित्यर्थइति भावः। न तु ग्राह्यव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्योग्राह्यघटकज्ञाने व्यभिचारस्त-
तत्र ग्राह्यव्यसंशयस्यादित्यव्यतिरेकसामान्येन प्रतिबन्धकता न विवक्षितेत्याह ग्राह्यत्वाभावसंशयस्य न प्रतिबन्धकः। अ-
तएव व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकात् व्यभिचारज्ञानेपि न व्यभिचारः ग्राह्याभावानवच्छेदकत्वाशयेन व्यभिचारसंशयपक्षतेन प्रति-
बन्धकत्वानभ्युपगमात् तवैसाध्यव्यतिरेकनिश्चयत्वेनैवसाध्यप्रतिबन्धकत्वात्तत्तत्वापिव्यभिचारादिति भावः। अप्र-
वप्रयोजकत्वादूरूपद्रूपमात्रान्वयसाध्याहयद्वेति। यद्व्यतिरेकनिश्चयाभावस्येतिपदघटितपदव्यतिरेके ज्ञानाभावस्ये-
तिवक्तव्येऽपि कैः तथापि पूर्वसंसर्गस्यदृष्टित्वाद्रसाव्यतिरेकनिश्चयमनिष्टमुत्तवस्य प्रथमसाहित्येयावतेतारतत्वो-
मितिः व्यभिमिति पायाहतत्त्वा निकनिश्चय पत्रे निश्चयपदेज्ञानसामान्यरामितिर्गुके मिथ्या लाघवविभित्रापकत्वसंप्रतय

भा (७०)

यकात्यन्ताभावघटत्वाभिसमिमितं सकृत्तरापिव्याप्ति। अन्यथाव्याप्तिलक्षणे कृत्स्नताव्याप्तिप्रसङ्गवपित्याततेनेकत्वेनताव्य
वमाक्षित्वसिद्धान्तप्रसाधनासंभवादिति भावः। अथ येत्यादि नायोनत्वहेतुहरत्वाह। सामान्यतद्व्यतिरेके अन्यथेति। प्र
ताकेतरभिन्नत्वाद्यन्यथाविशेषहेतोरनस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनत्वेऽपि प्रसक्तस्य नो धूमस्य वह्निपरामर्शः स्यात् तस्मादपराम
र्शप्रतिप्रतिवच्छेदकत्वेवकव्यमिति धूमे प्रत्यपिवि विशेषस्थानस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति। प्रमाभावाद्विति याठेद्वनानेरपरा
मर्षानन्तर। अन्यथा तु नु मितिसामग्र्या अप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्याद्यापारोव विकपरामर्षयापत्तिर्मिथ्या त्वानुमितिसाम
ग्र्याः प्रतिबंधकत्वेव क्तव्यमिति तन्न अभ्युपगमाभावादित्ति। सर्वं सति जले द्रव्यत्वे त्रित्वेनावगते धूलिपटलादौ व्या
पनेस्य ग्रहस्तत्वात्तज्जलदहेऽपि वह्न्यनुमितिसामग्री सत्त्वात् अन्यथा। स्याद्यायत्तिरिति। अतएवाह तस्याजनकतानावि
विरोधिनः। तथाचद्रव्यक्त्वाकेव्यासोवोधितात्पर्यमिति भावः। अतएवाह तत्वस्यजनकत्वानाविरोध्यपस्यासंदिग्ध
त्वादिति। परामर्षस्यकारणतावसंदेहहस्तायोजनकतानाविरोध्यसंदेहेत्यादिपि अनौचित्याज्जितत्वादित्यभावः। अनुग्राह्या
भावनवनादिर्विविसरोदयः तेनव्याप्तिविचारादृत्यनन्तराहुविषयेवयोति। सत्वादौ साध्यतिविशेषितमेवमीपदृशयत्य ना रा॥८०
यघोहकत्वे। सासाहो ध्योतुमेत्यभ्यर्हितत्वादिनाविशेषितं तत्त्वाप्यताबद्देहकमस्ति सहयोत्वेवेति। तन्मतेऽज्ञानः

संस्थानत्वेनपत्वेनेति यमान्तरमधुरत्वे यापघर्मस्यत्वात्तिव्यासेनवान अन्नाहास्वरूपाश्विरितिनयतत्रापिमधुर
त्वत्तिविशिष्टतेत्यवश्यकतावच्छेदकत्वेनलिङ्गतावच्छेदकेसनवर्तितत्राव्याप्तो संवेताप्राप्तुदिस्य मात्रेवा
केनेपानहारिंद्रपदेशावच्छेदकत्वस्यसत्वात् अवतिप्रसङ्गोऽत्वादित्तिविशेषणगोत्वमितित्रनाध्यायत्रात्काम
न्यदेत्तिकत्वेपदिगोत्वमितित्तिजातिगोत्वाद्यभिमपिनप्रकारयामासनेतदेत्यर्थः लिङ्गतावच्छेदकत्वान। लिङ्गत्वविधर्म
स्येवलिङ्गतावच्छेदकत्वजातौत्यक्तिसंबन्धः ते एतित्तियामद्रत्यर्थः एतावेसाध्यसमवेततासमवेतत्वेसति
समवेतत्वंहत्तौप्रतियोगितावच्छेदकतयावश्यनिवेश्यमन्यथासमवेततासमवेतस्याकाशाभावाद्वेः साधविचि
केत्यानतद्भावासमवायाद् अनतत्त्वापिसमर्थनत्वस्यप्रवेशासंभवे पजिव्यतिरेकेपिति। कृपानरेणोत्तिरस
तिपामकलेयेघेनावच्छेदकत्वाकावपिअथेयत्वसंबन्धेनगविषयत्वस्यसत्वाद्धव्यत्वादवत्तिप्रसक्तेननेस्यसास्ना
ध्येलिङ्गतावच्छेदकेपि संभवदपनिप्रायोनजगवेतरेत्वस्यगोत्वविशिष्टेतरेत्वघटकतयागोत्वप्रवेशाहोत्वा
ग्रदपदेनअन्नाहगोत्वेतितथाचेगोत्वस्यरूपतपवतत्रनिविष्टमितिनायः। पयासाध्यमिति। सास्नावानगव

३६

मा ७१ नेरासमवेतत्वादित्यत्र गगने तत्समवेतत्वमात्रे। इदं सात्त्वाहि व्याप्यक सत्त्वं गोत्वेत्रे हि त्वन्नाशात्वेनहेतौ तापंस कलंगोत्वे
त्रित्वमात्रा। इदं जाप्यहेत्वप्रसिद्धिनिमित्ते गगनेतरासमवेतत्वा सत्ति सत्त्वं जोसमवेतदि सत्त्वामाहा व्यनहेत तापं विशिष्ट नेय
हेतुतावच्छेदकसंयोगत्रित्वद्रव्यत्वादिना गगनेतरासमवेतत्वादिना व्यभिचारित्वादिवादिति तन्न गगनेतरासमवे
त्वाभावाद्धेः सामान्याहि शुन्येघटाद्यावपि सत्त्वेन व्यभिचार इत्यतः समवेतत्वे विशेषणाद्देयमत्र आह कालादावितिग
गनेतरासमवेतत्वस्यापि सत्त्वाद्धेः कालादौ व्यभिचारित्वेपि समवाये सत्त्वघटेनहेतुतावच्छेदकत्वे तत्र एवगगनेतरासमवेतत्व
त्रस्यहेतुतावच्छेदकत्वेपि न व्यभिचार इति भावः तत्संयोगाभावेन सामान्याभावे[illegible]व्येगगनेतरासमवेतसत्ति स
त्तिसमवेतत्वेहेतौ प्रतियोगिनावच्छेदकतापावच्छिन्नवैशिष्ट्यान्यथा गगनेतरासमवेतसाकाश्याभावाद्धेः सावेत्रि
कत्वेन तद्भावासंभवात् अन्तत्वं न यि समवेतत्वान्तस्याप्रवेशसमर्थ यत्र व्यतिरेकेपि ति। पातरेण त्रिगोत्वाकाशी
नयत्वेनतद्व्यक्तित्वविशिष्टत्वेन वा गोत्वाभावस्य गव्यपि सत्त्वाद्व्यभिचारः वेसे वेष्वातरेणसंयोगेदिनास
वेयेनापि गोत्वाभावस्य गव्यपि सत्त्वाद्व्यभिचार इति भावः। तत्त्वेन गगनेतरासमवेतत्वेत्त्वं समकेवलान्तसास्याद्यभावात् राम

पाकत्वात्। केचित्तु सामान्यानगगनेतरासमवेतत्वादित्याहौ तत्र स्वरूपव्याप्तौ समवेतत्वस्याप्रवेशे सामर्थ्यं सत्त्वसामान्यावच्छि
न्नगोत्वाभाववृत्ति व्यतिरेकव्याप्तावपि न तत्प्रवेशे सामर्थ्यं युक्तिवृत्ति। एवं गगनेतरासमवेतत्वादिना सेव घातेरणका
लीकसंबन्धावच्छिन्नाव्यभिचारितापावच्छिन्नवृत्तियोगितया अव्यापकतावृत्ति यावत् व्यापकत्वाभिमतसामानाधिक
रण्यादिव्याप्तौ धूमत्वसद्हेतुकालेतिरर्थावसेयमवाद्विति यदि धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यमेव धूमत्वाव
विशेषितत्वापि सत्त्वस्य च धूमत्वे सद्हेतावपि निर्णायकसेनवत्तित्वेत्वद्व्यन्तरावच्छिन्नव्यापकवह्निसामानाधिकरण्या
दासमवायानिति सामान्याधारण्यनुमित्यापत्तावत्र समानाधिकरण्यधूमत्वबीपर्वतव्याप्त्यात स्वरूपधूमत्वाहि सहेतौ धूमत्वा
वच्छेदककालेवान निर्णायसेनवद्वत्वमिवृत्त्या गृहीत्वित्विति कारणवन्नत्वसमानाधिकरण्यात्वाद्विव्यासाधित्वादिनाम
मासकमतेय रिक्तारव्यति। वह्नौ साध्ये धूमालोकान्यत्वस्य लिनव्यासंभवादाहशिवगतायव्यवेहेमिति। न व्यभिचारः न
व्याप्यताचच्छेदकपहे धर्मतानिश्चयस्यव्यभिचारः। अन्यान्यत्वस्यैवनिश्चयस्यत्वतद्भिन्नावयवहेतानहैयायमकमिति
तत्स्यैवचनावच्छेदकत्वं तेन धूमत्वादेरपितेयात्वापत्तिरितिव्यावर्तनेनेत्यर्थ इति व्यभिचारेतिव्याप्तत्वेवच्छेदकप्रकारके

मा

७२ पक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वे द्रव्यमालोको धूमो वेति संदेहकाले यो व्यभिचारस्तद्वारणोन्वयार्थः धूमान्यान्यत्वस्यानुमे
यत्वादिव्यभिचारवारणाय प्रसक्तव्याप्तिग्रहे त्वत्वे तो व्याघातेदेव्यामार्थमिति तेन धर्मस्य धूमालोकान्यान्यत्वस्य च गृहीतस्य धूमत्वालो
कत्वरूपस्य तत्त्वावच्छेदकत्वरूपतादृशोक्ति। धूमालोकान्यतरत्वस्य घटकीभूतवैशिष्ट्ये तेन दूरादिह धूमत्वेनालोकत्वेनाहार्यादिहेतु
हेतुकतया धूमत्वालोकत्वयोः तद्वत्तात्पर्यार्थः ऽत्राव तत्र वमात्रदिति। अत्र तत्र च प्रथमोपस्थितत्वेनैवेति धारस्तेन तथा
प्रथमेति धूमत्वालोकत्वयोश्च ज्ञाने तादृग्ज्ञानसंचार्यतीति नोक्तः एवमन्यतरत्वघटकयोर्द्वयोर्विशेषणताविशेष्यभावमहि
निगमनानि रहावपि धर्मद्वयघटितकत्वावेगमकत्वयावच्छिन्न धूमालोकान्यतरमित्रप्रतियोगिताकोभेदोऽस्तु एव
सत्स्वरूपतो व प्रकारइति धूमालोकान्यतरत्वावच्छिन्नदिगमनाविरहेऽपि तत्र च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताके
नेदृशावच्छेदकत्वपरिहितानुगतसंबंधेनवह्नि व्यापकमान्यतरनिरूपितानुगतत्वस्यैवेति। न चावत्तादृशावच्छेदकत्वस्य राम
सर्वज्ञापरोक्षत्वात्तेऽवच्छेदकानामार्थानुमितिर्न स्यादेवान्यथा स्वात्वबोधिकत्वे धूमत्वाद्यवच्छेदकत्व ज्ञानेन तादृश
मितेः स्यादपि तस्यच्छन्नत्वादिति। यच्च ज्ञानतिरिक्तपदार्थे किंचिद्धर्मावच्छिन्नसैव प्रकारत्वमिति नियमात् अस्यैवेद्द
स्वरूपावच्छेदकत्वासंभवाविति। विपरीतज्ञानविरोधित्वतयेति यदिदं विशेषदर्शनेनेत्वनन्वयोपयोगितास्या

स्यादिति तदात्वावच्छेदकत्वेन नास्तीति भावः तत्त्वे विपरीतज्ञानविरोधित्वं व्यावर्त्तेति। अन्यतरत्वावच्छेदकत्वेन व्याप्ति
ग्रहे ऽन्यतरत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वादिति भावः न यावद्धेतुकत्वमन्तर्तिरिक्तवृत्तित्वेन तव व्याप्तिरेवेति कथम
न्यतरत्वेनेति तावत्यान्यतरत्वस्यावच्छेदकत्वान्वयमाहतेऽपि अन्यतरत्वावच्छेदकतायाः सत्त्वमसंभवेऽपि आह्व
भानेऽन्यतरत्वस्य व्यावर्तकत्वसंभवादाह अनुमितौ तद्व्याप्तिप्रकारकज्ञानसौवहेतुताया गौरवेणान्यतरत्वे व्याप्ति
प्रकारकज्ञानासंभवात्तद्व्यावृत्ताया तत्र अपर्वत्ति व्यापार धूमालोकान्यतरत्वादिवत्तु मानेऽपि व्यर्थविशेषणत्वाभावे व्यर्थवत्त्वं
यपत्तिरत्रेत्याहिनाऽतिरिक्तत्वेन धूमत्वादिनोक्तातिरिक्तत्वेन व्याप्तित्वात् अन्यत्वाद्यतिरिक्तत्वात्। तथा च धूमप्रागभाव
वह्निमित्यादि न वैयर्थ्यमिति भावः स्फपत्त्वे चैतत्स्युपगवादः धूमाद्भावो धूमालिकान्यतरेत्यवच्छेदकतानुगतायानुगतेन धूमत्वा
हिनाउयथाहपि तत्मूशक्यत्वात् अन्यथाउ भावमात्रविलयप्रसंगादिति। धूमत्वेति। धूमालोकान्यतरत्र धूमत्वस्य स्वरूप
तः एवं निवेशादित्यर्थः।। तदन्यत्वस्य लिंगत्वेऽपि तत्त्वे यर्थ्यमिति नन्वन्यतरत्वस्यानवच्छेदकत्वेऽपि तन्नावच्छेदकत्व धूमा
नुमितिरित्याशंकाममपाकर्तुमाह एवं चेति। अस्फुवति। इदमुपलक्षणं अन्यतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वविवक्षितमि
त्यपि द्रष्टव्यमिति। धूमत्वाद्यप्रकारकव्याप्तिप्रकारकत्वमर्थः तस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयस्य

मा०
७३

व्याप्तेरिति। आत्माश्रयापत्तीत्यास्वस्व स्वरूपसंबन्धरूपस्यावच्छेदकत्वाभावात्। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वेऽपि व्या
प्त्यादावनतिरिक्तवृत्तित्वेनाग्रहादित्याभावः। फलेसकेलधूमादिग्रहे व्याप्त्यांशात्ति। सामानाधिकरण्यपर्याप्त
स्याः प्रत्येकं वृत्तिसामानाधिकरण्यपर्याप्तानन्यत्वाभावादिति भावः। सामानाधिकरण्यपर्याप्तस्यानेहेऽपि धूमसामानाधि
करण्यत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। तथा च धूमहेत्वाद्यस्तित्वे सति यद्वह्निसामानाधिकरण्यं तत्समा
नाधिकरण्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यातिरिक्तत्वात् व्यापकत्वाग्रमेहेनैव व्याप्तानेहेद्वत्वाशयेनाह वस्तुत
इति। अन्यविशेषव्याप्तिर्वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपावच्छिन्नसंबद्धितावच्छेदकरूपावानन्तधूमसमानाधिकरणत्वादित्यो
शादपरामर्शे धूमत्वाद्यप्रवेशात्तादृशापरामर्शाधिकारवृत्तिलन्नानहेत्वादिव्यवस्थे महाव्याप्तित्वासेनवाधत्तिव्यय। अ
तिप्रसंगादिति धूमवान्नित्येतावन्मात्रस्तानादृथमनुमितिप्रसंगादित्यर्थं नस्यकारकमिति। पक्षधर्मताज्ञानेहेरित्यत्र च
त्यर्थे तदापत्तिशाब्दव्याप्यवत्ताबोधकालेऽवच्छेदग्रहव्याप्तेर्ग्रहेऽवच्छेदकत्वमत्रि। पक्षा मम अत्रतिरियादिबोध च सर्वस्थले विशिष्टवै
ज्ञानेकल्पनतयाऽनवगतामपि शाब्दव्याप्यवत्ताबोधस्थले पक्षतामिलंबेन व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमिति कल्प राम
नालाघवाभावे किमित्यवच्छेदकत्वागवेल्य उपलेतृत्ति भावः। एतेन उक्तलाघवेन व्याप्तिग्रहविषयेति व्याप्तिग्रहविषयत्वा

त्वर्थः। विशेष्यतावव्याप्तिप्रकारतानिरूपिताग्राह्यापतेनवह्निव्याप्यो धूमत्वेनेतिः प्रमेयइति समूहालंबनमात्राद्विशेष्यत्वे त्रिघठव्या
हिप्त्युदासः प्रसक्तच व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रस्वत्ति व्याप्तिरेवेति तत्र कारकशाब्दपरामर्शसंग्रहः। सामान्येधि। तथाहि वह्निप संयुक्तो धूमस्यैव
व्याप्तिप्रलक्षविशेष्यत्वसामान्यलक्षणानभ्युपगमेनेंद्रियासंयुक्तधूमस्य व्याप्तिप्रत्यक्षाविषेयत्वासंभवादित्यर्थः तथात्वे। व्याप्तिग्रहवि
शेष्य प्तिग्रहविशेष्यत्वानिसमात्तित्वाजनुत्तथापि सामान्यलक्षणाभ्युपगमेहेशानेन रूपेणाहेतुत्वमसमाग्राहवद्वात्॥ सर्वमिति। वह्नि
व्याप्यत्वावच्छेदेनवह्निव्याप्यत्वग्रहविशेष्यत्वलाभावत्वह्निव्याप्यसर्वत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वलाभाय प्रमेयमितिवि। नेथेंकु
व्याप्यत्वग्रहविशेष्यत्वलाभायवह्निव्याप्यसर्वत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वलाभाय प्रमेयमितिविधेयत्वप्रदर्शनं। अन्यथा वह्निव्या
प्यपृथिव्यासर्वत्वस्यैव सर्वमुद्देश्यतावह्निव्याप्यसर्वत्वस्योद्देश्यकत्वलाभाय प्रमेयमितिविधेयत्वप्रदर्शनं। अन्यथा वह्निव्याप्य
मूर्धस्थ सर्वत्वस्यैव सर्वमुद्देश्यवह्निव्याप्यत्व घाने माधः स्यादिति। एवमग्रेऽत्रापि संगाह्यति। यावव्याप्यत्वेव व्याप्तिग्रहविशे
ष्यत्तया धूमत्वस्य व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तित्वादित्यर्थः। व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेनेति उक्तज्ञानेन धूमत्वे व्याप्तिसामानाधि
करणयापालग्राहतात्रातिप्रसंग इति भावः। तादृशधर्मः। व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तिधर्मस्तेनेदं व्याप्यं वह्निव्याप्यमितिइत्यत्र सामाना
धिकरणापिनवह्निव्याप्यताग्राहकेपिनातिप्रसंगः धूमत्वस्य वच्छेदकत्वानवगाहित्वप्रायप्रयेसा धूमव्यक्तौरिति अन्यथा धूमत्वा

ना० ७४

वच्छेदकव्याप्तिमानसकोऽयमुपनिःसाहित्ति ऊक्तौ तादात्म्याद्वह्निव्याप्यं सर्वप्रमेयं धूमवान् पर्वत इति ज्ञानात्तत्प्रसंगः अनुमितिप्रसंगात्
नुव्याप्यपनतिरिक्तवृत्तित्वेन पक्षादृशोधसौ मासत्ते तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेन कार्यसा धूमव्यक्तिरिस्त्यत्र धूमत्वेव्याप्यपनति
रिक्तत्रित्वस्यानवगाहनात्तिप्रसंगः इत्यत आह वह्निव्याप्यवानिति तत्र व्याप्तिसामानाधिकरणस्य व्याप्यपनतिरिक्तवृत्ति
त्तित्वस्यानवगाहनात् इति भावः अतएव स्वसमानाधिकरणाव्याप्यत्वमानाशेषप्रकारत्तेयति। व्याप्तिप्रकारतावच्छेदकप्रकारता
शालित्वर्थः तत्र व्याप्तिघटकप्रकारता व्याप्तेऽसमतत्वाद्यगोव्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्ति। तेन धूमसमानाधिकरणात्यन्ताहि
व्याप्तौ समानाधिकरणत्वादिनिरासः तथा व्याप्यत्वनानाशेषप्रकारिनूत्तत्वदृशोधपेः॥ ननु वह्निमहत्त्वाद्यत्रित्वस्य व्या
प्तिघटकमनंधपत्वत्वे त्वतआह धूमसमानाधिकरणे त्वादृति। तस्यापि धूमत्वादेरपि धूमसामानाधिकरणवह्निति
अत्र धूमसमानाधिकरणवह्नित्वेनैव साध्यतावच्छेदकव्याप्यमित्यत्र व्याप्तिशेषदृष्टित्वस्थापयोध्या धूमसमानाधि
करणोत्यादृव्याप्तौ तया ज्ञानेऽनुमितेरेवस्वीकारादृति। भावः हेतुसमानाधिकरणत्वदृव्याप्तमित्यायेराह प्रमेयत्वेति
अत्रव्यतिरेकिणि समानाधिकरणत्वस्य व्याप्तिग्रहविषयमात्रीणाचाम केवलान्वयानुधावनं। समानाधिकरणा
वत्ति हेतुतावच्छेदकरूप व्याप्तिविशिष्टाव्याप्यत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगी प्रमेयत्वसमानाधिकरणोऽस्ति राम

वा व्यत्वरूपव्याप्तिमाहापसमानाधिकरणत्वस्य व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तित्वंबोध्यं। अतिरिक्तेति। व्याप्यपतिरिक्तस्य
र्थः। एवंविधेति यत्किंचिद्धर्मपुरस्कारेण पक्षधर्मताज्ञानेनानुमितिहेतुः तत्प्रकारिभूतधर्मे अतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे सत्येव व्युत्पत्ति
वेधकः। तद्ग्रहे त्वनुमितिरित्यादृश्यापि सुवचत्वादिति भावः। विशेषणां व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वादिरूपेणानुमितिविषय
त्वानुयोगितावच्छेदकत्वान्यतररूपेण यो व्याप्तिग्रहविषयस्तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं कर्त्तव्यं। वह्निव्याप्यो धूम इति ज्ञाने
धूमत्वस्यानुयोगितावच्छेदकतया व्याप्यत्वस्य विधेयतया नानमत्तो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानद्वयोरपसंग्रहः अनुयोगि
तावच्छेदकत्वपदानुतिरिक्तवृत्तित्वरूपेण बोध्यं। तेन वह्निव्याप्यद्रव्यमित्यत्र द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्य
त्वग्रहेपि द्रव्यवानिति ज्ञानान्नानुमितिरत आह किंचेति पुरस्कारेण स्वस्वरूपस्य पक्षधर्मिताज्ञानं निरयुर
यस्यका सारूप्यहाय पक्षधर्मताज्ञाने नितका ले स्वसमानाधिकरणेति स्वपक्षधर्मज्ञानकाले घटहाराः स्वमानका
विन स्वसमानाधिकरणो यो व्याप्तिग्रहस्तद्विषयेत्यर्थः॥ अस्यापि अप्रामाण्ये कविच क्षणोत्ता स्वर्णनन पूर्वोक्तदोषः तत्
हकत्साध्यकानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वस्य हेतुत्वं तत्व्यक्तित्वावच्छिन्ने यति वाप्राधेमिथा व्यभिचार इति

भा०
७५

२

तए रूपकतत्साध्यकानुमितित्वावच्छिन्नप्रतितादृशज्ञानस्य हेतुत्वं तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नयत्तित्वाभ्यां व्यभिचाराद् इति
भ्रंत्वेन तत्र हेतुता। यद्धर्म्म तेतियद्धर्म्मताज्ञानमात्रं वच्छिन्नेव्यक्तित्वतामायोः एतेन स्वसमानकालिनत्वाद्वेरव
रूपप्रवेशात् कारणतानवच्छेदकस्य तद्व्यक्तिविषयतानुमितिकतया अनुगतत्वेन उद्देशिते पूर्वं तद्ग्रन्थेत्वाद्य परिष्कृ
ताव्याप्त्वानावसरे स्वयमुपदर्शितमिति तु कयुक्तं स्वसमानकालिकत्वाद्वेरूपनिवेशः इत्यथः॥ हेतोरानन्द्रमाहुः ते
तद्धर्म्मेति। यद्धर्म्मावच्छिन्नत्वाहोपलक्षणयोरननुगतत्वेन धर्म्मविशेषस्य ग्रन्थग्राहिकया पर्यवसानादित्ति भावः। भूतं
कत्वेनापि तत्त्वापिना स्वसमानकालिकत्वादिप्रवेशालेनि समुक्षिता नतु उपायेच्छाप्रतिद्वन्द्वसाधनताज्ञानत्वेन हे
तुत्वाभावलयश्च विषयत्वतन्त्रापि स्यान्तरिपकालान्तरियत्वादिविकल्पः एवं पत्रद्यातत्साधनताज्ञानेहेतरिष्ठ
त्वापि इच्छाविषयतत्वव्यक्तिविषयतानुमितिकत्वेनाप्यननुगमइत्याशंकते यत्रेच्छेति। प्रतिवस्ततः हेति। नक
लेच्छापासेत्केलसाधनतात्तनस्य च समानाधिकरणपप्रत्यासत्तैवोपस्थेच्छाप्रतिहेतुत्वादित्तिवस्तुमाया व्या
देति भावः। अतेशुरस्येच्छात्वेनोपायेच्छाप्रतिनहेतुत्वं भावश्च याहुः यत्रेनेत्यभिमानापि सुखसाधनत्वेन

कारणपस्याभानादृत्संडव्याप्रिप्रकारकत्वं यद्वदनुमितावपि नकारणता। यद्दृष्टकं समनवच्छिन्नयेत्यायेति। व्यापकत्वावग
हित्वपक्षधर्म्मतावगाहित्वयोः स्वातन्त्र्येणावश्यकत्वं चेत्यर्थः त्वयोरित्वेन प्रकारेण सामानाधिकरण्यावगाहित्वमवच्छेदः। न
नु अनुगमनत्वात्समनत्वादि त्वद्वा तिहेतुके साधनव्यापकत्वस्याप्रसिद्धत्वात् कथं साध्यसाधनव्यापकत्वावगाहित्वेन हेतुत्वम्
तत्राह। एतत्तौति। विडंशइति। अधिकरणसाध्वनियत्वाब्रह्मभावेन तत् धाधिकरणीपत्वावगाहिप्रत्तियोगितावच्छमाति
पत्वावगाहित्वादिकमेणोत्यर्थः नेच्छामन्यथा स्वात्मगावदिग्रापरमवधारणान्तुमादृशानामित्यर्थः नतु समानाधिकरणस्य
प्रियोउहेतत्वेवकिंधूमव्यापकोपधूमवानिति ज्ञानकालेधूमोनवह्निसमानाधिकरण इति ज्ञानकालेनुमितित्वापत्ति
रत आह वयावेतिव हुमतेइति। व्यापकताज्ञानकारणत्वावच्छिन्नाकारणावसरठ मिश्रेषः अस्वमायाजिनकालिनत्वा
दिप्रवेशाद्धननुगमइत्यर्थः ननु साध्यधूमत्वविशिष्टव्यापकत्वावगाहित्वे सति पक्षत्वविशिष्टपक्षधर्म्मतावगाहि
तत्वेनैव हेतुत्वं ज्ञानद्वयमहेतुरेवानचेवमवगाहित्वमोः परस्परविशेषणाविशेष्यभावविनिगमनाविरहः तत्र्यपि
व्याप्तिप्रकारकत्वपक्षधूमतावगाहित्वयोस्तत्स्वत्वाद्तत्राह वह्नित्तिधर्म्मेति स्वरूपकथनेअपि व्यावर्त्तकत्वाद्विमतो
परथाइत्यादित्यादिना वह्निमद्व्याप्यो धूमइति त्वादि ज्ञानपरिग्रहः नतु धूमसमानाधिकरणो त्वादि व्याप्तिज्ञानस्य

श्री
७९

नाधिकरणांशे व्यभिचारित्वमत आह बाहुल्येति। हेतुतासम्बन्धस्य तावदवच्छेदकत्वाभावात् तत्र तन्त्रं तेनैव हेतुत्वेन
पुरस्कारेणाहेतुत्वासंभवात् तथाप्युपाधिर्यतेति इदं च संहायमतं तन्मते व्योमत्वं स्वमतेन तु तत्राव्यवहितत्व
स्वरूपेण व्याप्तिरनुमितिहेतुरिति वक्ष्यते। नन्वत्रेति अत्राद्रियादि लिङ्गस्थले कारणमपरामर्शरूपं कार्यमनुमितिरूपं
एकत्वकारणप्रत्यक्षादि व्यवहारः प्रमाणमिति। अनुमानं च अपमितादाविमतिद्वयादि लिङ्गकपरामर्शध्यानस्य नह
नन्तरं क्षणे गामादत्वानुमितिमत्वादित्वे वैयर्थ्यं। तत्तादृशप्रमाणाच्च कार्यकारणभावग्रहः इति अन्यथा अनुकूलन
कोनावत्व व्याप्यग्रहादिति भावः। स एव कार्यकारणभावग्रहः स्वकार्यकारणनियामकत्वस्य तद्घटितेति। पूर्वस्यार
घटितस्यतरघटितेस्यः नन्वेकं कर्म प्रत्यन्तरघटितगौरवस्यानिर्धार्यत्वे न भावनैव प्रतिबन्धकास्त्वित्यर्थकौ
ते नास्त्यनादृतिः। हृदयं च तदर्थं हेत्वन्तर्निवेशत्वादिसंकेतानावश्यकतेति। तदृशगौरवसंभावनैव साम्यस्यानुइति। हेतुस्त्
व्यतिरेकगौरवसंभावना संज्ञावादिति भावः। पक्षविज्ञातीयमनुरूपमपि विज्ञातीयमनुस्वसाधनत्वेन। स्वतन्त्रे सुखा
दिप्रयत्नविज्ञातियज्ञादृशानक स्वप्रामाणिकत्वादुत्पत्तिरिति स्वनाभावानन्तं स्वसंभावनेनापि स्वतन्त्रमाह प्रा
यइति। तत्र तन्त्रेति। तत्र हेतुघटादिस्थले घटस्यावधेः प्रतिबन्धादिनाहेतुत्वावच्छिन्नाय नियतपूर्ववर्त्तिता वह्नेः

नजन्यतावच्छेदककपालरूपपरिचयात् सुखेच्छाजन्येच्छाप्रवृत्तिस्वजन्यात्वेऽन्योन्याश्रयात्। नापि सुखसाधने त्वज्ञानाव्यवहितोत्तरवर्त्तिघ
टत्वप्रकारकेच्छाप्रतिसुखेच्छात्वेन सुखेच्छाऽव्यवहितोत्तरवर्त्तिघटत्वप्रकारकेच्छाप्रतिबन्धः सुखसाधने मतादृशाद्विरेन हेतुत्वमिति वाच्यं
दुःखाभावमात्रविषयकेच्छानन्तरं घटः सुखसाधनं दुःखाभावसाधनं चेति ज्ञानाव्यवहितोत्तरवर्त्तिघटेच्छायामव्याप्तेः सुखदुःखा
भावोभयविषयेच्छानन्तरं दुःखाभावमात्रसाधनत्वज्ञानोत्तरवर्त्तिघटत्वप्रकारकेच्छायामिति व्यभिचारात्। किं तु सुखेच्छावि
शिष्टघटत्वावच्छिन्नसुखसाधनताज्ञानाव्यवहितोत्तरवर्त्तिघटत्वप्रकारकेच्छाप्रतिसुखेच्छात्वेन घटः सुखसाधनमिति ज्ञानत्वेन च हे
तुत्वे विशिष्टमेककालावच्छेदेनैकात्मसत्त्वेऽव्यवहितोत्तरत्वं च सैव घटविषयतानिविष्टतत्प्रकारतयेति नानन्तरमः स्वा
नाकोऽ यायिधापमिष्ट साधनत्वमपि प्रकारिभूतमासनेन याच सुसुखसाधनघटो ज्ञापतामिष्यकारकेच्छाप्रतिघटः सु
खसाधनमित्याकारकभ्रमत्वेन हेतुत्वं गृहीत्वा सुखसाधनजन्येच्छात्वावच्छिन्नं प्रति सुखेच्छात्वेन हेतुत्वं ग्राह्यमिति प्राहुः॥
कल्पत्वाविशेषलघुत्वाद्यवच्छिन्नत्वे सत्यादिपक्षेऽपुपसिद्धमावेषसनवद्यमितिरूपया तत्कल्पनं कथमेतत्तादृशयति। नचि
त्यादिनानिपयाहेति। यादृशव्यापकत्वाद्यौपत्व व्याप्यत्वावच्छेदकाकारकज्ञानस्य नियतपूर्ववर्त्तितापाप्तासिद्धेरिति
भावः। धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादिविषयकज्ञानपरामर्शे

श्री

भा० ७८

नयमतेनैव हेतुत्वे सामानाधिकरण्यापाश्रयणेन लाघवं च प्रतियाद्यत्वाज्ञानत्वमिति। तादृशव्याप्तेः पक्षधर्मताशेषधूमत्वप्रकारक
ज्ञानस्य हेतुत्वे तु नयमते समर्थयति चेत्याहिना। तादृशेति। धूमव्यापकेत्यर्थः। अननुगतमयाति। तादृशपरामर्शात् व्यवह्निमान्
रत्वस्य कार्यतावच्छेदकेऽपि निवेशादाहेति भावः। प्रयोजनान्तरमप्याह अयमित्यादिना। व्याप्यव्यापित्वमत्र तादृशधूमत्वरूपव्याप्तिवो
व्याप्यव्यापकत्वादिति सामान्यधर्मस्य निरूपितत्वाच्च मियाइकत्वेन गतेयप्रमाराप्रसाकत्वादिति भावः उपदर्शितव्याप्ता। तादृशधू
मत्वात्मक व्याप्तियर्थः तद्धानत्वे च पक्षधर्मताज्ञानत्वेन अव्यापकत्वादिति। धूमाभावविव्याप्यो धूमवानित्यादिज्ञानिव्यापकत्वादित्यर्थः
ननु तन्मतेऽपि वह्नित्वे धूमव्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारकत्वं धूमत्वावच्छिन्नेपक्षधर्मताज्ञानस्य च तत्कारणतावच्छेदकः सत्त्वं अतो
तादृशविशिष्टधूमत्वात्मकात्तद्व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वमेकवानास्तद्व्याप्तिज्ञानत्वमुन्नयमतेन समर्थयति हिना। अ
खंडव्याप्तेरिति। यद्यपि धूमहेतुकगगनानुमितेस्तादृशतावच्छेदकप्रकारतानिवेशेऽपि धूमहेतुकवह्न्यनुमितेः साध्यवाह्यस्वहेतुव्याप्तिप्रकार
कपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वे वा वाच्ये व्याप्यः गगनवह्न्यनुमितिप्रत्येकेन रूपेण धूमव्यापकताज्ञानस्याकारणत्वात्तेन तु वा राम
न्यथापि यवद्वह्निमविसविवक्षाय वह्निव्यक्तिरूपे गगनमेव विषयो रूपधर्मसमानाधिकरणतानावच्छिन्नयोगितावच्छेदकवह्नि
त्वावच्छिन्नसमानाकारणा धूमवानितिज्ञानमिति तत्रैव द्वित्वस्यैव गगनाधिकरणतायां एव नानाद्वित्वसामानाधि

नाप्यतस्तत्र हेतुत्वादिनाहेतुत्वं तदुद्घातकस्य नागौरवमासामस्थापने अत्र तु न स्वमारणाव्याप्यव्यवच्छेदकताकेसाध्यप
दर्शितप्रकारस्य तावद्व्यसाधारणस्य नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वसत्त्वात्परामर्शत्वेन हेतौ कस्यापि तथाधर्मान्तरकल्प
नागौरवं स्वीक्रियत इति भावः। न हि रहस्य नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकेतरघटितरहस्यगरबमारोत्यादेस्तत्वासिनत्वादित्युक्ते
योनाननुगतत्वादिति भावः। व्यभिचारनिर्णये सत्यपि लाघवमिति वितर्कस्मिन्स्यानिप्रायकेनूलेव्यावच्छेव्यभिचा
रनिर्णयेर्न्त्तादि। अनुमितेयद्देकसाध्यनदिशिवसाध्यानत्तानुमितेरिति। यथा गगने नित्यपरमाणावत्र विसत्वा
त इत्सतेननित्यपरिमाणावत्त्वप्रसाधनीत्यपरिमाणावत्त्विरत्वयवहृव्यत्ववत्त्वनित्यद्रव्यत्वादेत्सत्हेतुत्वानेपहता
वच्छेदकतान्यसामानाधिकरणपन्नानमेव सहचारज्ञानमिति भावः। नियमांशेति। उक्तस्थलेपहतावच्छेदके। वच्छेद
साध्यसिद्धौ सर्वं पक्षपदेष्या नियमग्राहेऽपि प्रकारतयात्तद्दशासं भवादिति भावः पक्षतसूक्ष्मप्रकारत्वाव्यापकत्वाद्घटे
नो नैकप्रकारत्तत्रोपनितनामादेवपरामृशत्विवाहृ इति भावः। मूले निपतत्पत्तव्यापारेत्तितथा वयद्दसाधारणाभित्यादि
व्याप्तेर्व्यापारेऽपि साधारणात्मिभियाव्याप्तिमिति भावः। एकसंवेद्यान्नि। पक्षव्यापकत्वस्मरणानन्तरसामानाधिकरणपस्यस्मरणा
नन्तरमनुनयस्तित्वत्तत्रसामानाधिकरणस्मरणस्य व्यापकत्वस्मरणजन्येयत्तकेन्यव्याप्तिविशिष्टपक्षमितेमानत्वके

३३

भा०

७८

स्यापि न व्यापारत्वमित्यर्थः पंचमपि लैवेजा। व्यापकत्वोपनयस्य व्यापकत्वोल्लिज्ञानत्वावधित्वप्रतिजनकत्वेद्दवपि
त्वसामानाधिकरण्यापस्मृतेर्न द्वारमासंनव इत्याचः तेनु नत्र इयनेपजपत्ता वद्धद्दकत्त वद्धक्तित्वाव द्वित्वेप्रति निपमस्य
त्व मुद्दारत्वमहत्तमत्वेत्यतेत्र्याहा वस्तुतइति। उपनयव्यत्याहेत्याहि उपनयव्यत्र्याद्देः तोघापकत्वज्ञानव्यत्याद्देः त्र्यत्रा
हिपद्देन सामानाधिकरण्यपश्चानव्यकेः संग्रहः। तत्प्रमात्वकित्त द्विधिवद्देपनयस्य प्रमात्वेन्नत्यस्यावेति तथा च उपमि
मानस्य प्रत्यक्षप्रमात्वेन्नात्वाभावात्तथापि व्याप्त्यायोगप्रमा तातरस्य प्रत्यक्षसहकारित्वात्तद्धितिय व्याप्त्यायोगप्रत्य
प्रमायामनोथकत्वकरतत्तकस्य समवहितत्वाहेत्वभावाद्देयत्व व्यभिचार इति मावः। त्र्यत्र यद्दसाचरत्तामित्याहि व्याप्ति
प्रमात्तमरत्वप्रमातोत्वरत्वेन प्रतिमस्त्वोन तु वजात्यस्य प्रामाराकत्वे उकुपत्ताधि। व्यजकानामान त्र्यसुपपद्यमाना
नचधिकाइत्यतत्र्याह मानाभावादुक्तिउपनयजव्यतावद्धद्देकत्वेमचमानमाशकामिराच वेउपनयस्य चेति द्दे घटि
उपनयस्य जनकताधिशेषयाज्ञानत्वेन संनिकर्षे विधया च उनयत्र धिनवेजात्यकार्यतावद्धेद्दकमितिभावः। त्र्यन
तिरावेयत्तेरेवोपनयजन्यतावद्धेद्दकेन वैजात्येनत्र तत्रावेस्यर्थः उपनत्र्येन्यतावद्धेद्दके वैजात्यनमानसत्व व्याप्यं नत्राव्या
हाथत्वाद्दे व्याप्यमित्यात्तहेत्व नाशावात्प्रमेतरेति। वा इत्रप्रमित्तासायेघटइत्याद्यकारिकात्र्यामेतरप्रत्यमित्तावयाद्दे

वात्वेसुरविन्नासे सोहंयोवनेत्तस्व मनु नवामित्याकारिकासादृश्याभावाद्दित्ति। साद्वंद्दश्येवानावच्छेति द्दे हः त्र्या हित्ता सुरमि
चेद्दत्वमित्याहो सोरनाद्दि विषयत्वेन चेतिप्रत्यभिज्ञायां प्रतियोगिसादृश्याभावयोः प्रत्यक्षे त्र्यन्येथाउपनयजन्यतावद्धेदकस्य
वैजात्यस्यस्वाकारेयाहुषत्वाद्दृ संवोध लौकिक प्रत्यक्षे तत्ताद्दशजाते रेभावसमानाधिकरणो। ना द्दशजातिः संयोगेपनि
मालेचाहायत्वाद्देरभावसमानाधिकारणा ति। सवापमितिप्रत्यभिज्ञाहोद्दे त्वाधीचाहुषत्वतत्राध्येचेताद्दशजातिरितिसंके
करार्थः न च संयोगेशेपनितमानमेयासिद्धे सर्वात्रत्वाद्दे लौकिकप्रत्यक्षासामग्रीसंभवाद्दितिवाच्याकामिलिलि तासा द्दिया
तयत्ताद्दोषवशाद्दाउपनिनमात्मकमानुरकामिनिसाहाजकराहोत्र्याप्रत्याघग्रहस्य सर्वानुनवसिद्धत्वाद्दिति। बयुष्यमि
ताद्दिके तानवयनवेतिक सेकरइत्यतत्र्याहशानद्दयेति। स्वयैमात्रमिति। मात्रयदेद्दाप्यर्थेकंपूर्वापूर्वानुभूतसंवेतरेका
वधित्रेड मेहावगाहमानत्वूर्वकालिनत्वेनत्ताकालिनेतेउद्दपस्थपेमवतिशाद्दपप्तत्र स्पद्दि त्यर्थः। नन स्थयैत्ताव
योपस्थमनुमानाद्दिकमेवप्रमाणांनविप्रतिपत्तत्र्याहव्यवस्थापिचेतितिति। नथाच सोपंघटइति प्रत्यभिज्ञानानंत
रंतद्दयंदार्थिप्रयस्पाद्दिकं तानद्दयेनोपपादिपिनमशक्यप्रत्यभिज्ञाया वितिसूधिलंसाधयतितिभावः। नतु चेति। तथा
च प्रत्यभिज्ञानो द्दा प्रमाणां तत्र स्य प्रत्यक्षस्येवसहकारित्वात्तेनमाद्दृशजातिरतोनसंकरइत्यर्थः। ना द्दशवैजात्याव धिनं

३८

भा०

७४

प्रतिबन्धकप्रमायास्तत्र सहकृत्वोपयनयत्वेन प्रबंधकताकिंचाडयनयत्वेनैव प्रबंधकताप्रमित्यत्र स्वामग्रीरूपप्र। तिबन्धकामा
वः सहकारित्वात्तदभावप्रयत्निरासहकृत्वत्वेनेति। अत्रेदं बोध्यं। इतरासहकृतत्वस्यासिद्धिरित्यर्थः। नहेवं हेतुर्घटेति। अय
मपेक्षादिनानवेद्यमिति। एवंकिंचिद्विशेषणावच्छिन्नविशेषणादिघटितत्वे इत्तरेति। किंलिङ्गानविशेषणत्वं तदेत
र्थः। धारावाहिकेनकलिङ्गनविशेषविशेषणतायैवमवत्ता हिज्ञानमिति नतद्बुद्धेः हेतुः। यत्र वप्तादमिकेनानवाडम्य
त्रैमैत्रेव भातिः उहेत्वव्यतानेव यथाभ्यादिव ताष्कवलीवेत्र ऐवगासतोत्रेपरविशेषणतात्वस्यसत्वाद्यहमात्रेति। तस्य संग्र
हस्य नत्रपूर्वं संशयनाशोपि संशयानैवत्वस्यादमाविशिष्टत्वाद्याभिव्याप्त्यन्यत्वहेतुविशेषणत्वात्। नचेतिस्मि। तथाच मूले
नचनत्वेवत्वर्थः॥ एवं इतरविशेषणतात्वेनायत्स्थितेरपिधिष्ठप्रविष्टहेतुत्वेनाबस्य प्रतियोगिनः प्रतियोगिग्राहकसा
मग्रीत्वानायमहूप्रतिबंधः किन्त्वादिस्पन्नप्राहुबलातियत्नेयत्वेवकत्वादृबेति भावः। कश्चित्तु हिस्वस्वरसविरोध
बधरनेरनावावितिसमग्रहालंबनरूपाकामिकिवाधटनतद्भावस्त्तित्रस्वतंत्र तिशेषणाघियोपिहेत्वसंभवाद्याव
द्वयद्भयपत्रिमयेनाभावग्राहकसामग्रीप्रतिवंधकत्वस्यावशाकल्येकितेयाहेतुत्वकल्पनेनेत्यादि। अत्र भूयसा
संनवाहावमयद्यापत्तिमयेनाभावग्राहकसामग्रीप्रवेशकत्वस्यावशाकल्येकितयाहेतत्वकल्पनेनेत्यादि। अत्र

स्वपेक्षाहावस्कृतहृति। नयार्थस्यतत्रविशेषणताविहेतुत्वांमननुपसधर्मैव्याप्यरूपतित्तमानासेनवेपिकत्रनुमानाद्देव
नत्र्यव्याप्रियोचः स्यादेतावतापत्र्यनुमानेप्रमाणांसिद्धमेवातीवस्कृतइति। साधारणधर्मेति। इदंतुप्राचामतेस्वमतेतु। कि
ग्रुपस्थितिमात्रस्यविशेषणताविलेनहेतुत्वेसारुप्यज्ञानश्च संसर्गाग्रहोपदर्शितस्तुचिदादिविधिषयोपपद्यतइति। संश
याहिसाधारणस्तुल्यधसंशयस्योपपत्तित्तज्ञानमयानत्राविशिष्यतहेतुत्वेनज्ञानेसर्वमते उवनकारणमित्याशंकनेनया
यतेसाधारणसामग्रीवनिश्चयात्मकोपतितज्ञानोपपन्नोनतत्रसामग्यन्तरंकल्प्यतइत्याशयः तद्दर्शयतिइयासितिअन्य
थाएककोटिमात्रस्मरणा। एतेनविशिष्यतद्धूमत्वेनज्ञानस्यउपनितज्ञानहेतुत्वउनेन। हेत्वन्तरमाह। धूमत्वेति। तथाव
धूमत्वव्याप्तनुपस्थितिदशायांधूमलिंगिकापानुमितिः सर्वानुभवसिद्धासानस्यादितिभावः। मिश्रोक्तसमाधानेदूषयतिश्र
तोअन्तरएवेति। अत्रएवसंशयादिसाधारणीयत्तिज्ञानसामग्रीनएवनिश्चयात्मकोपतितज्ञानसेभवादेवमानाभावादिति
निश्चयात्मकोपतितज्ञानवनेस्यान्तत्रेणानाहप्राहेतमद्यावाकल्यानादिति भावः। ननुअन्यपव्यतिरेकानुविधानमेवमानमतआ
हवेहत्वेति। इदंतुरमातिपूर्वोपत्तीनेवहेतुत्वमानस्यमर्हातमहत्वावदिहेनापि मानेपितद्विशिष्टस्यवतद्वासतद्व्यत्यो
योगव्यवहेदगामितिपमेव्यभिचारइताभावः। तद्धूमविशिष्टेपितद्वासतइतिनियमेदूषयति। यदि चेतिप्रामाणिकेरतिव्यस

गत्यातादृशानियत्रे माना भावरूर्वेत्तिनाव: तन्नेवंसिजोपचानायत्रिरतेश्चाहृत हिमिश्र न्यत्त्वाचकविरद्वाहृ तिप्रकृतेत्वेता
मा० दृशानिपनस्यसाध्यकस्यसतत्त्वात्प्रमायोगत्तरकस्यनेत्रौरयानप्रहस्याहृत्य धूमवान्पर्वतोवह्निमानित्याकारकत्तानादेवोप
८० पत्तेरितिभाव: सर्वेषांसिद्धयेतिव्याप्तेनुसाध्यहेतेभ्यसेवंविरुद्धयनिरूपकमितिसाध्यप्रत्यक्षोपिनाकथेतत्वस्यहमितिभाव:
ननुसंयोगसामानाधिकरणापत्साधारणेसवंधिरुद्धपनिरूप्यत्वनैकानवद्रव्यत्वस्वेवह्निसंयोगसाध्यहादृद्वसंयोगिसं
योकगत्वरूपसामानाधिकरणापत्साप्यहृदितिवाच्य। व्यमपिसंयोगेनसाध्यतायाव्याप्तेरप्रत्यक्षत्वोपपादनेपिसमवायेनविशे
षणतमसाध्यतायोगतदृप्रत्यक्षत्वस्यानुपपादनमुक्तसर्वसाध्यारपापद्ध गेहृत्वाद्दपिसिद्धेनसाध्येतिमूलमभिप्रेत्याहृसर्वं राम
सिद्धयेति। नचपक्षपमस्येविमूलाभिप्रायताहृतेहृत्वाहरेयाभितत्वकप्रियात्साध्यप्रत्यक्षविनानहानिसाध्यप्रत्यक्षत्वा
कारेसाध्यप्रत्यक्षसामग्र्याविनैतिपिवापिविशेषणताविशेष्यसेवेचसाजितत्वेऽनागतत्वपितेद्वियाकचित्प्रज्ञानस्यप्र
मात्वोहाहत्वोकिकत्वेवेति। कृचिद्विशेषसंज्ञायोगरूपत्वहेतुर्ज्ञाचिनसहृदयरितियचपिसहृचारितधर्महवृत्तेमेवविशेषसाक्षात्वे
नेथापिसत्तनेऽतितिविशेषसाध्यहृतत्वामिप्रायेसाहे। पक्षत्तो। विशेषदर्शनेव्याप्तिप्रकारदर्शनेचेतसाविपरितेतानतिनत्रकेतेने
व्याप्यतावच्छेदकिभूतधूमत्वादिप्रकारकं ता नेयचाप्यसहचरितत्वाज्ञि। धूमवानितित्वानसेनेच्छितावच्छेदकधूमत्वादिप्रकारक॥

ज्ञानात्ववह्रासत्तेइत्यर्थ: ननुविशेषणतास्यज्ञानमभिप्रायपुन: सन्निकर्षकयनप्रतंपनरुत्तानस्येवसन्निकर्षत्वादृतत्त्राहृविशे
षणतास्येति। सामान्यतइति। धूमनिष्ठधूमत्वाश्रयवह्निसंयोगिसंयोगत्वादिनेत्यर्थ: तथैवताहशव्याप्तित्वेनैवसन्निकर्षतावेत्वेन
भारेणलौकिकसन्निकर्षव्यवच्छेद: नचेति। घटहृत्तालमित्तिमानसोपनितभानेव्यभिचारतिवहिरिति। आक्षेपत्तयाग
राहृचाप्येवव्यभिचाराद्दाहृद्रव्यस्येति। घटेनासिसितिचात्रुक्षेपटविषयकेव्यभिचारगायाश्चियतयेति। यवंत्तावद्वामानि
सत्तुमित्तोयवंतेवद्याधाधारत्वसंसर्गविषयानासत्तेनतवह्नौपर्वतार्धयस्यसमानविकिविवेघत्वेमानाभावाद्दत्तआहृतद्धस्य
वेतिद्रव्याधारसस्यत्त्वर्थ: हृडिति। तत्रयुरस्वाशेदृडस्याचेयत्तयामानादिति भाव: ननु अभावप्रतियोगितावच्छेदकमुद्रया
पद्रव्यस्यज्ञानतदृत्वदृत्वस्मिंशाद्व्याप्तस्यतथामानेनसंयोगहेतुत्वंवाव्यभजआहृक्तायमन्यथेति। अन्यथाउक्तकार्यकार्यकारण
भावाभ्युपगमेवह्निमत्वेतित्र्विज्ञानिपामकसंयोगेनपक्षे: साध्यतायांजातद्रावह्न्यधिकरणाधिकरणाश्रितधूमत्वस्यपर्वततिय
मूषमेग्रहेवह्न्यधिकरणत्वस्यापिभाव्यानातहानिचवह्निमात्रेवहु: योगाभावेनुव्यभिचारहृत्तिनाद्य: यद्यपाधारतासंसर्गेणाद्रव्य
प्रकारकतादृशप्रत्यक्षेणसंयोगस्यतस्यतत्वयोगस्यनयात्वमित्युक्तौचनापंदोषप्रसक्तेवद्याधारत्वस्यप्रकारतयेवभानात्तथा
पिवद्याधारत्वससर्गेनिधयेवव्याप्तिप्रकिश्चमित्यमित्रव्यभिचारोहृत: इतउक्तीनात्रात्वाद्युरस्यापिहृडनिरूपितविततविशेष्य

त्वासाहमुख्यविशेष्यइतितज्ज्ञानविशेषणतानिरूपितज्ञानविशेष्यत्वमेवमुख्यविशेष्यत्वंहेतुघटकं बोध्यं। अत्र तदंशे तस्य भावप्र
सा० शेषणत्वमेवहेतुविशेष्यत्वंनतत्रैवसोपमितियत्त्वमितायावत्तोविशेषणत्वेपिताहशविशेषणत्वमिवअयमित्यशेविशे
८ ष्यत्वंवत्रजातेवेतिनाव्याप्तिः। पदिवहेतुघटकीभूतविशेष्यत्वोनासितादोषप्रसक्तिःभावनिरूपितविशेषणत्वंहेतुनिरूपितविशेष्यत्वंचेनेपं
तुमित्यभिचेनहानहानविशेषणत्वानवच्छिन्नेपेतज्ज्ञानविशेषत्वनहेवत्यविशेष्यत्वउक्तत्वलेबाभावनिरूपितविशेषणताव
च्छेदेनवप्रत्यक्षस्पष्टहेतुविशेष्यमेतिव्याप्तिरिसाक्षान्मुख्यत्वानिरूपितप्रकारतायासाक्षाद्व्याप्यत्वाभावेनिर्वाहहेतुरिति।
पूर्वतनुमतेधर्मसमावेशेवत्ताव्याद्युङ्क्तमवविरुद्धमितिनाव्यमासजइति। संसर्गतयेतिशेषणंतद्धेतोरिति। सोयमिति
प्रत्यमितायामनपमितत्वेमुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वेनत्वाववतावप्रकारत्वेनतत्तयापादत्वार्थः। मानावगाहित्विनिर्वि
शेष्यकादिसाधारणातद्वै। किंचप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिसंयोगस्पष्टहेतावहत्वबाधकत्वविरकारणतावेमालावाहित्वार्थः
त्याधिकमप्याहधूमत्वावत्तिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकरूपेणतादृशग्रहे प्रतितथाहेतत्वोक्तोधूमत्वावितिसामान्यलक्ष
णाजन्यधीवारणासेनवतिधूमवानवह्निमानितिग्रहउक्तेः ननुसामान्यलक्षणानेसवदिद्धान्तेजन्यत्वनविशेष
णहेयहेयमत्तेआहतासेसंसर्गस्येतितत्राचेदंदाघातत्वकतत्रासाक्षात्कारगाहित्वमितायामेवव्यभिचारइतिभावः नन्वेतत्का

सा० पंकारतानावच्छत्वान्तित्वमितायांनभावहेतोरेवमासनततुनासंसर्गेइतिकल्प्यतेइत्यतआहप्रकृतेयितिा। निरहंकारतासंयो
गाभावावगाहिपर्वतेवह्नेःसाक्षात्कारासमवेपितादात्म्येनपर्वतेनवह्निमत्प्रकारकांदेवपर्वतोवह्निमानितिधाराप्रवाहनादेवपर्व
तवह्निर्धिप्रत्यासक्तिःसेमवानानुमितिरच्छिकाकल्पतेइतिभावः एतेनवक्ष्यमाणावृत्त्यातत्राकारानुपत्तितेति। एवंच
सत्याहितिनहेयेतभालकहेतुप्रत्यक्षस्यानुपपत्तिनातेनेवचारणातनेप्राचनवह्निमहमेहस्वहेतुर्विनानत्सयोगमितितत्र
र्थंतेत्याशयः तादृशवृत्त्यग्रहस्याशेयामुख्यविशेष्यहेतुग्रहेसःयोगचेत्रपहेतिःच व्यधिकरणस्यापिपहस्यवाहसोपनितभान
विषयत्वबहिःसंयोगेकिंकसेनिकषेअनुपपत्तेरपिहेतुरेववाहसोपनितभानविषयत्वेसेनवादितिभावः। ननुतत्रिकोनि राम ३०
तव्याघनवगाहितादृशवृत्त्यग्रहेतसंयोगोहेतुर्वोव्यइत्यतआहअपहतउत्पाद्यि। ननुतत्रविद्यमानतादृशवृत्त्यग्रहेतस्तो
त्वबाध्यमतेतआहतत्रात्वस्येति। यद्वितत्वमसवेउप्रत्यमितावि षयःस्यामहाननातारावचनितत्वेनप्रत्यमितावारणस्या
नुत्वेनहस्तितिभावः। ननुतेपक्षप्रयोगजननानुपहितताहशवृत्त्यग्रहेतत्वात्वेवाप्यवाप्रमितायासत्त्वपक्षप्रयोगजनबोपहि
तत्वानततनेदेनत्वमित्यतआहतघटेतितिमित्रातरेतिप्रयोगजनकेपक्षसाधनतानाहिविरहप्रयुक्तेस्वेपर्थंत्वनुम
धपक्षप्रयोगजननयोऽपत्वाभावबगाहशवृत्त्यग्रहेतथाहितत्वबाध्यं। तादृशयोग्यत्वाभावज्ञाननिमित्रातरविरहप्र

२

भा०
८२

कारणादित्यत आह तत्केनेति। प्रकृतेपि पर्वते तावद्वह्निमानिति निर्वाहस्योपनितमानेपि तथा च संयोगं विनापि तादृशोपनि
तमानेन किंचिद्बाधकमिति भावः। अत एव तत्रालोकतादृशद्रव्यग्रहे धूमवान्वह्निमानिति सामान्यलक्षणाजन्यग्रहे व्यभि
चारादेव चाक्षुषप्रभावद्भूमिरिति त्वचोपनितमानेन चाक्षुषप्रभालोकसंयोगस्य हेतुत्वान्न द्वित्रिग्राह्यतेति। चक्षुर्ग्राह्यचाक्षुषप्रभायास्त्वचा
यनितमानेन चक्षुःसंयुक्तप्रभासंयोगस्याहेतुत्वात् तेनेतिनिन द्रव्ये त्वाचक्षुषोत्पत्तिर्घटोपनितयावद्विषयमात्रेति। न
यनादित्वेत्यादिनाल्पपरिग्रहः। रजतादेर्विधमानरजतादेः अभावप्रतियोगित्वमुपपद्यतेनेतरस्येनादृशद्रव्यग्रहेऽयु
क्तावप्याहामेदारोपादावितिश्चादिनारजतादिसादृश्यप्रत्यक्षसंग्रहः। एवं तद्द्वित्र्येत्यादिकार्यकारणभावानभ्युपगमेव्यवहितेति
ति। व्यवहितेः चक्षुरसंयुक्तेऽदंडोपत्रान्तस्मिन्नित्यर्थः। तमानसदृतिनिश्चयेदस्मायत्रिरणोनायनेतिप्रदिनायनोद्दंडि
तिनिश्चयोनभवतिद्दातद्दुपयायंकमपिकल्प्यनियमित्याहहेचिदितिः। न इस्मरणात् हितत्वहेतुरदर्शनादित्यादिना। सहच
सहचरितधर्मदर्शनादिति सहचरितधर्मदर्शनात्स्मरणोद्बोधकविधयास्मृति हेतुत्वेस्फुचिद्वृहेउडाभावस्मरणास्थले
चसाधारणातिः। आदिनाविशेषदर्शनयरग्रहः। संशयस्यैवजनादि द्विपयातिदृपनेनिश्चयपदं तिपूर्वपक्षस्थहेत्वेना

कारणादित्यत आह तत्केनेति। प्रकृतेपि पर्वते तावद्वह्निमानिति निर्वाहस्योपनितमानेपि तथा च संयोगं विनापि तादृशोपनितमानेन किंचिद्बाधकमि
ति भावः। अत एवात्रालोकतादृशद्रव्यग्रहे धूमवान्वह्निमानिति सामान्यलक्षणाजन्यग्रहे व्यभिचारादेव चाक्षुषप्रभावद्भूमिरिति त्वचो
पनितमानेन चाक्षुषप्रभालोकसंयोगस्य हेतुत्वान्न द्वित्रिग्राह्यतेति। चक्षुर्ग्राह्यचाक्षुषप्रभायास्त्वचायनितमानेन चक्षुःसंयुक्तप्रभासंयोगस्याहे
तुत्वात् तेनेतिनिन द्रव्ये त्वाचक्षुषोत्पत्तिर्घटोपनितयावद्विषयव्यभिचारादिधर्मान्तेति। नयनादित्वेत्यादिनाल्पपरिग्रहः। रजतादेर्विधमान
रजतादेः अभावप्रतियोगित्वमुपपद्यतेनेतरस्येनादृशद्रव्यग्रहेऽयुक्तावप्याहामेदारोपादावितिश्चादिनारजतादिसादृश्यप्रत्यक्ष
संग्रहः। एवं तद्द्वित्र्येत्यादिकार्यकारणभावानभ्युपगमेव्यवहितेति। व्यवहितेः चक्षुरसंयुक्तेऽदंडोपत्रान्तस्मिन्नित्यर्थः। तत्रमानसदंडि
तिनिश्चयेदस्मायत्रिरणोनायनेति। प्रदिनायनोद्दंडितिनिश्चयोनभवतितद्दातद्दुपयायंकमपिकल्प्यनियमित्याहहेचिदिति। न इस्मरणा
हितत्वहेतुरदर्शनादित्यत्ते। सहचरितधर्मदर्शनात्स्मरणोद्बोधकविधयास्मृतिहेतुत्वेस्फुचिद्वृहेउडाभावस्मरणास्थलेसाधारणोति।
आदिनाविशेषदर्शनयरग्रहः। संशयस्यसहचरितधर्मदर्शनादिति रुपसंशयजनादितिपेक्ष्यतदर्थं ननिश्चयपदं तिपूर्वपक्षस्थहेत्वे
नावितं। तथा च निश्चयपदस्य कार्यतावच्छेदकत्वे संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वनिश्चयः कार्यतानवच्छेदकत्वेत्वायादिकनावदतिभा
वः। सतिचेतिमथ्यासंशयसामग्र्यानावे निश्चयदर्शनेति भावः। निश्चयानभ्युपगमेत्रापि संशयोऽभ्युपेयतस्वइत्याशयेनाह उक्ते

२८

ञ्चेचेत्। यत्नविशेषहेतोर्मनःक्रियाप्रत्यक्षत्वे अन्यथा निरुक्तकार्यकारणभावः संशयइति। संशयस्यापि तद्विषयजन्य
तादृशद्रव्यग्रहत्वात् तादृशसंयोगाभावानुपपत्तिरिति भावः। असौ संशयः मुख्यविशेष्ये आधेयतया तादृशद्रव्यग्रहे तन्मयोगोऽहे
भाव त्वरित्वा द्विव्याभिचारे दृष्टेऽपि तदुद्दिष्टपि द्विरिक्तनिश्चय इति तथा च तद्विद्युपजन्यतादृशनिश्चयत्वसंसर्गेयोग्यजन्य
८३ तावच्छेदकमिति तन्न संशयेऽपीति भावः। संशयत्वमिति तिरस्कारार्थ तथा च निलेतद्घटत्ववत्त्वसंशयमित्रज्ञानत्वस्य निश्चयत्वस्या
पि अर्थवशात् संशयत्वे तथा जन्यतावच्छेदकत्वेनास्य द्रव्यग्रहत्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुत्वे व्यभिचारे एवेति भावः अनुप
त्याहासत्त्वेति। तथा निश्चयत्वं कार्यतावच्छेदकं सम्भवतीति। तथा च प्रत्यक्षे निरुक्तकार्यकारणभावे रेवनकल्पनत इति भाव राम
ननु संयोगाभावहेतुग्रहे संसर्गोत्पत्तेपि द्रव्यस्यानुत्पत्ते निश्चयत्वजन्यतावच्छेदकं कल्प्यत इत्यत आह द्रव्यग्रहे इति। ता
यतादितोदितात्वाच्चयरि ग्रहः तत्र मानसत्वनिश्चयेन दृष्टमपि पर्मसंपत्ताद्दृष्टसंयोगजन्यत्वनियमस्य अक्षत इति। घ
टमहं जानामीत्यादौ व्यभिचारादिति भावः। अत्र कारणमिति। तथा च तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकं कोटिप्रमाविषयतया पि
तादृशवैजात्यमस्तु चेपमिति स्वविषये मानसेति। तथा च मानसत्वव्याप्यमेव तद्वैजात्यम्भासामिति तत्रानादिरिक्तप्रमाणसिद्धिरि
ति भावः। अनुमेयत्वादिति। आत्मा चोत्पत्तिस्तोरपि तुल्यत्वायान्मानसप्रत्यक्षविसंवादत्वमित्याशयकिमेवमिति एवं अन्य

मनमात्रस्यैव प्रत्यक्षत्वे उत्पद्यत इति तत्त्वत्वज्ञिकजातिद्व्यानभ्युपगमादनुभवत्वमेव प्रत्यक्षत्वतत्त्वात् तथा च साध्यविशेष इति भावः
साध्याविशेषपरिहरति सातिजप्रमितेत्यन्तरकल्पना गौरवमेव विपक्षबाधकमात आहानुमिताविति तत्केतिसाक्षात्कारित्वव्यंजके
त्वर्थः परमाणुरूपवानित्युपमितिमानेसाक्षात्कारित्वस्यायद्वारा स्वरूपसंज्ञो किकसंनिकर्षजन्यत्वसाक्षात्कारित्वग्रहे तत्र मि
त्यर्थः। तत्सापि आत्मनः संयोग द्रव्यपलौकिकसंनिकर्ष आत्मन उपमितिमानेक्षनसाक्षात्कारित्वग्रह इति वाच्यम्। आत्मनो नसोपमि
तिमानासंभवात् लौकिकत्वानसामग्र्या सर्वत्र संभवाद्याद्यवोपमितिमाने व्यात्ममनः संयोगस्यासंनिकर्षत्वादुद्धतनपर्मीव
सन्निकर्षत्वात्। ननु आत्मानुमितौ यद्दृनसाक्षात्कारित्वग्रहस्तदात्ममनःसंयोगस्य संनिकर्षमुद्रपाजनकत्वमेव नास्त्यत्र
त्यक्षस्यविषयतासंनिकर्षस्याप्युपमितेरेवरूपासामानाधिकरण्यप्रत्याजनकत्वमेव संनिकर्षजनकत्वात्तद्घपरत्वलक
आत्मानुमितौ लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वे तदुत्पत्तावरसहाहवद्रिमितिअव्याप्ति तेति अनुमितेः साक्षात्कारित्वे तत्तत्र साक्षा
रित्वाभावग्रहस्य प्रमत्वापात इति भावः। अग्रिमेत्यादि उत्तरमिवंहनमिति प्रत्यक्षचंदनेसौरभांशे प्रत्यक्षत्वजनकता याविशिष्टसाक्षा सि
द्धा। तस्य चंदनत्तसाक्षात्कारि मित्यपतन्त्यवसायेन चंदनांशेसाक्षात्कारित्वसिद्धेनास्याव्याप्यप्रतीत्वाभावात् सौरभांशे ज्ञानस्यातस्या

नत्तुमयाघातेऽपि साहाकारित्वं कल्पमोऽग्रात एककालपदप्रयोगात्तिसाहाअकारित्वाभावग्रहो भ्रमः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ तु साध्य
मा० शेसाहाकारित्वस्याग्रहात्तत्र साहाकारित्वनाधग्रहाद्वा व्यक्तिविना प्रमेति भावः अन्यथा त्वपक्षे लेनेत्रमव्यक्तव्यक्तेनेनुपपत्ते
८४ वह्निमानित्यनुमितेः चाहकोपनिनमानत्ववाह्निमजेयवेत्ताद्यशेसासाअकारित्वध्विरस्यघमानसोपनिनमानत्वघाह्निनत्वपि
काव्याहृमूलिमूनत्वानोमिवसाहाकारित्वसंस्पतित्वत्र आह तामान्येतिगहेगिकाश्रितरिगत एवेतिपदवत्तेसामान्यलक्षणाघाषान
लक्षणापाघासनिकर्षेत्वसेनवाहितिद्दत्वघसंनिकर्षोभावत्वेलेनवस्याघनुमितौ प्रत्यक्षाभावसहिताद्वाचित्तेमवल्पपसाध्य
उकारित्वध्विघानेत्तिभावः एतेनेऽकप्रकारेणाव्याप्त्यनन्तर्भूतिरिके प्रमितित्वेनव्याप्त्यनेतेनापि साक्ष्यामित्युपमिनो भिन्नसात्वे
रोमित्यनुव्यवसायप्रलेनानिरिक्तेपमितिसिद्धो नलकरणात्वेनातिरिक्तो शब्दप्रमाणमित्यपास्तं मनसा एव शाब्दकत्वव्यवस्थेऽपि पित्यपगहला राम
हिनासाध्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितिरुपनयस्याभावत्वेसाध्यापनयस्यानेवमपि प्रसिद्धसाध्यकघाहिकानुमितौ को धनसा सा
त्वइत्यत आह एवंचेति एवमप्रसिद्धसाध्यकानुमितेः साहास्याभावेऽप्रसिद्धसंकरेतिसाहाल्ये अनुमितिस्विहाय पक्षप्रहिं प्रपस
अनुमितित्ववसाहाल्वविहायाप्रसिद्धसाध्यकानुमितिनोस्विति प्रसिद्ध वेसाद्यनुमितौ तु ययोरेव समावेशःइति संकरेतिनाव
केचित्तिस्तनेनगेस्यायापत्तिरेयानुमितित्वमेव विवाहास्पदं स्पकारसोदशितः अत एवव्याव्यवस्थापि पित्यनेद्रष्टुं गते हर्षुपगमा

पिद्धघरोत्तरमाह मनेमपाहिनामेहत्वाहिनेतिएधिव्यानलमेहद्दत्वनुमितौत्वमेहत्वसामान्यलक्षणापाउपस्थितेमेहेत्र
सत्वावधित्वप्रतियोगिनासंबंधेनजलाहेरूपनिनमानमित्यर्थः सामान्यलक्षणानभ्युपगमे च अप्रसिद्धाद्यनुमिता
वसाहात्मन्नुपपत्तेरत्वप्रसिद्धाभावसाध्यकपर्पतावाघा धूमप्रलमितिभावः यत्तु वह्निलौकिकप्रत्यक्षणमाध्य
सत्वकेलेवह्निर्नमानेसोपनिनमानमितिसर्वसिद्धत्वेव हि लौकिकप्रत्यक्षसामग्याः प्रतिवध्यता वच्छेदके ताघवाद्दिति
मानसत्वंअनुमितेनानसत्वेऽनुमित्स्यमानसत्वं प्रतिवध्यतावच्छेदकंवाच्यमितिगौरवमित्तितन्ना यत्र विष
यविशेषेलौकिकप्रत्यक्षसामग्यासत्वकालेऽनुमित्सावितानानुमितिस्तत्रतादृशसहसामग्याप्रतिवध्यतावच्छेदकेतादृ
शमानसत्वेनादृशानुमितित्वेचयाघ्याअनुमितेमतिसत्त्वेगताहृश्मानसत्वमेवतादृथेतिगल्पगौरवातानेनुअनुमित्स्यन्यशानुपप
त्तिरेपमानुभाधिव्यत्तिपत आह नविशेष्यति धूमत्वनिरूपर्थः धूमत्वसमानाधिकरणाव्याहिव्याप्तोहेतुतावच्छेदकतया धूमत्व
स्तिक्षयलिंगिदृतोऽयंस्थितिरावशकिास्वरूपतउपस्थितेस्तद्धूमत्वस्यसामानाधिकरण्यप्रतियोगितानुयोगितायावभानासंभवा
नेरोघेस्वरूपतउपस्थितेः भावस्यानानुमगवानुसावचद्दनावाह्नित्वस्यधूमत्वेभानमपि पकिंचिदुपराधूमत्वेनोपस्थितिविनानगनेव
तिातघाचस्वरूपतएवपरूमनप्रकारतादृशोपस्थितिकालेपिअनुमितेरनुत्पत्ताकथात्रेधूमत्वेनिष्ठव्याप्तिपक्षानाः

४०

मा० हेत्वनुमितिरिति भावः मूले पक्षधर्मेत्यादि व्याप्तिविशिष्टज्ञानं च धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं तदनन्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यवगा
८५ ना व्याप्तिविशिष्टधूमेयं पर्वत इति वैशिष्ट्यज्ञानं वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इत्याकारकं पक्षे वेति त्रयमप्यो विशेष्यकत्वं यथा
पक्षधर्मे व्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानं पर्वतवृत्ति धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं अत्र तृतीयकारणस्य परित्यक्तत्वात् पक्षविशिष्टविशेष्यकत्वं
ह्यापनं तदनन्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात्मकपक्षे तृतीयलिंगपरामर्शो वा प्राचीनानां वा भिधानं न तादृशज्ञाने विशेष्यता
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य स्वातन्त्र्येण कारणतामिति धूमत्वस्वेन पर्वतीयधूमस्य प्रत्यक्षे धर्मिके नत्वाव्याप्तित्वेनेति राम
न तोयं धूमो वह्निव्याप्य इति प्रत्यक्षं स्वस्मिन्नियतनीयो वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति प्रत्यक्षं गृहीते मितिरित्याशयविषयत्वं बोध्य
उभयथा व्याप्यविशिष्टप्रकारकत्वेन पक्षविशेष्यकत्वेन वा प्रकृता हेतोः प्रकृते स्वपरामर्शकारणत्वव्यवस्थापनस्य ह्यतः।
वक्रत इति संप्रदायमनुरुध्य स्वमते तन्नयवैयर्थ्यावगाहित्वस्य लघोरनुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वात्वाच्य वह्नि
तोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशपरामर्शो तादृरूप्येण हेतुत्वं इदमनुमतानुरोधात्पक्षविशेष्यकत्वमेव हेतुत्व

अत एव वह्निव्याप्यधूमवानयमित्याकारकः पक्षविशेष्यकपरामर्शोपनयः सर्वसंमत इति ध्येयं केचित्तु निष्प्रपत्रेन हेतुत्वमिति धूमवत्त्वेन पर्वते वह्निमत्त्वम्
तिवत्तत्त्वीयाज्ञायकत्वहेतुतायां नत्ववच्छेदकतायां अवच्छेदकत्वं तु पर्याप्तिविशिष्टरूपमेवेति प्रकृततत्तत्प्रमपि तत्परतयैव व्याचख्युः अन्यतरेति व्याप्यपक्षान्यतरस्य
र्थः स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणं यत्तत्तद्भिन्नत्वरूपं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं गगनाभावस्याप्याप्तातः एवं च मतन्त्रा हत्स्वेति अव्यापिगगनादेरिति येन संबं
धेन गगनादेरवृत्तिता तेन संबंधेनेत्यर्थः धर्ममात्रेति मात्रपदं कृत्स्नार्थकं तादृशेति स्वप्रतियोग्यनधिकरणेत्यर्थः तदधिकरणत्वप्रति
धौ गगनाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्या तदभावस्य गगनाद्यभावस्य तद्वृत्तयेगगनादिवृत्तत्वेन चैवमिति एवं व्यापकतालक्षणे हेतुसामानाधिकरण्यस्यावश्यंनि
वेशः तथा च विनिगमनाविरहाद्व्याप्तिज्ञानं हेतुरिति भावः अत्र तावदिति एवं गगनाद्यभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यासंभवः कालो घटवान्
कालत्वपरिमाणादित्यादौ घटानुयोगिकेनान्यगगनाद्यभावस्यापि स्वप्रतियोगिनिरुक्तप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वव्याप्तिलक्षणे निर्वचनादायातत्वाद्युक्तं व्या
प्तिता वर्तते व गगनादेर्वारणादिति भावः एवं सामानाधिकरण्यघटितहेतुत्वे संशये अनुमितिरेव तत्पर्वतवृत्तिधूमव्यापकोवह्निरिति विशिष्टज्ञाना
ध्यमानवह्निसामानाधिकरण्य इति ज्ञानकासेप्यनुमितिः स्यादित्यत आह तद्बुह इति पक्षधर्मत्वमहद्यर्थः वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति भवदभिम
तपरामर्शकालेपि वह्निसमानाधिकरणत्वाभावासामयत्वेन पर्वत इति धीकालेप्यनुमित्यापत्त्या साध्यानवव्याप्यत्वस्यैव साध्यसमानाधिकर
ण धर्मेव त्वस्यापि पक्षधर्मानमनुमितिविरोधित्वेन कल्प्यमिति भावः तस्यापि हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यप्रतिबन्धकस्यापि तदानीं तेन रूपेणापक्षधर्म
ताज्ञानस्यापि संभवादिति भावः अन्यथा तु साध्यासमानाधिकरणधर्मान्तरवत्ताग्रहस्यानुमितिविरोधित्वानंगीकारे तु एतत्स्वावः हेतौ साध्यासमाना

१

भा:

८९

धिकरणत्वस्य तन्निश्चयकालेनुमितेरिष्टत्वात्तुल्येति यदीतो वह्निव्याप्यवान्सांपामासामयश्चेतियाभासामयारति श्चवह्निरितिज्ञानकालेयदि न
नुमितिस्तदापर्वतवृत्तिधूमव्यापकोवह्निरितिज्ञानात्धूमवान्दवर्तिर्वह्निरितिज्ञानकालेसमवेतेपिनानुमितिःपक्षवृत्तित्वेनपत धर्मस्यज्ञानं साध्येत
त्कालीनतद्धर्मेचदवृत्तित्वस्यनिश्चयेनुमितौविरोधीसनधर्मःसाधनंतत्स्योवास्ति अयमयाधासामयावृत्तिर्वह्निरितिवन्दिरोधितदाधूमवत्व
त्तिर्वह्निरित्यपिज्ञानतंधेतिभावः नचसाध्येतित्वहेतुःसाध्यप्रतियोगिकःस्वसमानाधिकरणापावदभावोपस्यहेतोस्तत्वमित्यर्थःसाध्यप्रतियो
गिकत्वंचसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंस्वसमानाधिकरणाभावश्चसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोवोध्यःत
दर्थमेवात्मंतयदंतेनततादृक्षाभावस्यसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निसामान्याभावस्यचधूमसमानाधिकरणत्वेपिनक्षतिःधूमवाव
ह्निरित्यत्रतातादृशाभावन्नाध्यनिविष्टधूमाभावस्यातादृशत्वान्नातिव्याप्तिः नन्वपावत्वस्यपेक्षाबुद्धिविशेषबुद्धिविषयत्वं तच्चपावत्तासभावान्ना
ननुपस्थितौ अपेक्षाबुद्धिविशेषस्यविशेषरूपेणानुपस्थितौदुर्गमत आह साध्यप्रतियोगिकत्वेतियत्समानाधिकरणात्यंताभावत्वं साध्य
प्रतियोगिकत्वाचच्छेदकंतात्वमित्यर्थः ननुसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंकेवलान्वयिसिद्धमत आह साध्येतिप्रमेयसाध्यके सा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावाप्रसिद्धेरहसंबंधेतितत्तथाचसंयोगेनसमवायेनवाप्रमेयसामान्याभावेसाध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंप्रसिद्धमितिभावः॥ इत्थंचान्योन्यात्यंताभावसाधारणसाध्यप्रतियोगित्वस्यकस्याभावेपिनक्षतिःतादात्म्येनसाध्यताया हम:
अन्योन्याभावानिष्ठसाध्यत्ववसंसर्गाभावनिष्ठस्येवतस्यानिवेशात्गौरवादितिपावत्वाघघटितव्यापकत्वापेक्षयातद्घटितव्यापकत्वापेक्षयातद

घटितत्वेनगौरवात्व्यापकत्वेतिहेतुसमानाधिकरणापावदभावमात्रविषयकबुद्धिविशेषकत्वमस्ययावत्वस्यनिवेशस्वसमानाधिकरणेतिविशेषणा
वैयर्थ्यंतस्यविशेषरूपेणानुपस्थितौ चेदमेवउपेयमहमतःस्वसमानाधिकरणात्यंताभावत्वव्यापकंसाध्यापतियोगित्वंतदर्थोवाच्यःतथाचाति
गौरवमित्यर्थः द्वितीयेदोषमाहप्रमाणाभावेनेतियघपिअवच्छेदकत्वस्यस्वरूपसंबंधरूपत्वेव्यापकत्वापेक्षयागौरवमेवतथाप्यतिगौरवंदर्शयितुमि
दमुक्तं नत्वदुक्तव्यापकतायामपियावत्वाप्रवेशे वह्निसमानाधिकरणाय त्किंचिदभावाप्रतियोगित्वस्यधूमादावपिसत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्या
प्तेरत आह व्यापकतायांचेतियत्किंचिज्जातीयादृशाभावप्रतियोगित्वेनैवसामान्याभावासत्वान्नातिव्याप्तिरितिभावः इदंचव्याप्यवृत्तिसाध्यकाभिप्रा
येणतत्रप्रतियोगिव्यधिकरणापदस्यादानात् अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेतुस्वप्रतियोगिव्यधिकरणात्वस्यापदस्यनिवेशस्वस्वात्यंताभावसामान्याभावा
संभवेनमेरुकूटस्येवानुसरणीयत्वादितिभावः ननुसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यस्वमतेप्रवेशात्तथापिसामान्यमतआहसंबंधादीति धूमसा
न्यावच्छिन्नप्रतियोगिनिष्ठप— सप्रतियोगित्वंतदभावावह्निसमानाधिकरणायावदभावेनतीतेएवेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ननुसंबंधनिष्ठअभाव
निष्ठंचधूमप्रतियोगिकत्वंनैकजातीयंतथाचअभावनिष्ठपसाध्यप्रतियोगित्वंतदभावोतो नायंदोषइत्यत आह आदीतिततथाचधूमवान्वह्ने
रित्यादौसमवायापाघवच्छिन्नधूमाभावनिष्ठएदमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेतदभावस्यवह्निसमानाधिकरणासाध्यतावच्छेदकेसंबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकप्रावदभावेसत्वात्तादृशसाध्यप्रतियोगिकत्वापामान्याभावस्यापिनाव्यइत्यर्थः लघुत्वादितिव्यापकतायांप्रतियोगिव्य
धिकरणात्वस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वादेश्चप्रकारतयाप्रवेशेनगौरवात्साध्यनत्न्यावृत्तित्वेतुतत्प्रवेशाप्रसक्तौलाघवमितिभावः वीप्सासमधि

भाः

व्युहारादीत्यादिनायघोगप्राप्यप्यपरिप्यरद्उद्देश्यतियोपो धूमवान्वह्निमानित्यत्रउद्देश्यस्यधर्मउद्देश्यतावच्छेदकरूपो धूमः विधेयस्तस्मो धर्मो वह्निः अत्रे
ताभावे प्रतियोगिवैयधिकरणप्रवेशादाहान्योन्येति विधेयधर्मेति ह तिवेत्यत्रात्यंताभावस्यान्योन्याभावस्य यथाक्रमं प्रतियोगिताभावान्वयः अत्यंताभा
व प्रतियोगितावच्छेदकत्वं अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा अभाव अयत्पक्षेत्तरपलदरूपवीप्सायाम् अर्थः अत्यंताभावघटितेविधेयवाचकत्व
स्यादिपदेवह्नित्वरूपेणावह्नित्ववतिलक्षणा तादृशाभावेच उद्देश्यधर्मं चताधिकरणात्वेनान्वयः धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्यित्ताभा
वस्यविधेयवाचकपदार्थैकदेशेवह्नित्वादावन्वयः पदार्थैकदेशलिप्याकांक्षावैचित्र्यात् अत्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य विधेयवह्ना
वमात्तयाव धूमवान्वह्निमानित्यत्र धूमवान्धूमवान्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवानितिधूमवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिता
नवच्छेदकवह्निमानितिवान्वयधीः अत्रस्ववह्निमानित्यत्रतत्पदस्यकेवलत्तालयंप्रात्सकत्वमितियेतु विधेयवाचकवह्निपदस्व धूमवन्निष्ठान्योन्या
भावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नौ लक्षणाबीजातत्पंदच्चतात्पर्यग्राहकमिता तु उद्देश्यधर्मवत्तिभासताइत्यन्वयः यद्यदित्तिप्रमेयत्वात्तद्‌तोत्यंताभा
वान्योन्याभावाप्रसिद्धेरितिभावः प्रमेयममिधेयमेवइत्यादावेवकारस्याप्ययोगान्ययोगाव्यवच्छेदयोरप्रसिद्धत्वादुक्तरीत्यैवव्यापकत्वमर्थो बोध्यः
स्तच लक्षणाया शक्यावेन्यदेतत् केवलान्वयिनिसाध्ये योगस्याप्रसिद्धेस्तद्व्यवच्छेदकंप्रतिपादइस्मत्त आहयोगइतिइत्थंचसाध्यनिष्ठायो
योगाव्यवच्छेदः इतिमत्सार्थः ननुयोयोधूमवान्सवह्निमानित्याकारकोदाहरणस्यैववह्निमदन्यावृत्तित्वमर्थोवाच्यइत्यत आहतन्स्यान्वेति अतिस्फु रामः
टत्वमितिवह्निविशेष्यकव्यापकत्वज्ञानेवह्निविशेष्यकाव्यापकत्वज्ञानस्यप्रतिबंधकताया अतिस्फुटत्वादितिभावः साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्याप्रस्वा

भावानवगाहित्तयाव्यापकत्वज्ञानेनप्रतिबंधकत्वमित्यस्वरसोवदंतीत्यनेनसूचितः प्रापिकत्वमेवदर्शयतिकृदिदिस्यादिनानुमाध्येदिपमंनिकर्वयक्षेमा
ध्यप्रत्यक्षस्यावय्यकत्वात्कथमनुमितिरत अहयक्षेतिपदुमयेतिदं उपरूपोभयवैशिष्ट्यज्ञानं अधिकरणाभावोभयवैशिष्ट्यज्ञानंतदुभदेउभावस्यवि
शिष्टबुद्धौ हेतुरितिव्यभिचारः अनुमितौसर्वत्रयस्यव्याप्त्योभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेवजनकमतः पर्वतस्यतत्रविशेषणत्वेनुमितौविशेष्यतयाभानं
नस्यादित्यर्थः तत्रज्ञानेवह्निव्याप्यवत्पर्वतवान्देशइतिज्ञनेदेशविशेषणस्यापिपर्वतस्यानुमितौविशेष्यत्वादाहान्यतरस्येति प्राधान्येनविशेष्यत्वेन
मानाभावादिति उक्तव्यासेरप्रयोजकत्वादितिभावः अत्रांतमितित्संयोगेनयस्यधर्मस्यसमानाधिवह्निमदन्यभिन्नयिस्त्वेनपक्षसंयुक्तसमानाधिकर
णाभावप्रतियोगित्वस्यबद्धेसत्वादित्यर्थः अन्येति प्रसक्तमितियत्किंचित्तादृशाभावप्रतियोगित्वव्यक्तेरभावस्यव्याप्तयद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नतादृशप्रतियो
गिकाभावस्यापिधूमाभावान्वन्हेरित्यादिसाधारणादित्यर्थः अव्यापकमितिमन्नधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेनतदभावज्ञानेववैय
प्रिवपर्वतत्तिज्ञानंतत्रपर्वतहत्तिधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यावंउस्याज्ञानादनुमितिर्नस्यादित्यर्थं मीमांसकेति
अयमाशोकेधर्मोवेत्यादौवह्निव्याप्यवानित्यादिपरामर्शस्थलेचानुमितिभावापत्तिरित्यादिमीमांसकमतदोषस्यसत्त्वापिसत्वादिति ननुस्व
र्गकामोश्वमेधेनयजेतेत्यत्रस्वर्गाव्यवहितपूर्वत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावरूपव्यापकताघटितस्वर्गकारणतामाः कथं
याग बोधः गारम्भानादितोपिस्वर्गोत्पत्तेनव्यभिचारात्तादृशव्यापकतामायागेनाधाते विजातीयस्वर्गाव्यवहितपूर्वत्वसमानाधिकरणाभा
वप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यप्राविजात्यनुपस्थितेदुर्ग्रहत्वादतः कथंतवान्वयबोधइत्यत आहस्वर्गकामइति तत्रयागाधिकरणकालोत्त

३

एतद्वदन्यावृत्तित्वरूपं यागसाध्यत्वं स्वर्गे स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येन भासते तत्र च यजिपदोत्तरयागलाभः अधिकरणकालोत्तरत्ववृत्ति अन्यवृत्तित्वे भानेऽप्यन्वयविधि
मा: प्रत्ययस्य धातिः अन्वयबलादुपयोगाधिकरणकालोत्तरत्ववदन्यावृत्तीष्टकोपाय इति विधिप्रत्ययार्थो नन्वयासिद्धत्वं तु प्रवृत्तितात्पर्यकत्वग्रहादुत्तरकालग्रहणमात्र
वस्तार्थघटकत्वविधिप्रत्ययार्थं तज्ज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति केचित्तु पूर्वोक्तत्वमात्रं विधिप्रत्ययार्थः अनन्यथासिद्धत्वस्य च नियमांशस्योत्तरकालं प्रवृत्तितात्पर्यकत्व
८८ महेशावैजात्यकस्यानपाकरणीयत्वात्स्वरूपसंबन्धरूपसाधनत्वमस्तु तदेव इष्टोपलक्षणकं तस्य च तादृशानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वनियततयोपात्त
कालत्वेऽज्ञात्यकस्य नैयायिकपरिचायकमदत्तविशेषणतापरत्वेऽन्यथासिद्धत्वे हेतुत्वमनुपपन्नं उपलक्षणमपरत्वे परिचायकत्वाभ्युपगमेन तथाचेत्यादिना
लिंगस्य हेतुत्वसाधनमनुपपन्नमत आह परिचेयव्यावर्त्तकत्वमिति अत्र परिचेयपदं विषयतापरं व्यावर्त्तकत्वसिद्धये व्यावर्त्तकत्वमात्रं परिचायकपदा
र्थः व्यावर्त्तकं हि द्विविधं उपलक्षणं विशेषणं च तत्राद्यमपि प्रायेणपरिचेयविषयान्तराभावादिति ग्रन्थं व्याचष्टे तत्त्वेत्यादिना दत्तं च विशेषणात्तराभावात्
उपलक्ष्यतावच्छेदकाभावादितिहृदयार्थः तत्वे परिचेयव्यावर्त्तकत्वं ननूपपादकं दृष्टघटितकतामादेडत्वेनोपलक्षणोपलक्ष्यतावच्छेदकाभावात्तन्नवि
शेषणं अजनकत्वात्तथा लिंगमपि स्यादित्याशंकाऽनिराकरणायाह अवच्छेदकतामात्रेणेति अत्र पदेन निरुक्तोपलक्षणत्वविशेषणत्वव्युदासः यथानुमा
नुमानस्य पर्वतत्वादिजन्यत्वपक्षान्तरं विनिगमनाविरहेणापाद्यदि विशेषणाजन्यत्वसिद्धावुद्दिष्टमपि द्वावपि पक्षतावच्छेदकादीनां तज्ज्ञानकत्वमन
भिमतं अन्यथा हेतोरपि विशेषणतापत्तेरित्यतो पत्तादघटितत्वात्पत्निप्रायेणात्तेयोजयतियावद्विशेषणेति तादृशी विशेष्यविषयायाश्चदीक्षापा राम:
न्नव्याप्तौ यत्तद्घटितव्याप्तौ यक्षधर्मेति तथा च धूमविशेषणमादायहेतुत्वेन धूमविशेषणजन्यत्वसिद्धत्वात्पर्यतरमित्यर्थः धूमविशेषणीकेत्यादि पयपि

धूमसमानकालीनवह्निविषया धूमविशेषणिकेत्येवमत्र पाठः तथापि अर्थक्रमानुरोधेन पाठक्रममुपेक्ष्य व्याख्येति अत एव प्रथमेऽपि तमपि धूमवानि
त्यादिदोषदर्शयति तादृश्यत्यादिना तादृश्यस्य विशेषणत्वमतत्त धूमसमानकालीनत्वेन वह्निविषयकत्वस्य तद्विशेषणजन्यत्वेन तावतैव धूमजन्यत्व
सिद्धौ ज्ञापमानत्वांशस्य प्रमाजनकताहत्तज्ञानस्यापीति विशेषणासमानकालीनत्वाद्यनुपादाने पापद्धर्मविधिघाण्डवुद्धिः मातद्धर्मजन्यत्वपर्यः स्याततथा
च व्यभिचार इत्याह तदा धूमविशिष्टेति धूमकालीनवह्निमानिति धूमसमस्तायहेतुत्वमुपपादयति धूमसमानकालीनत्वं साध्यतावच्छेदकेनिविष्टं धूमध्वं
सादिति धूमध्वंसहेतुकानुमितौ धूमध्वंसस्यैव जनकत्वेन तदानीं धूमस्य तत्राभावेन धूमजन्यत्वाभावस्यापि संभवात्तस्यार्थं ध्वंसपर्यन्तानुधावनं पादयानु
मितौ विशेष्यविषयत्वस्य यथाभूतस्य सत्त्वादेव धीविशेष्ये विशेषणाभावेति विशेष्यविशिष्टमाभावापलंपत्तत्समानकालीनत्वेनेत्यर्थः पर्वतो धूमसमा
लीनवह्निमानित्यनुमितौ विशेषणाभावेन धूमहेतुकत्वेन व्यभिचारः धर्मेत्तरेति अन्तरायदेश्यरूपकथनं यतो विशेष्यविशेषणाभाव यत्र स्यात्स्यहत्
मानाकालीनतया स्वत्विन्नानुमितिविषयतापाः पक्षतावच्छेदकेत्याद्ये चकाराप्यभावात्तदानीमित्यादि धूमकालीनत्वेनसाध्येनमितिविषयता
धूमस्यैव विशेषणतापन्नत्वं दर्शयितुं तदातीमिति तदानीं धूमवान्पर्वतः पक्षः विशेषणे साध्यविशेषणीभूतकालेतथा च पार्ल्किंचिद्धेत्राध्यविशे
णतापन्नसमानकालीनस्येत्यादिविवक्षापापिदोष इति विशेष्यपदं समुख्यविशेष्यत्वार्थकं सार्थकमिति पक्ष्यकएव धर्मो विशेष्यविशेषणा
च विशेषणात्पापि विशेष्यविशेषणतावच्छेदेन कालीनत्वप्रतियोगितयाऽऽनेविवक्षितं तदानीं धूमवानित्यत्र तु विशेष्यविशेषणतावच्छे
देन धूमस्य कालीनत्वप्रतियोगितयानभानं किं तु स्वातंत्र्येणैवेति न व्यभिचारः इत्यर्थः ननु धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतो विशे

४

मा: मतात्वावच्छेदेन धूमस्यवत्वमनुयोगिककालीनत्वप्रतियोगित्वं विषयइत्यत्र किंमानमत आह अनुभवसिद्ध इतितदानीं धूमवानित्यादितो धूमवान्पर्वतोवह्नि
८७ मानित्यनुमितेर्नैवलक्षण्यमस्मर्वानभवसिद्धत्वतस्तस्यच निरुक्तविषयताविशेषातिरिक्तस्यासंभवादितिभावः विशेषणसमकालत्वस्यत्वविशेषणपदस्यपर्वविशे
शेष्यपदस्यसमासेनोदक्षरत्वाद्यारव्यानंततमाह विशेषणामित्यादिना विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नस्यप्रयोजनमाह धूमकालीनेत्यादिनातत्र विधेयस्यवह्नेर्ध
मविशिष्टधूमकालीनत्वेनभानेपि विधेयतावच्छेदकधूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्नस्यनधूमकालीनत्वेनभानंतथात्वेतिधूमकालीनधूमकालीनवह्निमा
नित्यनुमित्याकारःस्यादितिभावः यद्धर्मविशिष्टेत्यस्यफलमाह धूमवानित्यादिना अत्रपर्वतइत्यत्र पक्षनिर्देशः। धूमस्यहेतुत्वेसाध्यसत्वान्नतद्व्यभिचार
इतिआलोकादिमुक्तेन धूमवत्वविशिष्टइति यद्यपधूमकालीनवह्निविशिष्टधूमवदभिन्नपर्वतस्यपक्षतायांधूमविशिष्टधूमकालीनवह्निमत्वंभास
तएवतथापिपक्षतावच्छेदककोटिनिविष्टधूमस्यपक्षतावच्छेदककोटिनिविष्टवह्निनिरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वेनमविषयतइदेश्यविधेयभाव
स्थलेउद्देश्यतावच्छेदककोटिनिविष्टविशेषणानांपरस्परीक्षन्यरस्परनिरूपितमुख्यविशेष्यभावच्छेदकत्वेनविषयत्वानुभवात्तकिंतुतादृशविशिष्टे
द्देश्यतावच्छेदकस्यतादृशविधेयतानिरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वेनैवविषयतेति ध्येयंयद्यपिविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैवविधेयत्वेनविषय
तावच्छेदेनपद्धर्मसमानाकालीनत्वेनभानमितिमुक्तावपि तामांजस्यपद्धर्मविशिष्टइतिव्यर्थंप्रकृतेवह्नेर्विधेयत्वेनपद्देशेविशेषणतातद्देशेधूमसमा
नकालीनत्वस्याविषयत्वात्तथापिप्रकृतेवह्नित्वात्पर्यादिद्धेयतावच्छेदकंतावच्छिन्नस्यपद्धर्मसमीनकालीनत्वंभासतोइत्येववविवक्षितंनतुविधेय राम:
त्वेनविषयतावच्छेदेनेत्यतोनपद्धर्मविशिष्टइत्यस्यवैयर्थ्यमितितादृशविशिष्टेतितादृशंप्रकृतहेतुभूतालोकविशिष्टपद्धिशिष्टपक्षतावच्छेदकत्वात्

मवद्धूमकालीनवह्निमदेतत्पर्वतत्ववत्तत्रेत्यर्थः वह्निमत्त्वमितिमात्रतइत्यन्वयःमतांतरमाहसंबंधमर्यादयेति धूमकालीनवह्निमानित्यादौकालीनत्वस्य
प्रकारतयाभानात्रदोषइतिभावःयत्रकालीनत्वसंबंधेनधूमविशिष्टवह्निरेवसाध्यीकृतस्तत्रव्यभिचारोतोविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नमित्याववश्यकं
एवंधूमवानयंधूमविशिष्टवह्निमान्पर्वतोवह्निमान् आलोकादित्यादौव्यभिचारइत्यतोपद्धर्मविशिष्टइत्यपावश्यकंतथाचैकंमेवंधर्मयोदयेतिविव
क्षितोनइत्यस्वरसोदर्ततीमनेनसूचितः॥ अत्रापिउद्देश्यतावच्छेदककोनिविष्टविशेषणानोपरस्परविशिष्टेपरस्परस्यक्षानांगीकारेव्यभिचारउदक्षर
ताचइत्यस्वरसादाह अथचेति। विशिष्टत्वंविशिष्टतानत्वादिसत्रविशिष्टत्वंव्याप्टत्वंविलक्षणत्वंतच विलक्षणत्वं चाविशेषणत्वविशेष्यत्व
पोर्वैपर्य्यादाह विशेषेति। धूपकालीनेंधनवान्पर्वतोवह्निमान्धूमादित्यादौइंधनकालीनवह्निमान्पर्वतोवह्निमान्धूमादित्यादौचानुमितौ
हेतोरसिद्धिवारणायएकस्मिन्नितिपद्धर्मेतिचतद्धर्मेतद्धर्मसमानकालत्वस्ययोग्रहस्तज्जन्यत्वाभावस्यावश्यंवक्तव्यत्वेपर्थ्यधूमकालीनवह्निमान्
पर्वतोवह्निमान्धूमादित्यादिस्थलीयानुमितौतुप्रकृतहेतोरसिद्धत्वाद्वित्वाद्धेत्वेतरोवधूमसिंगजन्यत्वानुमानेकेचितुसमानकालीनत्वग्रहज
न्यतानवच्छेदकंयत्र धर्मेयद्धर्मसमानकालीनत्वावगाहित्वेयत्रतादृशज्ञानेतत्रतद्धर्मजन्यत्वमित्यर्थः।एवंधविधपावसाध्यांशेसिंगसमा
नकालीनत्वावगाहित्वंनसमानकालीनत्वग्रहजन्यतावच्छेदकमतोधूमकालीनवह्निमान्पर्वतोवह्निमान्धूमादित्यादिस्थलीयानुमितौ
नहेत्वसिद्धिः इत्यंचएकस्मिन्नितिपद्धर्मेतिवनविवक्षितार्थमित्याहुःएवंचेति। धूमकालीनवह्निमान्धूमविशिष्टवह्निमान्वाधूमवत्वं
मादित्याघनमितौतुप्रकारतायास्त्वेधविधपावाधूमकालीनत्वग्रहस्यहेतुत्वान्नव्यभिचारः इदंचावधेयंपक्षत्रयेपिधूमवान्पर्वतोवह्नि

५

भा
८०

मानित्यनुमितौ धूमकालीनत्वं वह्नौ संसर्गविधयैव विषयः तत्र धूमकालीनत्वे धूमस्य वह्नौ न संसर्गः धूमस्य वह्न्यप्रकारत्वात् किंतु वह्निनिष्ठधूमकालीनत्वावच्छि
न्नसंयोगत्वेन वह्नेः पर्वते प्रकारत्वे । पुरे तु धूमस्य संयोगेन यद्देशसमानकालीनत्वं येन च वह्नौ प्रकारत्वं न चैवं धूमवान् पर्वतो धूमीयवह्निमा
नित्यनुमित्याकारः स्यादिति वाच्यं यत्र स्वातंत्र्येण धूमस्य वह्नौ प्रकारत्वं तत्रैव तथाकारस्य संभवात् इह तु पर्वतविशेष्यतावच्छेदेन धूमसमानकालीनत्वसंबंधेन वह्नौ प्रका
रत्वेति धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्येव तदाकारादिति । एवं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य साध्यमानमपि व्याख्यातमिति ध्येयम् । ननु साध्ये पक्षतावच्छेदकसमा
नकालीनत्वावगाह्यनुमितौ निरुक्तहेतुत्वेन पक्षतावच्छेदकाजन्यतया साध्यतावच्छेदकत्रयेऽपि व्यभिचार इत्यत आह पक्षतावच्छेदकेति । अथ प्रागभावाव
च्छिन्नो घटो नाजित्यनुमितौ पक्षतावच्छेदकं प्रागभावकालीनत्वस्वविशेषणताकारात् व्यभिचार इत्यत आह तन्निष्ठीनत्येति तिकालादेरिति ध्वंसप्रा
गभावेन पक्षतावच्छेदकं किंतु गंधप्रागभावकालः तदवच्छिन्नत्वं न तु तत्कालीनत्वं भासते । अवच्छिन्नत्वं तु स्वरूपसंबंधविशेषः ननु तद्वृत्तित्वेन गंध
प्रागभावमात्रापातसमानकालत्वग्रहात् ज्ञेयादिविवक्षायामपि न व्यभिचारः न च यत्र कालिकसंबंधेन घटवति कालेति तत्संबंधेन पटस
ध्यः तत्र घटवान् पटवान् एतत्कालीनत्वावित्यनुमितौ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्य घटसमानकालीनत्वरूपस्य पटे साध्येवगाहना
द्व्यभिचार इति वाच्यं तत्रापि घटसमानकालीनत्वस्य पटे भानानंगीकारात् किंतु घटत्वसानुयोगिकः पटप्रतियोगिकः कालिकः संबंधः पक्षताव
च्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपस्तत्र भासत इति केचित्तु एकस्मिन्नर्थे इति समानकालत्वं च न विवक्षितं तथा च कालिकसंबंधेन पदार्थप्र
कारकज्ञानाजन्यापाद्येतद्धर्मसमानकालत्वबुद्धिः स्यात् तद्धर्मजन्येत्यिभ्याप्तिः तेन घटवान् पटवानित्यनुमितौ न व्यभिचारः कालिकसंबंधेन पक्ष राम:

तावच्छेदकज्ञानं घटप्रकारकज्ञानजन्यतापात्रहेतुत्वात् धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसादित्यादावपि कालिकसंबंधेन धूमप्रकारकधूमकालीनत्वज्ञानजन्य
तापादेरभावेन व्यभिचारात् भावात् धूमकालीनघटवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तु धूमकालीनवह्निमान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादाविव हेतुत्वे तेषां
व धूमजन्यत्वानुमानं प्रागुक्तक्रमेणावाप्रकृतहेतुत्वमुपपादयितुमाह यद्यप्यत्रमवर्थे दंडस्य विशेषणत्वेन विशेष्यस्य स्वाहिदृशपराभावापन्नत्वं ना
स्ति स्वात्मप्रकाशायां विशेषणत्वं च दंडं चैतन्यापि भास्य हुंडावच्छिन्ने पुरुषं बुद्धिस्थीकृत्य सत्ता इतीति शब्दप्रयोगास्तत्र व्यावृत्तिर्वा व्याप्यत्वेन कविशे
षणाविशिष्टविशेषणांतरवैशिष्ट्यं भासते तत्र शाब्दबोधेऽपि हि विशेषणसमानकालीनत्वं विशेषणांतरे संसर्गविधया भासते तथा च दंडविशिष्टपुरुषभा
नवैशिष्ट्यभाने दंडसमानकालीनत्वमनादौ भासत इति तत्र दंडजन्यत्वस्याभावाद्व्यभिचारो शाब्दपदेन वारितः इति भाव इत्यस्येति इयनीतभा
ने दंडस्य विषयत्वादिति भावः यद्यप्युपनीतभाने समानकालीनत्वं न भासते भाने वा तत्तदनुमानबलात् तत्रापि तादृशविषयजन्यत्वमप्युपपमिस्त्या
त्तेतदा शाब्दबोधे तथाव कुंपाक्यते इत्येतत्सूचनाय तु स्वन्यायेत्युक्तं इयमिति तौ तथाभाने महत्त्वेऽपि दन्यत्वमपि देपे स्वतौ तद्धारणा प्रज्ञानपरस्मनुमवव
रमिति नु धूमस्यातीतत्वान्न हेतुत्वमत्यतीतधूमस्य पत्रपरामर्शात्त्रातीतधूमकालीनत्वावगाहि अनुमितौ निरुक्तहेतुत्वेनातीतधूमस्य
व्यवहितपूर्वकालासत्त्वेन निर्व्यापारतया चात्राजनकत्वेन साध्यात्सत्त्वाद्व्यभिचार इत्यत आह एतत्रयेचेति । आचार्यमतेनयवैतस्यर्थः अतीत
त्वादीत्यादिना नयातात्वयपरिग्रहः अतीतत्वादिना हेतुना ध्वंसादेरेवहेतुत्वं तत्र च धूमकालीनत्वं न भासते एवेति हेत्वभावादेव न व्यभिचार
इति भावः अतीतलिंगज्ञानात्तादृशानुमितिसमुपगमे तत्र व्यभिचारोद्धारप्रकारांतरमाह कालेत्रेति । अतीतलिंगकालीनत्वावगाह्यनुमि

भा॰ ९१ तेस्तत्रानुमितावतीतलिंगकालावगाहित्वेन वर्त्तमानकालावगाहित्वाभावान्नहेतुत्वमिति भावः । ननु यत्र वर्त्तमानकालस्यैवातीतलिंगाधिकरणात्तयाभानं तत्रातादृशानुमितौ हेतुस
त्वाद्व्यभिचार इत्यत आह तद्वैशिष्ट्येति वर्त्तमानकालेलिंगवैशिष्ट्यावगाहित्यर्थः । कालेवर्त्तमानत्वं तद्वैशिष्ट्यांशे च प्रमात्वमित्यतो लघुत्वात्वर्त्तमानत्वमेव धर्मविशेषणं यु
क्तमित्याशयेनाह वर्त्तमानत्वेवेति तथा च वर्त्तमानयद्रूपसमानकालतयेत्यादिक्रमेणाव्याख्यासिर्वोध्या । कश्चित्तु दित्यस्य स्वसबीजेव धूमसमानकालीनत्वेन वह्न्यवगाहि
धूमवान्यर्वतो वह्निमानित्याकारानुमितिं प्रतितादृशपरामर्शस्य धूमत्वेन कारणता । अतएवासौ कलिंगकानुमितौ नो कार्यकारणभावस्य व्यभिचारः तत्रालो
कसमानकालीनत्वस्यैवावगाहनेन तादृशकार्यतावच्छेदकाभावात्तथाचातीतधूमसमानकालीनत्वावगाहनेनानुमितित्वीकोऽतत्कार्यकारणभावएव व्यभिचार
न्ततादृशानुमितित्वदनुमतो । अतएवमिम्रमतत्वमात्यन्नस्ति सेसमानकालीनत्वावगाहित्वेतादृशलिंगान्यत्वस्य प्रयोजकत्वं वस्यतीतिके चिद्वितियर्वतो धूम
कालीनवह्निमान् आसौकादिसंसेधूमाजन्यत्वं यत्यभिचारइत्यतो विशेषणपदस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वमाह विशेषणमिति । शत्कतेत्तीतलिंगातानादप्यनु
मितित्तत्र व्यभिचारस्तत्रामप्रत्यर्त्तमानत्वेधर्मविशेषणत्वमित्याशयेनाह तथा चेति धर्मीत्तरेति तद्धर्मनिरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकतया धर्मस्यमानत्वाभाय धर्मो
तरेस्य त्वांतरयदेत्यत्र यामाद्विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनतया धर्मभवगाहते सात्तद्विशेष्यतावच्छेदकजन्येति यत घटित व्याप्तित्वेन वर्त्तमानयस्ततावच्छेदक
मात्रजन्यत थान्यार्थतरेण प्राचयस्तताछेदकस्यापि विशेष्यतावच्छेदकतया तत्समानकालीनत्वावगाहित्वनुमितेः पक्षतावच्छेदकाजन्यत्तया व्यभिचारइत्य
त आह तत्तच्छेति ननु वर्त्तमानयमुख्यविशेष्यतावच्छेदकाविशिष्टधर्मीतद्वैशिष्ट्यावगाहित्वतादृशं ज्ञानं तादृशधर्मजन्यमित्येतावतैवसामंजस्ये समानका रामः
लीनत्वानुसरणाफलं मुख्यविशेष्यत्वानुधावनाञ्च धूमकालीनवह्निमानित्यनुमितौ पर्यशे धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकत्तयावह्नित्वस्याविशिष्टाश्यशेषा

नाद्वह्नित्वाजन्यत्तयानव्यभिचारइत्यात आह समानेति ताद्रूप्यविषयत्वेतादृशसमानकालीनत्वविषयत्वे प्रतिज्ञायनानं प्रतिज्ञायाः प्रतियाघेयद्धि स्वकार
न्यत्वेतस्यैत्यर्थः । अत्र पक्षतावच्छेदकादेरनुमितौ जनकत्वनातदनुमतं अन्यथा अनुमितिविषयवर्त्तमानधर्ममात्रस्यैव तत्स्वप्रयत्तयाजनकत्वे हेतुवि
शेषणावैयर्थ्यादिस्यहरतः केचिदित्यनेन सूचितः परामर्शप्रमाणत्वेनेति । फलजनकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापारं प्रतिजनकत्वमित्यभिप्रायः व्या
पारं प्रति । परामर्शं प्रतिरूपोतरेणा । लिंगत्वादिना फलं प्रति अनुमितिं प्रतितादृश्येणायरामर्शमानत्वेन मतांतरमाह लिंगत्वेनैवेत्यादिक । श्चिदित्यस्य
रस । नाद्वीजं तु लिंगपरामर्शत्वेन परामर्शप्रमाणलिंगत्वेन चेत्यत्र विनिगमनाविरहएव लिंगस्य कारणत्वकल्पने बीजं तत्त्वपरामर्शप्रमाणलिंगत्वेने
वकारणत्वं यादृयतिन लिंगत्वेनेति विशेषणत्वं लिंगविशिष्टपरामर्शस्य कारणत्वमहे लिंगस्य विशेषणत्वमतएव कारणत्वेतस्य लिंगस्य इदंवी
जं विशिष्टस्य लिंगविशिष्टपरामर्शस्य विशेषणतावच्छेदके प्रकृते लिंगत्वेतत्कारणत्वं । धूमव्याप्यत्वादीनां दिनापक्षधर्मत्वपरिग्रहः अतद्प्रसिद्ध
वितिवतिनियामकसंबंधेन साध्यतावगाहनादिसाध्यनिरूपितव्याप्तिगुणपक्षेसंयोगेन हेतुतायां च पक्षधर्मत्वस्याप्रसिद्धा वित्यर्थः । तथा
सतीतिपरामर्शविषयतावच्छेदकमात्रे यद्रूपावच्छिन्नपरामर्शविषयतात्तद्रूपं तत्त्वाधिकरणत्वं अभाववत्त्वं अभावत्वं धूमादिपरामर्शस्य
मान्यस्यैव विषयतावच्छेदकं तद्वच्छिन्नत्वं वक्तमात्रस्यैव पर्लिंगिपदार्थाधिकरणत्वात्भावाभावसाधारणभावत्ववत्त्वादभाववत्वा
च्चेतिद्रव्यं प्रमेयपक्षकसाध्यकादैववक्त्रमात्रस्यैव परामर्शविषयत्वमित्यभिप्रायेणादमितिकश्चिन्त्रा अत्रेयापत्तिं निरस्यतिन चैहमिति स्वं च

भा:
८२

मात्रस्यैव हेतुत्वं न तु तादृशपरामर्शान्वयव्यतिरेकाएवं पूर्वं कारणतावच्छेदकत्वमात्रस्य हेतुताकत्वप्रकाशकमित्यत आह अन्यथेति इत्यादौ यथाश्रुतस्यान्वयप्रवृद्धि
निविष्टस्य तत्तद्व्यक्तीमत्ताभावत्वावच्छिन्नस्य उभाभावस्यैवेति अत्रापि इच्छाधीनानां ज्ञानानामन्वयव्यतिरेकवशात् तद्विषयतावच्छेदकीभूताभावत्वाव
वच्छिन्नस्य उभागतस्यैव हेतुतायामाक्षिप्तार्थः ननु चिकीर्षामनाविरहरूपकारणतामादाय कारणत्वादिकापत्तिरेवात आह स्वत्वेति व्याप्तिमत्त्वधर्मत्वेनेति व
ह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्येवमाकारकेणानविषयत्वेनेत्यर्थः नाहशज्ञानत्वेनैव वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारकज्ञानत्वेनैव वनुवह्नि
व्याप्यधूमवान् पर्वत इत्याकारकज्ञाने प्रमेयवान् पर्वत इत्याज्ञानव्यावर्त्तविषयताविशेषोऽनुभवसिद्धः स्वव्यतिरिक्तो न तिरिक्तो वा त्यन्यादेतत्तथा
चैतावता विषयताविशेषसंबंधेन ज्ञानविशिष्टविषयस्य हेतुत्वे कातिप्रसंगो येन चिकीर्षामनाविरहो न स्यादत आह किं चेति नादृशज्ञा
नेति परामर्शात्मकज्ञानेनेत्यर्थः ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणत्वं कार्यैकाधानतंत्रं परामर्शाभाववदशायां वनपरामर्शविशिष्टत्व
मतोऽनानुमित्यापत्तिरित्यत आह कारणतेति अवच्छेदकदाचिदाकोणतद्विशिष्टेति कारणतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः गोत्वादिति वि
शिष्टत्वस्य विशेषणविशेष्यभावसंबंधसत्त्वार्थत्वात् गुरुत्वादित्यर्थः इतोपि चेति अपि समस्तेपि यदाकदाचित्परामर्शाभावविशिष्टदृष्टेहापत्तेरपि
त्यर्थः अपिशब्दात्तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामपीति सूचितं ननु अन्यत्र कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणत्वादेव कार्योत्पादसंभवान्न राम:
विशिष्टत्वं कार्योपधानेतंत्रमुच्यते अत्र तु परामर्शाभावकालेऽनुमित्यनुत्पादात् परामर्शविशिष्टत्वमेवानुमित्यात्मककार्योपधानेतंत्रं वाच्यमत आ

ह परामर्शादिविशिष्टेति अत्रानुमितौ परामर्शविशिष्टत्वार्थं तद्घटकपरामर्शस्य लाघवाद्विशिष्टत्वे विशेषणतामात्रस्यावश्यकत्वाच्च तत्त्वाद्धेतुत्वं तत्रा
परामर्शहेतुत्वे नातिप्रसंगशंकापीति विषयस्यतानीमसत्त्वेपि तद्विषयकपरामर्शादनुमित्युत्पादस्य सर्वसिद्धत्वादिति भावः अथैवमिति संयुक्तेन्द्रिय
हेतुत्वे यदाकदाचिदिन्द्रियसंयुक्तेन्द्रियादपि कार्योत्पत्त्यात्संयोगविशिष्टेन्द्रियस्य हेतुत्वे वक्तव्ये लाघवादेव अपलाघवविषयेन्द्रियसंयोगस्यैव हेतुत्वापि
त्यर्थः तथा च चिकीर्षामनाविरहेणाइन्द्रियस्य कारणत्वमिति सिद्धं तो भाव इत्यतेति भावः तस्मिन्नाशकाले चक्षुरादीन्द्रियनाशकाले चक्षुःसंयोगसत्त्वे
पि चाक्षुषज्ञानानुत्पादात् तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुरादीनां कारणत्वमिति भावः ननु व्याप्तिज्ञानस्य करणस्य नाशेऽपि परामर्शसत्त्वेऽनुमितिवत्
चक्षुर्नाशकालेऽपि चक्षुःसंयोगसत्त्वे चाक्षुषोत्पत्तिरिष्टैवेति न तत्रान्वयव्यतिरेकसंभव इत्यत आह इत्याद्येति तथा च चक्षुष्ट्वेन चक्षुषत्वा
वच्छिन्नं प्रति कारणतायां चक्षुःसंयोगो व्यापार इति चक्षुषो नष्टस्यापि हेतुत्वमिति भावः इदं चात्रावधेयं चक्षुरादेश्चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति एव
हेतुता सा च चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तु चक्षुःसंयोगादिनैव हेतुता न तु चक्षुष्ट्वेनापि गौरवात् एवं तु रूपादिचाक्षुषं प्रत्यपि चक्षुःसंयुक्तसं
मवायत्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वमित्याद्यन्यत्र विस्तरः अनुमितिमात्रेत्यादिति तत्रान्वयव्यतिरेकैर्लौकिकप्रत्यक्षात्मकपरामर्शजन्या
नुमितौ तत्परामर्शद्वारा लिंगस्यान्वयव्यतिरेकसत्त्वेपि अनुमित्याद्यात्मकपरामर्शजन्यानुमितौ तदसंभवादिति भावः तदेवाह न वातीन्द्रि
यस्यापीति तस्य लिंगस्य ननु विशिष्टकारणताग्राहकप्रमाणेन विशेषणस्य लिंगस्य फलं प्रति कारणत्वग्रहे तत्र तु परामर्शस्य व्यापारत्वं परा
मर्शे प्रत्यपितस्य हेतुत्वं कस्मात् इत्यतीन्द्रियस्यापि परामर्शव्यापारइत्यत आह अपिवेति तत्सुरभीयेति अत्र सुरभिमति हेतुता तत्सुरभीयत्वं न

भा: ९३

द्याप्यवच्छेदकं एकार्थसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वात् कारणतावच्छेदके न समं कार्यस्य प्रत्यासत्तिर्नियमतो व्याप्तिपक्षधर्मत्वादेः परामर्शेनिष्टकारणता
वच्छेदकस्यानुमित्यासहकार्यत्वं समव्याप्यभावादित्याशयः इच्छेति इच्छायां ज्ञानस्य कृत्तौ चेच्छायाः तुल्ये धर्मस्येत्येवं च धर्मस्य स्वरूपेणानिष्ट्यस्यविषयत्वज्ञा
नविषयताज्ञानस्य स्वरूपेणान्वयो धेयत्वं स्वज्ञानस्य हेतुत्वेप्यत्वामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिनेतुत्पत्तुरुपीयत्वमवच्छेदकं तथेत्यर्थः अनुमिता विति अत्रापरा
यत्रानुमितिः तदा तत्पर्वतस्य तदापरामर्शेऽस्येदंरूपव्यापकत्वेन कारणतायां निविष्टा तत्र च कारणतायाः कार्यतायाश्च घटकः समवायएव कारणताघट
कसंबंधेन च कारणत्वं यत्र कार्यताघटकसंबंधेन कार्यमुत्पद्यत इति न चैत्रीयपरामर्शेन मैत्रीयानुमितिः एतेनानुमितिसामानाधिकरण्य
स्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयपरामर्शादपि मैत्रस्यानुमितिप्रसंगः तत्परामर्शस्यानुमितिसमानाधिकरणत्वात् तदनुमितिसामानाधिकरण्यस्य तत्र सत्त्वे प्र
त्यासत्तिभेदेन व्यापकताभेदादनंतकार्यकारणभावप्रसंगस्तत्त्वस्यैकत्वेन नियम्यत्वात्। एकेति तिभाविषपक्षेकमर्वतीवह्निमानघटभिन्नत्वे सति
रभिन्नवह्निजन्मभिन्नत्वादित्यादौ एकान्योन्याभावविशिष्टोऽपरान्योन्याभावो हेतुः अत्र विशेष्यघटे सत्तमात्रं च घटभिन्नवह्निमत्संबं
दादौ व्यभिचारीति विशिष्टरूपातं एवमन्यत्रापि साध्यव्याप्तिं द्विधा कृत्वा हि ध्वर्धम्येनैकभेदविशिष्टापरसाध्यत्वं भेदोऽवर्तमानो ज्ञेय इति
ध्यवह्निभेदस्यापि तदाध्यात्मकत्वात् तस्य वर्त्तमानत्वं सर्वत्र न संभवतीति तन्नोक्तं। ननु धूमप्रागभावादेर्वर्तमानस्य लिंगत्वे वर्त्तमानवस्त्वनु राम:
मानापत्तिबाधकेनेत्यादाहत्तत्वात् धूमप्रागभावादिलिंगमिति शंकैव नावतरतीत्यत आह तत्पएव चेति प्रागभावस्य ध्वंसस्य चेत्यर्थः विरोधि
कालेति पदमत्र धूमप्रागभावत्वादनुत्तरकालेऽतत्र वह्निप्रदेशपत्र धूमध्वंसत्ता सर्वकालेतत्र वह्निरीति क्रमेणाष्टाध्येसामानाधिकरण्यग्रहादि

सर्थः तत्कालीनेति धूमप्रागभावादिकालीनेत्यर्थः अभ्युपगमवादत्वं दिवृणोति नियतेति। अव्यभिचरितत्वं नियतत्वं सामानाधिकरण्यं च प्रागभावाद
वच्छिन्नत्वमिति भावः नावच्छेदकमिति व्याप्तिरनुपपद्यते किंचात इति। धूमप्रागभावत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेऽपि तत्र व्याप्तित्वेन व्याप्तिप्रकारक प
क्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतोः सत्वादित्यर्थः। धूमप्रागभावत्वादेरवच्छेदकत्वं साधयति न चैतदिति एतत् धूमप्रागभावादेरवच्छेदकत्वं व्याप्तेर्विपत
सामानाधिकरण्यस्य तत्रैव धूमप्रागभावत्वस्यैवावत्थापत्वात् अवच्छेदकत्वात् अन्यथा। व्याप्त्यवच्छेदकत्वानियमे प्रतियोगित्वत्वादीति व
क्तः प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो द्रष्टव्यः स च विशेषणमिति। यद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकं तादृशप्रतियो
गितावच्छेदकं स धर्म इत्यर्थः गौरवादिति धूमप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वस्य धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव
रूपलघुधर्मसमनियतत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादित्यर्थः। एवं चेति तथा चापि चेत्यादिग्रंथः समीचीन एवेति भावः तत्वं धूमप्रागभा
वत्वं अत एव गौरवादेव तत्र हीति गोः साक्षावत्यात् ज्जसत्तेहात द्रव्यगुणादित्यादावित्यर्थः साक्षादिवन्निष्ठाभावप्रतिभावः प्रतियोगिताव
रूपलघुधर्मसमनियततयागौरवे इमानवच्छेदकत्वादित्यर्थः। एवं साक्षात्वान्तोत्वादिसत्रापि तथेत्याह प्रत्युक्तं चेति गोत्वनिष्ठाभावप्रतियोगि
ताभावप्रतियोगितात्वापेक्षया गोनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितात्वस्य लघुत्वादित्यर्थः तत्त्वाश्रयमत्तेनीलधूमत्वस्यावच्छेदकतापाइहत्वा
दिति भावः अतिरिक्तत्वादिति तथा च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वस्यातिरिक्तत्वे तितापानील धूमसमानाधिकरणाभाव
प्रतियोगितात्वसमनियतस्य लघुरूपस्याभावेन तदेव प्रतियोगितावच्छेदकमिति भावः। प्रमेयधूमत्वादिनेति। प्रमेयधूमवान्वह्निरित्या

९

भा:
९४

वेद्यप्रमेयधूमत्वस्य गौरवेण प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसंबंधेन निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छे
दकं स धर्मः पारिभाषिकावच्छेदकपदेन प्रमेयधूमत्वं पारिभाषिकावच्छेदकं तत्पायधर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वसाध्यनि
ष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमपि किंचिदभाववदवृत्तिः स धर्मः पारिभाषिकव्याप्यतावच्छेदकः । इदं च संक्षेपात् हि समवायेन वह्निसमानाधिकरणाभावप्र
तियोगितात्वं जलत्वनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यदुक्तं लक्षणभावप्रतियोगितात्वं तदभाववदवृत्तित्वे वेति अवति स्नेहत्वं व्याप्यतावच्छेदकमि
ति गौरवज्ञानदशायामपि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिवलात्तगुरुरूपि धर्मोनवच्छेदकः प्रतियोगितायामितिमतेनेदमिति तु बहवः तद्युदासः धूम
प्रागभावत्वादे व्याप्यतावच्छेदकत्वव्युदासः ननु पक्षसामान्ये पक्षसामान्यमितित्यायात्प्रमाया परामर्शस्यैव प्रमानुमितिहेतुतायाः पूर्वं व्यवस्थापित
त्वात्तत्सिद्धस्य हेतुतायाः सामान्यतो बृहत्त्वेन दूषितत्वात्कथं पुनस्तदापत्ते तस्याशंकाबीजमाह तत्रैव कुत्रसामान्ये तेन गौरवमिति प्रकृते तत्वा
गात्वायेश्च यायपरामर्शे गौरवमिति भावः अन्यथा गौरवसत्त्वेपि विशेषरूपेण हेतुत्वनियमे विशेषकारणेति विशेषकार्यप्रतिकूलसामान्य
कारणकाल्पनाद्येन विशेषकारणनामवच्छेदकत्वं संभवादिति भावः सामानाधिकरण्येति । पदायत्र धूमः तदा तत्र वह्निरिति व्याप्तेका राम:
लावच्छिन्नदैशिकसंबंधघटकव्याप्यता व्यापकतयो धेयकः पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितौ धूमकालावच्छिन्नसंयोगसंबंधेन वह्निः पर्वतो प्रका
रकत्वमिति मते मतांतरमत्रपदायत्रेत्यादिना यत्र धूमस्तत्र वह्निर्यदा धूमस्तदा वह्निरित्येवंरूपव्याप्तिदृग्ज्ञानादेतत्कालपर्वतयोः समस्त
त्वं न रूपावस्तानुमितिरित्यर्थः नन्वतव्यापिकाले एकोवह्निः पर्वतेऽन्यो वह्निः सिध्यतु तत्प्राप्त्यतत्कालीनवह्निः पर्वते न सिद्ध्य एव तत्राह अ

सतिवा चकेलाघवादिति वदंतीत्यस्य रहस्योद्भावनं तद्वीजं तु कालीवह्निमान् पर्वतो वह्निमानिति समवहालंबनानुमितौ कालदेशयोरेकवह्निसिद्धा
वपि तत्कालावच्छेदेन पर्वते वह्नेरसिद्धौ तत्कालीनवह्निर्नः पर्वते प्रवृत्तिप्रसंग इति पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानतत्कालीन
न वह्निसिद्धिरत । सामानाधिकरण्यपदमवच्छिन्नपरतया व्याचष्टे पक्षतावच्छेदकव्याचष्टे पक्षतावच्छेदकेत्यादिना कालादीति निर्बाधच्छिन्नः पर्वतो
वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुमितौ भानकुत्सितमिति बोधनायाह आदीति । तदसंभवः कारणीभूतव्याप्तिज्ञानासंभवः ननु संस्कारस्या
नुमितिरूपफलाजनकस्य कथं व्यापाररूपपरामर्शप्रतिजनकत्वमत आह फलेति येन रूपेण व्यापारं प्रति करणस्य जनकता तेन रूपेण फलं प्रतिजनक
त्वमेव करणता व्यापारनिष्ठं च करणजन्यतावच्छेदकं यद्रूपं तेन रूपेण फलं प्रतिजनकत्वमेव व्यापारोत्पाशयेन शंकते तेन चेत्यादि विशिष्टपरामर्श
त्वेन स्मरणात्मकपरामर्शरूपव्यापाराजनकतावच्छेदकेनन करणत्वं नानुमितिकरणत्वं व्याप्तिज्ञानत्वेन अनुमितिकरणतावच्छेदकत्वेनाभिम
तेन तद्विशिष्टस्यतीति व्याप्तिविशिष्टस्येत्यर्थः विशिष्टस्य तित्वेन कारणीभूतपरामर्शकार्यतावच्छेदकेन इत्त व्याप्तावप्रयोजकत्वमभिप्रेत्याह
व्याप्तीति व्याप्तिविषयकज्ञानत्वं व्याप्तिविषयकनिश्चयत्वं विवक्षितं । व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मता निश्चयत्वव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञा
तित्वाप्यामित्यर्थः अप्रयोजकत्वमुक्तं तिनहीति व्यभिचारमप्याह इंद्रियेति इंद्रियस्य दत्वलेन कारणत्वं संयोगस्य च संयोगत्वेन कार्यत्वं ज
न्यप्रत्यक्षे चाक्षुषत्वादिकं वा प्रति इंद्रियत्वादिना चक्षुष्ट्वादिना वा कारणता संयोगस्य च इंद्रियसंनिकर्षत्वादिना च क्षुःसंयोगत्वादिना वा
हेतुता एवं पदज्ञानस्य शाब्दप्रति यदज्ञानत्वेन पदार्थोपस्थितिं प्रति च एकसंबंधिधीत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन वा हेतुता पदार्थोपस्थितेः पदज्ञानज

भा: न्यताप्रसंबंधिस्त्वतिलेनातद्यक्तित्वेनवाशब्दप्रतिहितुताचपदद्वन्यपदार्थोपस्थितिलेनवेतिनैकस्येराफलव्यापारेप्रतिकरणस्यानवाकरणाव्यताविच्छेदकरू
९५ पेराफलंप्रतिव्यापारस्यहेतुतेत्यर्थः नन्वेवंविशिष्टधीत्वेनविशेषणाधीव्यापारस्यउत्तरविशिष्टज्ञानस्यविशेषणाधीत्वेनस्वोत्तरविशिष्टधीजनकस्यस्वपूर्वविशे
षणाधीव्यापारतायतिदिस्राप्राय निषेधतिनचैवमितिएवंउक्तनियमानंगीकारेधाराचद्देनेति प्रामानिकचक्षानस्यद्वितीयक्षणीयज्ञानंप्रतिविशेषणाधीत्वेनहेतुताप
वद्वितीयक्षणापितत्पंप्रतीतितृतीयप्रतिप्रथमंकारणत्वउक्तनियमंगीकारेतुद्वितीयनिष्ठतृतीयकारणतावच्छेदकविशेषणाधीत्वेनप्रथमजन्यत्वमितिनकरणते
तिभावः यद्धर्मावच्छिन्नंयस्ययद्धर्मावच्छिन्नस्यफलजनकत्वंयद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वं ततफलेविशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नस्यविशिष्टज्ञानेजननीयेनविशिष्टज्ञानंव्या
पारः स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तिविशिष्टज्ञानिव्यभिचारइतिभावः यानियमेपीतिपिनरूपणाहारद्वारिणाः फलजनकसंतेनरूपेणतयोरन्योन्यकार्यकारणभावश्चेति
नियमेपीत्यर्थः विशेषणाधीत्वेनहेतुतायांलेस्क्तारस्यनव्यापारत्वं विशिष्टप्रमाक्षेव्यभिचारादत आह हस्तस्कारेणेति नन्वेवंव्याप्तिज्ञानत्वेनकरणताभ्यमाद्युत्तरेया
यतिमाहव्याप्तिविषयत्वेनैवेतिज्ञन्यत्वेतिव्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वस्यनियवत्तित्वेनकार्यतानवच्छेदकत्वादितिभावः हेशयस्याधारणेनेतिअनुमितिजन
कतावच्छेदकनिश्चयत्ववैलक्षणस्यसूचनायव्याप्तिविशिष्टेतिवक्ष्यमाणविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्ववैलक्षणकल्पनापातज्ञन्यत्वात् व्याप्तिविषयकजन्य
त्वातनित्यसाधारणेनेति ईश्वरीयपरामर्शस्यस्वरूपयोग्यत्वेपिनक्षतिः नित्यस्यापिव्यापरंनगीकारादितिभावः प्रथमेपरामर्शपूर्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगा
हिपरामर्शत्वेव्यजनकतायामत्वलवरत्वसिद्धत्वात्पदिवेसुक्तंनियतेति व्याप्तिघटकपक्षलिंगदिस्यार्थस्यहेतुतावच्छेदकस्याभ्मावस्यवाज्ञानेकारणमित्यर्थः राम:
मिश्रमतमाहापत्वितितदद्विधेषणाज्ञानानां व्याप्तिघटकज्ञस्यदार्थक्षानानां अन्येअनुमितेरन्यंयपरामर्शत्वपात्वमहेराअनुमितिंप्रतिपूर्ववर्तितप

हेराअन्यथासिद्धत्वात् अनुमितिप्रत्यन्यथासिद्धत्वात् तत्र अन्यथासिद्धौ फलेति परामर्शस्यफलानुगुणतयानतज्ञानकत्वेनान्यथासिद्धिरितिभावः एवंपरा
ननुतावित्स्यानुक्तौनस्यादितितथाचागौरवंप्रामाणिकमितिभावः दंडत्वेनप्रकृष्टमरत्वाअयोजूतस्यापवित्वेगादूव्यत्वेनडज्ञतस्पर्शवत्वस्यनिवेशात्र
वस्तुएवावतिप्रसंगाः तथासातघटजनकत्वात्ननुताहृशदंडस्त्वेकयथायानुत्पादइत्यत आहद्व विलिति मणिरूपेतितथाचततघन्त्वत्वमित्रप्रतिततदृंडसे
योगादीनांविशिष्यहेतुतायाउभयमतेप्यवश्यंवाच्यत्वादितिभावः ननुअन्यनिजनकत्वेनहेतुत्वेप्यतिः स्वातंत्र्येणहेतुत्वंनवाव्यमितिलाघवमत आहस्तु
इति अनेनकारणतावच्छेदकसंप्रदर्शितंमहाचक्रेत्यादिनान्यत्वपनुपधायकत्वंचदर्शितंतत्प्रयोजकतामाः अन्यनिरूपद्वारविरहप्रयोजकतायाः अ
नविशिष्टत्वेनउपधायकतासंवंधेनान्यनिविशिष्टत्वेनत्वचक्रादीनामपिअन्यनिविशिष्टत्वेनहेतुत्वसंभवादितिभावः पृथगितिचक्रत्वादिनाइत्य
र्थः ननुवक्रत्वादिनापितत्पाहेतुत्वमध्यक्षसिद्धं मत आहनस्याचेति निष्कंपेतिसकंपप्रवृत्तेः कारणतासंदेहेपिसंभवादितिभावः प्रथमेअन्यमिप
र्वअन्यमेवेति कारणतावच्छेदकस्यानिर्णायेरस्यसाधनत्वस्यानिर्णायाद्वित्यर्थः ननुनिरुक्तदंडत्वेनसाबैस्यैरकिरणाराबव्याप्तिप्रसंगः अन्यनिविरहेणातिं
प्रसंगवारणेतुरूपत्वेनजन्यजन्यत्वेनचान्तथात्वंस्यादत आह अस्तुवेति अवयवसंयोगाविशेषेति कठिणसंयोगविशेषवत्त्वमवेतत्वेसतिप्रकृष्टम
हत्वविशेषवमिकं कारणतावच्छेदकतेनपार्थिवत्वमरणेना तिप्रसंगः यत्रचक्रेक्षुद्रेकदंडसंयोगोननअन्यमेकत्वतिसाधाविधत्रिचतुरादिदंडसंयो
नैवचतद्वुसतिस्तत्रत्रिचतुरादितत्संयोगानां विशिष्टत्वेसतिलंयत्रचतादृशानेकदंडसंवलितैकदंडसंयोगाद्धटमुत्पत्तिस्तत्रतादृशानेकदंडस्यमुत्पे
तएकदंडकारणता एवंयत्रचेगानतरविजातीयवायुसंयोगोत्तथाविधजलसंयोगाद्वाचक्रेअन्यमेकत्वतिस्तत्रापितादृशविजातीयवायुसंयोगवि

मा:
९८

॥

धूमवत्त्वादिहेतुतावच्छेदकं· एवं धूमादिनिष्ठघटादिजन्यतावच्छेदकं चेत्तादृव्यवहितोत्तरत्वादिनैव परामर्शानामिवानुमितावपि तत्त्वमवच्छेदकं तथा घटजन
कतावच्छेदकं प्रथमेतिभ्रमिजनकत्वप्रहेतुज्ञानकतावच्छेदकसंयोगविशेषादिग्रहस्य आवश्यकत्वनियमादिति भावः। अन्यथा भ्रमिजनकत्वेन हेतुताया
मुक्तान्यथासिद्ध्यभावे घटजनकत्वेनैव सिद्धेः पाचचिन्निगमनाविरहात् घटहेतुत्वे। न्योन्याश्रयप्रसंगइति भावः। अतएव भ्रमिजनकस्यप्रयोजकत्वादे
व। सोऽव्यर्थोऽति तेजस्त्वपृथिवीत्वादिवाक्संक्रमैः दण्डत्वस्वतन्त्रत्वाभावादिति भावः। यत्तु एकत्वेत्रैव केचिज्जातिमीमांसातत्त्वे एकत्वावत्त्वेनैव घटजनक
त्वमिति उन्न अनेकदण्डाधीनभ्रमिस्थले प्रत्येकदण्डस्थापिताद्घटोकत्वत्वात् प्रत्येकं दण्डत्वेपि भ्रमिघटस्य वोत्पादप्रसंगः। तत्तद्भ्रमिप्रतितत्तद्दं
प्रति च तत्तद्दण्डसंयोगानां विशिष्यहेतुत्वोपगमेतु किमादरावे जात्येनेति। एवं तत्तद्दण्डसंयोगोपि वैजात्यं तु दुर्वचं अनेकदण्डसंयोगसाध्यभ्रम्यादि
त्ये प्रत्येकसंयोगस्येभ्रम्यादेरसत्तिप्रसंगादितीन तु घटजनकत्वेन भ्रमिजनकत्वे घटस्य भ्रमिरूपफलानुगुणतायाऽत्ताऽजनकत्वे अन्यथा
सिद्धिरितिन विनिगमनाविरहस्तत्प्रतिबंदिमाह किं चैवमिति एवं परामर्शजनकत्वेनज्ञानकत्वे· शाब्दादीनां प्रवृत्तिप्रतिहेतुत्वप्रसंगाइत्य
न्वयः· एमत्मन्नाप्त्युत्वं· आकांक्षादीत्यादिना तत्पर्यादिर्विवक्षितः संस्कारे यति - स्मरणात्मक आकांक्षाज्ञानमधिकृत्य नत्वहिप्रायपाति· आ
कांक्षादिघटकतानां हि प्रायश्चितम्योपर्थः अर्थान्तरं प्रतीति·यदादिकं प्रतितत्तुजनकत्वादिनाजनकत्वप्रसंगाइत्यर्थः तज्जनकेति· यदादिजनकोयस्तत्तत्
सदर्थत्वात् तत्त्वादिसत्त्वकारणाव्याप्तिप्रसंगः तत्तत्सदार्थकारणत्वेन तत्त्वादिकारणत्वेन· प्रतिबन्धुद्वारापणाकोत· तज्जनकत्वेनेति इष्टसाधनताज्ञान रामः
जनकत्वेनहेतुत्वे इष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमित्यर्थः इदं प्रथमोपस्थितत्वादिकं प्रकृतेपरामर्शहेतुत्वे इदानीं व्याप्तिधीत्वादिनाकर

णत्वं दूषयति इदं पुनरिति विशिष्ट विषयकत्वेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेन हेतुत्वे तद्व्यापकरूपेण व्याप्तिधीत्वपक्षधीत्वहेतुधीत्वादिना न हेतुत्वमित्यर्थः
तदवच्छिन्नकार्यतेति तत्कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रतियज्जनकतावच्छेदकांतरं तद्व्यापकरूपेणोवेत्यर्थः वितातीयं गंधत्वावच्छिन्नकतावच्छेदकं पंकजत्वव्यापकप
थिवीत्वेन गंधत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेपि तत्तदवच्छिन्नतिस्रस्याभिन्त्वव्यापकत्वादं तरे तिनव्याप्तिज्ञानस्य करणत्वं धूमनिष्ठतादृशव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत
रत्व अनुमितित्वविशिष्टपक्षकहाधारणां परामर्शकारणतापत्तु तल्लक्षकतत्साध्यकात्परामर्शाव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदकमितिकथमेकत्वार्यता वच्छे
दकावच्छिन्नं प्रतिद्वयोर्जनकत्वमिति वाच्यं। धूमव्याप्तिज्ञानस्य महानसपर्वतपक्षकानुमितिप्रत्येकरूपेता नियतत्वाप्यगभावेनाकारणत्वात्तन्न धूमव्याप्ति
ज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वपक्षकजदनुमितित्वं तथात्वेतथाचनैकानुभयजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यं। वह्निव्याप्यो धूमो वह्निव्याप्य आलोकवान् पर्वत इति स
महानसवन्यपरामर्शजन्यानुमितौ धूमव्याप्तिज्ञानाकरणाकेतत्सत्वात्तत्स्माद्धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरपर्वतपक्षकवह्न्यनुमितित्वपरामर्शत्वेन धूमव्या
प्तिज्ञानस्य तज्जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा सति दृष्टमिति भावः। नन्वेवमन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वयोः एतत्लेकत्वं तत्ज्ञानकतेत्यत आह दर्शितिप्यतेहीति
तथा च कारणतावच्छेदकव्यापकरूपत्वेनान्यत्र क्लृप्तत्वोदिमध्यनिविष्टतया स्वात्तोऽवान्तराणां अन्यथासिद्धत्वं वा व्यापितिभावः अन्यथा तादृशान्यथासि
द्धत्वे शीकारे नित्यत्वादिव्याप्त्युपागमेगगनादेस्तत्वविशेषणादेर्वाघटादिघटजनकत्वात् हजन्यत्वविशेषितेनेति तदनभ्युपगमेभुदं न्यथासिद्धि
म्युपगमेतु कपालत्वादिव्यापकद्रव्यत्वादीनामपि अन्यथासिद्धत्वमेवेति भावः। अनुमितीति यथासंख्यमन्वयः। परामर्शेति। परामर्शाकांक्षा
कृतसाध्यत्वपातेन एव विषयत्वे विशेष्यविशिष्टवा पदार्था तद्विषयत्वेन पर्याः धूमत्वविशिष्टधीत्वेन धूमत्वधीत्वेनातिरेकेणाहेतुत्वेइतिभा

भा: ८

वृत्तः अत्र अनुमितौ अग्रलेतित्त घाच्चात्संबंधावच्छिन्नप्रकारताविच्छेदकरूपेणाज्ञेनसंबंधेनैव कारणता पामन्यथासिद्धेल्लक्षाद्येप्रत्यक्षेत्र परामर्शस्य का
रणतायाः समवायेन व्याप्तिज्ञानस्य कारणतायां परामर्श एव प्रत्यासत्तिरिति नान्यथासिद्धिरिति भावः। तथा च कारणत्वं प्रतिबंधकत्वेनोत्तरमात्त्विकीर्यामिति
तन्नाचिकीर्षामात्मन एवेति तथा च तत्र कारणमानासमवाय इति भावः। इत्यपि अनुमितामपि तद्वेमनस्कार्यकारणकत्वमनोसाधारणमिति उ
न्यतानमात्र एव मनःकरणकत्वात् अत्र साधारणापेक्षमनोसाधारणकारणकत्वस्य अप्रयोजकत्वात्। मानसत्वाप्रयोजकत्वात् किं तर्हि तत्तदि म
नोः साधारणकारणकजन्यत्वस्य मानसत्वाप्रयोजकत्वेन किंचिदिति। मानसत्वस्यैताति त्वेन न्नित्यत्वात् तत्तत्प्रत्यक्षमानसत्वैकं कि कप्रत्यक्षत्वम
मभीजन्यत्वं मानसत्वं मीजन्यत्वेन तद्वच्छिन्नतिमानसत्वावच्छिन्नेसपर्धाः तात्मनमी। मानसत्वावच्छिन्नमानमी। प्रोक्ततरत्ताति। करणभेदा प्रत्यक्षा
नुमित्योः करणाभेदो बोध्याः अपरभेदेन दृष्टान्तमात्त्वप्रत्यादिपाकजानां रूपरसाद्यपादीनां कपंतर्हीति। प्रत्यक्षकरणस्यैवानुमितिकरणत्वे कथं प्रत्य
क्षानुमानप्रमाणभेदः इत्यर्थः। प्रमाणभेदव्यवहारे प्रमितिवैजात्यं तन्त्रं न त्वरूपभेदः तथा च तिज्ञा। न करणत्वमते विव्याप्ति यद्वदमादव्यप्रविहपक्ष
वनज्ञानस्यानुमितिशब्दो यतितिकरणस्य भेदानुमानशब्देयमानादीनामिति दृष्टान्तनस्यादि मार्गेनाह करणविशेषके तिकरणव्यापतिका
या किं मानदिजात्यदिल्पर्थः तथा च प्रत्यक्षानुमित्यादीनामितिमो वैजात्यमेव विलक्षणप्रमाणत्वव्यवहारे नियामकं न तु करणभेदः स्वरूपभेदोपीतिभावः इ राम:
दं त्ववच्छेदे अनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिमनस्त्वेन करणतायां तत्र ज्ञानमात्रं ति आत्ममनसयोगमात्रव्यापारकपरामर्शः। तत्स्यानियतत्वात् तत्तत्परामर्शत्वेन
घुनुमितित्वावच्छिन्नप्रतितां तत्परामर्शत्वेनैव हेतुता तत्र करणाभावेपि नक्षतिः अत एव मानसत्वादिनैव तत्करणत्वं। तत्तत्परामर्शव्यापार इति विशिष्टपरा

मर्शत्वेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानीयत्वेन अनुमितिमात्रं प्रति अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यावश्यकत्वमिति। अन्यथा कदाचित् सर्वत्तोवह्निमानिति कदाचिच्च प
षाणमयो वह्निमान् कदाचिच्च महानसं वह्निमदिति इत्यनुपपत्तेरिति भावः। वह्न्यनुमितिमात्रं वह्निप्रकारकानुमितिमात्रं पर्वतमहानसादिविशेष्यकं तादृश
परामर्शत्वेनावच्छिन्नरूपितव्याप्तिप्रकारकज्ञानं नियम्यत्वेन किंतु वह्नीति। वह्निव्याप्तिज्ञानत्वेनैव कारणता नियतव्यापाराभावात् किंतु कारणतैव समा
नाधिकरणप्रत्यासत्त्वेति ध्येयं हेतुतावच्छेदकभेदेन हेतुतावच्छेदकसंबंधभेदेन व्याप्तिरैक्याभावादावश्यकत्वमिति तथा च अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतिज
नकतात एव वह्निज्ञानत्वेन जनकता एतेनेति। अनुमित्सितेरनन्तता व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेतिनन्तु केवलान्वयिहेतौ एवात्र केवलान्वयित्वेन विभागे केवला
न्वयिसाध्यकव्यतिरेकिहेतौ तु। यत्ता पत्तिरेव केवलव्यतिरेकादावपि तादृशहेतौ अत आह केवलान्वयिसाध्यकादीति आदिपदेन व्यतिरेकिसा
ध्यकावयव्यतिरेकिसाध्यकयोः संग्रहः बहूनां प्रक्रान्तत्वादेकवचनस्याधारस्य पान्चानुपपत्तेरहत्तत्रेति सिद्धान्ति द्विव्याघातादाह अयं तामा
वेतिः इत्थं च प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वस्य मते पि केवलान्वयित्वमेवेति मतं चेन्न्यायनये पक्षे व्यतिरेक्यादेरपि लक्षणान्याह एवमितीति अगृहीते
ति अगृहीतान्वयं पव्यतिरेकि तत्साध्यकस्यार्थः अन्वयव्यतिरेकिवास्तायमान्वयं तत्केवलान्वयिवारणायव्यतिरेकीति गृहीतान्वयं पक्ष
तिरेकित्तत्साध्यकमित्यर्थः। केवलव्यतिरेकिवारणाय अत्र च वह्न्यादेः केवलान्वयित्वमपि तत्साध्यकधूमादेरन्वयव्यतिरेकित्वमेवेति ध्येयं न राम:
नुव्याप्तिग्राहकसहचारज्ञानादिप्रयुक्तमेव केवलान्वयित्वादिकं अत एव धूमोपि वह्निविशेषे केवलान्वयीति तत्र च पर्वतेन केवलान्वयित्वप्र
गामव्यापकं अतिव्याप्तं वाचनव्यतिरेकित्वलक्षणं एवं व्यतिरेकसहचारमात्रप्रतीतान्वयव्याप्तिके व्यतिरेकिलक्षणमव्यापकं व्याप्तिग्रहस्ये

भा:

९८ वान्वयग्रहरूपत्वात् अतिव्याप्तं चान्वयव्यतिरेकिलक्षणमतस्तन्मते तल्लक्षणांतरमपहाय व्याप्तिग्राहकेति। नन्वयंन्वयसहचार इत्यत्राह एवमात्रपक्ष
धीसहचारेति इदं आलोकदरपि ग्राहकत्वात् न चान्वयसहचारातिरिक्तसहचाराग्राह्यत्वं तदर्थः प्रमेयत्वादौ तादृशव्यतिरेकसहचारस्याप्रसिद्धेः। न च
प्रमेयत्वाभिधेयत्वसहचारातिरिक्तघटादिसहचारमादाय तत्प्रसिद्धिः तथा सति प्रमेयत्वसमानाधिकरणाभावे सादिव्याप्तौ तादृशसहचाराभावप्रमेय
त्वसहचारस्यापि व्याप्तिग्राहकत्वेनासंभवापत्तेः तत्तद्दर्शनात् तत्तद्वेति प्रकृतेति प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयमात्रसहचारस्तत्व्यापकमन्वय
सहचारत्वं यस्य हेतोस्तत्त्वमित्यर्थः। वा एवं तद्ग्राहकसहचारत्वे प्रतिप्रमेयत्वसहचारत्वस्याव्यापकत्वात् प्रकृतेति तत्साध्यकहेतुपरं। अन्वयव्य
तिरेकिणि उभयसहचारज्ञानस्यापि व्याप्तिग्राहकत्वेन तादृशसहचारत्वसमानाधिकरणान्वयसहचारत्वमिति व्यापकत्वपर्यंतः। तत्रापि सहचा
रत्वेन व्यापकत्वादोषः अन्वयेति। अन्वयसहचारत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकसंबंधेन च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुतावच्छे
दकावच्छिन्नसहचारत्वं अभावाभावस्याधिकरणाभावत्वेन समवायेन साध्यताप्रसंगे योगेन वा भावहेतुतायामभावान् भावादिस्तत्र पत्र समवाये
नाभावाभावः सामान्यादौ तत्र संयोगेनाभावाभाव इत्याकारकव्यतिरेकसहचरस्याप्यभावाभावत्वप्रविष्टाभावत्वस्य साध्यतावच्छेदकहेतुता
वच्छेदकावच्छिन्नसहचारत्वेन व्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिः। अतः साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकसंबंधानुधावनं अयं जन्यज्ञानविषयत्ववानजन्य
ज्ञानविषयत्वाभावात् इत्यादौ यत्र जन्यज्ञानविषयत्वाभाव[illegible]जन्यज्ञानविषयत्वाभावाभाव इत्याकारकव्यतिरेकसहचारस्यापि जन्यज्ञान राम:
विषयत्वाभावत्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसहचारत्वात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽपि अपेक्षपि संयोगाभाववान् कपिसंयोगात् इत्यादौ तत्र

कपिसंयोगाभावाभावः तत्र कपिसंयोगाभावः इत्याकारकव्यतिरेकसहचारस्यापि कपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसहचारत्वात् हेतुताव
च्छेदकावच्छिन्नेति अत्रोक्तत्वात् केवलान्वयिव्यतिरेकज्ञानकालीनतत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहादिकमादाय केवलक्षणसमन्वयः तेन धूमीयव्याप्तिग्रहस्य कदाचिदुभ
यसहचारेणापि संभवाददृष्टविशेषेणान्वयिनि नाव्याप्तिरेवमुक्तरत्रापि नक्षेपः। नन्वन्वयसहचारत्वं हेतुसाध्यसहचारत्वं तच्चाचप्रमेयत्वसमानाधि
करणेत्यादिव्याप्तौ अभावादौ प्रमेयत्वसहचारस्यापि विशेषणत्वेन ग्राहकत्वात् प्रमेयत्वाभिधेयत्वसहचाराभावादसंभव इत्यत आह तादृशेति प्र
कृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयेत्यर्थः अत्रघटकत्वं तद्विषयकप्रतीतिविषयतात्वं। अभावादौ प्रमेयत्वसहचारस्यापि प्रकृतव्याप्तिघटकत्वान्नव्या
पकत्वक्षतिरिति भावः। न च प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयत्वव्यापकप्रकृतव्याप्तिघटकत्वमित्येव नास्त्विति वाच्यं तथा सति सर्ववृत्ति अभिधेयत्ववह्
द्विमान् धूमादित्यत्र व्यतिरेकिणि प्रकृतव्याप्तिग्राहकीभूतव्यतिरेकसहचारस्यापि सर्वत्वेन प्रकृतव्याप्तिघटकत्वादतिव्याप्त्यापत्तेः। न च सहचार
मात्रापानपि तद्दोषः पदर्थावच्छिन्नसहचारज्ञानस्याव्याप्तिग्राहकत्वात् तद्रूपावच्छिन्नस्य प्रकृतव्याप्तिघटकत्वमित्यर्थस्यात् तत्पदसत्त्वे कारणाभावात्
तत्प्रकृते तत्सर्वत्वेन व्याप्तिघटकत्वात् तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसहचारत्वाविनाव्याप्तिग्राहकत्वेतिन दोष इति भावः। अत्र च यत्रान्व
यसहचारमात्रेणाभव्याप्तिग्रहः सोन्वयी एवेति ध्येयं अत्रेदं चिंत्यं यदि सहचारदर्शनस्य व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति पत्कारणत्वं तदा यत्र प्रत्यक्षं
तदा तीद्रिय केवलान्वय्यादिविलोपः तत्र व्याप्तिप्रत्यक्षासंभवेन तथा हेतुत्वाभावात् अथ यथा कथंचिद् व्याप्तिग्रहकारणत्वं विवक्षितं त
दा अनुमित्यात्मकव्याप्तिग्रहकारणीभूतज्ञानविषयस्य व्याप्तिनिरूपितसहचारस्य तद्व्याप्यघटकत्वादव्याप्तिरिति। ननु यथाकथंचिद्व्या

सिग्वत्त्वमेवादेवकेवलान्वयित्वादेर्विभागः तथा च यत्रोभयसहचारो गौ चान्वयव्याप्तिग्रहस्तत्रान्वयिनिव्याप्तिग्राहकीभूतव्यतिरेकसहचारोऽन्व
मा: यसहचारत्वाभावान्नव्याप्तिरुक्तः एतन्मते लक्षणमाह यद्ग्रीत्येति प्रकृतेति प्रकृतहेतुकाप्रकृतसाध्यकाचपायानुमितिस्तद्धेतुतान्वविषयायाव्या
११ प्तित्वव्यापकं प्रकृतसाध्यव्याप्तित्वं यस्य हेतोस्तत्त्वमित्यर्थः वह्नौ साध्ये तद्धूमत्वेन व्यतिरेकिसाधकत्वेन अन्वयिनि धूमहेतुकानुमित्यौपयिकत
द्धूमीयव्यतिरेकव्याप्तावपि हीयव्याप्तित्वाभावाद्व्याप्तिरिति प्रथमं प्रकृतपदं वह्नेर्वह्नित्वेन साध्यत्वे व्यतिरेकिणि इन्द्रव्यत्वेन साध्यत्वे चान्वयिनि धूमे धूमत्वा
वच्छिन्नहेतुकद्रव्यीमत्त्व हि साध्यकानुमित्यौपयिकद्दीयव्यतिरेकव्याप्तौ द्रव्यीयत्वाभावाद्व्याप्तिरिति द्वितीयं प्रकृतपदे प्रथमं द्वितीयं वक्तृपदं हेतुताव
च्छेदकसाध्यतावच्छेदकविधिविषयकं तादृशज्ञानविषयीभूताभावादेः प्रकृतसाध्यीयव्याप्तित्वाभावादसंभवइत्यतो व्याप्तित्वेति अन्वयव्यतिरेकिणि तादृश
ज्ञानविषयीभूतावयवव्याप्तौ प्रकृतसाध्यीयव्याप्तित्वस्य सत्वेऽपि तादृशव्यतिरेकव्याप्तौ च सत्वान्न व्यापकत्वमिति नातिव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तेरेपि साध्य
हेत्वभावात्मत्वरूपानवच्छिन्नसाध्यीयत्वादतिव्याप्तिरिति तीयं प्रकृतपदं व्यतिरेकव्याप्तेरपि यथाकथंचित्संबंधेन प्रकृतसाध्यीयत्वाद्यप्रीतिता यो च
व्याप्तौ प्रकृतसाध्यस्य पादृश्यौतिरूपकत्वादिसंबंधेन प्रकृतसाध्यीयत्वसाभार्थं तदिति भावः अगृहीतान्वयव्यतिरेकसहचाराणामपि अन्वयव्या
प्तिग्रहमानदशायामन्वयित्वमेवेति केषांचिन्मतं नुवक्ष्माभाववान्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वादित्यत्र हेतुतावच्छेदकप्रकारेणान्वयव्याप्तिमात्रग्र राम:
हदशायामन्वयिन्याव्याप्तिस्तत्रादृशहेतुतावच्छेदकीभूतव्यतिरेकव्याप्तिः प्रकृतसाध्यीयत्वाभावात् अतस्तद्व्याप्तिस्वरूपमुखेन हेतौ प्रकृतपदव्या
वृत्तिमाहव व्यभावेतिनतु खेवप्रकृते हेतौ व्यतिरेकव्याप्तिरेव तत्पावत्तदानीं तथाव्याप्तेः प्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकत्वाभावात्तत्राप्रकृतसाध्यीयत्वाभा

वेऽपि नक्षतिः प्रकृतसाध्ये तत्र प्रकृतपदव्यावृत्तिमाह जलत्वं निर्गन्धमितितादृशविशिष्टतितादृशव्याप्तिविशिष्टत्यर्थः व्याप्तत्वबोधं। धाभावीयान्वयव्यतिरेका च
तरव्याप्तिबोधं॥ तथा च तादृशव्याप्तौ प्रकृतसाध्यव्याप्तित्वाभावेऽपि नक्षतिरिति भावः अत्र केचित्। पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदक
व्याप्तेः प्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकत्वाभावादेव नाव्याप्तिरिति प्रकृतसाध्यपदस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनविरुद्धं न च हेतुतावच्छेदकव्याप्तेरपि प्रकृतहेतुकानुमित्यौ
पयिकत्वमेव तन्मायकत्वादिति वाच्यं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वाभावत्वरूपेण पृथिवीत्वव्यापकतया हि प्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकी हेत्वभावत्वादिना
पृथिवीव्यापकत्वं तु हेतुतावच्छेदिकेऽयमनयोर्भेदात् किंचैवं। वह्निमान् व्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकव्याप्तेरपि प्रकृतहेतुकानुमित्यौप
यिकत्वेनकचमव्याप्तिनिरासइति। अत्र ब्रूमः वह्न्यभाववान् वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यत्रैव प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपदव्यावृत्तिः न तु जलं निर्ग
न्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ तत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपदव्यावृत्तिः न तु जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ
तत्र हेतुतावच्छेदकव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकत्वाभावादेवाव्याप्तेरसंभवादिति अभिप्रायात् जलं निर्गन्धमित्यादिहेतुतावच्छेदकाद्येति चत्वर्थः
इत्यादावित्यनंतरं योज्यः इतिनव्याः अत्र प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिके सत्यव्यावृत्तिरुक्तः सा तत्रं व तत्तएव प्रकृते च प्रकृतहेतुकत्वाभावेऽपि प्रकृतसाध्यकत्वाभा
वादपि नाव्याप्तिरित्येवं परतयापि बोध्योऽयं इत्यपि केचित् हेतुत्ववशात् पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वाभावरूपेण यत्र व्यतिरेकव्याप्तिरस्ता त
तत्रतस्या व्याप्तेः प्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकत्वेऽपि प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकत्वाभावादव्याप्तिनिरासः वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ हे
तुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वेन व्याप्तेर्नच्युपगमान्नाव्याप्तिः तद्वशात् हेतुव्यतिरेकिस्वरूपेसाहुः तदपि न सम्यक्। उक्तक्रमेण पृथिवीत्वव्यापकाभाव

१५

भा: प्रतियोगितमत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वेन व्यापकत्वस्यातिरिक्तत्वात्तत्र व्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकत्वं कुतः। यथाऽयथा च तद्दृशव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकव

१०० त्त्वस्य साध्यप्रयोजकतया तथैव हेतुतावच्छेदकस्य सिद्धत्वात्तस्य प्रवेशः हेतुतानवच्छेदकीभूतव्याप्तिमादाय तत्सद्दर्शने हेतुतावच्छेदकेतिविशेषणविरोधः। पृथिवी

त्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वानुमानस्यानैकान्तिकत्वप्रसंगाद्व्यतिहादिहेतुत्वेऽपि तथात्वानपायात्तन्नव्यापकतानवच्छेदकाभिप्रेतत्वेव व्यापकत्वमुपादायोक्तव्या

वृत्तिदानं तथा सति वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादावव्याप्तेरिति कृतं। अत एव ग्रहीतव्याप्तिभेदेन भेदादेव। सहचारधीदार्ढ्ये हेतुव्यतिरेकिणाप

िव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाद्धूमस्याभासानस्यात्मत्वात्तिव्याप्यापत्तेरिति भावः। नन्वितरव्यापकत्वमितरत्वाभावानाधिकरणत्वं तत्ताभावप्र

तियोगित्वं पृथिवीत्वाभावावृत्तित्वं संभवति तत्राप्यलिंगाज्ञानस्यादेतुत्वाद्यतिरेकि साध्यतिव्याप्तिरितरप्रतियोगिकव्यापकत्वं तु दुर्वचमत आह अभावेति

न चाभावप्रतियोगित्वेन हेतौ केवलान्वयिन्यव्याप्तिस्तत्राप्यभावप्रतियोगित्वस्य हेतोरभावप्रतियोगित्वेन ज्ञानादेतथैव लिंगज्ञाने स्वत्रलिंगत्वे प्र

कृते तेन तत्रिमाध्येत्येतत्रैव साध्यरूपांतरेणानुमितौ तत्पालिंगज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः अत्र चान्वयव्याप्तिज्ञानकाले पित्तादृशविशिष्टाभावात्तत्के

वलान्वयित्वव्यवहारापत्तिरिष्यत्वाच्चेदं तीत्यनेन सूचितः। एवं केवलेति सहचाराभेदाद्धेदेप्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयसहचारत्वव्यापकव्यतिरे

कसहचारत्वं केवलव्यतिरेकित्वं इत्थं च यत्र व्यतिरेकसहचारमात्रेणात्तद्धूमस्य व्याप्तिग्रहः सोऽपि व्यतिरेकेव प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयत्वव्या

प्योभयसहचारत्वकत्वमन्वयव्यतिरेकित्वं इतीत व्याप्तिभेदाद्धेतुप्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यापकप्रकृतहेत्व राम:

भावव्याप्तित्वकत्वं प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्याप्यप्रकृतसाध्यव्याप्तित्वप्रकृतहेत्वभावव्याप्तित्वोभयकत्वादु

भयं बोध्यं न च प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकसहचारस्य भेदानान्वयव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे वा मतद्वयेऽपि तुरीयत्वापत्तिरिति वाच्यं मदनुमानस्यैव विभजनी

यत्वेन तस्य विभज्यत्वात् अभिधेयत्वस्य शब्दजन्यज्ञानविषयत्वरूपत्वे आकाशपदस्यापि शब्दाश्रयत्वमभिधेयमिति आकाशपदादनभिधेयमि

तिग्रंथविरोधात् आह अविपक्षत्वेति यावानभिधानं तस्य विपक्षत्वे प्रमाणाभावात् सिद्धिरिति भावः। व्यावर्त्तवादि कृते केवलान्वयित्वेकेव

लान्वयितत्प्रदर्शनं अवतारयति काममाहन्न्विति नन्वेव अपि गुरौ धर्मेतरद्भावाद्यभिवारइत्यत आह तत्त्वेति लघुगुरुसाधारणस्वरूपसंबंधविशेषप

रिभाषिकमेवच्छेदकत्वं वेति ध्येयं तादृक्केवलान्वयित्वं निरस्यति गगनादीति गगनादेरप्रतीतत्वेन तत्तिमत्त्वरूपहेत्वभावादेव न व्यभिचार इत्याशयेनाह

तियर्पितानुधावनं गगनवत्त्वाप्रसिद्ध्या गगनवद्भेदस्याप्रसिद्धौ तयाच व्याहतत्वात् केवलान्वयिमत्त्वाख्यानात्तदपि इति भावः भवति पिला

दिना गगनवत्त्वः प्रसिद्धत्वात् गगनस्यापि भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धिर्वाच्यं प्रसङ्गात् अभिधेयत्वस्यापि तद्धान्तरेणाभेदप्रतियोगितावच्छेदक

त्वेन केवलान्वयितावच्छेदकस्वरूपसंबंधभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यत्वात् तस्य च गगनादावभावादिति ननु तत्रेत्यादिग्रंथस्य लक्ष्

णाक्षेपपरत्वे लक्ष्यनिवारणमनुचितं तस्य निराकरणपरत्वे लक्षणाक्षेप असमेतिद्धान्तप्रणयनविरोधः अतो लक्ष्यप्रसिद्ध्या लक्षणासं

भवपरत्वं अन्यथाभावप्रतियोगित्वादिकमेवपूर्वोपदर्शितं लक्ष्यमस्तीति कथं लक्ष्याप्रसिद्धिरत्त तेषां लक्ष्यत्वात् संभवेदंशे पतितेनन्वभावेति अभा

वादिव्यक्तिभेदादिति प्रतियोगित्वस्य तत्तदभावरूपत्वादिति भावः। विशेषणतावच्छेदकस्याभावत्वस्य परंपरासंबंधेन प्रतियोगिवृत्तित्वाद

नुगमइत्यत आह एकं चेदिति स्वमते प्रतियोगिप्राणाभावेन समप्रसंक्तभावस्याविरोधादाहयत्रहीति ननुप्रतत्वादौ नाशस्य परंपरा सं

९६

भा: वंधेनवृत्तेर्नदैशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नतत्संसर्गाभावविरोधित्वमत आह सत्त्वेपि वेति नन्वनयोर्वैकालिकसंबंधेनैव सत्त्वान्नविरोधित्वमत आह
स्वाकाशाभावेतितथा च तस्य नाशस्यावृत्तित्वेपि नाशसंसर्गाभावाभावत्वं नतु तत एवेति तत्संसर्गाभावे संसर्गाभावाप्रतियोगित्वमप्रसिद्धमिति भावः नन्वत्यंताभावाभावस्य
१०१ त्वादिनात्यंताभावाभावत्वं प्रतियोगित्वस्यव्यापकतासंबंधेन चेत्तावतापि कार्यस्याभावाभावत्वसिद्धिरत आह प्रतियोगित्वस्याभावाभावत्वव्याप्यत्वस्याभा
र्थमाह अभावेति तावन्धर्मरहितमिति अभावाभावस्यैव भावत्वादित्यर्थः भावत्वादिकमप्रयोजकमत स्तादर्थ्यमाह भावत्वादितिनवापायाभावत्वमेवप्रतियोगि
त्वमितितसाध्याविशेषः स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगित्वस्यतद्व्यवहारविषयत्वस्य वाहेतुकत्वादिति नन्वप्रतियोगिवात्यंताभावाभावइत्यत्र विशेष्यंतमै
वकारेण प्रतियोगिभिन्नो नात्यंताभावाभावइति स्वव्याघातं स्वविरुद्धं प्रतियोगिभिन्नतत्प्रागभावादेरपितथात्वादत आह प्रागभावादेरिति तत्सापि प्रागभावादे
रपि प्रतियोगित्वादिति तथा च प्रतियोगिस्वरूपेणात्मत्यापि ग्रहणात्तत्वनतादर्थ्यं वाधइति भावः प्रतियोगितावच्छेदकसमनियतगुरुधर्मेणान्योन्याभावास्य
ताभावत्वाभावादत आह प्रतियोगितावच्छेदकइति सः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधः क्वचिदन्योन्याभावस्य क्वचिदत्यंताभावस्य लेच पष्ठदलेही
ति प्रतियोगिसमानाधिकरणानंतरमभाववत्ताज्ञानप्रतिबंधोऽभावाभाववत्त्वव्यवहारश्चानुभवसिद्धस्तथा च कप्रतियोगिविषयताकेनैवात्र उपपत्तौनाति
रिक्तविषयताकल्प्यत इति भावः ननु प्रतियोगिव्याप्यवत्ताबुद्धेरप्यभाववत्ताबुद्धिप्रतिबंधिकेति प्रतियोगिव्याप्यमप्यभावाभावः स्यादित्यत आह तदभा
ववत्त्वेचेतिनिषत्तथात्वेपरस्परस्यपरस्परवत्ताधीप्रतिबंधकत्वे सति यत्र परस्पराभावव्यवहारजनकत्वं तत्त्वे सतीत्वं प्रतियोगित्वं सुगत्वेपि तद्विपर्ययः प्रकारत राम:
याप्रतियोगिमतामविषयः तत्र संबंधस्य संबंधविधेयेव माना दिति भावः कथं तर्हि संबंधवत्ताज्ञानेऽभावधीप्रतिबंधोऽत आह संबंध संबंधेति तेनापि सं

वंधसंबंधस्याभावत्वानंगीकारादिति भावः विशेषेति तथा च संसर्गांशस्य प्रतियोगिव्याप्यत्ववत्ताज्ञानरूपाभाववधीप्रतिबंधो नान्यथेति भावः नन्वेतेन संबंधज्ञानत्वे
नासंबंधांतरेति समवायावच्छिन्नाभाववतिसंयोगेन प्रतियोगिनोवृत्तेरिति भावः तस्य प्रतियोगिनः तथा चात्यंताभावस्यापि संबंधस्य विरोधित्वानुरोधेनानायस्याऽभा
वत्वकल्प्यत इति भावः विरोधित्वं तदभावव्याप्यत्वं तद्वद्वृत्तिधर्मत्वं वा प्रतियोगिनः समवायावच्छिन्नाभाववति संयोगादिना वृत्तित्वेपि प्रतियोगितावच्छेदकी
भूतसमवायेनावृत्तित्वात्तदभावव्याप्यत्वात्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिनो विरोधित्वं वर्त्तत एवेत्याशयेनाह प्रतियोगिमतीति नत्वाभावेन वि
रोधित्वं तं वंधविशेषणतोतिप्रतियोगितावच्छेदकेन संबंधेनेत्यर्थः तुल्यमिति प्रतियोगिनः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनैव विरोधित्वं समवायादिति भावः अनुगमोपि चया
रमार्थिकोनेत्याह अनतीति समवायावच्छिन्नाभावस्य संयोगावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगावृत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधाविरो
धित्वासंभवादिति भावः तद्वृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकीभूतव्यधिकरणसंबंधवति अभावविरहः व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावविरहः तथा च संयोगा
वच्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्य संयोगवद्वृत्तित्वप्रसंग इति भावः नन्वेतदनुरोधात्स्वप्रतियोगिविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकं संबंध एवाभावो स्तु प्रतियोगिविशिष्ट
व्यधिकरणसंबंधाप्रसिद्ध्या न च तद्रूपाभावविरहप्रसंग इत्यत आह भवतामिति व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्याप्यभावांगीकर्तृणामित्यर्थः स्वम
ते आकाशाभावस्येव व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्याप्यभावानंगीकारे दोषापत्तेरिति भावः केचित्तु नन्वेतदनुरोधात्प्रतियोगिविशिष्टसंबं
ध एव प्रतियोगितावच्छेदको वाच्यो त आह भवतामिति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्याभावत्वाभावत्वकादिना निरूप्य अर्थः तदभावेति व्यधिकरणसंबंधा
वच्छिन्नाभावेत्यर्थ इति व्याचक्षते तत्तदर्थविरुद्धं पूर्वोक्तलक्षणांशस्वानुसारेलक्ष्याप्रसिद्ध्याऽसंभवप्रसक्तमतः प्रसिद्धलक्ष्यानुसारेणैवात्र लक्षणं

भा: १०२ विशेषणतादिनायोग्यत्वस्याहलक्षणमिति इह आकाशशब्दत्वेतथा आकाशवृत्तित्वभावात्वस्यप्रतीतिः न चाकाशत्वेन प्रत्यये आकाशाभावात्वप्रतीमा
त्तयाप्तीतिवाच्यं तादृशप्रत्ययस्य भ्रमत्वेन कल्पनानौचित्यात् अन्यथा घटत्वेन प्रत्यये पटवृत्तित्वाभावात्वप्रतीत्यापत्तेः घटाभावाभावत्वप्रसंगादिति
नन्वभावविरहात्मत्वं प्रतियोगित्वमिति तदनुपपन्नं तथाभावाभावत्वकल्प्यत्वं तत्र आह अभावप्रतियोगित्वमिति स्वरूपेति अभावविरहात्मत्वस्यान्यो
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकादावतिप्रसक्तत्वेन स्वाभावसंबंधित्वस्यैव वक्तव्यत्वे स्वस्याभाव इत्यत्र भवेप्यस्य स्वरूपसंबंधस्यैव शरणीकरणीयत्वा
दिति भावः ननु स्वरूपसंबंध एव प्रतियोगितात्मकस्तथाभावविरहत्वव्याप्यत्वात् आकाशप्रतियोगित्वेनाभावाभावत्वमस्त्वत आह अभावेति नन्वेवं
वृत्तिमत्पदं किमर्थमिति वस्तुतस्त्वेवं चेति तेन संबंधेनेति अन्यथा त्वभिधेयत्वसंयोगेन केवलान्वयीति व्यवहारस्यादिति भावः अत एव केवलान्वयित्वा
देः संबंधविशेषनियंत्रितत्वादेव नानाभक्तिकमुक्त्वाऽस्यैव व्यक्तिकमात्रज्ञानत्वस्येति समवायेन संबंधे अभावप्रतियोगित्वेनायोग्यत्वेनान्वितं साक्षा
त्संबंधमभिप्रेत्य ज्ञानविषयत्वादेरितिव्यधिकरणेति विषयतातिरिक्तेत्यभिप्रायेण आकाशाभाव इत्यव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावोपि प्र
तियोगिव्यधिकरणमभिप्रेत्य चेत्तदुक्तं ज्ञानादेर्यथा समवेके वलान्वयित्वावच्छेदकसंबंधनाहविषयतेत्यादि यत्संबंधेन स्वाभावविषय
त्वसंबंधेन स्वरूपसंबंधेनेति विषयतायाः अखंडोपाधेः स्वरूपसंबंधेनैव वृत्तित्वमिति भावः प्रतियोग्यपि तिता या च प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियो
गिव्यधिकरणपक्षे अभावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वपक्षस्तत्रसत्तेन संबंधेन केवलान्वयित्वमिति भावः ननु प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं प्रतियोग्यधिक रामः
रणावृत्तित्वं आकाशपिरूपप्रतियोग्यधिकरणप्रसिद्ध्या आकाशाभावस्य तन्न संभवतीति तादृशाभावोत्तरप्रतियोगिन्याकाशे सद्धर्माप्रतिव्यासम

तत्र आह आकाशाभावोपीति यो यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाभावाधिकरणमस्तपक्किंचिद्यत्तनुयोगि
कत्वसामान्योभयाभाव एव प्रकृते प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमिति भावः उभयाभावस्य गौरवाज्ञाद्यवमभिप्रेत्याह वृत्तिमत इति प्रतियोगिव्यधिकरणाभावसंबं
धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं तेन संबंधेन वृत्तिमतस्तत्त्वर्थः तेन संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणीभावाप्रतियोगित्वेद्यपि समवायेन वृत्तिमतोपि
न संयोगेन केवलान्वयित्वमिति ध्येयम् व्याप्यवृत्तित्वेति आकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तिवाद्याकाशावारणामिति भावः उक्तक्रमेणाह वृत्तिमतः तादृशद्रसादि
विवक्षणेनैवोपपत्तौ स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य प्रवेशो गौरवमेवातो वाक्यस्यः कथं चिदसमेनेन सूचितः ननु तादात्म्येन के
वलान्वयिन्यव्याप्तिः तादात्म्यस्य वृत्त्यनियामकत्वेन न तेन संबंधेन प्रतियोग्यधिकरणत्वस्याप्रसिद्ध्या तद्व्यधिकरणाप्रसिद्धेरत आह तादात्म्येनेति अ
खिलसत्त्वमिति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसंबंधित्वं तेन संबंधेन संबंधित्वं चैव वक्तव्यम् एवं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे कंबुग्रीवादिमत्त्वेन
केवलान्वयित्वाय वारणाय स्वरूपसंबंधरूपतादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्घटत्वविशिष्टसामान्यकत्वस्वरूपमवच्छेदकत्व
मुपास्यत इदं इन्नत्वं केवलान्वयितावच्छेदकं वाचमित्यर्थः वस्त्रनवच्छेदकत्वाविवक्षायां प्रमाजातीयविषयत्वे ज्ञावपितपैवशेषइ
त्यतस्तत्परत्वमाहत्त याचेतिएवं वा नवच्छेदकपदं यत्तेनैव केवलान्वयित्वे तु मघटादेर्न घटत्वादिना केवलान्वयित्वं इष्टं चेति अनवच्छेद
कत्वाविवक्षणेन तदविवक्षायां तु प्रतियोग्यव्यधिकरणीभूतगुणादिभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेन तादृशभेदयोर्द्वित्वादिना केव
लान्वयित्वस्याप्रसंगात् परं तु नानाव्यक्तिकेवलान्वयिव्यासेरेव प्रसंगादिति भावः द्रव्यगुणोभयत्वादिरूपद्वित्वावच्छिन्नाभावस्य इत्यादेर्गु

गा: समेत्यस्मिन्प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन प्रतीयोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तद्भिन्नत्वान्नातिव्याप्तेः एवं विवक्षितेऽनुगतदशाहिताव
१०३ च्छिन्नासमानाधिकरणत्वान्न दोष इति भावः द्वितीयकल्पमपि प्राचीनमतेनाशंकते न चैवमपि तिस्वं प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य यथाश्रुतस्य प्रवेशे विरुद्धयो
रपि घटत्वपटत्वयोरपि धर्मान्तरादृशधर्मेति अत्र न च कूटेदकधर्मेत्यर्थः विवक्षितत्वादिति व न्तिमदित्यनेनेति भावः ननु अपरस्वाधिकरणस्य पुरस्य
पर्किंचिदधिकरणावृत्तित्वसत्त्वात् धर्मान्तरसाम्यमत आह क्वचिदपीति भावे पुनस्तत्त्वाधिकरणवृत्तितया अभावादिति भावः ननु संदेहाभावेऽपि विशि
ष्टविद्याभावरूपं पक्षत्वमस्त्येवेत्यत आह संदिग्धेति ननु सिद्धेरपि तस्य केवलान्वयित्वात् कथमन्वयव्यतिरेकित्वमत आह अनिलेति गमकसंदेहस्य
विरोधित्वाश्रयमाह साध्यवत्त्वेति तथा च साध्यसिद्धिरूपोऽविरोधो व्याप्तीति तत्त्वार्थः ननु घटः प्रमेय इति सिद्धेऽपि घटः प्रमेयो न वेति संदेहस्व
निवृत्तौ ननु घटे प्रमेयत्वं न वेत्यस्य भिन्नप्रकारकत्वात्तथा च कथं साध्यसिद्धिनिवर्त्यत्वेनानुमानांगत्वेत्यत आह विशेषेणेति न च प्रमेयत्वम
त्र वर्त्तते न वेति संशयस्य तद्व्यतिरिक्ततदभावकोटिकत्वेन प्रमेयो न वेति संशयस्य प्रमेयत्वप्रकारकाभावकोटिकत्वेन प्रमेयत्वकोटिकत्वेन चार्थभे
दस्वात् कथं विशेष्यविशेष्यभेदमात्राभिधानमिति वाच्यं प्रमेयत्वं न वाऽस्त्वेन संशयत्वाभ ववर्ततेत्वेत्यत्र प्रमेयत्वे तत्प्रकारकाभा
वे चैतद्वृत्तित्वस्यैव विषयीकरणात्ताभिरूढोभयप्रकारत्वाभावेऽपि विरुद्धविषयत्वयात्तत्र चैवं प्रमेयत्वप्रकारकाभावसिद्धौ प्रमेयत्वप्रकारा
काभावकोटिकत्वमेवं किंत्वादत्तं अभावस्य प्रमेयत्वस्य च खंडशः प्रसिद्ध्यैव तादृशसंशयसंभवात्प्रमेयो न वेत्यस्य तु प्रमेयत्वाभावप्रसि राम:
द्धाधीनत्वेन तदभावदशायामसंभवादिति अनुभवस्य मे वदनेऽपि नेहीति अत्र वा साध्यमित्यस्यादिद्धेः इदं साध्यवन्न वेति संशयवि

रोधित्वं दृष्टान्तार्थं प्रकृते इदं साध्यवदिति सिद्धेरत्र साध्यं न वेति संशयविरोधित्वसिद्धौ चोपयोग इति ननु मतेऽनुमत्ते बाधकाप्रसिद्ध्या तद्घटितयोगप्रसिद्धौ य
था श्रुतं पक्षनिष्ठेत्यादिकं न समाधानमत आह समाधानार्थं व्याचष्टे पक्षनिष्ठाभावेति पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य पूर्वं दलप्रक्रान्तत्वेन तदभावेत्य
नेन तच्छब्देन परामर्शो नस्यादतो यथाश्रुतेऽप्रतियोगित्वज्ञानस्य साध्यादिघटितत्वानुगुणत्वसंभवेऽपि विवक्षितप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानस्येति अत्र बाधि
तत्वज्ञानस्य स्वमतेऽनुमितिप्रजनकत्वादाह कथं विदितिप्रतिबंधकीभूतबाधज्ञानविघटनद्वारेत्यर्थः साध्यसाधकत्वेनेत्यस्य यथाश्रुतमप्यनुरु
ध्याह पक्षनिष्ठेति कस्यचिद्विशेषणतया प्रक्रान्तपक्षनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव तदभावस्येत्यत्र तच्छब्देन परामर्शमाह तत्साध्यादिना
ननु घटपदे पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानेऽपि वह्न्यनुमितेः कथं तदभावस्य योग्यतात्वमतः प्रतियोगितावच्छेदकमाह साध्यतादिना ज्ञान
त्वेनेत्यंते न अत्र ज्ञानपदं निश्चयपरं तेन संशयात्मकज्ञानसत्त्वेऽपि न योग्यता क्षतिः नन्वेवं पर्वतो वह्न्यभाववानिति निश्चये पियोग्यतास्वा
पत्तिः तत्र वह्न्यभावे प्रतियोगित्वस्य पर्वतवृत्तित्वस्य च संबंधविधयैव भानेन पर्वतवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावादतो नुगतरूपेणतदभाव
स्यापि योग्यतात्वकताम आह साध्यविशिष्टेति व्यतिरेकपदं स्वव्यतिरेकव्याप्तिपरत्वेन तस्य व्यभिचारशंकाप्रतिबंधकत्वाभावात्त्विपक्षदृत्तित्वशंका
निरासद्वारेति गमकत्वसंगतिः स्यादत आह व्यतिरेकश्चेति न तु धूमस्य वह्निव्यभिचारित्वशंका न्वयव्याप्तिग्रहस्यैव प्रतिबंधिकान तु व्यतिरेकव्या
प्तिग्रहस्यापि तत्र वह्न्यभावे धूमाभावाभावत्वरूपेण तद्वृत्तित्वशंकाया एव तथात्वात्तो व्यतिरेकव्याप्तौ पुष्पत इत्यसंगतिः न च विपक्ष
पदेनव्यतिरेकविपक्ष एव वाच्यो विपक्षाभावोपव - न विरोधानतथा सतिव्यतिरेकव्याप्तभावोपन्यासस्यैवोचितत्वात् अत्रैतव्यतिरेकशब्द

भा:
१०४

स्याच्चयत्वमात्रसाध्याभावेतिव्यतिरेकव्याप्तेरनेनसाध्याभावहेत्वभावयोः प्रत्यंतस्त्वेन्यतिरेकव्याप्तावित्यत्र तत्तद्व्यतिरेकस्यैवसामादितिभावः व्याप्तिः। अनुमितिहे
तुज्ञानविषयाव्याप्तिः लाघवादितिहेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तेःसमानाधिकरणत्वप्रतियोगित्वादीनांप्रवेशेनगौरवादितिभावः॥ शरीरलाघवमु
क्त्वाकल्पनालाघवमाह प्रायशइतिहेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तेः प्रतिहेतुभिन्नत्वेन भिन्नतयातज्ज्ञानानांतत्तदनुमितिंप्रत्यनंतकार्यकारणभाव
स्यात्तव्याप्तेरेकत्वेतुएकएवकार्यकारणभावइतिभावः विभिन्नसंबंधेन हेतुतायां हेतौ व्याप्तप्रायश इतितत्राचैकसंबंधावच्छिन्नयावद्धेतुवृत्तसं
बंधेनव्याप्तिरभेदइतिभावः ननु एवं समानाधिकरणपज्ञानस्य हेतुतायां साध्यतावच्छेदकसंबंधादिविभागाभावात्। अनियतसंबंधेन साध्यस्यानु
मितिरनियतसंबंधेनहेतुमत्ताधीहेतुःस्यादत आह यत्संबंधेति। नन्ववृत्तित्वेन ज्ञाते आकाशेप्येतादृशव्याप्तिज्ञानादनुमितिःस्यादत आह। आ
काशादेरितितपाल्पेपितादृशव्याप्तिसत्त्वेपिपक्षधर्मताज्ञानेनानुमितिरूभयप्रसिद्धेरितिभावः नन्वेवं आकाशमवृत्तीतिज्ञानकालेअनुमितिःपाप
तिरवृत्तित्वज्ञानस्यवृत्तित्वसंबंधपक्षधर्मताज्ञानाविरोधित्वादनुमितिस्त्वानीविवादस्पत्तिरत आह निविषाणमिति। लाघवादाहावृत्तिमत्त्व
मितितत्तद्वृत्तिमित्त्वादीत्यादिपदेनतद्वृत्तित्वाभावपरिग्रहः। तत्रव्यभिचारिज्ञानविरोधित्वं तत्राच व्यापकसामानाधिकरण्यत्वेनाप्रवे
शान्नगौरवमितिभावः न चैवमित्यत्रच्छेदः अविरोधित्वेहेतुमाहावस्वभावेति तदवच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वं विषयविरोधविरहा
दितिसमानप्रकारकत्वेनैवविरोधित्वादितिभावः नन्वत्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनहेतुमद्वृत्तसमावाभावएवव्यापकत्वमितिसमानप्रका रामः
रत्वमस्येवेतिवाच्यं। तादृशसंबंधस्यावृत्तित्वनियामकत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्हेतुमद्वृत्तभावत्वरूपेणाभावस्यव्यभिचारज्ञानावि

षयत्वेनतादृशव्यापकताज्ञानस्यव्यभिचारज्ञानाविरोधित्वात् चविशिष्टस्यामहान्नवृत्तित्वविशिष्टस्यप्रकारांतरं। अवच्छेदकतायप्तौ स्वधिक
रणत्वादिकं। तत्राभितिविषयविरोधविरहादित्यनेनान्वितं। पर्याप्तिरूपावच्छेदकत्वसंबंधस्यापिप्रकारतयाभानादितिभावः यद्यपिसाध्यत
वच्छेदकेहेतुसमानाधिकरणसंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाग्राहिसमूहालंबनरूपव्यभिचारधीविरोधित्वं व्यापकसमानाधिक
रणस्यापिसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानविरोधित्वं चाकिंचित्करं तत्तद्व्यक्तित्वेनतादृशव्यभिचारज्ञानमुपादायतद्विरोधित्वे
नज्ञानकलौकौचनगौरवादिकं तथापिवह्न्यभाववद्वृत्तिर्धूमइतिव्यभिचारज्ञानेप्रतिअवृत्तिर्धूमइतिज्ञानस्यविरोधित्वेनावृत्तित्वप्रकारक
ज्ञानादनुमित्यापत्तिः अतोव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नविरोधित्वावधूपत्तेनावृत्तित्वज्ञानस्यावृत्तित्वज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रत्येवविरोधित्वेननातिप्रसं
गः एवंवहेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्यभिचारस्यगुरुत्वेनतज्ज्ञानत्वावच्छिन्नविरोधितानप्रवेशनीयेतिभावः ननुविषयविरोधाभावेपिव्याप्ते
रेतोवविरोधित्वस्यादत आह। प्रमाणेति ननु साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानं अनुमितिहेतुरेवनभवतीति अन्वयव्यतिरेकसिद्धहेतुताकं व्यापकत्व
ज्ञानेगुरुपिहेतुत्वेनाप्यथ आसिद्धहेतुताकेलघुतरमुपादायकुत्रहेतौ स्साराघदं रज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं स्यादत आ। व्यापकताज्ञानादे
वेति। एवकारेणसाध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानादिव्यवच्छेदः तथा च साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्यापानुमितिहेतुत्वं कथं चित्तसिद्धं एवं च लाघवे
नसर्वत्र तस्यैव हेतुत्वं कल्प्यतेइति भावः। साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह। न वा पौ। क्तिकमिति। तदेव विवृणोति ज्ञानत्वेति। ज्ञानादिसामिनि
यद्रूपावच्छिन्नस्यव्यापकतावच्छेदकत्वं त्यजते तद्रूपावच्छिन्नत्वप्रकारेणैव साध्यस्यानुमितिविषयत्वेनज्ञानत्ववतानियमेनानुमितिःस्यादिति भावः। अ

भा:

२०५

न्यथाभिन्नरूपेणाव्यापकतावच्छेदकस्याग्रहेऽपि प्रकारान्तरेणानुमितौ ननु तन्मात्रवृत्तिधर्मप्रकारेणाव्यापकतावच्छेदकस्य ज्ञाने स्वरूपसतानवच्छिन्नप्रका
रकानुमितिहेतुत्वोक्तौ जातित्वेन ग्रहेऽपि तज्ञानवान्नित्यनुमितेरप्रसंगः जातित्वस्य ज्ञानत्वमात्रावृत्तित्वात् अत आह। अनुभवेति। गुणत्वव्याप्यजातित्वरूपत्वादवधी
सताव्यापकतां तावन्मात्रं च सत्ताद्गुणत्वादावतो व्याप्यत्वात्। अनुभवरूपाघन्यतरत्वव्याप्यजातित्वेति आक्षिपदेनरूपावच्छिन्नानुभवमनुमितिसमवेतत्वपरिग्रहः
तथात्वग्रहेऽव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहे तत्प्रकारकत्वेन तत्ज्ञानादिसाधारणानुमिते:प्रसंगात् एतेन ज्ञानत्वादिना रूपेण तद्भावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य
हेतुज्ञानादिमानिमत्तुमिते। योगिनां ज्ञाने भवेत्येवकारेण साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानव्यवच्छेदः ननु अ[...]पत्तिज्ञानस्यैवाभावाक्षिप्तपि स्वरूपसाध्यव्यतिरेकव
त्वादिज्ञाने त्वनुमितित्वमपसत्त्वनीयमत आह सर्वज्ञेति। अर्थापत्तिज्ञाने त्वनुमितित्वे न सर्वानुभवसिद्धमिति भावः। ननु भवतां केवलान्वयिनि सा
ध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानादिवाभावाक्रमपि व्यतिरेकिणि केवलान्वयिसाध्यकत्वज्ञानादेवानुमितिरत आह। एवमात्र्यव्यतिरेकेति। तथा च तदानीं के
वलान्वयित्वज्ञानं तस्य संभवतीति भावः। नन्वेवं केवलान्वयित्वज्ञानकाले प्रमेयत्वादेः कथं वह्न्यादिव्याप्तित्वानुमितिरत आह। प्रमेयत्वादेरिति ननु
केवलान्वयिन्तरेण घटादिवृत्तित्वाग्रहदशायां द्रव्यत्वादौ च तद्ग्रहदशायां केवलान्वयित्वेन घटादिवृत्तित्वानुमितिर्न संभवतीत्यत आह स्वसाभा
वादेत्यत आह कथंचिदिति। तद्वृत्तिधर्मव्यापकत्वग्रहे तद्वृत्तित्वग्रहस्यापि प्रापिकत्वेन सिद्धसाधनादेः स कथंचिदिति। तथा च तद्वृत्तित्वज्ञानद
शायामेवानुमितिरिति भावः। ननु तथापि घटविशेष्यकप्रमेयत्वप्रकारकानुमितिर्नोपपद्यते त्यत आह नच्चिति। तदनुमितिः प्रमेयत्वानु राम:
मितिः अत्र च प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकिसाध्यकत्वमहाध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानादेवानुमितिः केवलान्वयित्वज्ञानकाले तद्वैधर्म्येणानुमितिर्न भवतीति ध्येयं

इत्येवं केवलान्वयिन्यपि स्वंडनेइति एवं केवलान्वयित्वज्ञानकालेऽनुमितिनिरासः केवलव्यतिरेकित्वज्ञानकालेतां निरस्यति एवमिति गौरवादिति साध्यवद
न्यावृत्तित्वापेक्षयेति शेषः। ननु तद्वृत्तिभिन्नत्वादीनां अनुगमार्थमपेक्षणीयेन व्यभिचारज्ञानविरोधित्वेन व्यतिरेकव्याप्तेरपि संग्रह इत्यत आह।
व्यभिचारज्ञानेति। तदेव प्रतिपादयति। वह्न्यभावेति। धूमाभावाभाववत्त्वेनेति। वह्न्यभाववति धूमाभावो नास्तीति ज्ञानं धूमाभावप्रतियोगिकाभाव
वत्त्वग्रहमात्रे तु स्वविशिष्टविघटतया धूमाभाववह्न्यभाववद्धूमाभावप्रतियोगित्वमवगाहते इत्यत आदर्शज्ञानप्रतिबध्यं भवतीति भावः। तत्र हेतुमाह। व्याप
कताज्ञाने धूमाभावत्वस्वरूपेण धूमाभावत्वस्य प्रतियोगित्वस्यावच्छेदकत्वस्य च प्रकारतया भाने धूमाभावो नास्तीत्यत्र धूमाभावत्वस्य स्व
रूपेण प्रतियोगित्वादेः संबंधमर्यादया भानमिति विषयविरोधाभावइत्यत कदाचिदिति। भिन्नप्रकारत्वादिति वस्तुगत्या धूमाभावाभावरूपधूम
विषयत्वेऽपि धूमाभावाभावत्वरूपेणाविषयत्वादिति भावः। नन्वेवं व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनधियः प्रमितित्वं तत्त्वे प्रमाणान्तरत्वमपि स्यात् तत्रत्ने
ष्टापत्तिमाह। व्यतिरेकेति। तत्त्वेन। अनुमितित्वेन। ननु अनुभवाभावेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिधियोऽनुमितिसामग्रीत्वकल्पनात् तत्र गौरवमित्यत
आह सामग्रीभेदेति। अनुभवेति तज्जन्यफलस्यानुमितित्वानुभवे स्पर्धः मानान्तरमिति भावः प्रधानो निर्देशः। नन्वेवं युगपदुभयव्याप्तिपरामर्शजा
ते तज्जन्यफलस्यानुमितित्वेऽपि उभयरूपत्वेनापि संकरप्रसंग इत्यत आह। कोऽपि प्रमाणद्वयेति शब्दानुमानसमाहारे यथा परस्परप्रतिबंधे ना
ज्ञानं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः अनुत्पादादिति। पक्षतजन्यत्वादिपत्रैव हेतुः तथापि अर्थापत्तिरपि लाघवेनेति पक्षतासहकृतान्वयपरामर्शजन्यत्वाप
क्षपालाघवेनेत्यर्थः एवं पक्षताजन्यत्वप्रयोजकसत्त्वे तथात्वं अनुमितित्वं कार्यान्तरे मीति तथा च भिन्नकालीनत्वाविरहसमानाधिकरण

भा: सिद्धेः तत्कालीनभिन्नदेशाद्यवच्छिन्नेत्यादि विरहविशिष्टसिद्धेश्च एककालेपि सत्त्वे एककालेऽपि एकदेशावच्छेदेन कालसत्त्वे तत्त्वं च विरहसिद्ध्योः संबंध:
प्रतियोगितावच्छेदकत्वनियामकत्वेनाभ्युपेयतदिति भावः। एककालीनत्वादिसादृश्ये दैनैकदेशावच्छिन्नत्वपरिग्रहः तस्य पक्षत्वस्य अतीद्धे
१०६ यत्वादिति। कालादेर्भिन्नत्वोपायत्वादिति भावः। निरस्तत्वादिति विनाप्यनुमितिच्छायाविरहस्य अनुमितिप्रवाहस्यानुपपत्तिकत्वादिति भावः। अ
भ्युपेत्यायेत्याह। साध्याभेदेनेति हेतुचाप्रयोजकत्वादित्यत्रैव हेतुः समव्याप्तस्यैवाप्रयोजकत्वादिति भावः। न नु तत्साध्यकानुमिती त्वतत्साध्यका
त्पक्षताऽसंभवैः प्रयोजनकं वाच्यमत आह। प्रयोजकत्वं वेति अप्रसमवादिति अनुमितित्वव्याप्यनित्यत्वादिति भावः। एतेन साध्यादिभेदेनव्यासेरन
नुगतत्वेनप्रयोजकत्वविरहेण चव्याप्तिज्ञानादीत्यादिपदेन पक्षधर्मताज्ञानपरिग्रहः प्रतियोगिधर्मित्वेनेस तत्र धर्मिपदमहत्तौच्यमिति चा
रवास्तायव्याप्यत्वं तद्वद्वत्त्वादित्तित्वं अत्र तादृशव्याप्यत्वानुमानानवतारोपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानानंतरं जायमानस्य तादृशज्ञानस्य विना
थापि तिमतं भवत्स्य स्वरूप :केचिदित्यनेनास्वचितः समवायेनेति। वर्त्तमानत्वादित्यनेनाचितं संयोगसंबंधेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्या
हिद्विप्रदर्शनार्थमुदाहरणांतरमाह। तंतुत्वे तिगुणत्वचेतिपद्यपिजातिमद्दिति साध्य एव संयोगेन हेतुतापां असिद्धिः हेत्वसेवत पाप्युदाहरणा
वाहुल्यप्रदर्शनाय गुणत्वहित्युपात्तं। केवलान्वयिपि नः। सत्तास्तिति पाकेवलान्वयिनि साध्याभाववदवृत्तित्वस्य भत्कालएवानुमितित्वयहाथा
तिभावः। स्वाधिकरणेति। तथाच हेतुमत्तागुणाधिकरणावैशिकविशेषमणात्ता विशेषणताख्यसाध्याभावस्यावृत्तित्वात्प्रसंगइति भावः। नन्वेवंत्वस्त्व राम:
प्रवेशादननुगमइत्यत आह। स्वत्वाननुगमस्यातिप्रागेवस्वमन्ता नाधिकरणात्मंतताभावेत्यादिव्यास्यभ्युपगमकाल एव अत्रेदंचिसंहेत्वधि

करणेसाध्याभावस्य कालिकसंबंधादिनावृत्तेर्विरोधिता नियामकसंबंधेनावृत्तित्वं वाच्यं। तथा च प्रागभाववानसत्ताभावादित्यव्याप्तिः तत्र हेतुमत्तस्मभाचाधि
करणे विरोधितानियामकसमवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेरितिकेचित्तु स्वाभावाभावस्यापि स्वमतेऽतिरिक्तत्वात्तस्य विरोधितानियामकवैशिकविशेषणतयास्वति
त्वात्स्वमतानुसारेणाप्रसिद्धिरित्याहुः। अन्येतु घटवान्घटाभावाभाववानिति प्रतीत्योः संबंधांशेपि वैलक्षण्यानुभववर्णयंतो भावप्रख्याभावीयस्वरूप
संबंधेनवृत्तिमंगीकुर्वंतिता न्नः आकाशाभावाभाववानाकाशत्वादित्यव्याप्तिः। आकाशनिष्ठसाध्याभावस्याकाशाभावस्य वृत्तित्वसत्त्वादितिके चित्त
वस्तुतो विषयितासंबंधावच्छिन्नघटाभावस्य साध्यतायां संयोगेन घटस्य हेतुतायां प्रकारद्वयसिद्धेवाऽसंभवः साध्याभाववत्ज्ञानादेः संयोगेनहेतो
रप्रसिद्धेः हेत्वधिकरणे च विषयितयाहेतोरप्रसिद्धेः। अत्र केचित् हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुनिरूपितायां साध्याभाववन्निरूपितत्वाभावइ
ति सर्वसुस्थं। एतेन स्वाधिकरणवृत्तीत्यादि व्याख्याभ्युपगमेननीलसमवेतत्वे सतीति इदं वनीलत्वाभिव्यभिचारवारणाय एतावन्मात्रं वाग्गनादौ
व्यभिचारीसत्तोविशेष्यविशेषणभावव्यत्यासप्रकृतास्यांतत्रमेणापत्तिः। साध्याभाववत्पतिविशिष्टे तिज्ञोत्वस्यनीलोपहितत्वेपिनीलसमवेत
त्वविशिष्टज्ञोत्वाधिकरणत्वातान्नत्रेति भावः। केवलान्वयिनि साध्याभाववदवृत्तित्वस्यानुमितिरेवं जातिमत्तगुणत्वादित्यत्रापिता
दात्विकस्यनुसारेणाह। परंपरासंबंधेनेति। स्वाश्रयीभूतविशेषणविशेष्यात्मकत्वसंबंधेनत्यर्थः। साधारणेति। अन्वयव्यतिरेकव्या
प्तिसाधारणोक्तिरित्यर्थः। तथाचव्यतिरेकसहेचारादन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तेर्वा ग्रहेऽनुमयमतेपीदमुक्तमिति भावः। पूर्वपक्षिणामीमांस
के न केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमात्तत्रव्याप्त्युपदर्शनं विरुद्धं अतो न्यायमतानुसारेणाक्षेगमपितुरणासंवलितपाठमाह। तत्वोहेतु

भा: १०९

समानाधिकरणसाध्यादिव्यधिकरणहेतुसाधारणसहचारस्य संदिग्धनाद्दुर्ज्ञेयत्वात साध्यप्रसिद्धिमात्रेणोऽव्यवकार्यलाभाद्वा साध्यव्याप्यत्वमिति। अन्यसाधारणी
दशायां अंततश्शी निरुपाधित्वज्ञानसंभवात् व्याप्तिग्राहकत्वाभावादाह। उपाधिज्ञाने इति। अनुमितिसमानाकारसिद्धेरेवानुमितिविरोधित्वात् प्रकृतासिद्धेरनुमि
तिसमानाकारत्वाभावमाह। पृथिवीत्वेति। तदवच्छेदेन पृथिवीत्वावच्छेदेन इतरभेद इति भावः तत इति पूर्वं यादृशान्वय : नन्वत्र कश्मिरात्पृथिवीत्वमात्रेण
पक्षतायामपि न सिद्धसाधनमत : सर्वत्र स्यपक्षतावच्छेदककोटिप्रवेशो निरर्थक इत्यत आह। सर्वत्रेति चेति। ननु पृथिवीत्वस्य पृथिवीवृत्तित्वघटि
तं तथा चोदाहरणेनैव व्याप्तिपक्षधर्मतयो: प्रदर्शने पक्षधर्मताकांक्षाविरहादुपनयवैयर्थ्यप्रसंग इत्यत आह। अत्र चेति। अतो पीत्यपि कोश
हेतुतावच्छेदकविशिष्टस्य पक्षधर्मत्वाप्रतिपादनादर्थमुपनयो निष्प्रत्यूह एवेति सूचितं। यद्यपि पक्षीयसाध्यादिकमपि। इति पदेनात्र संसाध्यस्य विपरि
ग्रहस्तत्र हेतुः। अन्वयव्याप्तिग्रहे त्वर्थः तत तत्त्वे तावत्यव्याप्यप्रसिद्ध्यादिस्थलेऽव्यभिचारशंकानिवर्तकत्वेनेति व्यभिचारज्ञाने हि साधनवति साध्या
भाववत्त्वज्ञानं साध्याभाववति साधनवत्त्वज्ञानं वा साधनवति साध्यवत्त्वग्रहे च साध्याभावांशग्रहस्य साध्याभाववति साधनाभाववत्त्वग्रहे च
साधनवत्त्वांशग्रहस्य च प्रतिबंधकत्वमुभयसहचारग्रहस्यैतच्छंकाविरोधित्वमिति भावात्तु देऽपि तादृशसहचारग्रहेऽपि शंकातादवस्थ्यादिति
धूमवान्वह्नेरित्यत्र महानसादौ सहचारग्रहेपि तत्संशयादिति भावः। ननु पदधिकरणे सहचारग्रहस्तत्तदधिकरणीयव्यभिचारग्रहविरोधित्व
मस्त्येवेत्यत आह अधिकरणविशेषे चेति। तन्निवृत्तौ व्यभिचारशंकानिवृत्तौ। साध्यवत्त्वेति तथा चान्वयस्थले साधनवत्त्वांशस्य व्यतिरेकिस्थ
ले च साध्याभाववत्त्वांशग्रहस्य चानुपयुक्तत्वात्समसहचारग्रहस्तयेति भावः। ननु साधनवत्त्वप्रकारेण साध्याभावज्ञानं साध्याभावप्रकारेण सा

राम:

धनवत्त्वज्ञानं वा व्यभिचारज्ञानं तत्रैव धर्मिणि प्रकारांतरेण साध्याभाववानेदं प्रकारांतरेण साधनवत्त्वानहे चव्यभिचारग्रहस्तथा च समानप्रकारौ तानु
रोधात्साधनत्वप्रकारेण धर्मिणि साध्यवत्त्वज्ञानं साध्याभाववत्त्वप्रकारेण साधनाभाववत्त्वज्ञानमेव तद्विरोधीति। एतदेव सहचारज्ञानस्य तद्विरोधित्व
मतो दोषांतरमाह। व्यतिरेकेति। अर्थांतरादीत्यादिपदेनाप्रसक्तत्वपरिग्रहः। अनुमित्यनुकूलव्याप्तेरेवाकांक्षितत्वेन व्यतिरेकव्याप्तेरनुकूलताभावादिति
भावः। सहचारमात्रेति मात्रपदेन व्याप्तिव्यवच्छेदः। अर्थांतरेति सहचारस्यानाकांक्षितत्वादिति भावः। ननु व्याप्त्या हकसहचारकोक्तिवदुदाहरणोप
न्यासो वक्तव्य इत्यत आह। पक्षत्वादीति। आदिपदेन वीप्सा तच्छब्दपरिग्रहः। ननु व्यभिचारशंकाविधूननमेव तत्प्रयोजनमिति न वे पर्यं मतं आह व्युत्प
दपिष्यते चेति तस्योदाहरणस्य निष्पदीप्रयादिति स्त्रैव्यासोप्यापाविधानादिति भावः। ननु पापाद्योद्यास्वानि पत्राऽन्वयव्याप्यनुभववत्तात्र
यत्पदेन तत्पदस्य प्राप्ति: कल्प्यते एवं यत्र वस्वभाव इत्यादिव्यतिरेक्युदाहरणादप्यन्वयव्याप्त्यनुभवसाहूश्यभावपदादेर्धर्मादौ लक्षणास्वीकार्य
त्याह। न चेति। स्वरससिद्धेति तथा च कदाचित्तथानुभवेपि स्वारसिकत्वधानुभवाभावान्न निरूढलक्षणा। अत्यादपि लक्षणा च वादिवाक्ये
नास्त्येवेति भावः। तदर्थमपि तादृशव्याप्तिबोधार्थमपि। प्रकारांतरं लक्षणादिकं। इच्छा द्वाविति। इच्छाभावस्याननिरूपत्वेन सत्वाभावस्य तत्रास
त्वाद्व्यापकत्वादिति भावः। संयोगादेरिति। संयोगाभावस्य कदाचित्वान्वयित्वेन आत्मत्वाभावव्यापकत्वादिति भावः। आत्मत्व इति। साध्य इति पूर्वे
णान्वितं तथा च व्यतिरेकिस्थलं साध्यतावच्छेदकेति। गुणान्यत्वविशिष्टत्वावान्ज्ञातिमत्वादित्यत्र सत्ताप्रसाध्यात्समानाधिकरणसाध्याभावस्य
व्यापकभावप्रतियोगि निजातिमत्त्वेति व्याप्तिवारणाय इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यत्र सत्तारूपहेतुसमानाधिकरणस्यहेतु

भा॰ भावस्य साध्याभावादिमात्रवृत्तेर्द्रव्यत्वाभावाव्यापकत्वादाह साध्यवत्तावच्छेदकेति। अत्र केचित् संयोगाभावस्यात्मत्वाभाववत्समानाधिकरणसंयो
गरूपाभावप्रतियोगित्वेनाव्यापकत्वात् साधनाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं व्यर्थं व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रक्षिप्य संयोगाभावस्यापि
१०८ व्यापकत्वमुपपाद्य पुनः प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणादानेन तद्वारणं तु भेदगर्भविरुद्धमिति। अत्राहुः द्रव्यभिन्नं संयोगवद्द्रव्यत्वादित्यत्र संयो
गवदन्यत्वाभावरूपसंयोगस्य व्यापकत्वनिष्पत्तये प्रतियोगिवैयधिकरण्यं अवश्यं व्यापकत्वे निवेशनीयं तथा चात्मत्वसाध्यकसंयोगहेतावति
व्याप्तिरतो हेत्वभावेपि तद्विशेषणमिति। नन्वेवं प्रतियोगिव्यधिकरणस्य संयोगाभावाभावात्मकस्य साध्याभावस्य एवं तादृशस्य विशिष्टाभावा
वरूपस्य साधनाभावस्याप्रसिद्धत्वात् संयोगाभावे साध्ये विशिष्टाभावो व्यतिरेकी न स्यादत आह त्रेधापत्तिमाह संयोगेति तत्र संयोगाभावे रूपः विशिष्टा
भावः साध्यः प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नः व्यतिरेक्यपीति। संयोगस्य समानाधिकरणसंयोगाभावरूपसाध्याभावसमानाधिकरणस्य सा
ध्यस्य भावस्य द्रव्यत्वादौ प्रसिद्धत्वादिति भावः। अत्रेदमवधेयं यत्र खंडपटोत्पत्तिप्राक्काले एकतंतौ द्व्यारंभकसंयोगनाशक क्रियातदनंतरं द्वयो
स्तंत्वोर्विभागोत्पत्तौ अपद्रव्यारंभकसंयोगनाशात् तदनंतरं खंडद्रव्यनाशस्तत्र विभक्तद्रव्यस्यापि संभवात्तत्र च संयोगसत्त्वात् कृत्स्नेतरादे
वंविधद्रव्यानालिंगवन्नात एवेदमुक्तमिति। ननु धूमवान् वह्नेरित्यत्र हृदवृत्तित्वविशिष्टधूमाभावप्रतियोगितत्वधूमाभावत्वेन धूमाभाव
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावत्वादिनाव्यापकत्वादतिव्याप्तिरत आह। व्याप्येति। वैज्ञानिकमिति। तथा चाभावे साधीत्वावगाहि अधिकरणोतादृशा एषः
भावावगाहीत्यादि क्रमेण नज्ञानस्य कारणत्वं वाच्यमिति भावः। ननु साध्याभावत्वरूपेण व्याप्यत्वयोः स्वव्यतिरेकिणः अनुमितिहेतुत्वेपि धीः

भावस्य तादात्म्यसंबंधेन जलं प्रति व्यापकत्वगर्भहेतुत्वभेदानुमितिर्न स्यात् एवं साधनाभावस्वरूपे व्यापकत्वगर्भत्वस्य तथात्वे वह्नित्वस्य व्यापकत्वगर्भहान
वत्त्वाभावेन धूमाभावानुमितिरपि न स्यादत आह व्यापकीयत्वेनेति। ननु व्यापकाभावनिश्चयस्य व्याप्याभावनिश्चयं प्रति हेतुत्वे सहकौतादीयान्वव्यति
रेकाव कुमुचितौ न तु तद्विशेषधीः तयोरवश्यं भावइत्यत आह। तत्पाव्यावधेः अभावाविति। व्यापकाभावनिर्णये बाधादिकाले नुमित्यभावेनावश्यं
भावी भावादाह अवश्यमिति। तदुपावच्छिन्नीयत्वेनेत्युपलक्षणं येन संबंधेन व्याप्यत्वं तेन संबंधेन तस्याभावसिद्धिरित्यपि बोध्यं। पूर्वोक्तत्वात्तदत्र
नोक्तमिति ध्येयं। नन्वेवं कालांतरीयदेववापुरुषांतरीयद्रव्यत्वेन रूपेणाव्यापकत्वग्रहेपि तद्वन्मयतदानीमनुमित्यनुदयात् तत्पुरुषीयतत्कालीनता
दृशव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहोपि निवेश्यं तावता कार्यकारणभावप्रसंगइत्यत आह। व्यापकत्वविशिष्टेति। ननु व्यापकाभावत्वमयेस्य
व्यापकत्वविशिष्टतदुपावच्छिन्नेमादिगुरुतरं किमर्थमुक्तमत आह। व्यापकप्रतियोगिकेति। अतिप्रसक्तत्वादिति। व्यापकवस्य सिद्धित्वावच्छिन्नाभावस्
त्वादिति भावः। स्वसंबंधविशेषावच्छिन्नस्येति। स्वरूपसंबंधेन व्यापकत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धावपि संयोगेन तदभावस्य गुणादौ समवायेन ज्ञानादौ
प्रसिद्धत्वादिति भावः। आधार्यत्रिकत्वादिति। गुणानिर्द्धूमो निर्वह्निमत्त्वादित्यादौ संयोगेन धूमव्यापकत्वावच्छिन्नाभावस्य संभवेपि हृदो निर्द्धूम इत्या
दौ असंभवादिति भावः। नन्वेवं धूमव्यापकवद्धूमाभाववानतादृशधूमसामान्याभाववान्नित्यादिज्ञानादपि धूमाभावअनुमित्युदयात् अननुगमेन का
रणत्वागमह इत्यत आह। कारणानुगमइति। परिचिंतनीयइति। तादृशपरामर्शानंतरं जलादिकमेव कार्यतावच्छेदकमिति भावः। येनरूपेण व्यापकता।।
ग्रहे तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनेत्यनुमानेन ह। वह्निर्धूमव्यापकइति। चरमकल्पानुसारेण ह। धूमव्यापकेति। निर्द्धूमोयमिति। इदं वधूमाभावस्यानु

भा॰

१०८

पक्षिताया अपि पक्षविशेष्यकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वादनुपपत्तिः तस्या अपि प्रकारत्वप्रतिमतानुसारेणोक्तत्वात्तरथा च धूमाभाव इति ज्ञानाकारेणोक्तः व्या
पकतावच्छेदकस्य वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वेनैव मानमंगीकृत्य तदभाववत्ताज्ञानं हेतुरिति वक्तुं युक्तं मतं आह। धूमेति। अत्र धूमव्यापकतावच्छेदकप्रमेयत्वा
दिविशिष्टवत्तिहृदादौ तदवच्छिन्नाभावज्ञानं प्रमात्मकमस्त्येव विपक्षे किं विपर्ययावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वं तु पक्षे किंचित्स्यादुर्वचत्वात्तदुर्वचं चेऽप्रमादि
कपावन्हित्वादेरुपादानेन लक्ष्यमतप्रवेशः स्याद्विकमस्वरसः केचित्त्विपनेन सूचितः धूमाध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भिन्नत्वादाह अत्रेति नियतविषयता
कइति अप्रमावस्थताहृणइति भावः यत्रांशे बलेन यत्र तातत्रांशे धवलज्ञानापेक्षणावयक्षतावच्छेदकांशे धूमपज्ञानसत्त्वलघुत्वादाह। पक्षतावच्छेद
कस्येति। अत्र पक्षस्यैवाप्रमाभावादनुमितिप्रामाण्ये न हेतुत्वस्वरसोऽवदंतीति। प्रपदार्थतादुप्यसत्त्वेव विवरणं वह्नित्वादिनेति। प्रतियोगितावच्छेदकस्य विवरणं वह्न्यभावादीति
अभाववति हृद इति वह्निमान्धूमाववानिति प्रतीत्योरस्फुटतरविलक्षणत्वादिति भावः कारणविशेषेति। अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपेत्यर्थः अन्वय
व्यान्ययाद्यनुमित्यपेक्षया व्यतिरेकानुमितेर्वैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वादेव। तत्प्रामाण्येति। अनुमितिस्मानाकारस्यैव निगमनस्य संप्रदायिकत्वादिति
भावः। नन्वेतत्पापि धूमाभावप्रकारकानुमितिं प्रति अन्वयव्याप्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वात्तद्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारस्तत्राह। अन्वयपिनेति। धूमा
भाववत्त्वमितितान्नविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतियोगितासंबंधेन धूमीयप्रमाभावत्वं प्रकारइत्यर्थः। प्रत्यक्षस्थलेति। अभावत्वं धर्म
त्वं च अभावे एकत्र द्वयमिति न्यायेन भासत इति भावः। अत्र व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानकाले धूमाभाववदिति स्थलेऽधूमाभावत्वस्य प्रकारत्वे मानमेवश रामः
संपन्नमिति तत्थैव व्यभिचार इत्यस्वरसोऽवदंतीत्यनेन सूचितः अत्रैवकस्येदोषांतरमाह। इत्थं चेति। धूमाभाववन्त्वेति। अत्र धूमाभावत्वरूपेण

धूमाभावस्यैव जिज्ञासितत्वादिति भावः भानसाध्यकव्यतिरेकिणामाहापर्वतइति। अनुपयोगिन इति। प्रतिज्ञोल्लिखितसाध्यीयगमकतौपयिकरूपाकांक्ष
येवउदाहरणावतारे प्रक्रान्ते उदाहरणप्रदर्शनीयव्यतिरेकव्याप्तेः प्रत्यक्षस्व तत्प्रतियोगितयाधूमप्रकारिकांव स्वभावाभावत्वप्रकारिकां वानुमितिं प्रत्येयपुक्त
त्वेनाधूमाभावत्वप्रकारकं च हि प्रकारकानुमितिं प्रत्ययोगित्वादिति भावा। अन्वयितिव्यतिरेकिणापि वह्निमानितिसनुमितेराकारः कार्यकारणभावश्च
विशिष्येव तिन्व्यभिचार इति मतांतरमाह केचिदिति। अत्रानंतरत्वा विकं न कार्यतावच्छेदकं आर्थसमाजग्रस्तत्वात्। अन्वयव्यापोरपिधाधादिभेदेन भि
न्नत्वात्तत्कि वेनेव कार्यकारणभाव इति कथमेतन्मतावकाशइत्यस्वरसः अन्वयव्यतिरेकयोर्वैलक्षण्याभावे स्वेवमलेवाह। अन्यतरत्वेनेति। तादृशप
रामर्शयो अन्वयव्यतिरेकपरामर्शयोः अत्राप्यन्यतरत्वघटकीभूतपरस्परविशेषणविशेष्यभावविनियामकाभावोप्यस्वरसइति। सूचितेति। अत्र स्व क्रमेण
प्रतिज्ञादिकं हतंत्र समुदायव्याप्तिव्यापिवारणाय उचितेतीतत्वं वकपकयप्रदायाविरुद्धत्वंत द्विरुक्तत्वं च हेत्वनंतरं प्रतिज्ञा उपनयोत्तरं उदाहरणाद्य
द्वितीयावोध्यं। तथा वत्तादृशाविरुद्धानुपूर्वीकमध्यत्तस्त्विंशत्वं धयमानयोतिसमुदायेगतमतोनिगमनदलस्यार्थक्यमितिबोध्यं। तदर्थश्चाहेत्वनंतरं प्रति
ज्ञानंतरं हेतूदाहरणासिपादिरिन्याबोध्यं एतावन्मात्रकारणेन च प्रतिज्ञाहेतुमात्रसमुदायइति व्याप्तिरतःपंचकेति। उचितानुपूर्वीकानि प्रतिज्ञादीनि पंचप
न्तादृशोय समुदायत्व मितिविनहस्यायत्वे च समुदितपंचकपर्याप्तमितिदर्शपितुं समुदायस्य हणामितिध्येयानन्नु प्रतिज्ञात्वादिकं न्यायत्वघटितं न्या
यत्वं च प्रतिज्ञात्वादिघटितमिति अन्योन्याश्रय इत्यत आह प्रतिज्ञात्वादिकं पुनरिति। इदंत्वयत्रबोध्याहीनंतादृशावाक्यमुचितानुपूर्वीकं संभवतितत्रन्याय

भा: घुर

१०५ त्वनियमेनेति मंतव्यं।न च पर्वतो द्रव्यवान् घटत्वप्रकारकशाब्दत्वं द्रव्यत्वव्याप्यं कुंभवां ध्यायं तस्मात्तथैत्वादित्यापत्त्यादीयप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिरेकानु
पूर्वीकप्रतिज्ञादिस्थसाध्यादिबोधकशब्दावच्छिन्नत्वेनोदाहरणादेर्निरुक्तौ च तथा चायमित्याद्युपनयघटितेऽव्याप्तिरिति व्याख्येयं।तादृशसमुदायस्यान्या
यत्वेन इष्टत्वात्।यद्विचानुवादकत्वनिश्चयार्थं प्रतिज्ञादिस्थसाध्यबोधकशब्दे नैव निगमने साध्यनिर्देश इति मतं तदा विशिष्येव तत्तद्घटितं प्रतिज्ञाद्यमा
देयं साध्यादेरिव शब्दस्यापि भेदेन न्यायभेदोपीष्ट एवेति ध्येयं नवीनमतेन एतल्लक्षणाभिधानात्तु घाचायमित्यादिक्रमेणोपनयाद्येकरणात्तत्र खाच प्र
तिज्ञादिस्थसाध्यादिबोधकपदसमानानुपूर्वीकपदाभिधेयसाध्यादिकत्वेनोदाहरणादिकं निर्वाच्यं तत्सं च कं यथा तत्त्वमिति अत्र च व्यतिरेक्युदाहरणो
साध्यादिपदं नाक्षिप्तं यत्तत्रोपादेयमिति।अत्र केचित्तु आत्मसाधकतास्थलीयन्यायेऽव्याप्तिस्तत्र यथा [illegible] हेतुत्वेनोदाहरणाभावेन पंचावयवाभावादिति तन्न साध्य
साधनभेदेन न्यायभेदात् तत्र च तु तथापवयैव न्यायत्वादिति।साध्यादीति तत्पक्षकतावच्छेदकप्रतिज्ञातत्साध्यकहेत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः।नचैव
मननुगमो दोष इत्यत आह।व्याख्यादीत्यनेनेति।प्रलीनलक्षणे पक्षमांवीजमादर्शयितुमाह एतेनेति।एतादृशलक्षणाकरणेन त्यर्थः।प्रतिज्ञानिगमन
योरिति।पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्निव्यावच्छिन्नविधेयप्रकारतासमाद्वह्निमानिति निगमनाघटितत्त्वज्ञाप्यत्वस्य वह्निविधेयस्य चान्वयसहेतुरेव पिगुणानां चपदार्थ
त्वादिति न्यायेन हेतुरूपविधेययोः पाठस्यान्वयेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वाभावादिति।न च प्रतिज्ञार्थवह्निमत्पर्वतबुद्धिरूपतत्ज्ञानज्ञाप्यव ग्गम:
ह्नेर्निगमनार्थस्य विधेयत्वेनान्वयबोधोऽस्त्विति वाच्यं तादृशबोधे वह्निमान्पर्वत इत्याकारानुपूर्व्यवच्छिन्नोद्देश्यवाचकपदानुसंधानस्य नियामक

त्वात् पर्वतो वह्निमानित्यानुपूर्व्यास्य प्रकृतन्यायघटकत्वात्।न चोपनयेयथा च यस्मृतस्यापुद्देश्यवाचकायं पदस्य योजनया पूर्वप्रतिसंधानेन पाद्ववोध न्न
येहापि स्यादिति वाच्यं।तत्र तात्पर्यसत्त्वेन योजनया तादृशबोधोपपादनस्य सकलसंप्रदायसिद्धत्वात्।अत्र च तादृशतात्पर्याभावादिति प्रतिज्ञानिगमनयो
स्यं रार्थभावे नापि नैकवाक्यत्वे।अत एव अतिव्यवहितत्वमवदर्शितवान्।प्रतिज्ञोत्तरे निगमनानुसंधाने च तादृशानुपूर्व्या न्यायांतर्गतत्वाभावश्चेति ध्ये
यं।ननु प्रतिज्ञादिपंचवाक्यैः सर्वैरेकवाक्यतयैव तादृशबोधो जन्यत इति न सत्यार्थः अपितु तेषां मध्ये किंचिद्द्वयमेकवाक्यतापन्नं बोधो जन्यत इत्येवं सा
र्थः तत्र च नानुपपत्तिः प्रतिज्ञाहेत्वोरुपनयनिगमनयोश्चैकवाक्यत्वात् अत आह तत्राप्यनुपपत्तिमाह।उदाहरणोपनययोस्तथोश्चेति न च वीप्सायामास्त
दस्य च तात्पर्यग्राहकत्वे वह्निपदे लक्षणया धूमवान् धूमव्यापकवह्निमानित्युदाहरणवाक्यार्थः तथा च धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमत्पर्वते धूमव्यापकव
ह्निमदभिन्नस्य धूमवत्तस्तादृशस्यैनान्वयबोधोऽस्त्विति वाच्यं।तादृशबोधेव वह्निमान्धूमवान्पर्वत इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यैवं विधविधेयवाचकपदानु
संधानस्य हेतुत्वात्।अत्र वयं यो धूमवान्स वह्निमानित्युदाहरणे न वह्निमानिति प्रतीकस्य धूमवत्पदपर्वेन [illegible] किंच वीप्सायां तदादेरर्थवि
वेक्षणे केवलपदेन महानसत्वादिना प्रकारेणोपस्थाप्यते द्वितीयेन यत्पदेन तदन्यत्वरूपेणोपस्थापनात् यो यो धूमवानिति प्रतीकस्य महान
सं धूमवत्सम्हानसान्यश्च धूमवदित्यर्थः।एवं स वह्निमानित्यत्र विरूपोपस्थितयोरपि धूमवन्महानसमहानसान्यधूमवतोरैक्येन तत्पदेन परामर्श
नेत्।धूमवन्महानसे धूमव्यापकवह्निमत् धूमवत्सम्हानसान्यश्च धूमव्यापकवह्निमदित्यर्थः अत्र हेतुरितोदाहरणप्रतीकस्य प्रत्येकमन्वयेन वाक्या नेर
र्थचतुष्टयवत्त्वेनोदाहरणमेव नैकवाक्यमिति कथं तस्यान्येन एकवाक्यत्वे संभावनापीति।अत एव धूमव्यापकवह्निमदभिन्नो धूमवत्सदाहर

भा॰ सार्थे वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतरूपोपनयार्थस्याभेदेनान्वयात् तदुपनयेन तस्यैकवाक्यत्वमिति परास्तं तादृशप्रयोगेण वह्निमत्पर्वतोत्तरं धूमवत्पदानुसंधानस्य
हेतुत्वेन प्रकृते तदभावेनाप्यसंभवाच्च प्रागेवेति शब्दं तत्तात्पर्यं कोऽनिपात: प्रतिज्ञानिगमनयोर्मिथ्यादोषविशेषोपादानस्य च्छेदं दर्शयितुमेन यत्सैकवा
१२० क्यत्वं तद्दूषयति प्रयुक्तिनिति प्रतिज्ञादेरिति न च पर्वतो धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमानङ्गिवोचे धूमाद्वह्निमानित्यानुपूर्व्यं च च्छिन्नपदानुसंधानस्य हेतुत्वा
त् धूमात् दितिवाक्यधूमादित्यस्य विधेयतावच्छेदकत्वेनान्वयात् तुल्यत्वे वह्नित्वविधेयतावच्छेदकत्वात्तत्पदान्वयबोधस्य तादृशपदानुसंधानस्य
हेतुत्वात्। अत एव कुत इति आकांक्षादिवशात् धूमज्ञानज्ञाप्यत्वस्य विधेयतानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नेऽन्वयादिति तथा च तस्य विशेषणत्वेऽपि
वि॰ नविधेयतावच्छेदकत्वमिति केचित् तु वह्निमान्त्वेतिर्प्रतिपत्तौ वह्नित्वरूपेणैव वह्निमत्वस्यैवाकांक्षितत्वात् धूमात् वह्निमानिरुक्तेः चार्थान्तरत्वात् अत एव पर्वतो व
ह्निमानित्युक्ते कुत इत्याकांक्षायां व्यवहितस्यापि धूमादित्यस्य योजनया तादृशान्वयबोधदर्शनात्। हेत्वेकार्थप्रतिपादकत्वमिति पर्वतसान्वय: एवमग्रेऽपि क
यं चिदिति उपनयस्थाप्यंपदस्य निगमने अननुषंगेऽननुषंगे च परस्परनिराकांक्षितत्वेन न तस्य एकार्थबोधकत्वमिति भाव: अत्र वह्निव्याप्यधूमवत्पद
स्यायमिति पदानुसंधानपूर्वमनुसंधानमहत्त्वेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वताद्विशेषवह्निमत्वस्य विधेयत्वेनान्वयबोधसंभवादिति। न चेदं त्वान्नत्वेतद्वा
नितिवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वततद्धेतुकवह्निमत्पर्वतत्वस्य तादात्म्येन विधेयतया बोधः संभवतीति वाच्यं तद्धेतुकवह्निमत्पर्वतत्वस्य विधेयत्वे न बोधे तद्धेतुक
वह्निमत्वे तात्पर्यं पर्वतो धूमव्यापकपदानुसंधानस्य निगमकत्वात्। अयं पदानुषंगो नयं तस्माद्वह्निमानिति निगमने च तादृशानुपूर्वी विरहादिति राम:
न च पर्वतत्वं विधेयतावच्छेदकं पर्वते च तद्धेतुकत्वं तत्पर्वतीत्येव वाच्यं तस्याद्देश्यतावच्छेदकत्वात्। एतेन धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमतिप्रतिज्ञाहेतुसमुदा

अनुषंगपक्षे४

व हि

यार्थं च धूमव्यापकवं वह्निमतो धूमवत्तद्दृष्टान्तस्यार्थस्य तादात्म्येनोपेतात् शेषोदाहरणार्थविशिष्टहेत्वर्थान्वितप्रतिज्ञार्थस्य उपनयार्थस्याभेदेनान्वयेतादृशोप
नयार्थविशिष्टप्रतिज्ञार्थनिगमनार्थस्यान्वयेयं चानामवयवानामेकवाक्यत्वमिति अव्याप्त्यन्नप्रलपितमनादेयं चैत्र: पचतीति प्रतिज्ञादिसमुदायेऽव्याप्ति
रेकुदाहरणाद्यवृत्तित्वसमुदाये चासंतभसंभवात्। आख्यातार्थस्यैकदेशपतावच्छेदकतया भानासंभवात्तन्निष्ठ चतिचैत्रोधुं तेइस त्रपचन चैत्रोधुं तेइत्यत्रे
व अन्वयधीरिति न किंचिदेतत्। ननु कथं तर्हि पंचानामवयवानामेकवाक्यताव्यवहारोऽत आह। एकेति तथा च व्याप्तिपक्षधर्मत्वाबाधितत्वासत्प्रतिप
क्षितत्वरूपविशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणैकवाक्यताव्यवहारेणास्यैवकिंतु तत्तात्पर्यकत्वमादायैव तथा व्यवहारइतिभाव:। ननु पंचवाक्यैक
वाक्यतया बोधाभावेऽपि पंचवाक्यार्थविषयकपंचवाक्यजन्यसमूहालंबनमादायैवमुक्तोक्तलक्षणं निर्दुष्टमतो दोषोत्तरमाह। तादृशपरामर्शेति
चरमकारणरूपपरामर्शस्यार्थ: तद्विषयेति तादृशपरामर्शविषयत्वर्थ: उदाहरणोति। तयोश्च परामर्शविषयव्याप्तिपक्षधर्मताप्रदर्शकत्वादित्यर्थ: उ
पनयेन पक्षधर्मतामात्रप्रदर्शनस्यैव प्राचामनुमतत्वात् तदभिप्रायेणोदाहरणमुपात्तं। तत्तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वं तथा च उदाहरणो
पनयभागमात्रे अतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च तादृशसमुदाय इति भाव:। तदानुकूल्यमात्रेणेति तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वमिति पूर्वेणान्वय:। तदानु
कूल्यं तादृशपरामर्शविषयपदार्थोपस्थितेरानुकूल्यं। निगमनस्य च तादृशपरामर्शविषयाबाधितत्वादिप्रत्यायकतया तथात्वमिति मित्याश
य: आनुकूल्यं च पदार्थोपस्थापकतया पदार्थोपस्थितिजनकावयवप्रयोजकाकांक्षोत्थापकतया चातः प्रतिज्ञाहेत्वोस्तादृशाकांक्षोत्थाप
कतया तथात्वमिति भाव:। तथात्वं प्रयोजकत्वं कोवह्निमानित्याद्युदितज्ञासाज्ञापनद्वारा अनयवोपस्थापकत्वमितिभाव:। एवं सत्योक्तावयवेष्वप्या
प्ते

३

व्याप्तिव्यापकलक्षणादौ बन्धतत्तयात्तव्यापिस्वरूपान्तरमाह । अवयवत्वेत्यादि । व्याप्यतावच्छेदकता इति इदं चोक्तसमीनवाक्यवारणाय । एतादृशत्वं चावयवत्वैकदे
शेऽपि तत्सत्त्वेऽपि विशेष्यं । न च प्रतिज्ञात्वादिकमेव न्यायान्तर्गतत्वविशिष्टमुपादाय पदलक्षणं कुतो न कृतमिति वाच्यं । तथा सति तादृशप्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तेः
पावयवत्वलघुघटितप्रतिज्ञात्वकमादाने न्यायस्यापि आपत्तेः । एवं सर्वत्रैव तादृशविशेषणताप्रवेशे गौरवाच्चेति स्वयमेव न्यायान्तर्गतत्वे याऽत्रा व्याप्त्यप
पत्तिलाभेन न्यायत्वाश्रयत्वं न्यायत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं । न्यायत्वविशिष्टनिरूपितविषयिता व्यापकविषयिताप्रतियोगित्वं वा नियत
समूहालम्बनवचनास्वैवेति हृदये । न तु न्यायविषयिता व्यापकविषयताप्रतियोगित्वं यत्किंचिद्विषयित्वं प्रतिव्यापकत्वे विवक्षिते तद्दृष्टानेऽतिव्या
प्तिः न्यायविषयितासामान्यं प्रतिव्यापकत्वे विवक्षिते संभवः प्रतिज्ञादीनां शब्दव्यक्तिभेदेन भिन्नत्वात् यद्रूपावच्छिन्नविषयिता न्यायविषयिताव्यापिका तद्रूपावच्छि
न्नत्वस्य च दुर्वचत्वात् इत्यसिद्धेरिति वोध्यं । प्रतिज्ञात्वसमत्वमिति न च प्रतिज्ञात्वादेर्व्याप्त्युपपत्तिः प्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तिः व्याप्त्युपपत्तित्वे च प्रतिज्ञैकदेशेऽवोः
पर्वतो वह्निमानित्याभासयोः प्रत्येकं प्रतिज्ञाभिन्नयोर्भेदस्य प्रतिज्ञालाघवसंभवादिति वाच्यं प्रतिज्ञालाघवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं यद्य
तदवच्छिन्नत्वभेदाधिकरणतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । भवति हि प्रतिज्ञालाघवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं पर्वत इति
आभासत्वं तदवच्छिन्नभेदाधिकरणतावच्छेदकं प्रतिज्ञात्वं प्रतिज्ञान प्रतिज्ञैकदेश इति प्रतीत्या व्याप्त्युपपत्त्यधिकरणताकभेदस्याभ्युपगमात् । अत एव प्रतिज्ञा
हेतुसमुदाये विनातिव्याप्तिः प्रतिज्ञाहेतुसमुदायो न प्रतिज्ञेति प्रतीतिबलेन तत्रापि तादृशभेदसत्त्वात् । व्याप्त्युपपत्त्यधिकरणताकभेदानभ्युपगमे तु प्रति
ज्ञालाघवच्छिन्नभेदपंचकाधिकरणतानवच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञालाघवच्छिन्नाधिकरणताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगित

कभेदाधिकरणतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वमित्यर्थः । अत्र स्वपंतेन प्रतिज्ञाघेकदैकदेशस्य विशेष्यदलेन प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायस्य च वारणात् । वस्तुत
स्तु प्रतिज्ञालाघवच्छिन्नभेदपंचकान्यतमप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्त्यधिकरणत्वं तत्त्वं न चाभावाधिकरणाभावत्वानतिरिक्तत्वेतादृशभेदे
यः पर्वतभागभेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं पर्वत इतिभागेऽप्यस्ति प्रतिज्ञाभेदेन पर्वतभाग इत्यवाधितप्रतीतेः एवमभावप्रतियोगित्वमविशेषेपि निरा
सः इति वाच्यं तथापि प्रतिज्ञात्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञालाघवच्छिन्नाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं विशेष्यमिति
सारं प्रतिज्ञात्वादिकं तु व्याप्त्युपपत्तिपादेयं तेन न कोऽपि दोषः । यथाश्रुतान्यतमत्वस्य पूर्वोक्तदोषात् लक्षणान्तरमाह प्रतिज्ञाघटकेति । अत्रापि न्यायां
तर्गतत्वे सति इत्यनुपयुज्यते तेन न लोदाहीने इति व्याप्तिः एकदेशवारणाय सत्येतत् घटकत्वं च स्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वं स्वतिततद्विषयकप्रतीतिवि
षयत्वं स्वस्वघटकत्ववारणाय विशेष्यं । न च पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञायां निरुक्तघटकस्य पर्वत इति भागस्य तादृशप्रतिज्ञालाघवच्छेदेन भेदोऽप
गमे व्याप्त्युपपत्त्यधिकरणताकभेदाभ्युपगमापत्तिरिति वाच्यं । घटपदोपस्थत्वाद्यवच्छेदेन घटभेदप्रभेदनानभ्युपगमेऽपि तत्सामानाधिकरण्येन तद्दभ्युप
गत्वेऽपि पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञायाः समुदायत्वावच्छेदेन पर्वत इति भागस्य च ह्निमानिति भागस्य भेदे तत्त्वेऽपि तत्सामानाधिकरण्येन तद्भाव
भेदयोः सत्त्वात् तथा च यद्रूपावच्छिन्नप्रतिज्ञादिघटकेत्तु तद्रूपावच्छिन्नभेदकत्वमिव्यवृत्तिसामानाधिकरण्यं तद्रूपावच्छिन्नत्वं सत्यन्तार्थः । प्रतिज्ञादि
घटकतावच्छेदकं वास्तवं प्रत्येकपर्याप्तिकं ग्राह्यं तेन पर्वत इति वर्णसमुदायभेदस्य व्याप्त्युपपत्तिप्रतियोगिताकस्य प्रत्येकवर्णसत्त्वेऽपि न क्षतिः प्रति
ज्ञाघेकदेशहेत्वाघेकदेशघटितसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं । अत्र प्रतिज्ञाघटकोऽयमागो हेतुघटकश्चायं भागस्तदुभयघटितत्वं हेतुघ

भा: टकोयोभागाङ्गादहरणाघटकश्च योभागस्तदुभयाघटितत्वमिति क्रमेणार्थोबोध्यः तदुभयाघटितत्वं चतदुभयाविषयकप्रतीतिविषयत्वं। अत्र चस्वाविषयकप्र
२२ तीत्यविषयप्रतिज्ञादिघटकत्वमेव प्रतिज्ञाघटकत्वमुपादेयं। नतु प्रतिज्ञादिवारकतद्विषयकप्रतीतिविषयत्वमपि प्रतिज्ञाहेतुसमुदायस्यवारणीयत्वेनैवंयथा
ततथाचुभयरूपावच्छिन्नप्रतिज्ञादिघटकंतद्रूपावच्छिन्नाभेदकूटपर्यवसामानाधिकरण्यंतद्रूपावच्छिन्नंसत्यत्तादृशभागद्वयाविषयकप्रतीतिविषयत्
त्वंसमुदायेध्वंननुप्रतिज्ञादेरपित्वीयदलद्वयघटकभागद्वयैरितत्वादसंभवइत्यत आह तदुभयेवेति। नच प्रतिज्ञाहेतद्रूपादिक्रमेणोभयोरुपादाने प्रति
ज्ञोदाहरणीयभागद्वयेत्यिव्याप्तिरितिवाच्यंतादृशभागद्वयस्यतथाप्रतिसंधानेन्यायांतर्गतत्वाभावात्वक्ष्यमाणाक्रमांतर्गतत्वस्यवन्यापांतर्गतत्वात्। न
अर्हं चायमित्यस्यभागद्वयनिगमनेऽनुषंगपक्षेतत्राव्याप्तिः तत्रएकस्यैवअपमित्यस्यउपनयनिगमनोतर्गतत्वेनवह्निमानित्यस्यचनिगमनघटकत्वेन
यंतक्ष्माहृह्निमानितितिनिगमनस्यतादृशभागद्वयघटितत्वादितिवाच्यंप्रत्येकमुभयाघटकंयदुभयघटकभागद्वयंतदघटितत्वस्यविवक्षितत्वात्। अ
यंपदस्यचप्रत्येकमुभयघटकत्वोतत्राप्रसंगः। प्रतिसंधानभेदेनायंपदस्यापिभिन्नत्वात्तत्राव्याप्तिरितिकेचित्। प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्येति। तत्तद्विशिष्टार्थ
प्रतिपादकत्वेतन्मात्रविषयकबोधजनकत्वे अन्यथाप्रतिज्ञाहेतुजन्यबोधजनकस्यापिप्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थबोधजनकत्वसत्वेनतादृश
बोधजनकावयवद्वयेऽतिव्याप्तिः स्यात्तद्दासीनवाक्यवारणायचपर्यवता अत्रापिबोधानोत्तत्वविशिष्टत्वेनोपादानेसक्ष्मणानेस्यात्प्रतिज्ञाद्विप्रतिपाद्यतत्त
दर्थबोधत्वेनैवोपादानेवाच्यं। तथाधूमादालोकवानित्यादिप्रतिज्ञैकदेशेधूमादितिभागेऽतिव्याप्तिः वाक्यपदोपस्थानेनतादृशतत्तद्बोधजनकैकदेश राम:
जन्यत्वस्याभेनतदतिव्याप्तिवारणाक्षेमवेपिप्रतिज्ञाघटकत्वमित्यत्रैवपर्यवसाने। एवमुभयघटकभागद्वयघटितेतिप्रसंगवारणायतत्तद्विशिष्टार्थेन

त्रविषयकत्वस्योपादानेसर्वमभिधेयंप्रमेयत्वादित्यादौमात्रार्थाप्रसिद्धिः तादृशाविषयत्वाविलक्षणाविषयताश्रयत्वेनतन्निर्वचनेतुअतीवगौरवमित्य
त्वरहतःकश्चिदित्यनेनसूचितः। ननुप्रतिज्ञादिनिष्ठतादृशावच्छेदकधर्मविशिष्टस्वीकारेऽपितादृशविजातीयज्ञानजनकत्वस्यलक्षणतायांनकिंचिद्बाधकंतस्य
प्रमेयत्वलक्षणांतर्गतबाधत्वादत आह तथाचेति। तथाचलक्षणान्यथानुपपत्त्यैवतादृशजातिकस्यनालक्षणांतर्गतत्वश्यकत्वेनान्यथानुपपत्तिरितिभावः।यं चेतिज
तपइत्यनेनाचपिद्वित्राद्वीति। यद्यपिन्यायजन्यज्ञाननिष्ठवैजात्यांगीकारे जातीनांसमावेशः प्रत्येकावयवजन्येचपरस्परपरिहारइत्यतस्वसांकर्यसंभवेद्वित्राद्यवयव
कैतथापियंचायमवयवाक्यात्एकबोधाभावेपिद्वित्राद्विजन्यकारइत्यभिप्रेत्यस्यन्यायतयावयवद्वयजन्यतावच्छेदिकाजातिरेकापित्वीकार्यातथाचतस्याव्यपृथ
तेजन्यतावच्छेदकजातिरेवन्यायजन्यजन्यज्ञानेसंकरइत्यभिप्रेत्यवात्तदभिधानेतत्रत्रैतिव्याप्यजन्मेविलक्षणावयवद्वयजन्येवेतद्भिन्नाप्रत्येकावयवजन्य
चताद्भिन्नाइत्येवंक्रमेणोपपर्यःकस्यचिदिति सांकर्यापपादनाय। अन्यथाप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानस्यसर्वस्यैवहेत्वादिजन्यत्वेतिजातिमत्वेव्याप्यव्यापकभाव
एवस्यादितिभावः एवंहेत्वादिजन्येचेतत्रोपकदाचिदित्यनुषंगः। ननुनियामकाभावेसांकर्यमेवनसंभवतिप्रतिज्ञादिजन्येकविदेवहेत्वादिजन्यत्व
तिजातिरिपुत्रैवनियामकाभावादविशेषणमवस्थैवात्यात्वापत्तेरत आह। एवमितिनन्वेवंसर्वासांजातीनांअन्यूनानतिरिक्तत्वेनभेदानुपपत्तेःसर्वजा
तीयत्वमनुपपन्नमुपपन्नमत आह। एकेति। नयपक्षतावच्छेदकइतिहेतोःपक्षतावच्छेदकत्वेनास्तीति आशयःसत्वेपिवाय्योभयवानइत्यत्राहराप्रती
केधूमवन्महानसंधूमवन्महानसात्त्वयार्थः। तथावयपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनवन्हेर्विधेयतायाः प्रसिद्धमनतावच्छेदेनवन्हेर्विधेयतायाअनाभात
नातिव्याप्तिःपक्षतावच्छेदकविशिष्टत्वमत्रपक्षतावच्छेदकस्यधर्मितावच्छेदकत्वपर्यापर्विवक्षितत्वादितिभावः नचवह्निरवावच्छिन्नस्पर्शाध्यत्वेपर्व

२९

भा: तत्त्वावच्छिन्नस्य पक्षत्वे प्रमेयवह्निमानिति समुदायेऽतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणविशेषणता इत्याह स्रोत इति धूमव्यापकवह्नित
११२ स्येव विधेयतावच्छेदकत्वात् तात्पर्यात् नतु भूत्वा वह्नित्वस्येत्यत एव नातिव्याप्तिरिति वाच्यं प्रकृतन्यायावयवद्वयस्य तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतत्साध्यकत्वे पक्षता
वच्छेदकावच्छिन्नतत्पक्षकन्यायावयवाघटकत्वेन तत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपर्वतपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निविधेयकबोधजनकत्वाभावात् ज्ञात्वादि व्याप्तिर्यत्नेन व्या
पृतत्वाभावे न तत एवातिप्रसङ्गाभावादिति। दृष्टान्तेन भूतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविधेयकबोधस्यापि संभवात्तदभिप्राये नोदाहरणमिति कृत्वा उक्तम्
यैति। साध्यस्य हेतुत्वेऽपि साधर्म्यपर्यायाच्च न्यायप्रयोजनाभावात् तत्र साधनप्रयोजनाभावे चायमित्यनुसृत्य नास्तीति तत्रातिव्याप्तिर्नेऽपुनयस्थाप्रमादिनिगमनं न तस्य
न्यायावयवेऽसत्त्वेन नव्याप्तिरिति भावः प्रकृतन्यायवहिर्भूतेति प्रकृतन्यायवहिर्भूतेऽदासीनन्यायान्तरावयवमङ्कृतयोर्वाक्यासमस्य प्रकृतन्यायावयवव्याप्य
वसिततात्पर्यकमिति ते नोदासीनवाक्यस्य चरमकारणपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वस्वरूपयोग्यत्वेऽपि न क्षतिः पत्र न्याये अनुमितिर्नोद्देश्यास्तत्स्य
त्वीप प्रतिज्ञापामव्याप्तेराह ऽदृष्टेति प्रकृतवृद्धमानिति प्रथमप्रकृतपदादानेन वह्निपाप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणस्य वह्निसाध्यके पुनरोऽतिव्याप्ति
तत्स्यापि पर्वतः किंचित्न्यायावयवत्वात् द्वितीयप्रकृतेपदादानेतु वह्निसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणास्यात्रैनातिव्याप्तिस्तस्यापि यत्किंचिदनुमित्यनुपाने ति
रिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति तदुभयमुपात्तं तदुभयस्यार्थमाहातथा चेत्यादिना पत्र साध्याप्रवेशेव ह्निसाध्यकोपनयेव ह्निव्याप्यसाध्यक
प्रतिज्ञालक्षणस्यातिव्याप्तिस्तस्यापि पर्वतपक्षकन्यायावयवत्वेन हेतिपर्वतपक्षकवह्निव्याप्यसाध्यकानुमित्यनुपानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वा राम:
त्पप्रक्षप्रचेशेतु वह्निसाध्यके महानसादिपक्षकन्यायावयवत्वे पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञापो वाधितं वह्निसाध्यकन्यायावयवत्वं च अतस्तदुभयं च मत स्त

साध्यकतत्पक्षकन्यायावयवत्वमेवोक्तं एवंविशेष्यदलेऽप्याप्रवेशे अन्यून विषयत्वे अवगतं दुर्वचेप्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयकत्वेन तन्निर्वचनात् एवंतादृशविषयता
विलक्षणविषयता भ्रम्पत्वरूपमनतिरिक्त विषयत्वमपि पक्षतावच्छेदकविषयत्वप्रवेशे वाधितमिति तद्दलेपि पक्षप्रवेश पक्षस्तुतावच्छेदकाप्रवेशे हेतुत्वप्रकारेसंबंधेन वह्न्यभा
व्यत्वे अभिधेयं वह्निमद्वृत्तिसत्त्वहेतुत्वावयवेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि वह्निसाध्यकहेतुत्वपक्षकानुमित्यनुपानतिरिक्तविषयज्ञानजनकत्वादितित्ननिरसाय विषयतान्यापक्षोऽस्यासं
भवात् तं भवेवाहेतुत्वं वह्निमद्वृत्तिसत्त्वहेतुत्वावयवेऽतिव्याप्तिरितिहेतावंशतोऽपत्तिव्यापकमनुमितौ आलोकविशेष्यकज्ञानज्ञाप्यत्वं विषयीकृत्य हेतुत्वावयवेन तु वह्नि निष्ठमित्य
तिरिक्तविषयकत्वमेवन च पत्रहेतुत्वावयवेनालोकनिवृत्तिज्ञानज्ञाप्यत्वविशेष्यकबोधोजनितस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय पर्यन्तादितिवाच्यं वक्ष्यच्चापिज्ञानज्ञाप्यत्वतात्पर्यगोचरौ
हेत्ववयवप्रयोगात्तात्पर्य विषयीभूततादृशबोधजनकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्तथापि विवक्षणीयतादृशविषयिताविलक्षणाविषयिता भ्रम्यत्वरूपतत्तदर्थाभिप्रायेणारे घटादि
व्यक्तिभेदेनापि घटत्वप्रकारकविषयतावैलक्षण्यभावस्यापि तादृशज्ञानज्ञाप्यत्वविशेष्यभेदे पिताहृशज्ञाप्यत्वप्रकारकविषयताव लक्षणाभावात्तथा च तेधूमा
न्तेजस्वी धूमाद्वह्निमतः मध्यमोऽवयवे तौ वह्निमानहत्याकारकमुदाहार्यं साम्यादिति तत्स्वादिति निगमन शरीरनिविष्टत्वे न न अयतइति तथा चान्यनपदेन तद्वारणं संभव
तीतिभावः यूमतेति समर्थहेतुसंबंधेन पक्षे साध्यस्याप्रतिपादनेन पुनरुक्तत्वादिपृतितं धानाभावेऽवाधितत्वप्रतीतेरभावात् न्यूनत्वस्य पंऽअभावासीत्यादिना इष्टमादिमादि
पयिग्रहनन्वनुपत्वेतस्य न्यायावयवाघटकत्वादाहतदर्थमुक्तेति विशेषणविशेष्यभावेकामचाराततसत्तात्पर्यं विशेष्यीकृत्य विशिष्टलक्षणाभावंदर्शयति अन्यनातिरिक्तेत्यादिना
विशिष्टाभावेविशेषणाभावं हेतुत्वेन निर्दिशति अवाधितत्वे ति न नुमानस्य बोधादिनापि तात्पर्यानिर्वाहे निगमनात्साक्षादेवावाधितत्वादिप्रतिपत्तिलाभात्तत्र लक्षणाक
स्यनमन्याय्यं अत एव धमोऽस्तीतिवाक्यस्य वह्न्यनुमानिकवह्निबोधेनैव तात्पर्यनिर्वाहेन लक्षणोत्पापायेनोहातद्वोधौपयिकेति अवाधितत्वबोधौपयिकेस र्वं

३०

धा: १२८ सिध्यति। व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टस्य पूर्वपक्षेसाध्यतयाप्रतिपादितस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टममर्थहेतुसंबंधेन पुनःप्रतिसंधानेतदनुवादस्य प्रयोजनजिज्ञासायां व्युत्पत्तिवासात अ
बाधितत्वादिप्रतिपत्तिरेतत्प्रयोजनं कस्मात्तेदृशं चातादृशतामर्थ्याहकतयाविशिष्टहेतुसंबंधस्य तद्वैधौ पूर्णकत्वमितिभावः अस्य निगमनस्य पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इतीदं पत्र प्रतिज्ञा
पं पृथिवीतरेभ्योभिद्यत इति साध्यांशकथनं तदभिप्रायेणात्रोदाहरणमासमीति: अन्यथा प्रतिज्ञायां पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इति साध्यांशकथनेप्यन्यतरेभ्यो भिद्यत इत्युदाहरणासार्थ
इं स्यात्तत्क्ततमत्प्रतिज्ञायां शब्दांतरेणसाध्यनिर्देशेपि उदाहरणमसंभवात्साध्यवाचकेनतदभिधानेन दोषइतीउक्तंतत्र अनतिरिक्तपदेनतेन उदाहरणेन पृथिव्याभिन्नेतरपृथिवी भिन्नात्वधिक
भेदाश्रयत्वाभावमैवचपत्यपदार्थेतनबोधनादितिभावः ननुयत्र उपन्यासेतासर्वधर्मेणात्र या शाब्दबोधजनकोवयवांतरेति प्रसक्तत्वात्तन्नुतात्पर्यममादवयवांतरेवर्तमानपदेनोनुद्दिमा
निविबोधेपि अतीतिकविषयत्वात्स्ववाक्यामत आह नचेतितावत्पितासर्वमेभगत्यावबोधीकारे पित्त घात्वमे भव अन्यन विषयकशाब्दज्ञानजनकत्वसंभवःयत्रेत्यादिसेतिन चै
तरभेदाश्रयत्तावृत्तीपृथिवीयन्वेत्पन्नयःसंभवत्येवेतिवाच्यं आवश्यकतोयक्तत्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्मकनामार्थप्रतियोगिकभेदबोधेनेनभोगाप्यंत अन्यथा चैत्रोपि
त्रोन पचति इत्यत्र पाककृतिमच्चैत्रभेदस्यापिबोधापत्तेरिति ततपावोसादरशेकदेशस्यैव तत्पान्वसंभवोमतरुदाहरतास्यत्तस्यपत्रेत्यादिसमुदायात्मकत्वेन पत्रेसाधन्व
येबोधकत्वात्तएकदेशस्यचन्यायावन्तार्थकेनसंपतोनैवकारणाभ्यंतस्यन्यायांतरगत्वार्थकत्वेनतिरिक्तपदेदत्तेपित्तत्रैवातिव्याप्तिरितिभावःनवानास्त
सर्वतंन्यायांतरागतत्वार्थकमेवतेनमेदाग्निमानितिउदाहरणेकदेशः स्मन्नपदस्यात्मित्तरनेघटशब्देगुणइतिदर्शनमागेवशाब्दपदस्यात्मित्तरानंन्विरुध्यते अ
नभिमतविषयत्वेचपक्षविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यमात्रविषयकज्ञानजनकत्वेनापमादिनिगमनोतमागेहत्ववयवप्रतिज्ञासमुदायेचनाति शा:
व्याप्तिःतज्ज्ञन्यतानस्पत्तत्त्वानत्तायत्वविशिष्टसाध्यविषयत्वेनातिरिक्तविषयकत्वात्सर्वहिमानित्युदाहरणेकदेशवारणाय्येनेतितत्पर्वतस्यपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षवि

षयकत्वेइत्येचपक्षतावच्छेदकस्यावयवांतरस्य अवयवांतराप्रतिपाद्यत्वादितिभावः सिंगाति: तेन पत्रपृथिवीतरेभ्योभिद्यतइत्युदाहरणेषोनाद्वाणास्त्वनविषयत्व
सत्वादनतिरिक्तपदेनतद्व्यावृत्ति: तत्र पक्षविशेष्यकसाध्यविशिष्टबोधजनकत्वाभावात्पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयतानि चातादृशसाध्यतावच्छेदकविशिष्ट
विषयताविरहसत्तौ यत्तेनपत्रपृथिवीतरभिन्नेत्युदाहरणादौनातिव्याप्तिः पक्षस्यदृष्टांतत्वेनन्यायप्रयोगः केपाधविषयत्वानव्याप्यप्रयोगः अन्यथा
वह्निमत्पर्वतोवह्निमानितिप्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तेरवीरत्वात्तादृशबोधजनकत्वं चतादृशबोधतात्पर्यकत्वं तेन तात्पर्यभ्रमेणजनितादृशबोधेपृथिवी
तरेभ्योभिद्यतइत्युदाहरणैकदेशेनातिव्याप्तिरिति मतंतमि आसतांयरिखुनीति चाक्षेपकवाक्यतितथा चत्तेनैवाबाधितत्वादिबोधो यथोक्तस्यानुपयोगातिरर्थक
इतिभावः।साम्याम्यतः।व स्वधिकरणत्वस्माना स्यतः।तथाचपक्षेसाध्यवैशिष्ट्यविषयत्वं अस्याविषयत्वंत आहेत्येतिभावःभानादितियेचमीवाक्यात्पदिपत्रा
त्वेतिस्वव्यापकसाध्यसमानाधिकरणाधत्वरूपव्याप्तिभानेपक्षेसाध्याधिकरणत्वभानान्नैयत्यानुदृशसाम्यानाधिकरणरूपव्याप्तियदाधेदर्शीपितुमा
दृपक्षइत्यादिनाउपनयेप्रीतिवारणायपत्रन्वेति एवमुत्तरत्रनतुपक्षतावच्छेदकरूपेणापक्षेसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपमस्त्विनविषयत्वेत्ताराव्ये
तिवन्स्वधिकरणात्वरूपेणावहिमत्ताभानेपिपर्वतत्वाभावादत्त आहपत्रेतिनानुरूपेणापक्षतावच्छेदकरूपेणासाध्यतावच्छेदकरूपेणाचहेत्वंतहेतुत्वाभा
मितियथासंख्यमन्वयः।नन्वत्रसंशयाभावात्कथंन्यायप्रयोगइत्यत आहतत्तदप्रक्षिप्याधपिबेति-अत्रवीप्सासमभिव्याहारवशात्उद्देश्यतावच्छे
दकव्यापकत्वस्याविधेयांशेसाक्षेदेउवान्नत्कदेउवानइतिवहहिमान्वद्व्यापकहिमानित्यन्वयबोधेउद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्याभा

३१

भा:
२०५

वान्नोसहचरणानुपपत्तिः तत्रापि दृष्टान्तप्रयोजकस्यानावैत्रिकत्वात् उपनयपर्यन्तानुधावनं तत्र व्याहृतिर्वा नाथेन च साध्यस्य हेतुत्वेनोपादा
नं पक्षदृष्टान्तप्रसङ्गदृष्टान्ततायां न तदुपयोगाः ननु क्षिप्ताध्यवसायां न्यायप्रयोगेति विवादस्य तात्पर्यत आह पत्र वेति सर्वतत्वाद्यवच्छेदेनेति तेनाति
इ साधनं इ हेतुपतायां प्रकृतपर्यन्तानन्वयापि नान्यूनविषयत्वं दृष्टान्ते एतत्सर्वं तत्त्वेन रूपेण पर्वतेन वह्निमत्त्वाभानेऽपि अनुमितिविषयीभूयायर्वत
त्वाधवच्छेदकत्वस्याभानादत आह सत्पतेति। न्यायान्तर्गतत्वमात्रोपादानेऽवयवैकदेशेऽतिव्याप्तिरित्यघटकांत अवयवाघटकं सत्तप न्यायान्तर्गतत्वेन
त्वेप्रतिसर्वं अहेत्वं तस्या प्रमादिनिया मनोंत भागस्य च किंचिदवयवाघटकत्वादतिव्याप्तिसंभवः न च तस्मादिति विहाय अयं वह्निमानिति भा
ग्रोच्यत आप्यति व्याप्तिरिति वाच्यं तादृशास्य च न्यायानन्तर्गतत्वात् अयं तस्माद्वह्निमानित्येतादृशानुपूर्वीप्रतिसंधानावच्छिन्नस्यैव न्यायान्तर्गतत्वा
दितिभावः। तत्र अनतिरिक्तपदे अतिरिक्तेति सर्वमभिधेयं प्रमेयमित्यनुमितिविषयतायाः केवलान्वयित्वेन तादृशविषयतावदतिरिक्ताप्रसि
द्धेरिति भावः॥ सर्वं प्रमेयमित्यादौ सर्वं प्योद्दर्शयोर्शामास्ताविति वत्प्राकरणिकघटादेरपि सर्वत्वेन भानसंभवात् उद्देश्यकोटौ सर्वम
भिधेयमित्युक्ते तत्रोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकसर्वत्वस्य च उपस्थितिवशान सर्वपदेन प्रतिपादनात् नघुटादेः सर्वत्वमादाय प्रागुक्त
होपः सर्वपदादानेतु पर्यन्त किंचिदभिधानाविति वत्प्राकघटादेरपि सर्वत्वेन भानसंभवे घेयविशेष्यकानुमितेरपि अभिधेयं प्रमेयमित्या राम०
कारकत्वात्तेन तदतिरिक्तप्रसिद्धिः संभवसे वेसतः सर्वमिति कोपप्रसिद्धा प्रमेयत्वाभावरूपकोपप्रसिद्धाप्रसेकपदार्थप्रसिद्धेरेव विप्रतिपत्तेः संभवात् आह संशयस्य चेति न तु प्रमेयं सर्वं तुल्ससं॥

ताभावप्रतियोगिनवेति भिन्नप्रकारोपि संशयोप्यायोगसंभवतीति कथं न तादृशाप्रतिक्षेप सत आह प्रकृतानुमितिसर्वपक्षोयनयास्तिव्याप्तेराह प्रकृतानुमितिप्रकारेतेति
तथा च तादृशोपनये व्याप्तिघटकीभूताभावोऽपि प्रकारत्वाद् अनुमितौ तु अभिधेयत्वादेरेव प्रकारत्वान्न प्रकारतानासमव्याप्तिरिति भावः सकलाभिधेयेति। सकलाभि
धेयवृत्तिधर्मेत्यत्र सकलाभिधेयस्य प्रकारत्वात् उपनयेऽचायमिति पदेन विशिष्टपक्षपरामर्शात् द्विषपतायाः प्रकारतायाः समव्याप्तिरिति भावः। ननु विलक्षणा
प्रकारतानासमव्याप्तत्वं वा प्रमतिज्ञायामभिधेयत्वेन च सकलाभिधेयस्य प्रकारत्वाहयनयेतु व्याप्तिघटकीभूतत्वस्य साध्यतावच्छेदकप्रकारतायाः विलक्षणायाः स
त्वेन समनैपत्याभावात् अतस्तादृशात्पितत्समर्थयति सकलाभिधेयनिष्ठेति तथा वात्राभावत्वरूपेणाभावस्य प्रतियोगितात्वरूपेण प्रतियोगितायाः प्रका
रत्वादुपनयेऽतिव्याप्तिरिभावः। यद्यप्युपनये तादृशव्यापकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणत्वस्य तत्तद्रूपेण प्रकारत्वादनुमितौ तादृशप्रकारत्वाभावाच्च न समव्या
प्तिरिति नातिव्याप्तिसंभावना तथापि हेतुसमानाधिकरणाद्येताभावप्रतियोगिसत्तावत्साध्यसमानाधिकरणाभवत्वरूपदृद्व्यमित्यादौ व्याप्तिघटकीभूतव्यापकत्वस्य
साध्यसमानाधिकरणत्वस्यैव विशेषकत्वितस्यैव प्रकारत्वे तादृशविशिष्टनिरूपितप्रकारतायाश्च मानाभावात् उपनयस्य च तादृशप्रकारतासमव्याप्तिमत्त्वा
दितिभावः। उत्सत्वस्य साध्यत्वसंशयापकोटिप्रसिद्ध्यर्थं तथा च भिन्नविषयकसंशयस्यानैरात्वादिति भावः। विशिष्टपक्षेति प्रकारतासमव्याप्तिसूचनाय प्रकृतप
क्षवृत्ति यद्यप्यनतिरिक्तविषयकत्वार्थ एवापेक्षितं तत्रैव समाधानमुचितं तथापि सर्वस्मात्कालत्ववान् यं कालपरिमाणवान्सर्वस्मादितिहेत्वपयेप्रकृतानुमि
तिविषयताव्यापकविषयताप्रतियोगिरूपस्यान्यूनविषयकत्वस्य सत्त्वाद् अतिव्याप्तिरेवमून्नविषयत्वानिरुक्तो तादृशाविषयताविलक्षणाविषयताधूत्यत्वरूपा
नतिरिक्तविषयत्वप्रयाणानिवेचनमितितदेव आदौनिर्वक्ति प्रकृतपक्षेत्यादिना पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमित्यर्थः।

३२
मा०
११५

।साध्यतावच्छेदकेसत्यव्याप्तिमात्रमप्रकृतेतिहेतुत्वेप्रमेयाद्यव्याप्यत्वप्रमेयादिसाध्येप्रमेयत्वेनहेतुत्वेसाध्यवैशिष्ट्यबोधकत्वेपिसाध्यतावच्छेदकरूपेणाबोधकत्वादित्यर्थः
त्तेनतादृशविषयताविलक्षणाविषयताशून्यत्वरूपस्यानतिरिक्तविषयत्वस्यापिविरहस्तथापिमितिमेतत्वेअतःपक्षतावच्छेदकविशिष्टस्यापिसाध्यत्वंअन्यथापक्षसाध्यवै
शिष्ट्यावगाहित्वविलक्षणस्यपक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वस्यप्रतिज्ञामात्रएवसत्वादसंभवापातात्।तादृशान्यतरस्मात्घटान्यत्ववान्समवायीघटे
घटान्यत्ववान्घटान्यत्वविशिष्टरूपघटान्यतरस्मात्तरत्वादौसामानाधिकरण्यसंबंधेनताध्यासापोसाधनतायांचहेत्ववयवेतिव्याप्तेः।पक्षांशेमुख्यविशे
ष्यतापाअनिवेशात्अतःपक्षतावच्छेदकविशिष्टेतिदृश्यमेवप्रकृतहेतुकेसाध्यमकोरेपितस्येदंसार्थकमितिसपदिवदेतिायदिपक्षांशेमुख्यविशेष्यता
निवेशपक्षमुख्यविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वमन्यूनविषयत्वेपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षेपासाध्यतावच्छेदकविशि
ष्टवैशिष्ट्यविषयतात्तद्विलक्षणाविषयताशून्यत्वेनअनतिरिक्तविषयत्वंनिवेश्यतेतदोमातृकेदोषोक्तदोषोपिधूमादालोकवान्पर्वतोवह्निमानितसाध्यप्रतिज्ञा
लक्षणस्यपर्वतोवह्निमानित्यावाचतिव्याप्तिःपर्वतोवह्निमानितिसाहित्यानस्यापिपक्षमुख्यविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वात्
पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षेसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविलक्षणाविषयताशून्यत्वाच्चनतुनस्यप्रकृतन्यायावयवत्वादिपरसत्वेते
नवारणात्तस्यप्रतिज्ञालक्षणाक्रान्तत्वेउचितानुपूर्वीकत्वादृशप्रतिज्ञादिपंचकसमुदायस्यापिन्यायत्वापत्तौसंसत्तार्थस्यापितत्रसंभवात्नचएतादृशरोधात्
संतार्थप्रविष्टस्यापतत्वाप्रतिज्ञायांपक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यस्यानुभवेधीस्तन्नतुविशेष्यदलस्तिवाच्यन्यायघटकप्रतिज्ञाशरीरेतद्भाविवेनेवतत्सार्थक्या
दितिअत्रविषयतायाविषयत्वरूपत्वेसर्वमभिधेयंप्रमेयमित्यादौतादृशविषयताविलक्षणाविषयतायाअप्रसिद्धिःज्ञानस्वरूपत्वेतुपर्वतोवह्निमान्धूमादित्या २।म०

देहेत्वेनभागेऽतिव्याप्तिःधूमवत्तानशाप्तवह्निमानितिबोधस्यापिप्रकृतपक्षेसाध्यवैशिष्ट्यविषयत्वेनतद्विलक्षणात्वाभावादतोऽतिरिक्तविषयताकत्वनएवेद
संगच्छतेअतोनातिरिक्तविषयताकत्वेपिविषयविशेषप्रेषितेज्ञानस्वरूपमेवविषयत्वमंगीकृत्यापिप्रकारान्तरेणानतिरिक्तविषयत्वेनिविष्टेप्रकृतहेतुकसा
दिनाप्रकृतहेतुकापाप्रकृतसाध्यसिद्धित्वेपक्षिकव्याप्यविषयत्वमस्त्यर्थः।उक्तेनप्रकृतसाध्यहेत्वोर्व्याप्तिमाहवह्निव्याप्येतिअत्रवालोकपदस्थाने
चक्षुःकउजनकद्रव्यपदेनिक्षिप्यहेतुतावच्छेदकविशिष्टार्थप्रकृतपदव्यावृत्तिर्बोध्याअत्रप्रकृतसाध्यसिद्ध्युपयोगिव्याप्तिविषयत्वेपितस्याःप्रकृत
हेतुकत्वाभावान्नाप्रसंगःसधर्मेतिहेत्ववयवाघाकोभारस्यायेदंधनेतिअत्रापीधनपदस्थानेधूमजनकेतेजःपदेनिक्षिप्यसाध्यतावच्छेदकविशिष्टार्थ
कप्रकृतव्यावृत्तिर्बोध्याअत्रापिप्रकृतहेतुकसाध्यसिद्ध्युपयोगिव्याप्तिविषयत्वेपिसाध्यसिद्धिर्नप्रकृतसाध्ययेतिनदोषःतस्याःप्रतिज्ञायाःइदंतुबो
ध्यंनिगमनेऽप्येतदनुषंगेसत्वंतस्यन्यायावयवत्वमर्थःतथाचविप्रकृतहेतुकसाधनतिरिक्तविषयत्वनिवेशेअन्यथावयवाघटकत्वायोत्तरगत
त्वपरत्वेहेतुत्वेनभागेऽतिव्याप्तेर्वज्रत्वेपक्षासवेतोवह्निमान्वज्रादित्यादौसिषाधयिषयान्यायप्रयोगेपक्षस्यैवताद्रूप्येणाद्दृष्टान्ततायांउदाहरणस्यउपनय
स्यचवारणायतत्तत्रव्यतिरेकोपनयेऽतिव्याप्तिवारणायप्रकृतहेतुकेसाध्यनाव्यतिरेकव्याप्त्युपग्रहेऽपिसार्थकःसत्वंतस्यावयवाघटकत्वायांतगतत्व
रूपत्वेतादृशविषयताविलक्षणाविषयताशून्यत्वेअनतिरिक्तविषयकत्वेवाच्येतेनहेतुत्वेनभागेनातिव्याप्तिरितिनन्वेवंवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोवह्निमानिति
प्रतिज्ञायांअव्याप्तिरतआहकश्चिदितिसंयोगसंबंधेनप्रकृतव्याप्तिनुत्तासमवायेनतदाहसत्त्वादीतिअन्यथाआकांक्षाविरहप्यभिधानेऽतिप्रसंगातहेतुद्र
व्यादेरुपन्यासप्रसंगात् अतएवआकांक्षाविरहादेवयदिचितिसूक्ष्मीस्पतेऽरसनेनान्वयःयथावयवशीतिपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविशेष्यकसाध्य

२

भा० प्रकारकज्ञानजनकत्वसंभवदरसूर्य्यः न तु चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलकृतेराख्यातलभ्यायाः चैत्रसामानाधिकरण्यप्रकारत्वात्तथात्वं गौरवसाध्यकेऽयं गौरित्यत्र तु कथं तत्र पक्षे गौरवे
११८ दसंबंधेन साक्षात्कारत्वात् न तु गोत्वस्य समवायेन तत्राह तादात्म्येनेति। तथा च गौरेव साध्यत्वेन तु गोत्वस्येति न दोषः। गोत्वादेश्च साध्यतायां दोषान्तरमाह गोत्वेति हेत
र्थे स्येति पदार्थे नैव पदार्थे स्यान्वयादिति भावः। न तु वह्निमानिति न्यायस्थलीयानुमितौ वह्निमत एव ज्ञाने साध्यता चास्तीत्यत आह तत्त्वे वेति वन्हेः साध्यत्वेनैव सर्थे
वह्निव्याप्येति वह्निमतः साध्यत्वे वह्निमद्व्याप्तिसाकारकोपनयः स्यादिति भावः। उभयसाध्यता पांडुदाहरणस्य निगमनस्य चाविशेषाद्रूपनयपर्यन्तानु
धावने। वह्निमतोः भेद इति। भासत इति पूर्वे वैराग्यपः नामार्थयोरभेदान्वयस्युक्तेरिति भावः। वैलक्षण्यरूपमिति। भिद्यत इत्यत्र आख्यातार्थस्याश्रयत्वस्य
साक्षात्कारताप्रतिपदिकार्थे भेदे निधात्वर्थे सप्तम्यादत्वपावोधप्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेरावश्यकत्वात्। भिन्नमित्यत्राप्यत्वप्रकारेणाश्रयस्य निष्ठा पञ्चमी भेदा
भासत इति भावः। पादप्रेति। पाषाणमयो वह्निमानिति स्मपर्वतो द्रव्यवानित्यस्य च पर्वतत्वावच्छिन्नपर्वतपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसाधकप्रतिज्ञात्ववारणाय
पादप्राप्तसाध्यकाद्रति। न च प्रकृतन्यायावयवपदत्वापेक्षत्वे तद्दलेनैव तत्स्ववारणात् मिति वाच्यं प्रकृतन्यायेऽप्येतस्या एव प्रतिज्ञायां निवेशनित्तत्रापारद्वोसुसा
नुपासनितत्स्यापि प्रकृतन्यायत्वापत्तेः स्पक्षेत्तार्थप्रविष्टन्यायघटकप्रतिज्ञायां पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोः प्रवेशेनैव तत्स्यसाध्यकत्वात् एवं विशे
ष्यदलेसाध्यतावच्छेदकानन्तु प्रवेशे पर्वतो द्रव्यवान् धूमादित्यादौ द्रव्यव्याप्यधूमवांश्चायमित्युपनयस्यापि द्रव्यत्वावच्छिन्नद्रव्यसाधकपर्वतत्वावच्छिन्न
पर्वतपक्षकन्यायावयवत्वे सति द्रव्यवान् धूमत्वेन द्रव्यसाध्यकपर्वततत्वावच्छिन्नपर्वतपक्षकतादृशविशिष्टबोधकत्वेन चतादृशप्रतिज्ञात्वप्रसङ्गात्साध्यप्रि
एवं पक्षतावच्छेदकानन्तु प्रवेशे पाषाणमयो वह्निमानिति बोधानामपि अन्यतमत्वेन लक्ष्यतामवेशानीव गौरवात् निष्प्रयोजनकत्वाच्च पर्वतो वह्निमानिति बोधस्यैव विशि रा० म०

३३

ष्योपासनमिति। यत्तु विशिष्यदलेसाध्यतावच्छेदकानन्तु प्रवेशे हेतुत्वे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वावत्त्वसत्त्वायादृत्सादौ हेत्वनुपपत्ते व्यभिचारिरितिान्तु वेहेतुत्वेप
क्षसाध्यमतुवर्थस्य विशिष्टसत्तापोसंबधिनोऽभेदसंसर्गः हेत्वपवेचपपद्यपवेचपदान्यर्थे हेतुत्वे प्रकृतस्थे सत्तापानिरूपितत्वे संबंधइति। संबंधभेदेन प्रकारभेदेन चता
दृशविशिष्टानोभिन्नत्वात् पादृशविशिष्टार्थेति। विशिष्टार्थे तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यबोधमवतुतत्तत्घटितमन्यद्यमवत्वित्यत्रानाच्छिन्नभावः। अत्रवस
तं तस्य प्रकृतन्यायावयवार्थकत्वेऽपि पावषियान्यायप्रयोगमात्रेसर्वत्रैव वह्निमान् वन्हेरित्यादावुपनयस्य वारणायानतिरिक्तपदार्थस्यानिवर्त्तकोत तस्या वृत्ति
संवेधेन तस्य प्रकारतयानादृशविशिष्टार्थबोधजनकत्वाभावात्। सिषाधयिषयान्यायप्रयोगाभावे ससेन मवयवाघटकन्यायतगे तत्वपरमेवातथाचेहे
त्वेतमागेअपमादितिगमलेनभगिवातिव्याप्तिवारणायानिवर्त्तकोत्तेवोध्ये तावत्वोधनिवर्त्तत्वेन कस्यापि संप्रायस्य सत्तो असत्तमेनापीति। अपि सामान्याभा
वस्वकः तत्तमेदसाध्यमेदाअपत्ववोधरूपयत्किंचिद्रूपतमवोधानिवर्त्तभेदकोटिकसंशयनिवर्त्तकभेदप्रकारकवोधजनिकायानेतराणीति प्रतिज्ञायोनाव्या
प्तिः। अत्र पर्वतेऽभेदसंबंधेन वह्निमत्प्रकारकवोधत्वादिनैव तादृशवोधाधर्त्तव्यः। अन्यथा वोधव्यक्तिभेदेन लक्षणानगमः स्यात्। तथा च तादृशा
मवोधजनकेहेत्वेतभागेऽयमादितिगमनेनभागेवातिव्याप्तिरिसनिवर्त्तकोत्तेनेषां च तावद्दोषानिवर्त्तस्य वह्निधूमज्ञानज्ञापानवेति सेषायस्य निवर्त्त
कत्वात्रातिव्याप्तिः। नदोक्तमत्वमानिवस्त्वलेनोक्तसंशयस्य हेत्वेतजन्यवोधस्याप्यनमान्तर्गततयातादृशस्यैव निवर्त्तत्वात्। अन्यत्तमत्वघटकतत्तद्विशिष्ट
र्थेविषयकवोधत्वेनयादृशसंशयं प्रतिनिवर्त्तकत्वेनास्तितादृशसंशयानिवर्त्तकेत्वाघुक्तौचान्यतपदार्थस्यान्यतमोवोधरत्वस्य लक्षणोवैयर्थ्यमितिवाच्यं। अ

भा०

१२८

प्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वादृशविशिष्टार्थविषयकबोधत्वावच्छेदेन पादृशसंशयप्रतिनिवर्त्तकत्वेनाऽदृशसंशयान्यसंशयानिवर्त्तकत्वे सतीति तदर्थात्तवद्धिर्भमज्ञानज्ञा
नसाध्यानवेतिसंशयापत्तेर्हेतुत्वेन तज्जन्यत्वात्तादृशबोधनिवर्त्यत्वे पि प्रतिज्ञामात्रजन्यबोधस्यतादृशसंशयानिवर्त्तकत्वात्तन्निरुक्ततादृशबोधानिवर्त्यत्वमव्याहतमिति
त्रात एवसंशयपदमर्थवत्प्रतिज्ञान्यजशाब्दसमानाकारतादृशविशिष्टविषयकानुमितेर्निरुक्ततादृशबोधानिवर्त्योपानिवर्त्तकत्वेनासंभवायत्तेः तादृ
शानुमितेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वस्यापि प्रतिबंधकतावच्छेदककोटिनिविष्टत्वेन निरुक्ततादृशविशिष्टार्थविषयकबोधत्वावच्छिन्नानिवर्त्यत्वा
त्तान्निवर्त्तकत्वस्यानुमितिवेधकफलानुपहितत्वाच निवेशात्तात एवेतादृशबोधानिवर्त्यमसंज्ञानिवर्त्तकेसाधुत्तोशाब्दबोधेसत्यपि विशेषदर्श
नेनतादृशोपनीतभानरूपभ्रमात्मकमसंशयोत्पत्त्यातदा दापत्त्या हेत्वितोधानादृशमसंप्रतिउक्तशाब्दबोधस्यविशेषदर्शनाभावविशिष्टत्वेन प्रतिबंधकतया
निरुक्ततादृशविशिष्टार्थविषयकबोधत्वावच्छिन्नानिवर्त्यत्वस्यतत्र सत्वात्(धूमादालोकवान्पर्वतोवन्हिमान्धूमादिसत्वहेतुत्वपवज्जन्यबोधस्यतादृश
संशयानिवर्त्तकत्वात्तज्जनकहेतुत्वपर्वतेतिव्याप्तिवारणाय पान्यत्तमोबोधइति तावद्बोधजनकत्वेनकस्यापि हेतुत्वतत्राह त्वन्यत मदतिधूमाद्वन्हिमत्तः सध
र्मोपर्वतोवन्हिमान्द्रत्याद्वौतुल्योदृशपर्वतोधूमत्वान्ज्ञाप्यवन्हिमान्त्वेतिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकसंशयस्यतादृशबोधानिवर्त्यस्यनिवर्त्तकतया
न हेतुत्वेन समुदायेऽतिव्याप्तिः नच धूमाद्वन्हिमत्तः सधर्मो पर्वतोवन्हिमान्धूमीयेत्यानज्ञाप्यत्वे चरत्वेवमाकारकसमूहालंबनस्यापि तादृशसंशयानिव
र्त्तकतयातज्जनकहेतुत्वसमुदायेकेवलहेतोवात्रातिव्याप्तिरितिवाच्यं तादृशान्यतमबोधनिष्ठतादृशविशिष्टार्थविषयकबोधत्वावच्छिन्नजन्यता
निरूपितजनकतावच्छेदकाकाङ्क्षादिमत्समुदायस्यविवक्षितत्वात्तादृशसमूहालंबनबोधेतु तादृशविशिष्टार्थविषयकबोधत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकेन रा म०

३५

हेतुत्वेन समुदायनिष्ठाकांक्षादिमत्वं किंतु प्रतिज्ञामात्रनिष्ठं धूमवत्तान्ज्ञाप्यवन्हिमान्पर्वतइति हेतुत्वेतज्जन्यबोधेतु तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वस्यतत्समुदायाकांक्षादिमज्जन्य
तावच्छेदकत्वेपर्वतोवन्हिमानितिबोधत्वस्यापि तदवच्छेदककोटिप्रविष्टतयानतत्रानिवर्त्तकोत्तव्याप्तिर्निविरुध्यते। एवं चवस्थितेतरन्योन्यभिघतेदसत्र विशिष्टार्थनाना
नात्वेनाननुगमः परंपरिशिष्यते तत्तिपि विशिष्टार्थविषयत्वान्यतमत्वेनोपाशपत्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकाकांक्षादिमत्समुदायत्वविवक्ष
पापरिहरणीयइति सर्वे चतुरस्रोगवाभेदस्येतिबोधाऽस्यग्रेतनेनाऽन्वयः तथाचेदेविशेष्यकगवाभेदबोधमादायलक्षणोकत्तेव्योऽस्वमग्रेपिवक्ष्यतिइति साध्यइ
तिपूर्वेणाचयः व्याककृतोसाध्यतायोपवतिपक्षेतिद्विरूपप्रतिज्ञासंभवाद्धुमपबोधमाहाककृतीत्यादिनाऽइतरभेदेसाध्येइतरेभ्योभिद्यतेइतराभ्यानेतराशि
इतरभिन्नाइतिचतुःप्रकारप्रतिज्ञासंभवात नावद्बोधानाहविशेषणातपेत्यादिनाविशेषणतापादेशिकविशेषणतयाऽकालःकालाद्भिद्यतइत्यादेरप्रयोगा
त्भिद्यतइत्यादौदैशिकविशेषणतायाएवबोधकत्वादिति भावः इतरभेदवत्ववत्वमितिपाठः आख्यातार्थस्याश्रयतायाःप्रकारतापात्तद्वत्वमात्रइतराणां
सत्रइतरावधिकभेदप्रकारेणतादृशभेदवद्भेदाभासतेभिन्नेसत्रतिष्ठार्थस्याश्रयस्यभेदाश्रयत्वरूपेणाभेदाभासतदसनयोर्भेदःनितराशीसत्रतुभेदस्य
वसाक्षात्प्रकारः तावतोबोधानामन्यतमोविधइत्यनुपादायप्रकारान्तरेणान्यूनमदार्थमुपवर्णयतोमतमाहतावद्बोधेति अत्रातिवर्त्तकतव्याहतिः पूर्ववद्वो
ध्याधूमाद्आलोकवान्पर्वतइत्यादिस्थलीयहेतुवारणायनिवर्त्तकोतेहितुजन्यबोधस्यतद्बोधनिवर्त्यपावसंशयोतः याति साध्यसंदेहानिवर्त्तकत्वात नातिप्रसंगः आ
चनानाबोधोपप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तत्रभेदाश्रयत्वकोटिकसंशयप्रतिभेदबोधस्यभेदकोटिकसंशयप्रतिचभेदाश्रयत्वबोधस्यानिवर्त्तकत्वात्तेनेकस्यापिबोध
सत्तादृशायावसंशयनिवर्त्तकत्वमिस्वरसःकश्चिदिसनेनसूचितःविषयत्वानुयोगित्वयोरितिपचतीत्यारव्यानार्थकृतोधात्वर्थपाकस्यविषयत्तासंबंधेनप्र

भा०
११८

४

कारत्वात् नित्तरारगीसन्ननुक्ष्यर्थेभेदेऽत्तरस्यानुयोगित्वसंबंधेवमकारत्वात् निपात्तानिपातानिरिक्तत्वएवनासार्थ्यर्योर्भेदेनान्वयप्रकारीभूतविभक्त्यर्थीयस्थित्तिसंसर्गत्वादितिभावः॥यथो
पदर्शितेति॥यत्प्रकारेणप्रतिज्ञायांसाध्यमुपदर्शितंतत्प्रकारावच्छिन्नस्यैवव्याप्त्युपदर्शनादितिभावः॥उपनयत्वात्॥उपनयोपदर्शनायत्वात्॥तथाचायमित्यादि॥तच्छेषणात्वप्रश्न
कारावच्छिन्नपाककृतीतरभेदस्याप्यथो॥परामर्शादितिभावः॥उदाहरणस्ययत्तदत्तरत्ततन्नपृथिवीत्पाकारकस्यथापः॥पाककृतिसामान्यमानसपचतीत्साकारकस्य
तस्मान्वितत्तरारगीसाकारकस्यतिरामनस्यचसंभवात्॥उपनयदत्तिनव्यानोपुनरित्ति॥तत्रपाककृतित्वव्याप्यवानितिसुपनयेऽत्तरभेदव्याप्यवानित्सत्रचपाकसंबंधमि
न्नकृतेरितरसंबंधभिन्नभेदस्यव्याप्यवत्तावोधःस्यान्नतुकेनोभेदेनापाकभिन्नरत्वसाध्यात्मकारीकृतस्यसनानन्यरात्पानच्छेदेनतद्रुपदर्शपदितिभावः॥तद्वा
प्यहेतुमानितसन्नवहुनाप्रकान्तसंयोगपत्तावत्पादेववादिवसाध्यस्यपरामर्शेनतस्यसाध्यव्याप्यस्यापिनत्सेवेकिमितिवहुत्पनुपपारिरेकत्वमित्साग्रांयताहात्नत्तद्वचेति॥नतुनच्छेदे
नपूर्वोयच्छिनस्यपरामर्शासत्त्वेऽकृतारपरामर्शेऽस्यतत्प्राहयोग्यत्वावशादितिमस्कृतहितक्रमहत्साध्यसिद्धोपपिकव्याप्रिमतः॥पत्रधर्मताकोशोपनयप्रयो
गेगान्यदेपव्याभेस्तदसंभवनतदस्यघोनसरामर्शोनीयत्वेवोपपत्ताविरहादितिभावः॥तदानच्छेदेन॥साध्यस्यानिमसपचेतानद्वाप्येस्यत्तिद्वितीयाविन्होसाध्यप्रति
ज्ञायावन्हिसंबंधभेदवोधनस्यकेवलसंभवापमात्राधीनतयानियुक्तिकल्वाहाहकेचित्विति॥विमतिपत्तोसंभाव्येचेसस्यकोटित्वेनसत्तान्वयत्तादात्म्येनिवन्हिम
तत्साहात्म्येनभेदस्यविशेषणानपाकोटित्वमिति॥प्रतिज्ञापदर्शितधर्मावच्छिन्नसाध्यस्यैवव्याप्यवत्तापादयनपेनवोधनातजयोपलपमाहात्तथाचेति॥नवीन
मतेनाह॥वन्हिमदिति॥न्नार्थो॥नरत्वादिति॥वन्हिमद्याप्यवत्तापाएवजिज्ञासितत्वेनवन्हिव्याप्यवत्तापात्र्मजिज्ञासितत्वादितिकेचित्तुयवेत्तावन्हिमानितिशा
न्दवोधानन्तरपर्ववन्हिसंदेहाभावात्मतुवर्थसंसर्गकस्वशाब्दवोधःतात्पर्यभेदेनविभज्यर्थस्यसंसर्गत्वप्रकारत्वयोसंभवात्॥एवंचवन्हौजिज्ञासित्तवन्हिमानितिप्रतिज्ञा रा म०

३५

यांनकाप्यनुपपत्तिरित्याहुः॥ननुपत्रसमाशोभादिनानादर्शावोधेनजातत्त्वाव्याप्तिः॥एवंन्यायावयवत्वपरेरातसंसर्गेनेवयोग्यत्वाज्ञानादीनोवारणेपात्र्वाक्यप
स्वार्थेतात्सत्साह॥पत्रवेति॥श्रोतराहेतवेतजन्यवोधमात्राकांक्षेहेतवेतजन्यवोधस्यतुश्नतिरिक्तपदेनैववारणमितिभावः॥तादृशाभक्ष्येति॥तादृशाभः॥तादृ
शशाब्दवोधस्वरूपयोग्यतावच्छेदकाकांक्षादिमत्ताभः॥जातिविशेषोपस्थापकेति॥नत्ववयसत्पात्वजन्यमात्रोपस्थापकेत्यर्थः॥तथाचतादृशशाब्दवो
धत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकाकांक्षादिमत्वस्यदर्शनार्थकार्यदिशाशाब्दत्वाकारणादिशिवाक्यपदेनाकांक्षादिमत्वानुपदर्शितमि
तिभावः॥तथाचनप्राव्हादिपदानर्थक्यमितिभावः॥उद्देश्यानुमित्सन्यूनानतिरिक्तविषयकेति॥सूत्रेऽन्यूनानतिरिक्तपदस्यगिउद्देश्यानुमितिविषयकेति
चाक्यस्यमध्यमदपत्तोपिसमासान्नपदादिनाउद्देश्यानुमितिसमानविषयकत्वलाभादाहातथाचेसाहित्यप्रयोजनमाह॥व्यतिरेकिणीति॥एतच्चोक्तावि
षयकत्वरूपार्थनिर्वन्हित्वहेतुकदति॥व्यतिरेकिणीसनेनान्वयी॥विवक्षणीयपक्षविशेष्यकत्वविशेष्यत्तापर्यंतानुसरणप्रयोजनंस्पष्टयति॥यथान्हद
मिन्नमिति॥तथाचभेदप्रतियोगिविधयापक्षविषयकत्वमुदाहरणस्यापीतिविशेष्यकत्वपर्यंतमुपात्तं॥दृष्टान्तवन्नदति॥उदाहरणस्यसनेनाहन्वपि॥दृष्टां
तमयोगस्यासार्वत्रिकत्वात्हेतुभूताभावप्रतियोगिकोदेपक्षाभानेव्यवस्थापयति॥न्हदादानीति॥उपनयेति॥पदविनिगमनस्यापिपक्षविशेष्यकज्ञानजनकत्वमेवन
स्माद्वन्हिमानितोदेवन्हिमतःपर्वतस्यैवविशेष्यत्वात्॥पक्षविशेष्यकत्वंतुगौरवान्नविवक्षणीयं॥तथाउदाहरणेनायथायद्रव्यमानलिंगविषयत्वेमेवनिराकृततया
पितयाविवक्षणोयुपनयेः॥निव्याप्रिरित्तितत्वत्रममितिताप्रशानिगमनस्यसर्वत्रनपक्षविशेष्यकत्वेतस्माद्विधतद्रत्याद्येतदभावात्॥उपनयस्यसर्वत्रैवपक्षविशेष्यकज्ञा
नजनकत्वमितितमाहायेवसर्वत्रव्याप्तिरित्समभिव्याहारात्तदभिधानमितिभावः॥लिंगोव्याप्त्येनतत्समान्याविषयकत्वेपतिज्ञायामसंभवित्वात्तनः॥साध्यस्यतत्संबंधस्यचव्याप्य

स्वविषयत्वात्तत्प्रकृतलिंगाविषयकत्तत्स्वर्धमुमवत्त्वात्क्षिपति यद्यपीत्यादिनानुलिंगतावच्छेदकरूपेणालिंगाविषयत्वेव्याप्यमतआह गंधवतीति
अत्र लिंगतावच्छेदकरूपेणैव गंधस्यानुमितिविषयत्वादिति भावः तथा च इतरभेदानुमितावप्युपनयस्य भवदुक्तितथाचात्रत्याया भावात्प्रतिज्ञैव न संभव
तिकुत्राव्याप्तिरिति भावः गंधवत्त्वान्वयाद्यादिति गंधवत्त्वेनोपस्थितस्य गंधवत्त्वान्वयेविनिराकांक्षत्वादिति भावः साध्याभावेतिगंधवत्वेनो
पस्थितस्य गंधवत्त्वेन रूपेण गंधान्वय एव निराकांक्षत्वेनानुगंधाभावाभावत्वेनापि प्रकारभेदादिति भावः ननु हेतुतावच्छेदकरूपेणैव सर्वत्र हेतो
रुपनायकत्वं यथा व्यतिरेकिणि तादृशान्वयोऽत आह अत एवेति अत एव व्यतिरेकिणि साध्याभावव्यापकतावच्छेदकरूपेण च हेत्वभावत्वेनोप
नये हेतोश्चोपादेव प्रयोगः उपनयप्रकारः नवीनमते यथायथमन्वयव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतोः पक्षधर्मताया एव उपनयेन दर्शनीयत्वादु
ह प्रावामिति तन्नासे उदाहरणेन तादृशव्याप्तेरुपदर्शनात् उपनयेन पक्षधर्मतायाश्चप्रदर्शनात्तदुक्तिभावः सुदेहुति इतराविशेषितेत्सर्थः य
थादंडवान् रूपदंडवानित्यत्रानुपपत्तिः गंधप्रकृते पिगंधविशिष्टव्याप्यत्वविशिष्टगंधवत एवावयवादिति भावः पक्षाविशेषणत्वेन पक्षतान
वच्छेदकतया तदविषयकत्वं लिंगाविषयकत्वं गंधवतीत्यादौ च पक्षविशेषणत्वेन लिंगाविषयत्वेनापि पक्षाविशेषणत्वेन पक्षलिंगविषयत्वं
तदभावो वर्तते एव सर्वथा वह्निमान्धूमानिति तत्र साध्यविशेषणतया तवह्निमानाद्व्याप्तिः साध्याविशेषणत्वेन साध्यतानवच्छेदकतया
गंधवतीत्यादौ पक्षविशेषणत्वेन वह्निमानधूमानित्यादौ साध्यविशेषणत्वेन लिंगमानेपि पक्षाविशेषणत्वेन साध्याविशेषणत्वेन प
क्षलिंगविषयकत्वं तदभावान्नाव्याप्तिः तथा च पक्षतावच्छेदकप्रकारकप्रकारकपक्षविषयतायाः साध्यतावच्छेदकप्रकारकसाध्यविषय

तायाश्चानिरूपकं पक्षलिंगविषयकत्वं तच्छून्यत्वं लक्षणार्थः न च साम्याम्बरं पक्षपक्षनिष्ठविषयतायाश्च निरूपकं पक्षलिंगविषयकत्वं तच्छून्यत्वेनैव साम्यं डम
स्येदलक्षणोपपादनं व्यर्थमिति वाच्यं पक्षविषयत्वं हि न पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वं पक्षतावच्छेदकविषयतायाः स्वावच्छिन्नविषयत्वानिरूपकत्वेन
तदसंग्रहात्तनापि पक्षतावच्छेदकाश्रयविषयतामात्रं सर्वमभिधेयं प्रमेयमित्यादौ सर्वस्यैव पक्षतावच्छेदकाश्रयत्वेन सर्वस्यैव लिंगाविषयत्वस्य पक्ष
विषयतानिरूपकत्वेनाव्यवतेरतिव्याप्तेः स्यादित्युक्तमिति अभेदेन निरूप्यनिरूपकभावाभावत्वेन पक्षनिष्ठतादृशविषयतायाः स्वानिरूपकत्वा
दिति भावः ननु पक्षाविशेषणत्वेन साध्याविशेषणत्वेन च पक्षधर्मान्तरपक्षलिंगविषयत्वं तच्छून्यत्वं वाच्यं अत्र च पक्षीकृतस्यदधिरूपादिप्रसमप्रति
ज्ञान्यज्ञानविषयत्वेपि तादृशपक्षसमवेतदध्यंतरस्याविषयत्वान्नाव्याप्तिः अत एक व्यक्तिकेवयत्र पक्षो हेतुश्च तादृशप्रतिज्ञायां अव्याप्तिमाहप्र
मेयत्वमिति ननु केवलान्वयिसाध्यकविवादाभावात् प्रतिज्ञैव न संभवति कुत्राव्याप्तिरत आह शोलाभावदिति अत्र शोलाभावस्यस्वछिन्न पिह
त्याहेतुत्व पक्षत्वयोः संभवइति भावः अतिव्यापकं चेति भिन्नवह्नित्वेनधूमानिवह्नित्वादित्यादौ पक्षतावच्छेदकस्यैव हेतुत्वे अत्र वह्न्यभाववान्धूम
व्यापकवह्न्यभाववानयमिति बोधे न वह्न्यभावस्य तादृक्पक्षतावच्छेदकप्रकारकविषयताया निरूपकत्वेनैव विषयत्वादिति। धूमवा
न्वह्निमान्धूमादित्यादौ तदुपनयेप्यसाधारणाधिकरणस्यादिव्याप्तिविशेषणत्वे धूमव्यापकवह्न्यभाववानयं इत्याकारकव्यतिरेक्युपविशेषस्ये
त्यर्थः धूमानापि लिंगाविशेषणत्वसंभवात् व्यतिरेकानुधावने। अत एव तत्र सोदाहरणोपिनातिव्याप्तिराशंकितेति। पक्षतावच्छेदकेति पक्ष
तावच्छेदकविधया पक्षविधया साध्यतावच्छेदकविधया साध्यविधयात्तहेतुविधया वा यत्र हेतोर्भानं तत्र प्रतिज्ञायामव्याप्तिरत

२७

भा:

१२१

यसर्वंशेपि वह्निविशेषणानितुचत्तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वं वह्निमद्विनष्टहिमपर्वतंदभावएवभाम्यामितिलिंगेतिव्यर्थमितिवाच्यं तत्प्रामत्तिपक्षविशेष्यकत्वस्यैवपर्य
न्तिंगविचपूर्वाभावस्यचाखंडत्वान्नवैयर्थ्यमितिभावः ननुतादृशविषयतावह्निभाविनेष्टस्यकोर्थः नतावत्तादृशविषयत्वभिन्नलिंगविषयत्वाभावः लिंग
विषयतायास्तादृशविशिष्टविषयताभिन्नत्वेनतत्रैवतादृशप्रतिज्ञाघव्याप्तेः नवत्तादृशविषयपित्वासमानाधिकरणायालिंगविषयितातदभावः योग्योवस्
दानसुवह्निमानयथापर्वतइत्यादिविशिष्टधियोमास्पसीमोदाहरणादौलिंगविषयितायास्तादृशविषयतासमानाधिकरणत्वेनाव्याप्तिः नचता
दृशविषयतानवच्छिन्नंयत्लिंगविषयत्वंतदभावः अवच्छेदकत्वानिर्वचनात् ॥ किंचयत्रविधर्मत्वमेवतादृशेणसाध्यहेतुश्चतत्रसिषाधयिषया
व्यतिरेकिन्यायप्रयोगे धूमव्यापकधर्माभाववानित्यपनयेतिव्याप्तिरिसत्वरग्राव्यस्वहत्तइति ॥ लिंगशब्दस्यव्याप्यपक्षधर्मपरत्वेनिर्दृष्टत्वेशात्व्याप्त
साम इतिभावः साध्यान्तरीयहेतुत्वेतरीयव्याप्तिविषयकप्रतिज्ञापामव्याप्तिरततआहतथाचेति ॥ तादृशव्याप्तिविषयत्वंचहेत्विति हेतुमत्तोयोभावस्तत्प्र
तियोगितावच्छेदकंयद्धेतुमभावत्वंतदवच्छिन्नइत्यर्थः एतत्प्रयोजनंतुव्यतिरेक्युदाहरणादिवारणं हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोर्व्यावृत्ता आहृद्रव्य
त्वेतितत्राघव्याप्तेः प्रकृतसाध्यगमकतौपयिकत्वेपिप्रकृतहेतुतीयत्वाभावात् अत्वेव्याप्तेःप्रकृतहेतुतीयत्वेपिप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यगम
कतौपयिकत्वाभावात् द्वितीयाभावः तत्रापिहेतुमत्तानियोगिकत्वेपिअत्रसाध्यीभूतसंयोगात्मकगुणागमकतौपयिकत्वेपिहेतुतावच्छेदकादिविशि
ष्टीयत्वाभावइतिबोधनायसंयोगगुणत्वोरुपादानं ननुविवक्षितलिंगविषयकत्वेनैवव्यतिरेक्युदाहरणादेर्वारणेपक्षविशेष्यकत्वं व्यर्थम रामः
तआह अन्यनेति तथाचतद्दलंनदेयमितिभावः ननुधूमादित्यादिहेत्ववयववारणायैवतद्दलंदेयमतआह हेतुत्वमिति तथाचप्रकृतहेत्ववयव

स्यपक्षविशेष्यकत्वाद्युक्तविवक्षाया अवयवत्वापत्तेर्नैवहेत्ववयवांतरस्तापिवारणमितिभावः ननुपंचम्यंतान्वयस्योक्तौघटोदंडादित्यादिप्रति
ज्ञापामव्याप्तिरतआह हेत्विति ननुप्रकृतहेत्ववयवस्यमहेतुत्वद्विशेष्यकान्वयबोधजनकत्वमतः पक्षविशेष्यकत्वेनैवासंवारणमत आह ॥ स्वे
स्वेति ॥ संख्यापाः विशेषणत्वेमैवानुभवात्संख्यातिरिक्तेति तथा च प्रकृतहेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वमस्त्वेवेति भावः तच्चैतदेवानिर्युक्ति
कमतआह प्रातीतिकीपाप्रातिपदिकार्थयोरितिदृष्टांतार्थीयद्वाभिधत्तइतिप्रतिज्ञायां क्रियामात्रमेवहेतोरन्वयात्तत्र योग्यं हेतुदण्डस्यैवनःतो कंप
वृतिइत्यादौसाक्षादन्वयबोधात्मेदेनेति ॥ विभक्त्यर्थद्वारापरंपरयान्वयात्साक्षादितिप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयबोधेयत्तापुरुषइत्या
दौराजप्रकारकोराजकीयपुरुषबोधःस्यात् क्रियाप्रातिपदिकार्थयोरुक्तयोलैवचैत्रः पचतितंडुलइत्यादौतंडुलप्रकारकतांतंडुलीयपाकबो
धःस्यादितिबोध्यम् ननुप्रातिपदिकार्थयोर्विभक्त्यर्थप्रकारेणौवक्षेदान्वयबोधइसेवकत्वतिरतोनपर्वतोवह्निव्याप्यद्वयेदोषः धूमादित्यादौहे
तुत्वप्रकारकधूमादेरेवस्याद्वचयाततमस्पवस्यवृत्तित्वेपिहेतुत्वांवंधेनवह्नौवन्त्वयःस्यस्तैवहेतुत्वस्पप्रकारत्वेनसंबंधत्वेनव्यभानेनविरुद्धमत आह ।
चैत्रस्येति चैत्रादिस्वत्वस्यविलक्षणसंबंधेनाभाववोधनायहूयोगिसादि ॥ नेदमेकस्येति ॥ अत्र स्वकीयत्वस्वाश्रयेपिविलक्षणसंबंधेनभेदमेकस्येतिप्रत्ययापत्तेरि
भावः विनेति चैत्रीयत्वेडस्वत्वरवोधेविनत्तदभावप्रकाशकमेवावत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानाभावादतोविभक्त्यर्थत्वादेविशे
ष्यतानियम इतिभावः ननुनत्रासंसर्गाभावबोधनेऽनुयोगितासमस्यपेक्षितेतदभावाद्वप्रकृतेनसंसर्गाभावबोधःतोन्योन्याभावबोधनायत्वया

भा॰ पिमप्रमाः खलु वतीलखरा कार्यास्ता चास्मा कमपि समानेत्यत आह चैत्र इति तत्पाच प्रातिपदिकार्थसंसर्गाभावबोधस्यानुयोगिनि सम्यपेक्षा मान्यतइ
२३२ तिनलक्षणोत्पर्थः न च खलु त्वादिसंबंधेन चैत्रादेरभावबोधोऽस्तु विभक्त्यर्थप्रकारोऽशे च वाभावबोधेन जोनुयोगिनि सम्यपेक्षाहित्वितिवाच्यं चैत्रत्वलत
स्यैवाभावबोधस्य चानुवृत्तिद्दत्वात् । खलादेर्द्दत्त निपातमकत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वासंभवाच्च । अत एव स्वामित्वादिकं प्राचीनोक्तम प
हाय स्वत्वादिकमेव वित्तपदार्थ अनुमन्यंते दीधितिकृतः हेत्विति । हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यपदवत्तावच्छेदकं हेतुत्वादिकं तद्रूपत्वे सतीत्यर्थः हे
तुविषयकज्ञानजनकत्वसमानाधिकरणप्रतिज्ञात्वादिसत्वाद्दर्शनवदाकरणायव्याप्तेरिति तादृशतात्पर्यप्रतिज्ञा व्याप्तत्वाद्व्याप्तिरोधवत्तावच्छेदकेति । अभा
वसाध्यकव्यतिरेक्युदाहरणस्य हेतुविषयकत्वाभावात् हारणायाव्याप्तावत्र सर्वसाधारणप्रतिज्ञात्वनाशस्येवेति तत्साध्यकत्वे हेतुत्वादिनाप्तन्निर्वाच्यत्वाच्च पक्ष
वत्साध्यकव्यतिरेक्युदाहरणस्य हेतुविषयकत्वाभावादाहरणायाव्याप्तिरिति तत्र सर्वसाधारणप्रतिज्ञा... फलोपधाने स्याव्यापकत्वादाहरणेति तत्कक्षीनातिव्याप्तिवा
ध्यकपक्षहेतुकप्रतिज्ञायां हेतुविषयतानेपत्तेतत्राव्याप्तिरित्यत आह कश्चिदित्यनेनेत्यविततः फलोपधाने स्याव्यापकत्वादाहरणेति हेतुविशिष्टवैशिष्ट्यतादृशविषयतावच्छिन्नाभावेन पक्षिलिंगविषयकत्वं तदभावह
रणायवाक्यत्वमिति । एवं पदर्शितेति प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यतादृशविषयतावच्छिन्नाभावेन पक्षिलिंगविषयकत्वं तदभावह
त्पर्थः अभावहेतुकेति । हेतोर्निर्धर्मो निर्वह्निलादित्यत्रापर्धाभावहेतुकेतुहेत्वभावव्यापकताग्रहे हेतोरपि विषयत्वादिति भावः यथाश्रुतस्य तादृशोदाहर
णाविशेषगतत्वादाह लिंगीति । निरूहत्वप्रकारकान्वयत्वज्ञानविषयत्वं सर्वत्रैवेति प्रमापर्यंतानुधावनं ननु निरूहत्वप्रकारकारकप्रमाविशेष्यत्वाभा राम:
वोऽजलत्वमेव सेहानामनंततत्वेन तथात्वायोगात् तथा च पन्नजलमित्युदाहरणासत्वं तत्र पक्षिलिंगविषयतास्वेस्तोद्भ्यत्वे साध्यीकृतत्वात् आपिति

तो हत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वमुत्पत्तिकालावच्छेदेन जलावयविनिवर्तितइतिजलान्यत्वेऽस्मादिहेतावुक्तपकस्यांतरमाह । इदमिति । अत्र च जलद्रव्यत्व
पक्षसाध्यविषयकत्वसत्वेऽपि साध्यवद्विशेष्यकत्वाभावात्तन्नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च समुत्पत्यविशेष्यतानिवेशानीपाते न पर्वतो वह्निमान् वह्निमत्पर्वत
दिष्पादिहेतौ नातिव्याप्तिः हेतुत्वे प्रमेयप्रमेयवत्वादित्यत्र प्रयोगः संप्रदाय्यविरोधात् तेन पंचम्यर्थज्ञानज्ञाप्यत्वे प्रकृतस्य स्पष्टत्वाद्विशेषांशभासमानत्वार्थः तादृशं सं
बंधेन साध्यतायां हेतौ नातिव्याप्तिरिति । एवंकृते । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य प्रकृतसाधनकतो यत्किंचित्पर्यः हेतुकारणादेति इतरावयवानोता दृ
शाव्याप्तिविषयकत्वेनैव वारणादिति भावः हेतुतावच्छेदकेति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षहेतुत्वं तद्विषयतावच्छिन्नाविनेव पर्वतो वह्निमान्वह्नि
साध्यमिमत्वादित्यादिष्पादौ हेतुतावच्छेदकांतर्भावेणापि हेतुरित्यत्र हेतोः साध्यत्वेन साध्यतायां हेत्वंतर्भावेणाहेतुत्वमित्यत्र हेतुत्वस्य तादात्म्येन साध्यता
यां हेतुत्वांतर्भावेण साध्यादिविषयकत्वसत्वेऽपि तद्दृष्टिर्भावेणासत्वान्नातिव्याप्तिरिति वक्तुसार्थः तत्वेनेति । प्रधानसाध्ये हेतुर्हेतुत्वे चेत्तदापरामर्शपतो
अत्र च एतद्दृष्टिर्भावेणविषयत्वमेवोपादेयं तावतैव हेतोर्वारणादिति साध्यपदमनुपादेयमेव । साध्यविषयतात्वंड्सपिकश्चितापरेतुतादृशवि
षयतावच्छिन्नाविनेमादेः तादृशविषयतांतर्भावेन पक्षसाध्यविषयत्वं तदभिन्नसाध्यविषयत्वार्थः साध्यपदानुपादानेसाध्यविषयत्वमिन्नसा
ध्यप्रादिविषयत्वमवगाहपद र्शितहेतुषु तिव्याप्तिरिति तत्सदेयत्साध्यकहेतौ साध्यविषयत्वनास्तितत्र साध्यविषयत्वमात्रमुपादेयमिति प्राहुः सि
द्धेति । सिद्धमनातिव्याप्तिवारणायानियतांतं उदाहरणाद्यतिव्याप्तिवारणाय नियतांतं । तदुदाहरणत्वमादाय उदाहरणाविशेषवारणायावच्छेद
कांतं रूपांतराग्रहइति । नव रूपांतरां गृहीत्वैतत्पराग्रहेऽपि लक्ष्यादोषाभावइति वाच्यं । सर्वसाधारणप्रतिज्ञात्वाभावेन पक्षसाध्यकप्रतिज्ञायांति

३९

भा:
१२२

ऽविषयत्वानैयसंतदीयप्रतिज्ञायांसाध्यकोदाहरणोच्चरितोविषयकज्ञानजनकत्वमैयसंतदीयोदाहरणोद्व्याप्तिरितिव्याप्तिर्वेति ध्येयं निगमनवारणायेति। अव
यवांतराणांविवक्षणीयप्रकृतसाध्यावयवबोधजनकत्वमात्रोपस्थितिजनकहेतुविभक्तिमत्वेनैवचवारणात्। पूर्वोपदर्शितेति। यदिचैत्रेत्रपचति अयंगौरित्यादि
न्यत्ववत्पदरूपान्यत्वस्यादि। पादौसाध्यमानाधिकरणपसाध्यतायांहेतुतायांचपक्षेचतदन्यत्वस्यप्रतिज्ञोपदर्शितविशेषणतात्पर्येत्याहतत्प्रकृतेति। पक्षता
वच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः पक्षेमुख्यविशेष्यतायानिवेशात्तुतज्ज्ञाभावेप्रकृतपदं। अयंनकथमुदाहरणोक्तवानिति। अत्रायंनकथंप्रमेयत्वानितिविवक्षणीयप्रकृ
तसाध्यान्वयेत्पत्रप्रकृतपदव्यावृत्तिर्वोध्या। व्यतिरेकिणीति। इमयविवक्षणीयसाध्याविषयत्वस्यपक्षणापविवक्षणीयप्रकृतसाध्यान्वयबोधस्यमात्रोप
स्थितिजनकहेतुविभक्तिमत्वमित्रत्रविभक्तिः यदव्याप्तिर्दर्शयितुम्। हाहेतुत्वपक्षकेति। हेतुत्वबोधकत्वरक्षणायपरत्तावत्पर्यंतानुधावनं। अत्रहेतुत्वं
तारणीतिप्रतिज्ञायामितरव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वजातिःसैवदिदमितिव्यतिरेकपक्षयनयेव्यावृत्तिर्बोध्या। अन्यधूमपक्षस्यहेतुतावच्छेदकेत्यादिविव
क्षितसाध्याविषयकत्वेनैववारणात्साध्यान्वितेतिनिगमनस्थसाध्यान्वितेत्यर्थः इदंचात्रबोध्यंनिगमनेयपदानुपादानस्यपक्षेहेतुतावच्छेदकोत्सादिवि
शेषासाध्याविषयत्वेनिर्वाच्यंतत्त्वासत्त्वातिरेकुपनयेव्यावृत्तिर्बोध्या अन्यथाउपनयनिगमनयोरनन्वयात्। अनुमानपक्षेतुपूर्वोपदर्शितेत्यादि
कोमेगतत्त्वनिर्वचनं अन्यथानिगमनातिव्याप्तेर्वाक्यपरिहारस्यदितिप्रकृतसाध्येति। प्रथमविवक्षायांप्रकृतसाध्यपदंसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरमेवात
त्तैवानतिप्रसंगात्। द्वितीयविवक्षायांतुमतावत्मात्रपरोयोधूमवान्सवह्निमानपर्वतोधूमवान्वह्निमानस्तुहानत्त्ववत्पाशुदाहरणादातिव्याप्तेः किंतुपूर्वोप रान:
दर्शितसाध्यत्वरूपसामानाधिकरण्याप्रकृतपक्षविशेषणत्वेन अन्वितस्वार्थबोधकपदौपपन्नापितपंतसाध्यंततत्परंप्रकृतसाध्यपदं अतएवप्रमेयत्वंप्रमेयत्ववान्

मिधेयत्वादित्यादौप्रमेयत्वव्याप्याभिधेयत्ववद्रुपनयेपक्षस्यैवप्रकृतसाध्यतयाऽत्रदर्शितत्वात्र्वयबोधकप्रथमाविभक्तिमत्तिव्याप्तिरितिकथंहेत्वितिसंपाताभावात्मिति
दृष्टान्तमनवकाशंहेत्विति। इदमुपलक्षणं। चैत्रविवक्षायांविभक्तिमत्वमपिनोपादेयमेवपर्थप्रसंगात् चरमविवक्षायांकाप्यतिव्याप्तेरभावात्प्रथमविव
क्षानुसारेणाहायदित्वेति। पर्वतभिन्नत्वेति। तादृशज्ञानाभावस्यासंसर्गाग्रहतयाज्ञानजनकत्वात्। तादृशज्ञानाभावादुत्पन्नज्ञानमितितदसंगतमस्वरसत्वनाय
पर्वतभिन्नत्वप्रकारकपर्यंतानुधावने। तदर्थमेवचविषयतासंबंधानुधावनमपिदृष्टांतेहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयताव्युदिर्मोवेनसाध्य
विषयत्वाभावस्यप्रकृतसाध्यानन्वयबोधस्यमात्रोपस्थितिजनकविभक्तिमत्वस्यचत्वाभावपक्षाध्यस्यैवहेतुत्वेनोपादानं पयोति। अत्रचाविवक्षापावत्तादृ
शंज्ञानंतत्रतादृशाज्ञानंपश्चात्तादृशाभावादुत्पन्नंज्ञानमितिउदाहरणं। नचप्रकृतसाध्यन्वयविशेष्यकबोधस्यमात्रोपस्थितिसत्त्वात्तेनसाध्यवारणमिति
वाच्यंतथापितद्विभक्तिपद्वैपर्थ्यात्। उपनयस्थापंचदशस्वप्रकारकान्वयबोधस्यसमर्थत्वात्। अवयवत्वांतरेति। अवयवांतरघटकपदेत्यर्थः। त
थावोदाहरणस्यकेनाप्यन्वयाभावात्नातिव्याप्तिरितिभावः साध्यमपिप्रसाहोदाहरणघटकत्वेनचेति। उदाहरणत्वेव्याप्तितात्पर्यकत्वं। विशेष्यं
विशेषणीयंप्रकृतसाध्यान्वयबोधस्यमात्रोपस्थितिजनकविभक्तिमत्वंएतत्त्वोपनयवारणायैवेतिभावः। अत्रवदंति। पूर्वोक्तहेतुत्वपक्षकहेतु
संग्रहायपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेषणत्वेनपक्षसाध्यविषयत्वंतद्रूपत्वंअवश्यंवाच्यंतथाचकथंनिगमनवारणंतत्साध्यवह्निमानित्यादे
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षेवह्नेर्विशेषणत्वात्। नचपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षसाध्यविशिष्टज्ञानंतदजनकत्वंसाध्याविषयेत्याद्यर्थः तथाचोप
नयैकवाक्यतयानिगमनस्थतादृशबोधजनकत्वमस्त्येवेतिवाच्यंतथापिअप्रसिद्धयापत्तेः हेतोरपिप्रतिज्ञैकवाक्यतापादृशबोधजनकत्वा

मा:

१२५

तान च निगमनेऽनुमानस्य पंचपदानुषंगाय स्ते प्रकृतपक्षविशेषणत्वेन साध्यविषयतासत्वात्तेन वाक्यार्थं तव्यापत्तिरवयवं तत्रोपस्थापितार्थान्वितस्वा
र्थबोधकविभक्तिमत्वेनैव निगमनवाक्यार्थं मनेका व्याप्तिविषयत्वस्यैवं पक्षधर्मतापातात् किं च पक्षधर्मीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् इत्यत्र पञ्चपृथिवीतरेभ्यो भिद्यता इ
त्युदाहरणस्य प्रकृतसाध्यान्वयबोधकत्वमाध्यस्य तत्र विभक्तिमत्वेन प्रकृतपक्षविशेषणत्वेन साध्यविषयत्वस्याभावदलेन चातिव्याप्तिसंभवे स्थिताश्च
पिसाध्यानन्वयापानुमानपदेन चयत्र संबंधित्वरूपेणापक्षता वन्हित्वेन साध्यता तत्रत्यीय निगमनस्य तस्माद्वन्हिमानित्यस्य मतुबर्थसंबंधित्वेन रूपेण
वन्हिमत्वबोधकत्वात्तद्व्यावृत्तये हि तद्वाच्यं तत्र हि मतुबर्थतावच्छेदकसंबंधेन वन्हिनिरूपितालसंबंधेन प्रकारतान्तु संबंधिनि तत्प्रयोगेन तद्यामति निगम
ने वन्हिसंबंधी नदी मानिति धीः स्यात् तथात्वेनापत्यपदर्शिततसंबंधेन विशेषणत्वात्तद्वन्हिसंबंध्यपेक्षयैव पक्षधर्मोपदर्शिततयेन निरूपितत्वस्यैकेन संसर्गे
णस्य तत्पात्वाभावादिति। अत्रानुमानत्वयाणि निगमनेऽपेपदमनुषंगपक्षस्तु प्रकृतहेतुतावच्छेदकाद्विविषयतावच्छिन्नेन साध्यविषयत्वस्य
विवक्षयात्तदनुषंगपक्षे तु प्रकृतपक्षविशेषणत्वादिविवक्षणानि मनस्यवुदाहः। एवं पदिष्टं। एवं पदिचेत्प्रादावप्यं नन्वनुषंगपक्षेऽपवर्ग्यं तदेसाध्य
षंगपक्षे तु उदाहरणान्यत्वेन स्यादिति शेषणानि ति नर्वमंपयिनेऽपधस्याह। यंतेतु इदं हेतुलक्षितिप्रतिज्ञायां हेतुत्वा भ्रपामेदसंबंधेन हेतुत्वस्य विशेषणा
त्वात्वेन प्रमीयमाणत्वादिपाकेविभक्त्यर्थहेतुत्वे स्वरूपसंबंधेन विशेषणत्वेन तु पक्षीमदर्शितेन हेतुत्वाभ्रपामेदसंबंधेनान्वयासत्तिहेतुत्वं हे
तुत्वमितिधीः स्यात् तथा च पूर्वोपदर्शितसंबंधेन पक्षविशेषणत्वेन साध्यस्याभानात्तादृशहेतावव्याप्तसंभवे प्रकृतोपनुपादेयमेवत तथा च
निगमनेऽपेपदानुषंगोपि न क्षतिः न च तत्र हेतुदृश्यते इत्यावतिव्याप्तिः तत्राप्रयतताया स्वविशेष्यत्वेन साध्यसपक्षविशेषणत्वादितिवाच्यं विशेषणतामे रमः

यत्वस्य तत्पदेनोक्तत्वात्ता वाक्येकना कत्वपावोधेनस्य पक्षविशेषणत्वेन तत्रापि स्पतात्वाता योग्यतानवच्छेदकं चतावद्याहुपवीविशिष्टपदे पक्षोपित
त्वमित्याहुः केचित्तु। निगमनवाक्या निपतांत। उदाहरणावाक्यापनियतांतं तदुदाहरणत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणायावच्छेदकानां परिचित
मतिः। चिंतार्थं जंतु पक्षोक्तदिशावस्थेयं। पद्यापक्रतस्य निगमनास्याव्याप्तेरहविभक्त्यर्थेति। विभक्त्यर्थोपहेतुत्वं तद्विशेष्यकोपोऽन्वयबोधस्ताज
नकत्वमित्यर्थः। प्रमेयमिति न च तस्येवहेतुत्वस्यविभक्त्यर्थत्वेन कथं तेन चारणाक्षिति वाच्यं। विभक्तिजन्योपस्थितिमुहूर्तकोरणा तादृशहेतुत्वपी
ष्यकत्वस्य विभक्त्यर्थपदेन लाभात्। निगमने स्थितिः तन्न विभक्त्यर्थाप्रतापा स्वविशेष्यत्वाक्षितिभीवः। विशिष्टे विशिष्टमिति चेति। अन्यथा तस्या
दित्यत्रपंचम्यर्थहेतुत्वप्रयकत्वादतिव्याप्तिरेतोरितिभावः ननु घटोदंडादित्यत्र प्रतिज्ञास्थलीय निगमने तस्मा दंडादित्याकारके विभक्त्यर्थहेतुत्व
विशेष्यकापूर्ववोधजनकेऽतिव्याप्तिरत आह। घटयेदंत्यादि। न चैतदीयदीय निगमनस्य तज्ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वविशेष्यकत्वाभावादेव नाति
व्याप्तिरत आह। वन्हिधूमादितितदृत्तेरिति। पंचम्यर्थहेतुतायादंडादिवृत्तित्वेन घटाघटत्वेतिभानं तद्दृत्तेऽपिस्यात् तादात्म्येन स्ववृत्तिधर्मव्याप
कत्वादाह अतदात्मन इति। ननु दंडादिपत्तिहेतुतापा अपि निरूपकतासंबंधेन घटादिवृत्तित्वमस्त्येव तत्र च संबंधो वृत्तिनियामको न भवतीत्यत्र तत्राह
त्पनियामकसंयोगेन गगनादिव्यापकतायाः स्वपमेवच्यवस्थापितत्वात्। किं च नजर्थान्वयानतरोधेनैपंचम्या जन्यत्वज्ञाप्यत्वादिशक्तेर्थवस्थाप
नीयत्वेन कथं तादृशत्वमपीत्यत आह। हेत्वप्रदायेति। क्वचिदिति। अमसाधकताश्लेषेऽन्यत्रापि क्वचिदिति संपर्यउदाहरणत्वं चेरेति। मापतर्भीदा

भाः
२२५

हरणत्वप्रवेशेपि अनुक्तोदाहरणाद्युक्तेत्यादृशायोगपत्तासत्वेनातिव्याप्तेर्न्यायावयवत्वनिवेशे शाब्दावएकत्वादितिभावःप्रतिज्ञानिगमनयोरिति। इत्यस्य हेतुघे
चम्यत्तत्वेनैवान्यथादिति भावः व्याख्यातार्थमितिप्रकृतहेतुतानवच्छेदकादिविषयतावहिर्भावेन प्रकृतपक्षविशेषप्रसात्वेनवानन्याव्यविषयत्वं तत्तद्रूपत्वेनेत्यादि
नेसर्पः उपनयविशेषेति। साध्यादिविषयकशाब्दज्ञानजनकोपनयेइत्यर्थः उदाहरणविशेषस्य तत्पदेन गोपितत्वात्संभवेन उदाहरणाव्यत्वेनैव वारणीयमिति भावः।
पंचम्यंतत्वेनैवोपनयवारणोहेत्वित्यस्यैव पृथ्व्याशंक्याहहेतीति। साक्षिनान्नु हेतुत्वबोधकान्तेतितिविवक्षायां हेतुत्वमपक्षकोपनयेतिव्याप्तितस्य हेतुत्वबोध
कायंपदेत्वादत आह उपनयस्येति तथा चांते पृथग्भावायाप्रथमायाअभावेष्यनुसंधीयमानापाः क्षत्वात्तदनुसंधानविषयत्वमेव प्रकृतेअतत्वंवि
वक्षितमिति भावः स्वपरस्यापि इदमेतत्स्यैतिप्रथमैवांतइत्यत्रान्वेति। ननु पृथक्त्वं इत्यादिहेतुपंचम्यंतत्वेकोदोषइत्यत आह पंचम्यंतत्वइति अव
यायोगादिति योग्योदृव्यकान्यः सन् समुच्चयपादं इत्यत्र उदाहरणो हेतुत्वं बिधिया व्यत्वं बोधितो हि इत्यादित्वात् शब्दान्वयबोधस्य प्रथमांतत्वंविना
असंभवादिति भावः ननु हृदो निर्धूमो निवह्निमत्वादित्यन्ययोग्यव्यमानसनवह्निमानयघोत्यअथघटइत्यादिपदस्य पंचम्यंततत्त्वेनातिव्या
प्तित आह। कस्यचिदिति। व्यतिरेकिणाइति साध्याविषयत्वस्यापे। एवंवदिति। अचयवांतरोपस्थापितार्थान्वितत्वार्थबोधकपंचम्यंतत्वेनउद
रणान्यत्वेनवावारणामितिभावः। ननु पंचम्यंताघटितिहचनस्य पंचम्यंताघटित इत्यर्थकत्वेवन्हिमानित्येतावन्मात्रस्य तद्घटितत्वे
पंचम्यंतत्वासंभवादिपताआहात्रैवेति तथा च तच्छिलो निरर्थकतयायं चम्यंतत्वादिति भावः एवंवदिति प्रकृतसाध्यान्वयबोधस्य मार्थोपस्थितिजनक रामः

हेतुत्वप्रतिपादकपदमात्रितमित्यर्थः तेन धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञायां इदंन देङजातमिस्पोदाहरणासैचनातिव्याप्तिः
एतावन्मात्रं च यस्माद्वन्हिमतःसधूमोयं पर्वतइत्यादिप्रतिज्ञायां निगमनेचातिव्याप्तमत आह साध्याविषयकेतियथाश्रुतस्य वन्हिसामग्रीमत्वादिमान्दिहे
ताव्याप्तितत्तदर्थमाह इतरैतेपक्षेणेति इदं चाहं भवावारणायास्मार्थस्यैव हेत्ववयवस्य प्रतिज्ञैकवाक्यतया हेतुत्वविशिष्टसाध्यज्ञानजनकत्वात्इ
तरैतिपक्षेणासर्वस्यैव हेतोः प्रकृतहेतुत्वज्ञानजनकत्वात् विशिष्टेतिवैयर्थ्यादिति अनतिप्रयोजनकत्वादित्यर्थः पथाश्रुते हेतुत्वविशिष्टसाध्यज्ञान
जनकत्वाभावस्यैवइतपावैयर्थ्याभावात् नत्वापेहेतुत्वेनप्रयमाणत्वातइत्यादिहेत्वव्याप्तिः प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतु
त्वविशिष्टज्ञानजनकत्वादेव नातिव्याप्तिरितिध्येयं। अत्रकेचिद् + कत्वस्पत्तदर्थत्वात्। एवं च यथा धूमाद्वन्हिमान्महानसमिह इत्यादि इष्टान्तवत्तदाहर
णस्य निगमनादेरव्रताद्रशहेतुत्वविशिष्टसाध्यज्ञानजन+ सनेनास्पष्टोदर्शितः तद्धीजं तु वन्हेर्दृष्टवान्पर्वतोवन्हिमान्धूमात् इत्यादिप्रतिज्ञाया
मतिव्याप्तिः अत्र वन्हेरित्यत्र पंचम्याः प्रकृतसाध्यान्वयबोधस्य मार्थोपस्थितिजनकहेतुत्वप्रतिपादकपदत्वेनताद्रशहेतुत्वविशिष्टज्ञानाजनकत्वेनव
विवक्षितत्वलक्षणासत्वात् एवं हेतुत्वेनेतरागीतिप्रतिज्ञायांतद्वतीयोपनये चातिव्याप्तिरिति। प्रकृतसाध्यविशेष्यकान्वयबोधस्य मार्थोपस्थितिजन
केहेतुत्वप्रतिपादकपदत्वस्य चोपदर्शितातिव्याप्तेरभावेपिनिगमनेनातिव्याप्तिस्तस्मात् वन्हिमानित्यादेः प्रकृतसाध्यविशेष्यकान्वयबोधस्य
महेतुत्वप्रतिपादकपंचमीविभक्तिमत्वात्प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वविशिष्टज्ञानाजनकत्वाच्च तत्र तत्पदेन वन्हिव्याप्यधूमवत् एवयपरामर्शो
ऽनेनतुकेवलधूमस्येतनपरामर्शः प्रकृतेत्याघुविवक्षणेच धूमज्ञानव्याप्यत्वविशिष्टादित्याद्यव्याप्तेरुक्तत्वात्। यदि च ताद्रशधूमज्ञानव्याप्यत्व

भी:

१२५

धानेतादृशज्ञानज्ञाप्यत्वमात्रस्य तत्रएव विवक्षितत्वं चाप्रकृतेतत्पक्षे चेतिन निगमनातिव्याप्तिरित्यतआह पिश्राओकाद्यूर्ध्वमतः सधर्मीपर्वतोवह्निमानिति प्रति
ज्ञापामतिव्याप्तिस्तत्रधर्मज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टबोधकत्वाभावात् तत्प्रकृतसाध्यान्वयबोधक्षमार्थोपस्थितिजनकत्वं स्वोक्तपदेतरपंचमी सत्त्वाच्च प्रकृ
तसाध्यान्वयबोधक्षमार्थोपस्थितिजनकयद्धेतुत्वप्रतीमात्रस्य विभक्तिमत्वेइतरतैरपेक्षितत्वाद्धेतुत्वविशिष्टज्ञानजनकत्वस्यो तौ चैवं यदोध
इत्यवधेयं केचित्तु पूर्ववदित्यनेन हेतुपंचम्यैवैकस्यैकोपादेयत्वस्य ध्वंतस्मान्नदण्डादित्यादिनिगमने वारणाय पक्षसाध्याविषयेत्यादिघटोनदण्डादि
त्यादिप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिरित्यस्वरसइत्याहुः अनुमितिविषयत्वेअनुमितितात्पर्यकत्वं इत्यादीनस्यापि अनुमितिमत्तां यानि यत्तम शक्यत्वात्तत्रा
हा अवयुक्तमिति। पंचम्यंत यदव्यावृत्तिदानार्थ निगमने लाक्षणिकपदवत्वरक्षायैस्य(मिकोमाहाहेतुवादाविति। आदियदेनप्रयोजकत्वादिप
रिग्रहः सधु निरूपकत्वात्तेरेसमवतिष्ठ धर्मावच्छेदेनसक्षरोत्पत्तौकद्युपाकत्वात्तत्व शीयतिवृक्षाद्विभजतइति। अवधित्वइतिप्रदायमते। स्वमतेत्वाह
अवधिमत्वइति। एतत्त्वे चोपयिविवेचयिष्यते। ननु विभागनिष्ठअवधिमत्वे मानाभावइत्यतआह। दृश्येति। सचसंबंधविशेषः ननु अवत्रअवधि
त्वादौ चेदुक्तिस्तादृशशक्तौ मत्वावधित्वादिरित्येवं धेनलक्षणतत्थ चहेतुत्वादौ पंचम्याशक्तावधित्वादिसंबंधाप्रहेकथं ततः शाब्दबोधादिरत्यव
तहइत्यतआह। तत्तत्संबंधेतिशक्तीमत्तावधित्वादिसंबंधोग्रहइत्यर्थः न चवधित्वस्यस्वरूपसंबंधरूपत्वेतस्यचानतिरेकेकथंसाधवंतत्स्वरूपादि
रूपत्वेनाननुगतत्वात् शक्यतावच्छेदकत्वेतीति। अन्तयप्रमाणसंबंधिविभागावच्छिन्नेगमनमितिविभागस्यान्वयसम्पत्वेननपंचम्याशक्यत्वमि
तिअतःउदाहरणांतरमाह। पततीति। अत्र गुरुत्वासमवायिकारणकक्रियात्वेतिपतनत्वंजातिविशेषएवधात्वर्थतावच्छेदकः तत्त्वकारोगेवपततीति राम:

पततोऽन्वयबोधइति। ननुवृक्षात्पततीत्यतोवृक्षनिष्ठविभागजनकयत्नानुकूलकृतिमानितिबोधोजायते तत्र धातोःपतनमात्रस्यार्थे विभागजनकत्वे
पंचम्याशक्तिर्वाच्या तथाचकथं हेतुत्वोपलक्षणालाघवमत आह। तत्तज्जनकत्वं चेति तथाचतज्जनकतासंबंधेन विभागएवक्रियायांप्रकारोन
जनकत्वं प्रकारइतिनोक्तदोषः। अतइतितथाचलाक्षणिकपंचमीविशिष्टनिगमनादिवारणाय पंचम्यंतेति। ननुनिगमनेतसदृस्यधर्मज्ञानेला
क्षणिकत्वेन पंचम्यंतत्वेनवातिव्याप्तिरस्त्येवेत्यत आह। तस्मादित्यत्रेति। तत्पदस्य बुद्धिस्थमात्रबोधकतया शक्त्यैव तादृशज्ञानोपस्थितिसंभवा
दितिभावः। ननु पत्रत्वादित्येव हेतु तत्रात्वपदस्य लाक्षणिकत्वाभावेनाव्याप्तिरत आह। पर्वतइति। तत्पदस्य प्रक्रान्तपरामर्शितया वह्निमानितिसाध्य
वद्धर्मसमर्पणात्प्रक्रान्तत्वेन तत्पदेन परामर्शयोग्यताहा वह्निमान्मीमा नेति। तथा चात्र तत्पदेन पूर्वप्रक्रान्तवह्नेरेवपरामर्श इतिभावः।
हेत्वर्थान्वयानुरोधेनेति। धूमज्ञानस्य वह्निहेतुत्वेनाच पानुपपत्तेर्वह्निज्ञाने प्रतिज्ञास्थवह्निपदस्य लक्षणेति तद्व्यापपंचम्यंतेति भावः। ज्ञाप
कत्वइति संप्रदायमते। ज्ञाप्यत्वइति स्वमते। तत्र प्रतिज्ञास्थमाध्यपदे। अतएव। प्रतिज्ञायां ज्ञानलक्षणा विरहादेव। आसत्ताविति। समाना
र्थकपदानुसंधानस्यैवासत्तित्वेनवह्निमान्नवेतिचिप्रतिपत्तौ वह्निस्वरूपमात्रपरत्वेन प्रतिज्ञायांज्ञानलाक्षणिकत्वे तत्समानार्थकत्वाभावे
नासत्तित्वाभावप्रसंगादितिभावः। अतएवापंचम्याज्ञापकत्वे लाक्षणिकत्वादेव। अतएव। भाविहेत्वन्वयानुरोधेन पूर्ववाक्ये लक्षणा विरहा
देवतत्र वह्निस्वरूपस्यैव प्रथमविषयत्वेन तत्तज्ज्ञानेनोत्तरस्यासंभवप्रदर्शनाय किमित्यादि प्रश्नानुसरणं कुतइति ङितुमेतिपंचम्याज्ञापकत्वे
लक्षणाविरहे वह्निस्वरूपहेतोरजिज्ञासितत्वेन कुतइत्यस्यानन्वयापत्तेरितिभावः। ननु तत्र वह्निस्वरूपे हेतुरेवजिज्ञासितस्तस्य ज्ञाने तु कु

भा: तदिति उद्दिष्टाग्न्यभावत्वेनैतत्त्व आह— वस्तुत्वादिति तथा च ज्ञापकहेतोरुक्तरीत्या प्रत्यक्षोपि ज्ञापकहेतोरेव प्रकृत इति नातिमानाति भावः ननु तत्र वह्निमदित्युक्तस्य
स्वरूपमात्रपरत्वमेव कुत इति प्रश्ने हेत्वन्वयानुपपत्त्या तात्पर्यात् अत्राह नवेति अतानाभावादिति। अत्र व्याहारे धर्मिणाः प्रायः व्यापिकस्यनीय
त्वेनादर्शनपालक्षणपालक्षणाप्याएव सघुलादिति भावः हेतुपंचमीहेतोर्जन्यत्वे शाक्तिव्यवस्था च ज्ञापकहेतुस्थले ज्ञाप्यत्वमर्थं व्यवस्थापयति इत्वं
स्पर्शवादितिनं गंधादित्यत्र व्याप्तिसत्वेपि पक्षधर्मतानिरहः। नापि शब्दादित्यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुभयोरप्यभाव इत्यभयोरुपन्यासः। न जन्येति। हेतुत्वे ज्ञाप
कत्वे वा पंचम्या शक्तौ न जन्यं ज्ञात्यत्वं वान्वय इति दाहेन दहनादिति उक्तेस्पर्शाच्च रूपादित्यपि स्यात्। दहनइति हेतुतायाः रूपइति ज्ञाप्यकतायाश्च दाहे
स्पर्शे वाभावात्। न च दाहो दहनादित्यादौ च हेतुत्वादिकं निरूपकतासंबंधेन दाहादावन्वेतीति तदभावोपि तेनैव संबंधेनान्वेतीति वाच्यं। निरूपकतासंबंध
स्य हेत्वनिष्ठा मकत्वेन अभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वासंभवात्। वस्तुतो घटोन भूतलसत्वप्रतीत्या हि वृत्तिनियामकसंबंधस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वाच
गाहनात्। नन्ववसुकदाचिदपि दहनदृष्टि हेतुताचन्द्रे न दहन इति कश्चिदपि प्रसेतीति भावः न च न समभिव्याहृतपंचम्या जन्यत्वादेः प्राप्तिरस्ति वाच्यं
एवं तर्हि एकविधशक्ततानामसंजस्य हेतुत्वादौ गौरवे शाक्तता एकस्यना दिति भावः न चापेदं जन्यगगनपरिमाणादित्यत्रागगनपरिमाणजन्यतायाश्चप्रसि
द्धत्वेनन जन्यान्वयासंभवादिति जन्यतायां निरूपकतासंबंधेन गगनपरिमाणाभावोनान्वयः इति प्रकृतेपि तथैवास्त्विति वाच्यं। तत्र घटत्वदत्वघट इति जन्यत्वे
पंचम्यानिरूपितत्वे लक्षणायाघटवृत्तिजन्यतादंडनिरूपितानगगनपरिमाणानिरूपितेत्यन्वयबोधस्य निष्प्रत्यूहत्वात्। गगनं न गगनपरिमाणादित्यादौ
गगनवृत्तिजन्यत्वस्याप्रसिद्धतया प्रकारस्याहं भवेनानामयत्तायतइत्यादिकमध्यासार्थं जन्यतासामान्ये गगनवृत्तित्व गगनपरिमाणानिरूपितत्वोभयस्य राम:

लक्षणायां तादृशपंचम्याः उपस्थितस्याभावान्वयेन गगनवृत्तित्वगगनपरिमाणानिरूपितत्वोभयाभाववज्जन्यतासामान्यं गगनमस्तीति बोध इति कृतं य
द्धवितेन। केचित्तु तत्र परिमाणपदस्य परिमाणानिरूपितत्वे लक्षणिकत्वात्तस्य चान्वितत्वसंबंधेनैव जन्यतायामभावेन न जन्यान्वयासंभवादित्याहुः। अत्र
तादृशजन्यताया अवच्छेदकत्वे दर्शनतादृशानिरूपितत्वाच्च यत्तोनन्दं डनिरूपितत्वाभाववच्चक्र जन्यतामेयघटे घटं नदंडादि प्रयोगः। न च गगनेन गगनपरिमा
णादिरसंभव: तत्र गगनपरिमाणनिरूपितत्वाभाववज्जन्यताया गगनेबाधादिति वाच्यं। तत्र न जन्यस्य जन्यतापर्यवसन्नपन्यपादिति कृतं पल्लवितेनेति व
दंति। नन्वेतावता ज्ञाप्यत्वमपि पंचम्यर्थ इत्यव्यपि तिकथं। नियामनेसाक्षणिकषट्वत्वमित्यत आह। एवंचेति लक्षणेनेति जन्यत्वायैरूपा जन्यज्ञानवि
षयत्वरूपस्यज्ञानज्ञाप्यत्वस्यगुरुत्वादिति भावः। धूमादालोकवानित्यादिनाविवक्षणीयप्रकृतपक्षत्वादेः प्रतिपद्यादृशिदानामकस्येणव्याहृति
स्थलानि दर्शितानि। तत्र प्राथमिकस्य प्रकृतसाध्यावच्छिन्नस्वार्थबोधकत्वाभावात् धूमाद्वह्निमतः स धर्मेत्यादौ प्रकृतसाध्यानितस्वार्थबोधकत्वे
पि प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितत्वाभावाद्दुदासः। पर्वतो धूमाद्वह्निमानित्यादौ प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितसाध्यावि
तस्वार्थबोधकत्वेपितादृशप्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावाद्बुदासः। न च धूमाद्वह्निमानित्यादौ तादृशोनवव्हेः प्रकृतसाध्यत्वेन कथं प्रकृत
पदेनवारणमिति वाच्यं। तथात्वेपि प्रकृतसाध्ये पंचम्यर्थान्वयात्। न हि धूमात् वह्निमानित्यत्र धूमज्ञानेज्ञाप्यत्वविशिष्टवन्हेर्धूमादित्यस्यार्थ
स्यान्वयपक्षप्यासतिधूमाद्धूमाद्वह्निमानितिज्ञानाकारःस्यादिति भावः। न च प्रकृतपक्षान्वितप्रकृतसाध्यान्वितत्वेनेवसम्यगिति वाच्यं। तथासति धू
माद्वह्निमतः स धर्मापर्वत इत्यादावतिव्याप्तेः। प्रकृतपक्षे विशेष्यकृतसाध्यंतत्रैव धूमादित्यस्यान्वयाद्धेतुरेकत्वात्। तत्पदेदत्ते प्रकृतपक्षान्वि

भा०
१२८

तस्वार्थबोधकपदजन्योपस्थितिः साध्यांशवाचकपदजन्योपस्थितिस्तत्प्रकारेणतदनुयोगिकस्वार्थान्वयबोधकत्वस्य लाभे नातिव्याप्तिरनवकाशा
तु। धूमाद्वह्निमत इत्यादौ तु पक्षतावच्छेदकवाचकवह्निपदजन्यावोपस्थितिर्न प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधनक्षमेति न तदा दोषातिप्रसंगाद्इतिभावः। प्रकृ
तपक्षविशेष्यतानिरूपितविशेष्यताताश्रयप्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थकत्वानुपादेयमेव तत्त्वमिति ध्येयं प्रकृतपक्षेति। प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकं प
लदंतत्वुपस्थापितं यत्प्रकृतसाध्येतदन्वियस्वार्थबोधिकामायं चमीतदंतं सानाक्षमीककंपदं तद्वत्स्वे सत्यर्थः भवति पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र प्रकृत
पक्षान्वितस्वार्थबोधकपदह्निपदं तदुपस्थापितो योवह्निस्तदन्वितं यद्धूम्र लंतद्बोधिकायं चमीतदंतं धूमपदमिति तस्य लक्षणासमन्वयः। प्रमेयत्वम
भिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्र हेतुभूतप्रकृतपक्षान्वितमभिधेयस्वरूपं प्रकृतसाध्यं तदन्वितं प्रमेयत्वं प्रत्ययार्थः। तदंतं च प्रमेयपदं तस्य साक्षाप्तिकमपि
क्रियातत्फलशालिकर्मशब्दास्य प्रत्ययस्य विषयरूपे पौवा क्वचित्कलातः। अत्र तथा हृदयप्रतिज्ञावाक्याप्रयोगं चमीतिप्रतिपद्यत इति। पूर्ववता
प्रशासीयं मतमाशंकदयितुमुपन्यस्यतिपक्षिति। इत्यादावित्यादिपदेन बुद्धिरित्यादिसंग्रहः। शब्दवेति। ज्ञानविषयकज्ञानस्यापि ज्ञानत्वेन शब्दबोध
स्थितिस्तत्वादिति भावः। तस्य ज्ञानविषयाज्ञानविषयकत्वेनेति। ज्ञानपदस्य ज्ञानत्वरूपेणैव ज्ञाने शक्तेरिति भावः। ननु पदद्वयकज्ञानस्य हेतुत्वा
दिकमवगतंतस्यव्याख्या विकमुपदर्शयत इति सत्यं। न तु पक्षविषयकत्वेनोपस्थितस्येदृशज्ञानविषयकत्वेनानुपस्थितावपि वह्नाद्यज्ञानविषयक
ज्ञानस्यापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वमवगतमिति तद्व्याख्युपदर्शनं न विरुद्धमत आह। अन्यथेतिहेतुभूतज्ञानविषयस्यैवव्याख्यानोपदर्शने इत्यर्थः। तज्ज्ञा
नादित्येतत्प्रयोगे सुखादेरिति। सुखज्ञानस्यापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वागमादिति भावः। पंचम्यंतमिति। पंचम्यंतनिपतत्वं साक्षाप्तिकपदत्वनियामकं चानि

रघ:

र्थेतिव्याप्तमिति विशिष्यमुपात्तं। तादृशत्वमप्रतिज्ञात्वादिकमादायातिव्याप्तिरिति। अवच्छेदकंतं। अत्र तादृशावच्छेदकांतरप्रसक्तेस्तत्पदर्थदत्वात् स्थिति
यायां तादृशेति पंचम्यंतसाक्षाप्तिकेत्यर्थः। तादृशपदत्वव्याप्तिचारीयदवदवयवतावच्छेदकंतद्वयावयवत्वमित्यर्थः। अत्र तादृशपदत्वव्यभिचारि अन्य
त्वमप्रसिद्धं सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्वादेतावच्छेदकांते। अत्रापि पर्वतत्पमसाध्यकमतहेतुकप्रतिज्ञादौ तादृशपदनैयत्यंतत्रातिव्याप्तिरितिपरास्तो बोध्यः। धूमादि
तिप्रयोगे धूमपदस्य ज्ञाने साक्षाप्तिकत्वे धूमज्ञानमेव हेतुपदार्थः। तथा च धूमज्ञानादित्यत्रैव धूमादित्यत्रापि धूमादेर्व्याप्यत्वप्रदर्शनेन विरुद्धं स्यादित्याश
येनाह। नव्यास्तित्विति। प्रातिपदिकेपीत्यपिकारेणायं च म्यासक्षणास्वितातेन चोत्पत्र सक्षणापेक्षया केवलयं चमीसक्षणापां लाघवं दर्शितमिति
भावाननुपंचम्याज्ञानज्ञाप्यत्वे साक्षाप्तिकत्वे ज्ञानस्य पदार्थैकदेशतापायत्र धूमादेरन्वयेन स्यादत आह। आकांक्षेति। पदार्थैकदेशस्यान्वये आकांक्षा
विरहस्यैवतंत्रत्वात्प्रकृते चाकांक्षायाः सत्वादिति भावः। कर्तृकृतीवेति। यत्नेमादौ तदर्थतावच्छेदिकायां कृतौ धात्वर्थपाकस्य विषयतयान्वितत्वादिभा
वः। कर्मकृतः कर्तरि शात्तत्वाभावात्केत्रितिं। आशयं प्रकाशयति। पद्धर्मविशिष्टेति। हेतुपदेनोपस्थापितयद्रूपावच्छिन्नहेतुनिरूपितं ज्ञानज्ञाप्यत्वं पंचम्या
प्रतिपाद्यते तद्रूपावच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वमुदाहरणेन दर्शितमिति भावः। आकांक्षावशात्कुतोस्याम्रकत्वमित्याकांक्षावशात्। ननु हेतुत्वपदेन पदवच्छिन्न
ज्ञानस्य हेतुत्वं प्रतिपाद्यते तत्स्वच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वादिकमुदाहरणेन प्रदर्श्यते इत्यत आह। अन्यथेतिपदवच्छिन्नज्ञानस्य हेतुत्वमवगतं तस्यैव व्याप्यत्व
प्रदर्शनं इत्यर्थः। यथार्थेति। तत्रापि धूमज्ञानस्य हेतुत्वस्य हेतुत्वस्य हेतुत्वपदवेन प्रदर्शनादिति भावः। अन्यपदवच्छिन्नज्ञानस्य हेतुत्वमवगम्यते। तद
वच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वं उपदर्श्यते। प्रकृते च ज्ञानपदस्य धूमज्ञानज्ञाने साक्षाप्तिकत्वेन धूमज्ञानज्ञानस्यैव हेतुत्वमवगतमिति धूमज्ञानस्यैव व्याप्यत्व

भा:
१२८

मुपदर्शितेन तु धूमस्येति चेत् हेतुपदप्रतिपाद्यभिन्नस्यापि व्याप्यत्वदर्शने धूमज्ञानवृत्तिमत्त्वापितत्प्रतिपाद्यधूमज्ञानविषयतावच्छेदकत्वानतत्त्वापितत्पद
र्शनेप्रसंगस्तत्प्रयोजकत्वेतात्पर्यात् अन्यथा धूमज्ञानस्यहेतुपदप्रतिपाद्यत्वेनयं चस्याज्ञानज्ञाप्यत्वलाभेनतस्यैवव्या—पदर्शनेसाधुसंगच्छतेइति। केचित्तु धूमा
दित्यादौ धूमस्याहेतुत्वेनान्वयानुपपत्त्यालक्षणाया धूमज्ञानादित्यादौ तदभावात्त्रलक्षणातथा चपदत्वच्छिन्नज्ञानस्य हेतुत्वेभवगतंतदवच्छिन्नस्य
व्याप्त्युपदर्शनेप्रकृतेधूमस्यैवतत्त्वात्वेनतदुपदर्शनप्रसंगइत्यर्थमाहुः तन्न एवं हि धूमादित्यादौ धूमस्य हेतुभूतज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेप्यागतेयथा त
न्निपामकव्याप्त्यादौ जिज्ञासानतथा धूमज्ञानादित्यत्र धूमज्ञानस्य हेतुभूतज्ञानविषयतावच्छेदकत्वालाभात्। न च तत्र धूमाज्ञानहेतुताप्रयोजका
कांक्षयैव धूमज्ञानस्यव्याप्त्युपदर्शनं तस्यानुमितिजनकतायां स्वविषयीभूतव्याप्त्यादेरेव नियामकत्वेन स्वीयव्याप्त्युपदर्शनस्याकिंचित्करत्वात्
न चयं चस्याज्ञानज्ञाप्यत्वलक्षणायातदुपपत्तिः। अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजस्याभावात्। तात्पर्यानुपपत्यस्मरूपितो वाज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणेतिपदि
तदात्त्र धूमज्ञानादित्यत्र ज्ञानपदस्य धूमज्ञानज्ञाने लक्षणा स्यादिति न किंचिदेतत्। परे तु। यत्र धूमस्यैव व्याप्यत्वे तात्पर्यं धूमज्ञानादितिप्रयोगस्तत्र
धूमादेस्तदुपदर्शनापत्तिः सर्वसंमतत्वे तत्रापि धूमज्ञानस्यैव व्याप्त्यादिकं प्रदर्श्य तेन तु धूमस्यपेच्यस्य ज्ञानज्ञाप्यत्वेनिरूढलक्षणा तथा तस्य प्र
तेनकिंचिदनिष्टं न चज्ञानपदएवनिरूढलक्षणास्तु सममिव्याहारविशेषस्यनियामकत्वादनतिप्रसंगात् उभयोः समानइति वाच्यं तथासति धूमा
दित्यत्र धूमपदेतादृशज्ञानादित्यत्र ज्ञानपदेलक्षणाकल्पनमपेक्ष्य एकस्यामेव पंचम्यां तत्कल्पनेलाघवादिति प्राहुः मलोक्तलक्षणानांचबहुतरघि
वक्षागर्भत्वेन गुरुतया स्वयंलक्षणान्याह। इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सतीति। इदं चोभयलक्षणएवोदाहरणाव्यारणाय विशेषणं। द्वितीयसत्यंता राम:

तीयसत्यंतयोस्तौवैकल्पिकोपादानेन लक्षणद्वयं। अवयवांतरवारणायविशिष्टेति। स्वीयमितिभवतिहि पर्वतोवह्निमानित्यादौ स्वीयसत्यंतपदभिन्नंपर्य
वंतइतिपदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वं प्रतिज्ञायाइति लक्षणसमन्वयः धूमादित्यादौ चांत्यपदाभावात्। शाब्देऽनिष्टसामान्यत्वेसत्यावदिप्रस
स्त्वात् इत्यादौ च स्वीयांत्यभिन्नपदार्थस्य सामान्यवत्त्वाविशेष्यत्वादेव न तादृशत्वं उपनयनिगमनयोस्तु स्वीयं तद्यपदस्य वह्निमान्पदार्थयोरेव विशेष्यत्वाच्च
तथात्वमपीति तेषामपि निवारणाय भावः न च स्वीयपदस्यांत्यभिन्नस्यैव विशेषणात्वेऽस्य प्रतियोगिकभेदस्य तत्त्वोपनयापत्तिप्रसक्तत्वात्। अंत्यत्वावच्छिन्नभेदस्य चप
दतत्पदावयवत्वेनासंभवः तस्यापि न्यायान्तर्गतत्वात् वह्निमानित्यादेरन्त्यत्वादिति वाच्यं। अंत्यभिन्ने स्वीयत्वविशेषणात् अंत्येपि स्वीयत्वसाधात्तत्पर्यवक्तव्यतो
तथा च स्वीयांत्यभिन्नस्वीयपदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वं द्वितीयसत्यंतार्थः स्वीयांत्यभिन्नोयः नयत्वायंपदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकं निगमनेति
व्याप्तेरिति। द्वितीयस्वीयपदं अत्रानुयोगिनिस्वत्वप्रवेशेन लक्षणाननुगमात् प्रतियोगिकोटौ स्वत्वप्रवेशेनानुगतलक्षणमाह। अंत्यपदत्वलइति। स्वी
यान्तेत्येतिस्वीयंपदनंत्यंपदं तादृशधूमवान्व्याप्यमित्यत्रतादृशधूमवानितिपदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकेपक्षत्वउपनयादिरूपं तन्नि
न्नत्वे सतीत्यर्थः। एवं चात्यपदभिन्ने धूमादिति हेतावतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय अंत्यपदवत्त्वेति। न च स्वीयांत्यपदार्थविशेष्यकान्वयबोधज
नकं पक्षत्वं तद्भिन्नत्वमेवास्तु कृतं नञ्द्वयगर्भतयेति वाच्यं। तथासति सामान्यवत्त्वे सत्यसत्त्वादिप्रत्यक्षत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तत्रांत्यप
दवत्वात्। स्वीयांत्यविभक्त्यंतपदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकेपक्षे पनयादितद्भिन्नत्वाच्च। प्रकृते तु स्वीयान्त्यपदार्थपक्षसामान्यवत्त्वं त
दर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकस्य तस्य तद्भिन्नत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति। न वायं हेतुत्वेन प्रतीयमानत्वादित्यादौ हेत्ववयवेतिव्याप्तिः

भा:
२३०

प्रकृतपंचम्यर्थस्यैवतत्त्वेनेति तृतीयांतपदार्थत्वेन स्त्रीयानंसपदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वघटितानंसपदजन्योपस्थितिः तिरस्कारोऽसामान्यतदर्थविषयकान्व
यबोधजनकभिन्नत्वघटितं तस्य फलीभूतो नाप्रसिद्धिरिति वाच्यं। पदद्वयजन्यबोधविशेष्यतायां स्त्रीयानंसपदजन्योपस्थितिनिपातिकात्तस्यैव स्त्रीयानंसपदार्थवि
शेष्यकान्वयबोधजनकपदेनोक्तत्वादिति। ननु तथापि तत्तदन्वित स्त्रीयर्थबोधकत्वे सतीत्यत्र तृतीयादिविभक्तित्वप्रवेशात्तथैव लक्षणानुगमः इति वाच्यं। इ
तरान्वित स्त्रीप्रत्ययबोधकान्यत्वस्य तदर्थत्वात्। अस्य च दिक्प्रदर्शनपरत्वादिति। अस्य पदत्वं च स्त्रीयपदध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकपदाद्यघटितयद्यत्
द्भिन्नत्वं प्रतिज्ञाहेत्वोरिति। तथा चैषामितरान्वितत्वादिविशेषणाघटितत्वात् स्त्रीयत्वे न स्त्रीयमित्यादिलक्षणद्वयस्य तत्त्वं तद्धयोस्तद्वयस्य प्रयोजनकत्वान्न्य
र्थमिति भावः। तत्र तदुदाहरणास्येति। तथा च प्रथमस्य लक्षणेनैव तदुदाहरणमिति भावः। ननु शक्तिमत्त्वं पदत्वं तथा च तस्माद्धन्निमानिति निगमने तो प्रकृतस्य पदभि
न्नमनुपदार्थसंबंधिविशेष्यकान्वयबोधजनके स्त्रीयानंसपदार्थविशेष्यकबोधाजनकपदे लक्षणवादिनि त्रिचु लक्षणद्वयस्याप्यतिव्याप्तिरत आह।
पदमिति। तथा चोक्तपदभिन्नं पदमिति पदभिन्नमित्यत्रैव यदि विभक्त्यंतत्वकं प्रकृते प्रत्ययोत्यपदत्वेन तद्भिन्नत्वस्यापि पदार्थस्य विशेष्यत्वात्तद्विशेष्यकान्वयबो
धाजनकत्वेन तदन्यत्वाभावात्र लक्षणद्वयस्य दोषः इति भावः। तेन निगमनइति। इत्यस्य लक्षणांशे पंचमीरूपां यपदत्वेन धूमादिति हेतावतिव्याप्तिवा
रणायापि बोध्यं। न चोपनयस्यापि त्वमतस्तु पयसाम्यदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वात्तत्रापि पर्याप्त लक्षणातिव्याप्तिरिति कथं निगमनमात्रम
भिहितमिति वाच्यं। अस्य पदभिन्नं पदत्वं मित्येतन्मयत्रैव विभक्त्यंतरूपपदग्रहणं निगमनवाक्यमात्रप्रयोजनकमित्यभिप्रायेण तत्रास्त्रोपादानात्।
अस्य पदेत्यत्र पदस्य विभक्त्यंतरूपस्याग्रहणोऽपनये निगमने चातिव्याप्तिः। चरमपदभिन्नं पदं पदमित्यत्रैव पदस्य विभक्त्यंतरूपस्याग्रहणेऽनुनिगमनमात्रस्यवा राम:

तिव्याप्तिः तस्माद्धि धृत्वाइति। निगमनस्य विभक्त्यंतरूपांशस्य पदधातुभिन्नात्स्यात्तदर्थविशेष्यकबोधजनकत्वात् आहु पनयस्य त्वयं पदार्थविशेष्यकबोधमात्रजनक
त्वेन विभक्त्यर्थविशेष्यकबोधजनकत्वात् संभवादिभक्त्यंतत्व ग्रहणे तु अत्र स्यात्तस्य विभक्तिस्वरूपस्य विभक्त्यंतत्वत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। अ
त्र केचित्तु घटो नेतराणीति प्रतिज्ञास्थलीयतस्मात्तेतराणीति निगमने लक्षणद्वयस्यातिव्याप्तिः। तत्र स्त्रीयांत्यपभिन्नत्वनमपदार्थविशेष्यकबोधजनक
त्वात् स्त्रीयानंसपदार्थविशेष्यकबोधाजनकत्वाच्च अथ नञोऽप्यपत्वेन विभक्त्यंतत्वेन नाप्तिपदिवाप्यमादाय सुपदत्वनुशासनवैयर्थ्यभिया विभ
क्त्यंततो स्त्रीकारस्तथापि विभक्त्यंततदेनंतीभूतविभक्त्यर्थान्वयित्वमेव न वाच्यं। अव्ययोत्तरविभक्तिस्तत्साधुतामात्रे। तदनुशासनविहितपक्षका
र्यविधानोपपत्त्या नहि घटो नास्तीत्यादौ घटाभावस्यैकत्वद्वित्वादिकं प्रतीयत्तेव तुत्तो व्ययादाप्सुप इत्यनुशासनेनाव्ययानां विभक्त्यर्थसाक्षाणिकत्व
ज्ञापनाय धर्मिकस्यनादेति व्याख्यातनचैवं दधिपशपतीत्यादावपि दधिशब्दस्यकर्मत्तायां लक्षणापत्तिः तत्र धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोः साक्षादन्व
यायुत्पत्तेः न चेहापि तथा। तत्रदिपचतिच्चैत्रः हतदुत्तइत्याद्यतिप्रसंगेन तथाइहतु स्वःअशपतीत्यादिप्रयोगस्थले नातिप्रसंगाभावादीव यावत्तेनैव
यातिरिक्तमौवस्यादिति चेद्भ्रान्ता तावद्वे तथापि स्वः प्रमेयमितिज्ञापामव्याप्तिः तस्याप्यव्ययीभूतस्व पदार्थविशेष्यकत्वात्तान चाव्ययस्य निभक्त्य
र्थानन्वयित्वे स्वः प्रमेयमित्यादौ स्वर्गादेरेकत्वाननुभवात्तन्न च प्रमेयपदोत्तरविभक्तेरेव च तदर्थः तस्या विशेष्यणविभक्तित्वेनानर्थकत्वात्। एवका
रघटितविवेचनेपि पृथिव्यामिव गंधइत्यादावेवकारस्य तमसि व्यासस्मानविभक्तिकत्वमिति सिधापत्तदर्थविभक्त्यर्थान्वयस्त्वसाक्षात्वंप्रति या
दित्त्वाच्च। परेतुपक्षाध्यकपदेऽतुकावयवतावच्छेदकावच्छेदन स्त्रीयानंसपदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सतीत्यर्थः प्रकृते चतस्माद्व

तत्त्रागीतिनिगमनस्यचतथात्वेपितस्याप्यकत्वस्मादित्तरेभ्योभिद्यतइत्यस्मात्तथात्वान्नातिव्याप्तिरितिपाहुः तन्नपिनसाधीयः एवमपिमत्रोक्तविशेषेणतत्त
रातीत्येवप्रतिज्ञानान्वयादपीज्ञाततात्तमप्यसीमनिगमनातिव्याप्तेर्दुष्प्रसेयत्वादिति अत्रोच्यते अस्साभिन्नाभितिसावधारणातेनवोत्त्यपदार्थानन्वितानंम
पदार्थविशेष्यकोन्वयवोधजनकत्वमर्थः तस्मान्नेतरातीत्यादौ नाप्यनुभवाभावेनकेवलभेदस्याविशेष्यत्वात् अन्यपदार्थीमतेतरान्वितभेदस्यैव
विशेष्यत्वात् नचैकत्रद्वयमितिन्यायेनभेदइत्तरीयत्वतादृशज्ञानज्ञाप्यत्वयोर्मिथ्यान्वयबोधस्तत्रातिव्याप्तिरितिवाच्यं साध्यतावच्छेदकेतरभेदत्व
प्रकारेणाज्ञानज्ञाप्यत्वबोधनएवबाधाधितत्वादित्याभिनततद्वस्तादृशबोधाभावात् तथपर्वतोवह्निमानित्यादौपर्वतस्यान्यपदार्थीभूतवह्निम
दन्वितस्यविशेष्यत्वादहमहवः तथात्वेप्यन्यपदार्थानन्वितविधेयस्याविशेष्यत्वात् तथास्तिवह्निमान्पर्वतोवह्निमानितिज्ञानाकरस्यादिति।
पद्मापउज्ञातीयमयदस्यंतिकदाचिद्विभक्तैः अन्यमानात्वं तदेवविभक्त्यंतपदेनविवक्षितंतदधिप्रमेयमितिप्रतिज्ञादौ दधिपदान्ततृविभक्तेर्लोपे
पिदध्नइत्यादौविभक्तेः श्रवणात्राव्याप्तिः अव्ययोत्तरविभक्तेस्तुनकदापिश्रूयमाणत्ता स्वः प्रमेयमित्यादिकंतुनप्रतिज्ञा तंयुद्देशविरोधात् एव
रेतुर्लीयेपदेस्मिन्नंपदंतदर्थविशेष्यकेतपत्रमुख्यविशेष्यतावच्छेदनिवेशनीया अन्यथाविशेषणस्यापिकिंचिन्निरूपितविशेष्यताधाऽप्पनया
तिव्याप्तिःस्याच्चतदवयवजन्यबोधविशेषपाताम्नातमवत्वेमतितदवयवजन्यबोधविशेष्यत्वरूपेणप्रकृत्वाव्यातेननेतरागीतिनिगमनमुदाहः
तत्रानंत्यपदार्थस्येतरभेदस्योपलक्षणकत्वावाक्यतपानिगमनजन्यबोधविशेषणत्वेनोक्तरूपमुख्यविशेष्यत्वासंभवात् प्रतिज्ञाजन्यबोधेतुपर्व
तादिर्नकुत्रापितदवयवजन्यबोधेविशेषणमितितत्रनकोपिदोषइत्याहुः तच्चिंत्यं प्रकृतपक्षत्वादिप्रकृतपक्षान्वितस्वार्थस्यबोधकंपदंतदुपस्था

पितान्वितोयः स्वार्थस्तद्बोधकावयवत्वमर्थः निगमनवारणायेतितत्रोपनयापर्यान्वितस्वार्थबोधकत्वसत्त्वेपिप्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्था
पितान्वितस्वार्थस्यबोधकत्वाभावादितिभावः मद्वयुपनयेपिनिगमनार्थान्वितस्वार्थबोधकेऽतिव्याप्तिवारणायतदितिनिगमनमात्राभिधानमसंगतंत
थापिनिगमनमात्रायैवप्रकृतेस्मादित्यादित्तिदानमितितत्थोक्तं तत्रस्वविह्निव्याप्यधूमवत्तद्रूपपक्षान्वितस्वार्थबोधकोयंपदोपस्थापितायंपदार्थान्वित
स्वार्थबोधकत्वसत्त्वात् प्रकृतेतिपक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकं नचप्रकृतपक्षान्वितान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावेमतिवह्निव्याप्यतितिवाच्यं पक्षस्यापिव्या
प्यधूमवत्त्वरूपेणप्रकृतपक्षान्वितत्वेनतदन्वितत्वेनतदन्वितस्वीयबोधकेनिगमनेऽतिव्याप्तेस्तन्मतदानेतुतादृशोपस्थितिसहकारेणतदन्वयबो
धकत्वलाभेनोक्तदोषाभावात् नचतादृशधूमवत्तयदजन्योपस्थितिसहकारेणानिगमनेनतथाऽन्वेबोधोजन्यातएवतत्रोपनयान्निगमनार्थस्य
स्तेवनरूपत्वादितिवाच्यं तथापिपक्षान्वयांशेधूमवत्त्वस्यतदजन्योपस्थितेरतंत्रत्वात् पक्षवाचकपदजन्योपस्थितेरेवतंत्रत्वादिति। पद्यपिनिगमने
प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकवह्नियदोपस्थापितेतस्मादित्यत्तस्यार्थोन्वितएवतथापिन्यायावयवार्थस्यासत्त्वान्नदोषः ननुप्रमेयत्वम
भिधेयंप्रमेयत्वादित्यादौप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिस्तत्रहेतुमत्प्रकृतपक्षान्वितपंचम्यर्थस्यप्रतिज्ञार्थेनान्वयात् अत्राहुःप्रमेयत्वमभिधेयमितिनप्रतिज्ञार्थ
इति। अभिधेयत्वविशिष्टप्रमेयत्वस्यैवप्रतिज्ञार्थत्वेनाविशेषणीभूताभिधेयान्वयितत्रानन्वयादितिभावः अत्रवदंति प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबो
धकंतस्माद्वह्निमानित्यस्यवह्निमत्पदंतदुपस्थापितान्वितस्वार्थबोधकेऽपनयेऽतिव्याप्तिः नवान्वितस्वार्थबोधकत्वमितस्मप्रकारतया चित्त
स्वार्थबोधकत्वमित्यर्थः उपनयार्थस्यचविशेष्यत्वेनान्वयान्नातिव्याप्तिरितिवाच्यं प्रमेयत्वमभिधेयंप्रमेयत्वादित्यादिप्यविरोधात् तत्रप्रतिज्ञैक

भा: कदेशस्य विरोधित्वेनान्वयेनैवातिव्याप्तिनिरासात् । किंच पर्वतो वह्निमानिति तत्पर्वतात् प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादिस्थलीयनिगमनेऽतिव्याप्तिस्तत्र हेतो

१३२ रेव प्रकृतपक्षत्वेन तद्वृत्तित्वार्थबोधके तत्पदार्थे प्रकारतया पि निगमनार्थस्यान्वयादिति । अत्र केचित् प्रकृतपक्षान्वितेत्यत्रापि विशेषणत्वेन प्रकृतपक्षान्वि

तं मतादन्वितत्वादिनान्वितेन विशेष्यत्वेन हेतुमत्प्रकृतपक्षान्विताग्रपदार्थे निगमनार्थस्य प्रकारतया । न्वयेऽपि नातिव्याप्तिः प्रमेयत्वमभिधेयमित्यादिस्थि

यत्तात् तत्र प्रतिज्ञार्थे न्वयाभावेनापि नातिव्याप्तिरिति कैश्चित् कमायेनयोऽस इत्याहुः । परे तु प्रकृतपक्षान्वितेत्यस्य पक्षतावच्छेदकरूपमात्रेणाप्रकृतप

क्षान्वितेत्यर्थः तेनोऽनिगमनहृदयदाह । तत्र साध्यव्याप्यरूपेणाप्रकृतपक्षान्विताग्रपदार्थे निगमनार्थस्यान्वयात् । न च पूर्वोक्तरीत्योपनयेऽतिव्या

प्तिः तत्रापि साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वरूपेणापक्षे वह्निमत्पदार्थस्यान्वयात् केवलापपदार्थेन निगमनस्य वह्निमत्पदार्थत्वाहुः । एतदनुसारतश्च लक्षणांतराण्य

ह स्वार्थविशिष्टेत्यादि । अत्र पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमज्ञानज्ञाप्य वह्निमान् पर्वत इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः धूमज्ञानज्ञाप्यत्वमिति स्वार्थोपस्थि

तिः धूमज्ञानज्ञाप्यो वह्निरिति लिङ्गीयो बोधः । तत्र तानादाय यथाक्रमं लक्षणानि । स्वार्थस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनको योऽन्यायावयवस्तत्त्वमित्यर्थः ।

तस्मादित्यादिनिगमनस्य हेतुत्वविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधजनकत्वात् स्वार्थेति । तत्र निगमनार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वाभावान्न दोषः । विशि

ष्टवैशिष्ट्यस्यापि तत एव बाधिविशिष्टेति । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनिकापि स्वार्थोपस्थितिस्तज्जनकत्वमित्यर्थः ॥ न च स्वार्थोपस्थितेर्विशिष्टबोधजनक राम:

त्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वमिति वाच्यं । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वापि स्वार्थविशिष्टबोधत्वेन स्वार्थोपस्थितेस्तज्जनकत्वानपायात् । अतिप्रसंगस्य

वस्वार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वेनैव वारणात् । विशिष्टबोधजनकेति । इदं तु स्वार्थविशिष्टज्ञानजनके निगमनेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वार्थविशि

ष्टबोधस्य विशेषणं । न च प्रागुक्तबोधजनकस्यार्थविशिष्टबोधजनके निगमनेऽव्याप्तिरिति वाच्यं । निगमनार्थविशिष्टबोधस्य धारावाहिकतृतीयशाब्दबोधं प्रति वि

शेषणाज्ञानत्वेन पदार्थोपस्थितत्वेन च जनकत्वेनाभिव्याप्तेः । लक्षणानामव्याप्तिव्याप्ती निरस्यन्नाह । एकवाक्यतयेति । प्रतिज्ञैकवाक्यतयेत्यर्थः । कस्य वि

दिति । वैशिष्ट्यमाहात्म्येनेनान्वयि । इतरेति । इतरान्वितस्वार्थबोधकोऽपि न्यायावयवत्वमित्यर्थः । उदाहरणस्य केनाप्येकवाक्यताविरहादिति व्याप्त्यव्याप्ती ॥ अन्व

येति तत्त्वमुदाहरणत्वं । इदं चान्वयव्याप्तिबोधकोपनयपारार्थिव्याप्तिवारणाय । एवमग्रेऽपि । इतरोपेति । इतरोपस्थापितार्थविशेषणकोपः स्वार्थबोधतज्जनको

योऽन्यायावयवस्तत्त्वमर्थः । हेत्वर्थविशेषणबोधजनकप्रतिज्ञातिव्याप्तिवारणाय स्वार्थेति । तत्र प्रतिज्ञार्थवह्निमदभिन्नपर्वते हेत्वर्थस्य विशेषणत्वं किंतु

तदेकदेशवह्नावितिन दोषः स्वार्थेति । स्वार्थविशेष्यकोपयितरार्थान्वयबोधतज्जनकन्यायावयवत्वमर्थः । अत्रापि व्याप्तिः पूर्ववद्बोध्या । अत्राप्यन्व

यव्याप्तिबोधकत्वमिति क्रमेणाप्यर्थवद्विपक्षलक्षणान्ह्यपि बोध्यं ॥ अन्वयपदेति । अन्वयपदार्थविशेष्यकोपः स्वार्थबोधतज्जनकत्वार्था न न्यूनपदलक्षणस्य

प्रतिज्ञायां निगमनलक्षणस्य च हेतावतिव्याप्तिः । तस्यापि हेत्वर्थविशेषणकस्वार्थबोधं स्वार्थविशेष्यके हेत्वर्थबोधं प्रतिजनकत्वात् हेतोः प्रतिज्ञार्थवि

शेष्यकस्वार्थबोधं प्रतिजनकत्वात् आह । हेत्वर्थश्चेति प्रतिज्ञार्थ इति । वह्निमदभिन्नपर्वतस्यैव प्रतिज्ञार्थत्वेन तत्र धूमज्ञानज्ञाप्यत्वरूपहेत्वर्थस्य

स्याद्विशेषणत्वाभावात् वह्नावेव तस्य साध्याद्विशेषणत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । उक्तप्रायमिति ॥ एवं पंचम्यर्थान्वितो न प्रतिज्ञार्थः । किंतु तदेकदेशार्थे

सेवोक्तं न तु हेत्वर्थान्वितो न प्रतिज्ञार्थ इत्युक्तमतः प्रायमिति ॥ ॥ ॥ यत्किंचिद्व्याप्तिपक्षधर्मतेत्यत्र हेतुनिरूपणप्रसंगात् । अव्यभिचा

रित्वेन पक्षधर्मत्वादिनाव हेतुनिरूपणेऽव्यभिचारपक्षधर्मत्वादिना हेतुरपि स्मृतत्वादिति भावः । तत्त्वनिर्णायादीतितत्कार्ये हेतुनिरूपणाकार्यत्वी महेतोः स

४८

भा: हेतुत्वव्यवस्थापनेनैव परकीयहेतोरासत्त्वव्यवस्थापनेनाशितत्वनिश्चयप्रवादिविजयमयोः संभवात्तथा चात्रैककार्यकारित्वमपि संगतिरिति भावः हेत्वाभासपदेन
हेतोराभासइतिव्युत्पत्त्या हेतुदोषाः उच्यंते हेतुवदाभासंत इति व्युत्पत्त्या तु दुष्टहेतवः तत्रोभयसाधारणलक्षणं न संभवतीत्याह यथाश्रुतमिति बाधादिरूपस्य हेतोः प्रतिबं
१३२ धकज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वादिति भावः तदभिप्रायेणादोषलक्षणाभिप्रायेणोपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकर इति दोषानुकूलपाधिविशिष्टार्थमभिप्रेत्य लक्षणं करोति अ
नैकेपि सव्यभिचारादिदोषस्य संकराद्दोषस्य परस्परं भिन्नत्वादितिदर्थः दोषाणां लक्षणत्वे तेषां परस्परसंकीर्णत्वप्रतिपादनमनुचितं स्यात् तु दुष्टहेतूनामपि लक्षणत्वे तेषामेव प
रस्परं सांकर्यस्य वक्तव्यतया तत्सांकर्यमपि दोषः स्यात् इति भावः केचित्तु दुष्टहेतुत्वाभिप्रायेणैवायमुपसंहारः पक्षेतद्धि प्रमाणत्वे च लक्षणाद्वयमयं समये दुष्ट
साधनादाह तत्रेति तत्र लक्षणे कार्यतानिरूपकत्वे कारणतावच्छेदकमिति ते वैयधिकरण्यं स्वं च विधिरूपानिरूपकत्वप्रापकं निरूपकापरादाने कारणताघटकपदार्थानाम
पि संबंधेसति अनुमितिर्यदा तस्यापि उपधेयः तत्कारणीभूताभावप्रतियोगिपरामर्शज्ञानविषयस्यापि दोषत्वात् एतदनुमितावयं दोषइत्यव्यवहारापत्तिरिति अ
नुमितिसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वमप्यघादिदुष्टपरामर्शव्यवहितोत्तरवृत्तित्वे अनुमितिनिष्ठकार्यत्वे अनुमितिःपरामर्शस्य संबंधितदुपाधिनिरूपका
नितिभावः नन्वनुमितिपदं तत्तत्पक्षकतत्तत्साध्यकतत्तद्धेतुकानुमितिपरं परं वा अनुमितिसामान्यपरत्वे असंभवापत्तिः तथा चानुमितिविशेषपरत्वेनैव
सामंजस्ये तत्तद्रूपप्रयासो अनुचितइत्याशयेनाह साध्याप्यहेतुमानितिसाध्यव्याप्यहेतुव्याप्यवानसाध्यव्याप्यवांश्चपक्षइत्येवमाकारकपरामर्शसाध्यव्याप्य
हेत्वनुमितौ यां तादृशानुमितेः संभवतीति ध्येयं यथाश्रुतत्यागबीजमाह तेनेत्यादिना अन्यस्य हेतोः व्यभिचारादिति व्यभिचारग्रहाभावस्य तत्प्रतिबंधकत्वसंबंधः
नतु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिंप्रति तद्धेतौ तत्साध्यव्यभिचारग्रहाभावो हेतुर्वाच्य इत्यत्राह व्याप्त्यादीति अप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितव्याप्तिनिश्चयेऽपि तव्य राम:

भिचारादिज्ञानेनानुमितिप्रतिबंधानुदयादितिभावः यत्रैतादृशानुमितेरप्रसिद्धिः तत्राव्याप्तिः एवं निर्वह्निः पर्वतोनद्धूमानित्यादौ द्रुततरामित्यस्य चेत्याह चद्ब्रूतीति
पर्वतइति प्रपंचे बाधभ्रमः अयंस्य पोश्चव्यभिचारभ्रमः तत्रापि आद्येन द्वि व्यभिचारित्वस्य घटादौ प्रसिद्धस्य बहिर्भ्रमः अयंत्येवमत्वाभाववद्धेतित्वस्याप्रसिध्या
प्रमेयत्वप्रतियोगिकत्वस्याभावे भ्रमइतिभेदः व्यभिचारादीति व्यभिचारी वह्निमान्धूमवद्व्यभिचारघटकधर्मावच्छेदेनपर्वतः पक्षपिसाध्यादेर्दोषत्वेनाकिंचिदभि
प्रेतं तत्संबंधेनप्रकृतहेतोरदुष्टत्वात्साध्यविषयकज्ञानादपिअनुमितिप्रतिबंधः स्यादित्यत्र चायादकाभावः तथापिसाध्यादेर्दोषत्वे अत्र हेतोसाध्यदो
षइतिव्यवहारः स्याविस्ततो विशिष्टसैवलस्य तथा चातिव्याप्तिरितिभावः साध्यादेरपि विशिष्टघटकत्वपादोषत्वादाह प्रत्येकमिति विशिष्टविषयमिति
तथा च पादत्रयविशिष्टविषयकत्वेनज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेतत्त्वं वाच्यमिति भावः तद्द्वटकं विशिष्टघटकं प्रत्येकं साध्यादीलर्थः अप्रसिद्धत्वाद्धेतिभावः वि
षयत्वं प्रत्यस्यदर्शविषयतत्स्यविवक्षणीयप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वा यथार्थपदमार्थकंप्रकारांतरेणाकुर्वतोमततमाह केचिदिति दुष्टानामिति
दोषलक्षणत्वे यथार्थपदवैयर्थ्यापातात् यत्पदस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे अंशयेनापि तथात्वमनुचितमित्याशयः एतावतैव कथं तत्मदसार्थक्यमत आह त
तीयमित्येति इदं वत्तथा पाठानुसारेणनबोध्यं तस्य कारेति इत्यं च प्रतियोगिनां ज्ञानमितिविवक्षीसमासः प्रकारत्वस्य यथार्थत्वादेतार्थलाभ इति भावः
अत्र चदुष्टत्वव्यवहारविषयसंबंधेनयथार्थज्ञानं विवक्षितं विशिष्टस्यदोषत्वे तु तेन समं यः कश्चन एकज्ञानविषयत्वादिरूपः प्रकृतहेतुतावच्छेद
कविशिष्टानुयोगिकएवदुष्टत्वव्यवहारनियामकः संबंधः तेन धूमव्यभिचारिवह्नौ दोषकथनेतान विषयत्वादिसंबंधस्यवह्न्यादिविधूमव्यभिचारि
त्वादिति व्याप्तिरितिप्रत्याख्यं एतत्संबंधेधतावप्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टएव न धर्मांतरविशिष्टेनाईधनप्रभववह्निस्वविशिष्टेपिदुष्टत्वप्र

५०

भा॰ तीतिर्भ्रमत्वेतिनतत्रातिव्याप्तिरितिभावः अत्र च यत्सादानेसद्धेतावपि दुष्टइति भ्रमनिमयत्वस्त्वादतिव्याप्तिरतोयथार्थेतिक्षेपं ननु बाधादिस्थलेहेतुविष
१३८ यत्वेनाप्रतिबंधकत्वादीग्निमल्लक्षणाद्व्यतत्राव्याप्तमतआहतत्वमित्यस्येति तथा च बाधादिरूपदोषवत्वान्नतन्नाव्याप्तिरितिभावः नन्वाद्यपथार्थपदस्यै
र्थवत्वे न दोषलक्षणत्वे बाधकमग्निमयोक्तात्तदभावात्तद्दोषस्त्स्यात्त्व एव भ्रमं त्र्यक्षिप्याशयेनाह आद्यस्यैवेति तथा च तत्वमितिपथाश्रुतार्थकम
वेति प्राहुरिति यथार्थयवंहार्थमयमेवप्रकर्षः व्यभिचारादिज्ञाने लिंगाभिविषयत्वसत्वेपितत्तु पादानेप्रयोजनाभावाद्बाधादिज्ञाने च तदसत्वात्साहलिंग
मितिअत्रविशिष्टविषयत्वाविवक्षणेपि द्विमपत्वेनेत्यत्र अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वविवक्षणे अहंमनोहृदोधूमवान्वह्ने रित्यादौ धूमाभावविं
शिष्टहृदादेहृदत्वादिनाप्रमेयत्वादिना च विषयिताया: प्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तिताभावात्तत्रात्वव्याप्तिसंबंधरूपावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं वाच्यं तच्च व्यभिचारादि
घटकसाधादेःप्रमेयकहेत्वाभासत्वप्रसंगः इत्यत्ततोदोषांतरमाह तेनेत्यादि नामक्षविशेष्यकेति विशिष्टविषयत्वाविवक्षणेपि न संबंधेन धर्मिविशिष्टज्ञानं अ
नुमितिप्रतिबंधकं तेन संबंधेनतद्वत्वे तोर्वाच्यं अन्यथा वह्निव्यभिचारित्वादेरपि कालिकादिसंबंधेन धूमादिनिष्ठत्वात् इति व्याप्तिः तथा च पर्वतो वन्हयभाव
इतिभ्रमसाधारणधूमेयमितिव्याप्तिः संभवति स्वरूपसंबंधेनैवप्रतिबंधकी भूतज्ञानेवन्ह्यभावे पर्वतस्यप्रकारत्वात् धूमे तु तेन संबंधे नासत्वादतः पक्षविशेष्यके
त्यादि वह्न्यभावस्य पर्वते स्वरूपसंबंधेनप्रतिबंधकीभूतज्ञानेप्रकारतातेन संबंधेन धर्मवृत्तिता चेतिभवति अतिव्याप्तिरिति यद्यपि पर्वतो वह्न्यभाववत रामः
हृदमात्रविशेष्यकधीविशेष्यकत्वे एतिहृदत्वाभावादित्यादौ पर्वते वह्न्यभाव इति भ्रमसाधारणव्याप्ति व्याप्ति: संभवत्येव तथापि प्रतिहेतुदाहरणे अतिव्या
प्तिर्न संभवतीति तत्रोक्तमितिध्येयं पदिविषयत्वेनेत्यस्य पतप्रकारकत्वेनेत्यर्थकत्वे पि दोषइत्याशयेनेदमिति किञ्चित् हेतृत्वादित्यादिनाआबाधितस्य

व्यभिचारित्वोपिताद्दशसाध्याभाववत्वाहृत्वाधितलक्षणस्यानततत्रातिव्याप्तिरित्यस्य संग्रहः तथा च वह्न्यभाववत्पर्वतस्य विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्नातिव्याप्ति
रितिभावः ननु तृतीयार्थो अवच्छेदकत्वं तच्च प्रकारतारूपसंबंधविशेषो न संभवति तथा हि हृदो वह्निमानितिपनुमितिं प्रति वह्न्यभाववान् हृद इत्याकारकनिश्च
यत्वेन प्रतिबंधकत्वं वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंबंधेन वह्निरूपेणाभावे पर्यन्ते किंचित्प्रकारकं तत्तत् हृदत्वेनोपस्थितेयत्किंचित्पदार्थहृदत्वावच्छेदेनतत्
दभावप्रकारकत्वं तच्च वह्न्यभावविशिष्टहृदाविषयकेवह्न्यभावत्वरूपेणाथ यदि विषयिताहृदोवह्न्यभाववानितिज्ञाने वर्तत इति तदेव प्रतिबंध
कतावच्छेदकं न तु वह्न्यभावविशिष्टहृदत्वविषयकत्वेमसत्ववृत्तित्वात् तथा चाहं भवत्यत आह अवच्छेदकत्वे चेति तथा चाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्ट
दशाविशिष्टविलक्षणविषयताशालिनिश्चयत्वेनप्रकृतानुमितिविधकताया अनतिरिक्तवृत्तित्वे दोषइत्यर्थः तेन प्रमेयत्वेन वह्न्यभावविशिष्टहृदविष
यकनिश्चयस्याप्रतिबंधकत्वेपि न क्षतिः वैलक्षण्यं च विषयितायाहृदत्वांशे अन्याप्रकारकहृदप्रकारावच्छिन्नहृदविशेष्यकवह्न्यंशे अन्याप्र
कारकवह्न्यभावप्रकारत्वादिरूपमिति तेन अनतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षणेन विशिष्टस्यापत्तेरिति अप्रमादितिथा दशाविशिष्टमतत्पर्यावह्न्यभावत्व
विशिष्टत्वे विशिष्टादेतस्य भ्रमादिसर्थः विशिष्टस्य वह्न्यभाववत् हृदस्यासत्वे पि विषयितया ज्ञाने असत्वेपीति वार्थः पतु वह्न्यभावविशिष्टहृद
विषयकत्वेन प्रतिबंधकतावच्छेदकं वह्न्यभाववान्पर्वत इतिभ्रमेणाप्यनुमितिप्रतिबंधात्साधारण्याभावेन तत्साम्यनदतिलाहं भवादित्यत आह अ
वच्छेदकत्वे चेति तन्न हृदत्वविशिष्टविषयकत्वनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्न्यभावविशिष्टहृदविषयकत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वे वह्न्यभाव
वान्पर्वत इति भ्रमावृत्तित्वस्य बाधकत्वाभावादिति यदपि तृतीयार्थो अवच्छेदकत्वं तच्च तत्र न स्वरूपसंबंधविशेषः व्यभिचारज्ञानत्वादेरेवावच्छे

भा:

१३५

दकत्वादत्र आह अवच्छेदकत्वं चेति तथा च पक्षविषयकत्वं ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टं अन्यत्र वृत्तीत्वस्यापि प्रसिद्धत्वाद्वी आह
येनेति वह्निमत्वस्य पर्वते पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यभिचारवत्पर्वताकाधविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतान्यूनवृत्तित्वं न संभवति वह्निव्याप्य
धूमानुवह्निमान् पर्वत इत्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्य वह्निव्यभिचारि धूमवदिति ज्ञानेपि सत्त्वात् तद्विशिष्टं विशिष्टव्याप्यत्वं इतीति तदपि न साधीयः ज्ञाननिष्ठव्य
भिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वाद्ग्रन्थाकाया एवासंभवात् स्वरूपाति ... विषयकज्ञानेनापि तादृशानुमितिप्रतिबन्ध
कत्वात् तत्र बाधविषयकत्वस्याहत्य दिवाप्रत्वतितत्वासंभवे विशिष्टासत्वपर्यंतानुधावनवैयर्थ्याच्चेति न च यत्र विषय ... पेडुरपीनपदार्थ
विषयकज्ञाने नाम पक्षवाधादिर्विषयीकृतः तत्रोदासीनपदार्थविषयकज्ञानस्यैतादृशानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात्तत्र तादृशहेत्वाभासत्वाप
तिव्यापकमिति वाच्यं पक्षपाच्छिन्नत्वेनोपस्थिते धर्मिणि यत्प्रकारकत्वं च्छिन्नवत्ताज्ञानत्वं तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकं
रूपावच्छिन्नेतत्प्रकारावच्छिन्नत्ववत्त्वस्य तद्धर्मत्वात् भवति हि ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञाने ह्रदत्वेनोपस्थितधर्मिता दोष ह्रभावत्वेनोपस्थित घटादेर्वैशि
ष्ट्यविषयत्वेपि ह्रदत्वावच्छिन्नत्व ह्रभावत्वावच्छिन्नत्वमेव बाधइति इदं च विशेषणतीयेचेत्यादिकं यथाश्रुतामिप्रायेणोत्पन्नश्रये केचित्तु उदासी
नपदार्थस्यापि तेषि लाभाभावादत्रैव विवक्षणीयविशेषविषयता प्रयुक्तत्वविवक्षयैव नातिव्याप्तिरित्याहुः तादृशेति तथा च विधानुमितिप्रतिबं
धकतावच्छेदकांतरेस्य धर्मः स्वापि स्वघटितत्वादसंभव इत्यतो न तेनातादर्थ्यश्च नस्वाभिन्नत्वं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्य कितत्वस्य व्याभि
चारेसत्वेन तत्रातिव्याप्तिपरिहाराभावात् किंतु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं तत्पावत्स्वाविषयकप्रतीतिविषयतादृशावच्छेदका राम:

विषयप्रतीतिविषयत्वं समुदितार्थः भवति हि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारोविषयप्रतीतिविषयः केवलव्यभिचारः तद्विषयकप्रतीतिविषयः न प्रमेयत्वविशिष्ट
व्यभिचार इति व्यभिचारविषयकप्रतीतिविषयत्वाभ्यां द्विविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारादावभावात् असंभवइत्यत उक्तं दृशेति तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्य
र्थः न च धूमव्यभिचारिवह्निमान् पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ भावनतादृशविशिष्टपर्वतात्मकेबाधेव्याप्तिः तत्र बाधाविषयकप्रतीतिविषयस्य धूमव्यभि
चारविशिष्टात्मकस्यतादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वघटकत्वादितिवाच्यं स्वाविच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वाविषयकप्रतीतिविषयकं यच्च स्वप्रमेयत्ववि
शिष्टव्यभिचारप्रमेयत्वविशिष्टबाधादिरूपं प्रसिद्धं तदविषयकप्रतीतिविषयत्वस्यापि विवक्षितत्वात् उक्तबाधस्य तु स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकेन
व्यभिचार इति नाव्याप्तिः वस्तुतस्तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयस्वसजातीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकं यद्यत्तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं तदर्थः साजात्ये चाभावत्वावच्छेद
कव्यभिचारत्वादिना तादृशव्यभिचारस्य न बाधसजातीयइति तथा च स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वसजातीयमहीतमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद
कसाध्यतावच्छेदकतद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि लिव्यभिचारस्यापि स्वतामिति अन्यथा असंभवो बोध्यः नन्वेवं साध्याभाववत्पक्षकत्वादौ हे
तुदोषे अव्याप्तिस्तादृशसाध्याभाववत्पक्षात्मकावच्छेदकघटितत्वात् न च साध्याभाववत्पक्षत्वदोषइति वाच्यं तस्य हेतुवृत्तित्वाद्यत आह स्वचेतिपक्षता
वच्छेदकादीत्यादिना साध्याभावविशिष्टसाधनाभावविशिष्टपक्षपारिभरः पर्वतः कांचनमयइति ज्ञाने प्रतियर्वतः कांचनमयत्वाभाववान्पर्वतेकांचनमयत्वाभा
व इति ज्ञानयोरेकमात्रस्य विरोधित्वविनिगमनाविरहेदाहेपक्षनिष्ठत्वहिरहेवेति नन्वेवं न हि व्यभिचारी दुष्टत्वबलाद्बुमोपि वह्निसाध्ये हेतुः स्यादत आ
ह प्रकृतइति पदेहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं सएव हेतुः प्रकृतइति न धूमे अतिव्याप्तिरिति भावः तादृशइति ह्रदो वह्निमानित्यनुमितौ वह्न्यभावत्वाव
च्छेदविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्नस्यदोषः न तु वह्न्यभावत्वावच्छिन्नवत्ता घटितः बाधसजनकतेजोभाववान् ह्रदत्वावच्छिन्नइति तत्रासंभवइति व्याप्ति

भा: वारणायथा रवायदह्यये कश्चिदित्यस्य स्वस्य हेतौ दोषसंबंधाभावेतन्नदुष्टत्वप्रवत्तमायेप्याह्रितिविशिष्टधूमत्वेनेति संतंन्यमानत्वाद्वित्र्त्वात्त्वादिविशिष्टधूमत्वेनेत्य
र्थः पर्वतादेरित्यादिनावह्निधूमयोर्ग्रहः अनेन चाश्रयासिद्धिसाधनाप्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्धयुक्ता बाधस्वरूपासिद्धी दर्शयति हृदसेति तन्मस्कतासाध्यकादेतुकानुमि
१३६ तिप्रतिबंधकयोरपि महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकमहानसीयधूमत्वावच्छिन्नहेतुकबाधस्वरूपासिद्धिरूपयोर्वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमिति
विरोधित्वाभावान्न तत्र दोषत्वमिति दर्शयति पर्वतत्वेति मित्रं हेतुकव्यभिचारं दर्शयति यत्किंचिदिति येन संबंधेन हेतुतावच्छेदकरूपेण तत्र वह्नेर्व्याप्तिश्चारस्तु केव
लव्यभिचारत्वावकता हिरोधप्रमाणानवच्छिन्नधूमस्याप्यर्थः साध्यतानवच्छेदकरूपेणाव्यभिचारो दर्शयति पर्वतीयवह्नीति संबंधेन तादृशदोषसंबंधेन
तत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकत्वस्य तत्र हेतोः विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नहेतोः तद्धर्मावच्छिन्नेति तद्धर्मावच्छिन्नतापक्षकतद्धर्मावच्छिन्न
साध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुकदोषत्वव्यवहारनियामकत्वेनेति शेषः तथा च तिनि वह्निपर्वताविति पर्वतत्वावच्छेदेन निर्वह्नित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे आश्रयासिद्धिः सा
मानाधिकरण्येन तत्पक्षे बाध एव एवं पर्वतत्वं हि वह्निमानित्यत्र वह्नित्वावच्छेदेन पर्वतावृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वे साध्याप्रसिद्धिः सामानाधिकरण्येन तत्र
बाध एव अत्र निर्वह्निर्वह्निमानित्यादेरर्थ्यकत्वमेव न तु हेत्वाभासत्वं अत एव पर्वतपदं पर्वतावृत्तिवह्नित्वत्रवह्निपदं च ह्रिव्यभिचारि तात्पर्ये न च धर्मादिषु न मि
तिकेचित निर्वह्निर्वह्निमानित्यत्रापि हेत्वाभासएव अत एव आश्रयासिद्धित्वलक्षणोऽपर्वतान्यपर्वतोदहनात्यहननानित्यादिसंकल्पेनोदाहृतिरिति न वतन्त्रपि
होतवरूपमपरप्रकारेणापि लक्षणाग मनाक्रयं एतदिति वाच्यं तेन तत्संग्रहप्रकारस्यप्रदर्शनीयत्वादित्यपरे तादृशानुमितीति निर्वह्निपर्वतत्वेनेव यत्पक्षता
वच्छेदकेन च प्रानुमितेः पर्वते पर्वतात्वतीव वह्नित्वेन साध्यतावच्छेदकेन च क्वानुमितेर्यह्निव्यभिचारिधर्मत्वेन हेतुतावच्छेदकेन च क्रियाव्यत्वलानुमितेः पर्व
तादृतिरूपहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्तानुमितेश्चाप्रसिद्धत्वेन तादृशसाध्यव्याप्यतादृशहेतुमत्तादृशसाध्यवांश्च तादृशपक्ष इत्याकारानुमितेरप्रसिद्ध राम:

तात कथं लक्षणसमन्वय इत्यर्थः यद्विषयकेत्यादि यत्पदं हेतुदोषत्वेन अभिमतसाध्याभाववत्पक्षादिपरं प्रयुक्तत्वं च व्यापकत्वं तं युतं तादृशनिश्चयाव्यवहितो
त्तरं पार्श्वहेत्वाभासनिश्चयोत्तरं अनुमितिरप्रसिद्धा तत्रापि लक्षणसंगमनमाह अनाहार्यमानसपदइति तत्र घटाद्यप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितविरोधिविषयकयद्विषयक
निश्चयाव्यवहितोत्तरं तादृशज्ञानत्वव्यापकः तादृशावगाहित्वव्यतिरेकत्वं हेतुदोषत्वमित्यर्थः अस्ति च हृदो निर्वह्निरिति निश्चयाव्यवहितोत्तरज्ञाने हृदत्ववि
शिष्टवह्न्यवगाहित्वाभावनियमात्तादृशोभयाभावनियमः तत्राप्रामाण्यज्ञानदशायां तदुत्तरदशाज्ञाने हृदोवह्निमानित्यवगाहित्वसत्वान्नास्कंदितान्तानि
श्चयविशेषणं हृदोवह्निमानित्येतिसंप्रयोगानंतरं तादृशावगाहित्वसत्वान्निश्चयपदं तादृशबाधादिज्ञानाभावकालीनतादृशज्ञाने तदवगाहित्वसत्वा
दव्यवहितोत्तरेति शंखोनपीत इति आनुमानिकबाधनिश्चयाव्यवहितोत्तरं शंखःपीतइति चाक्षुषेतदवगाहित्वसत्वात् शंखःपीतः शंखत्वादित्य
स्य बाधेपीतत्वाभाववतः शंखत्वात्मके अव्याप्तितो मानसेति तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानाहार्यमानसज्ञाने तदवगाहित्वसत्वादनाहार्येति आहार्यत्वं
चजन्येच्छाजन्यत्वं दोषविशेषजन्यत्वं च तदभावकूटवत्त्वं अनाहार्यत्वं तेनाहंगौर आत्मत्वादित्यादौ नाहं गौर इत्यानुमानिकबाधनिश्चयोत्तरं अहं गौर
इति दोषविशेषजन्यमानसज्ञाने तादृशावगाहित्वसत्वेपि तादृशबाधे नाव्याप्तिः दोषविशेषश्च मानसमात्रजनक एव तो न मानसयद्व्यर्थं तां इत्थं च स्म
त्समर्हिष यत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं इयत्र कार्यानुत्पत्तिनियतत्वं प्रतिबंधकत्वं आत्वं इत्याभावेः आश्रयासिद्धिसंग्रहाय पक्षतावच्छेदकविशि
ष्टेति साध्याप्रसिद्धेर्बाधप्रतिरोधयोः संग्रहाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति साध्यैति सतिचव्यभिचारसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्ध्यादीनां संग्रहाय सा
ध्यतावच्छेदकेदकेत्यादि यद्यपि साध्याप्रसिद्धेः पर्वतेद्रत्नेत्वसंग्रहादत्र साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति वीवक्षणं सफलं तथापि वह्निः धूमाभाववद्

भा:
तिरिति व्यभिचारज्ञाने पितस्य धूमस्य द्रव्यत्वेन वह्निव्यापकत्वग्रहसंभवात् व्यभिचारादावव्याप्तिस्तत्प्रसङ्गादनुसरणमितिध्येयं ह्रदो वह्न्यभाववानिति बाधनिर्णये
१२८ पि तदुत्तरं ह्रदो वह्निव्याप्यवानित्यवगाहिताद‍ृशज्ञानसंभवात् तादृशावगाहित्वस्य तदभावनियमो न घटते इत्यतो हृदो ऽपि तथा चैकावगाहित्वस्य तेऽपि हि तद्वह्नि
न्त्वप्रतियोगिताकावगाहित्वाभावस्तल्लक्षणार्थं प्रतिरिति तथा व्याप्तिव्यापकैक्यं च न तत्त्वविशिष्टपर्वतस्यैकांश्च न तत्पक्षविशिष्टह्रदादेश्च व्यापकत्वद्
त्वात्कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आह एवं ज्ञानिके तिथ्याच तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वे पितादृशज्ञानप्रसिद्ध्यैव लक्षणसमन्वितिभाव: ननु वह्निमान्प्रमेयत्वा
दित्यत्र हेतुनिष्ठायेताभावाप्रतियोगित्वरूपानुपसंहारित्वेन वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपान्वयव्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वाभावाल्लक्षणमव्याप्तमत आह व्याप्तिश्चेति व्य
तिरेकत इतितथाच प्रमेयत्वे संताभावाप्रतियोगित्वज्ञानेन वह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधात् लक्षणसंगतिरिति भाव: ननु निर्वह्नि: पर्वतो
वह्निमानित्यादौ तादृशज्ञानाप्रसिद्धेस्तथावगाहित्वमप्रसिद्धमत आह तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिरिति विरोधिविषयत्वमपेक्षमाह ग्रवं त्वेति निर्वह्नि: पर्वतइत्यस्य
विरोधिविषयत्वमयुक्तिः यथा तद्‍ज्ञाने निर्वह्नित्वविशिष्टपर्वते वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यतिरेकः तथा निर्वह्नित्वविशिष्टवह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यतिरेकोऽपि
ति निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादावपि निर्वह्निर्वह्निमानित्यादावपि स एव दोषः एवं ह्रदो वह्निमानित्यादौ यथा निर्वह्निर्द्वेषो दोषस्तथा निर्वह्निर्वह्निमानित्या
दावपि स एव दोषः द्रष्टव्यं च वह्निसाधकपापक्षत्वादेव निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ प्रइति एवं वह्निमत्पर्वतस्यैव निर्वह्निपर्वतत्वेन पक्षतायां वह्निमत्पर्वतएवा
यासिद्धित्वद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयत्वप्रयुक्तोपधानिर्वह्नित्वविशिष्टपर्वते वह्न्यवगाहित्वाभावस्तथा निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्न्यवगाहित्वाभावो
पीति निर्वह्निर्वह्निमानित्यादावपि तथा व्याप्यासिद्धि: एवं च निर्वत्वावच्छिन्नपक्षकपावदाश्रयासिद्धयो निर्वह्निर्वह्निमानित्यादावपि हेत्वाभासएवेति नि राम:

र्वह्निर्वह्निमानित्यादावपि निर्वह्नित्ववह्निमत्त्वांशयो र्विरोधित्वस्य तादृशाश्रयासिद्धौ तादृशबोधे चसत्त्वादिति तस्य वस्तुमात्र निश्चयस्य विरोधिविषयक
त्वादिति प्रत्यक्षाभावतद्व्याप्य एतदन्यतरावगाहित्वरूपविरोधिविषयकत्वस्यैव प्रकृते निवेशनादिति भाव: साध्यवत्पक्षस्वारसमर्पितस्य फलमाह एवमिति सा
ध्यनिश्चय: पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यनिश्चय: तस्य साध्यस्य प्रत्यक्षाभावतद्व्याप्यावगाहित्वमुद्रायां प्रतिबंधकत्वे तद्विषयतावच्छेदकत्वस
क्षणाविरोधित्वस्य साध्येऽभावादिभाव: द्वितीयविवक्षायां तत्र इति प्रसंगएवन हेमवतीत्याह मानसंति इत्यं चात्रकस्य निर्वह्नि: पर्वतो वह्निमानित्यत्र
वस्तुमात्रस्य हेत्वाभासत्वनिराकरणमेव विरोधिविषयकत्वविवक्षाया: फलमिति ध्येयं ननु ह्रदो निर्वह्निर्घट श्वनीलइतिसमूहालंबनात्मकवि
रोधिविषयकनीलघटनिश्चयोत्तरतादृशज्ञाने पक्षतावच्छेदकह्रदत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकवह्नित्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यतिरे
कनियमात् निलघटादावतिव्याप्ति: एतेन प्रयुक्तत्वस्वरूपसंबंधविशेषो भवति हि मणयादिप्रयुक्तदाहानुमादइत्यिसवहाय तादुत्तमिति अन्नाह्ना
र्यीतिमानसंति चात्वरूपकपनमात्रेण द्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तोयकिं चिज्ज्ञानेतादृशावगाहित्वाभावइत्युक्तौ दोषाभावादितिव्या
ख्यानमपास्तं तादृशसमूहालंबनात्मकघटनिश्चयस्य विरोधिविषयत्वप्रयुक्तएवज्ञाने तादृशावगाहित्वाभावइत्यविघटादावतिव्याप्ति: नचविरोधि
मत्पद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरत्वादिवाच्यं तथा सति तादृशावगाहिज्ञानस्य पो विषयो विरोधी स्यदितु दोष: इत्येतावतैव सामंजस्ये निरुक्त
रूपप्रयुक्तत्वस्य स्वरूपसंबंधात्मकप्रयुक्तपर्यतात् किंच निर्वह्नि: पर्वतो वह्निमानित्यवगाहित्वस्य स्महाई ज्ञानप्रतिरहति तथात्रेच्छायाएवप्रयोजकत्वेनान
हार्यज्ञाने तदवगाहित्वाभावो न विरोधिविषयताप्रयुक्त: किं चिच्छायापकरणाभावप्रयुक्त एवेत्यव्याप्तेरत: प्रयुक्तत्वाद्यप्रवेशेन तत्पक्षेवलक्षणमाह

भा॰ १२८.

तादृशीतिसर्वत्र तादृशपदं यत्तासाध्यताहेतुतावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नपरं तथा च वह्न्यभाववद्ध्रदादिविषयकज्ञानं ह्रदे वह्निमत्त्वविशिष्टबोधे विशि
ष्टावगाहिनो ज्ञानस्य यो विरोधितत्वमिति तादृशबाधादौ लक्षणसमन्वयः अत्र च पर्वतो वह्निविषयकज्ञानविरोधिविषयकमिति अविषयतादृयप्रवेशो
ऽवाप्तातादृशज्ञानस्य यो विरोधितत्वमिति अलाघवार्थे च यथाश्राह तादृशज्ञानेति ननु विरोधित्वं प्रतिबंधकत्वं तच्च न व्यभिचारादेः तज्ज्ञानस्यैव तथात्वादतआ
ह ज्ञानविरोधित्वं चेति तद्विषयेति तद्विषयेति तथा च यत्तावच्छेदकविशिष्टयत्सत्ताध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारताध्यविशिष्टसत्तासाध्यव्याप्यतादृश
ज्ञानविरोधित्वं चेति तद्विषयेति तद्विषयविषयकं यत्ज्ञानं तत्प्रतिबंधकीभूतज्ञानविषयत्वमर्थः निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादावाहार्यज्ञानस्यैव हेत्व
हेतुमत्त्वस्यान्यावगाहियताज्ञानं तद्विषयविषयकं यत्ज्ञानं तत्प्रतिबंधकीभूतज्ञानविषयत्वमर्थः निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादावाहार्यज्ञानस्यैव हेत्व
वाह्याभासिज्ञानस्य तत्प्रतिबंधकत्वात्तद्विषयत्वमिति इत्यं चत्तद्ध्रदः निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानिति ग्रहः तद्विषयकः पर्वतो वह्निमानिति ग्रहः तद्विरोधि च निर्वह्निप
र्वत इति तद्विषयो निर्वह्निपर्वत इति लक्षणसमन्वयः अन्ये च तादृशावगाहित्वावच्छिन्नविषयिताप्रमानाकारविषयितावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित
प्रतिबंधकतायां विषयितासंबंधेनावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं समुदितार्थः तेन ह्रदो वह्निमान्धूमवानित्यत्र ह्रदो वह्निमानिति विषयविषयकेच
त्वानह्रदइतिग्रहं प्रतिप्रतिबंधकतावच्छेदके घटाभाववद्ध्रदे ह्रदपक्षकवह्निसाध्यकधूमहेत्वाभासलक्षणस्यनातिव्याप्तिः तत्र ह्रदो घटवानि
ति विषयितायाः प्रतिबध्यतावच्छेदकायाः ह्रदो वह्निमानित्यादौ विषयतासमानाकारत्वाभावात् ह्रदइत्येतावन्मात्रविषयितायाः समानाकारिकायाः
प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात् अत्र च छेदकेइत्यादिविवक्षणात् प्रतिबंधकीभूतहह्रहालेवनज्ञानविषयेत्यादौ नातिव्याप्तिरिति प्रतिब
धकत्वेच पाद्याभावतत्व्याप्यमुद्रुयावो धन्ते न सिद्धसाधनमनुद्रास्यः एवं विधेऽपि धूमवान्धूमव्यभिचारित्वहेतुरित्यादौ तादृशव्याप्तिज्ञानस्याना राम:

हार्यस्याप्रसिद्धत्वेपि आहार्यतादृशज्ञानविषयविषयकस्य धूमव्याववह्निमानितिग्रहस्य विरोधित्वेन लक्षणसमन्वय इति अत्र वदंति प्राञ्चः केचिदित्ये
कोयं पः अत्र च निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ लक्षणसंभवः तत्र तादृशज्ञानविषयविषयकस्य निर्वह्निरितिग्रहस्य वह्निमानितिग्रहस्य वाभिर्मितावच्छे
दकानिरूपितस्य विरोधिज्ञानाप्रसिद्धेः न च तादृशज्ञानविषयकस्याभाववन्नवह्निमानितिग्रहस्य विरोधी अभाववान् निर्वह्निरितिग्रहः प्रसिद्ध इति
तद्विषयो हेत्वाभास इति वाच्यं वह्निमत्पर्वतं पक्षीकृत्य निर्वह्नित्वसाध्यमेव हि मतिनिर्वह्नित्वाभावो बाधः तत्र च वह्निमान्निर्वह्निरितितज्ज्ञानवि
षयविषयकं वह्निमान् अभाववानित्ति ग्रहं प्रति विरोधित्वाभावेनाव्याप्तिः न चैतादृशं आपादकमेव न हेत्वाभास इति वाच्यं पर्वतान्यपर्वतो दह
नान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्यादेः सिद्धिप्रयोगत्वयमेव लक्ष्यत्वेन वाच्यत्वात् तत्र च तद्विषयविषयकग्रहस्याप्रसिद्ध्या प्रसिद्ध्यादिधीप्रतिबंधक
स्याप्रसिद्धेरिति यत्तु तत्पक्षतत्साध्यसाधनानामिदं त्वान्यपि सक्षणोनिवेशनीयानि तथा हि पक्षतावच्छेदकविशिष्टेदं त्वविशिष्टपक्षस्य
व्यतावच्छेदकविशिष्टेदं त्वविशिष्टसाध्यस्य तादृशसाधनस्येदं त्वविशिष्टस्यवैशिष्ट्यावगाहिनि ज्ञाने निरूपिता तद्विषयविषयकग्रह
विरोधित्वं वाच्यं निर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ निर्वह्नित्वविशिष्टेदं त्वविशिष्टे वह्निमत्त्वग्रहः निर्वह्निरयं वह्निमानितिग्रहः तत्समानविषयको यं
वह्निमानितिग्रहस्तद्विरोधी चायं वह्न्यभाववानितिग्रह इति लक्षणसमन्वयः एवं पर्वतान्यपर्वत इत्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टेदं त्वविशिष्टेत
द्ग्रहः पर्वतान्योयं पर्वतः साध्यवानितिग्रहस्तत्समानविषयकश्चायं पर्वतान्य इति ग्रहस्तद्विरोधी चायं पर्वत इत्यादेरप्रसिद्ध्याप्रसिद्धौ
दावपि नेयमिति तत्र यत्र पर्वते तेन हा मानाधिकरणोपनवहौ साध्येधूमादिति हेतुस्तत्र वह्निश्चान्यपर्वतवृत्तीदं त्वस्यापि लक्षणे निवेशात्पक्ष

भा: तावच्छेदकविशिष्टेइदंत्वविशिष्टवह्निग्रहः पर्वतोपवह्निमानितिग्रहस्तद्विरोधी चायंवह्न्यभाववानितिग्रहस्तद्विरोधमेव ह्न्यभाववदेतत्पर्वतेतिप्रसंगात किंचानि
र्वह्निः पर्वतोवह्निमानित्यादावपि कथंलक्षणसमन्वयः तत्रवह्निपर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावो बाधः स च न पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निमत्ता
१३८ ज्ञानविरोधी पर्वतत्वावच्छेदेनवह्निमत्ताग्रहस्यचननिर्वह्निपर्वतोवह्निमानिति समानविषयकः तत्र निर्वह्निपर्वतत्वस्यैवावच्छेदकत्वावगाहनात् प्र
तिवध्यज्ञाने शुद्धपर्वतत्वस्यैव अवच्छेदकत्वावगाहनात् नचतादृशावच्छेदकत्वभिन्नं यत्तद्विषयत्वतद्विषयकत्वमेवतत्समानविषयकत्वं वाच्यं तथा
सतिनिर्धूमंद्रव्यंपृथिवीत्वाभाववत् पृथिवीभिन्नत्वादितिसद्धेतौ द्रव्यत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वाभावानुमितिप्रतिबंधकस्य पृथिवीत्ववत् द्रव्यज्ञानस्य विष
येपृथिवीत्ववद्द्रव्येऽतिव्याप्तिः द्रव्यत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वाभावग्रहस्यापि तदुक्तरीत्या निर्धूमंद्रव्यं पृथिवीत्वाभाववदितिग्रहसमानविषयत्वादिति
एवं सिद्धसाधनादिव्यावृत्तं ग्राह्याभावावगाहित्वेन विरोधित्वमपि दुर्वचं नचतादृशावगाहिज्ञाने यत्पदार्थे यत्पदार्थे प्रसंबंधावगाहित्वं तत्पदार्थेतत्प
दार्थाभावतद्व्याप्यान्यतरावगाहित्वं तद्ग्राहविरोधित्वं तत्पक्षतत्वयोरननुगमेनलक्षणस्याननुगमात् तस्माद्धेतुदोषत्वं तद्विनिधायमतांतरमाह केचि
त्विति अत एवास्य कस्यचिन्निर्दोषतयाप्रायुक्तिप्रश्नाक्षेपेन प्रकर्षः सूचित इति तत्वं यादृशेति यद्धूता साध्यता हेतुतावच्छेदकपरं यादृशपदं तत्प्रयोजनं तु प्रा
गुक्तमेवानदेयं तावदन्यान्यत्वमिति नन्वेवंतर्हि त्रभेदस्य लक्षणत्वेऽवकमात्रदोषस्य सेऽव्याप्तिः तत्रदोषांतराभावेनतादृशान्यतरत्वासंभवात् तद्भिन्न
भिन्नत्वस्यातत्वान्तरिक्तत्प्रयोतात्वस्यैव तत्र लक्षणत्वे संभवेन भेदस्य लक्षणत्वादत आह एकमात्रेति कांचनमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तु आ राम:
श्रयासिद्धिमात्रस्यैव दोषत्वादित्यर्थः तावदन्यतमत्वं चात्र दोषत्वेनाभिमतं यत्तद्विशिष्टतावद्विशिष्टविषयितान्यतमविषयितानिरूपकत्वपर्यवस

धिकरणांवोध्यं तेन विशिष्टव्याप्त्यतिरिक्तत्वेन केवलपक्षहेतौ नातिव्याप्तिरितिबोध्यं पंचविधेति कांचनमयपर्वत इत्यत्र कांचनमयाकाशवत् प्रमेयत्वादित्यत्र
बाधप्रतिरोधौ आकाशाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारः प्रमेयत्वाधिकरणावृत्तित्वाभावस्याकाशे विरुद्धत्वं साध्याप्रसिद्धिरिति नन्वेवमननुगमइत्यत आहव्य
भिचारादेरितितथाच लक्षणस्याप्यननुगमइतिभावः। सर्वदोषाणामेव स्वमतोनित्यत्वस्य व्यवस्थापनीयतया दृष्टादिविशेषइत्यादिग्रंथतात्पर्यविरोधित्वपा
व्यान्विरुद्धवतारणिकामाह स्यादेतदिति सर्वसाध्यवदिति पक्षस्यैवसाध्यवत्त्वेन तद्वावक्तव्यात्वासंभवादितिभावः अद्रव्येति अद्रव्यद्रव्यत्व अस्मेवेतद्
व्यत्वं पक्षस्य शशशृंगस्य तद्वृत्ताविरहात् अस्मिन्नेवेतद्व्यत्वयत्ताविरहात् अद्रव्यद्रव्यत्वादनपीत्यव्याप्तिस्तेनान्वितेत्यसत्त्वाप्रसिद्धत्वेन प्रतिपादयितुं व्या
चष्टे हेतावितिनन्वेताद्योलक्ष्यत्वेकथं तत्राह आधारापादिव्यपदेशइत्यत आहदुयपादयति आधाराद्वितीयपाचप्र हेतोः साधारणापरपक्षमावृतित्वा
दिनिरितकमितिभावः दशाविशेषइतिव्याचष्टे तावित्यादिनाननुतयोरनुस्यूत्वेकथमाभासत्वमतो व्याचष्टे अतएवतेजनकत्वादितिअन्यथा
विषयासत्त्वेपिदोषत्वे अनित्यदोषत्वे बाधस्यापि अनित्यदोषत्वापत्तिरित्यर्थः नन्वेवं वह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानकालेपर्वतोवह्निमान्धूमादित्यादौक
थंसत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारइत्यत आहनिपुणैकपत्तिकल्पितमात्र स्येतितद्वक्ष्यति असाधारणादेरनित्यदोषत्वेपिमन्ये तत्तद्दूषयितुं उपन्यस्यति यत्किंचिद्ज्ञान
स्येतिविवक्षितपा आश्रयतया वाज्ञानसंबंधित्वं पक्षस्यार्थः तत्रेतितत्प्रतिबंधकतावच्छेदके बाधइतिअव्यभिचारितातु धूमव्यभिचारिवह्नेरेव दोषत
याअभेदेनतद्वत्त्वस्य व्यभिचारितासंभवात् बाधइत्युक्तं अतएवबाधेतदभावादेव ननु प्रकृतसाध्याभाववत्पक्षकत्वं हेतौ यदि परं पक्षान्तिन चातिप्र
संगात् साध्यकत्वपक्षकानुमितौ हेतुमात्रस्य बाधितत्वादत आह व्यभिचारीतिकेचित्प्रकृतत्वं न निविष्टं अन्यथा तद्दूत्वमित्यत्र संबंधविचारणका

भा: शातद्रव्यत्वादिलादिनासद्योगेनव्यभिचारि यदि यद्वः ननु वह्न्यभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचार इत्युक्तं न धूमइतितादृशद्रव्यत्वसत्त्वेऽपि कपालादिष्वस्ति आह सा
१४० ध्याभाववदिति न तु प्रकारान्तरं आ … स्वसंबंधेन ज्ञानविषयप्रतिबंधकतावच्छेदकं तद्वत्त्वमर्थः वह्निव्यभिचारित्वाद्विरुद्धत्वमिति न तु धूमे व्यभिचारित्वं प्रक
रत्वं न धूमत्वस्यास्ति आह साधारणादीति सत्तादीति सत्तावान् प्रमेयत्वादित्यादौ सत्ताव्यभिचारि प्रमेयत्वज्ञानसहितो व्यभिचारविषयकत्वसत्त्वे नास्ति व्या
सिरित्यर्थः स्वसाध्येति साध्याभाववदनुमितिप्रतिबंधकत्वेऽपि स्वसाध्यानुमितेः प्रतिबंधकत्वमभिप्रेत्य हेत्वाभासत्वं नस्यादित्यर्थः ननु कालात्ययापदिष्टस्य
न प्रतियोगित्वं नात्र प्रतिबंधकत्वे अपि तु कार्यानुत्पादनियतत्वमित्यभिप्रायेणाशंकते अथेति प्रतिबंधकीभूतविरोधिसामग्रीसत्त्वप्रतिबंधकीभूता या वि
रोधिसामग्री तत्कालीनत्वमर्थः यदि प्रकृते विरोधिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकता स्यात् तदा तत्समानकालीनसंज्ञानव्यतिप्रतिबंधकतावच्छेदकं स्यादेव तत्सिद्धत्वा
हनेति कालादीति कालादीनां सर्वदा सत्त्वेन व्यावर्तनाय असाधारणकारणत्वविशेषस्यावश्यं निवेशनीयतया तत्रापि सामग्रीसंभवः तेनापि असाधा
रणात्कारणवत्तिकारणतावच्छेदकरूपेण तान्प्रतिबंधकत्वमिति भावः विशेषणादिति अत्र तत्सामग्रीसंभवतीति विशेषसामग्रीसत्त्वप्रतिकूलतर्कमाह
तत्सत्त्वइति तथा च सत्प्रतिपक्षस्य एवलक्षीयते इति भावः तथा प्रतिबंधकः ननु सत्प्रतिपक्षे विरोधिपरामर्शस्य विरोधिपरामर्शघटितस्य साध्याभावस्य निश्चयदशा
यां साध्यानुमित्युत्पादात् तस्य प्रतिबंधकत्वं दुर्घटमित्यत आह पक्षेति वस्तुतो बाधान्तरोत्सादिविरोधिपरामर्शत्रयप्रामाण्यतो … एवं न अनुमितिप्र
तिबंधकत्वं तद्ज्ञानं … प्रतिबंधकत्वं इष्टमेवेति भावः तत्साध्येति विरोधिपरामर्शसाधनीयतासाध्यत्वमर्थः तद्भाववत्त्वाधितादृशबाधाभावस्यापि तत्र राम
विरोधिपरामर्शनिवेश्यता … प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेनेति शेषः ननु ग्रहीतप्रामाण्यकबाधाभावविशिष्टविरोधिपरामर्शसमानकालीनत्वमेव प्रतिबंधक

तावच्छेदकमस्तु को दोष इत्यत आह यथा चेति तथाविधेति प्रामाण्यसामानाधिकरण्योत्पत्त्यर्थः तथा च बाधसमकालीनत्वविशिष्टवह्निव्याप्यधूमवानयमिति पराम
र्शनानुमितिरिति पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ अतिव्याप्तिरिति भावः न चातीतादाविति तथा चातीतादिलिंगकसत्प्रतिपक्षादावव्याप्तिरिति भावः
ननु सत्प्रतिपक्षस्थले वह्न्यभावव्याप्यादेरेव धूमलिंगकानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेन तत्र च धूमे अभावात् तत्र सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारो न स्या
दित्यत आह स्वेति पक्षइति तत्स्यादित्याशंक्य ज्ञानस्य साध्याभाववत्पक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेनेति मतभेदेन तत्स्यादित्याशयः साध्याभाववत्पक्षज्ञानस्य तथाच
वह्निमान् धूमादित्यत्र तादृशवह्न्यभाववत्पर्वतेन समानाधिकरण्यातिव्याप्तिः वह्न्यभाववत्पर्वतस्य च ज्ञानस्य संबंधेन धूमे सत्त्वादिति भावः अथ पक्ष
विषयत्वेति अनुमितिप्रतिबंधकतापायनातिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यं न च वह्न्यभावविषयत्वं तथात्र धिकरणाभिन्नत्ववह्न्यभावज्ञानेन प्रतिबंधात्
किंतु वह्न्यभाववत्पर्वतविषयत्वं तथा चात्र वह्न्यभाववान्पर्वतो असिद्ध इति नातिव्याप्तिरित्याशंकते विशेषेति सर्वत्रेति ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्र
वह्न्यभावव्याप्यह्रदत्ववतह्रदस्य कदाचित् … वपि पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादौ न तथात्वं संभवतीति भावः यथा कथंचिदिति प्रतिबंधकज्ञानविष
यतावच्छेदकतदनवच्छेदकसाधारणोऽर्थः तदेव विवृणोति ज्ञानरूपेति धूमो वह्निव्यभिचारीति ज्ञानरूपेत्यर्थः तदाश्रयेति वह्निव्यभिचारित्व
त्वाश्रयत्वाद्धूमस्येति भावः पोवशेति तथा च वह्निव्यभिचारित्वमिति ज्ञानस्य व्यभिचारस्य स्वरूपसंबंधविशेषविषयतया प्रतिबंधक
त्वेन ज्ञानरूपसंबंधमादाय अतिव्याप्तिवारणेऽपि सर्वत्र सत्प्रतिपक्षेन तथात्वं संभवतीति भावः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र पर्वतो न वह्निमान् ध
माद्यादिति परामर्शस्य वह्न्यभावव्याप्यत्व … समवायावच्छिन्नतया प्रतिबंधकत्वात् तादृशधूमत्ववत्त्वसमवायेन … संभवतीत्युक्तं न स

भा॰ १४७

वेत्रेतिकिंचिदिति : द्रव्यधूमादिमादौ व्याप्यभावस्य पक्षेऽसत्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादि विशेषव्याप्याव्याप्यवत्ताज्ञानं विरोधितावच्छेदकम्
बोध्यमेऽस्तीत्यर्थः । अत्र केचित्पक्षेऽसत्त्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वे तत्त्वमेव विवक्षितं सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्यज्ञानरूपसंबंधमा
दायैव संगतिः नन्वाभासत्वसमादाय अतिव्याप्तिः तत्रज्ञानस्य संबंधत्वाकल्पनात् सत्प्रतिपक्षे च विशेषदर्शिनामपि शब्दव्याप्तिसमाद
यकमादौ सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारात् अत्रैव ज्ञानस्य संबंधत्वकल्पनात् बाधादौ तादृशस्यापि विशेषदर्शिनां तथा व्यवहाराभावेन प्रत्यक्षतायां न
बाधितः पुरुषस्तु भ्रांत इति व्यवहारात् तथात्वाकल्पनात् न च यथाकथंचित् हेत्वाभासप्रसंगः प्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधेन तद्वत्वे सत्प्रतिपक्ष
व्याप्तिज्ञानरूपसंबंधेन तद्वत्वेऽपि वानवह्निमत्यादौ व्यभिचारस्यव ह्रदत्वरूपसंबंधेन सत्वाद्व्याप्तिरिति वाच्यं ज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकान्य
तरसंबंधेन तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वादितिमिश्रानुयायिनः स्वाप्युत्वप्रसक्तेरिति उपनीतभानरूपेत्यर्थः एवं शाब्दी [illegible] जातीयहेतौ देपि तदभाव
व्याप्यवत्त्वादिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे आगमेति नारंस्युरित्यादिरूपेत्यर्थः बलवत्तरेति उपजीव्यजीती यत्वे न शब्दस्यबलवत्त्वं उपजीव्यत्वे च श
ब्दस्य शैघ्र्यवोधकात्मस्य व्याप्तिग्रहकत्वयेतिभावः प्रत्यक्षं लौकिकप्रत्यक्षं उपनीतभानविशेषमितिदोषविशेषाजन्यमित्यर्थः । तत्वे नादभा
वनिश्चयत्वादिनात्तथा च प्रमाणांतरजन्यज्ञानप्रतिबंधकतानवच्छेदकरूपमेव हेत्वाभासतावच्छेदकमितिनियम इतिभावः लक्षणांतरः लक्ष
णावाच्छितेति : वाह्येतीयोतात तथा च लक्षणात्मकसामान्यमिति यथैव स्थितोऽर्थः विशेष इति विभाजकरूपविशेषरत्यर्थः । सामान्यधर्मप्रकारक राम:
ज्ञानस्य विभाजकरूपविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वादिति भावः लक्षणांतरम पीति तथा चेदं लक्षणांतरप्रदर्शकं न तु विभागपरमिति न दोषः सामान्येति लक्षणा

कसामान्यज्ञानस्य प्रकारतारोपावच्छिन्नत्वादित्यभिसंधिः अत्र च सामान्यलक्षणाक्रांतस्य विशेषलक्षणोनापरिग्रहे तादृशाक्रांतस्य वाप्यपरिग्रहे न्यूनाधिकत्वसंवि
भागदोषाद्विभागोऽसंभवः तत्राधिकान्यज्ञानमात्रमपरं अन्यथा अव्याप्त्यतिव्याप्त्योरेवात्र सामान्यस्य ज्ञाने तत्संविभागकरणोन्न्यूनाधिकरूपविभाग
दोषानुद्भावनप्रसंगादित्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः ननु बाधासादिक्रमे साध्याभावाद्युपादेरुभयं प्रतिबंधकत्वमायादकत्वेनास्वेवेत्पत आह प्रस
क्तेरिति व्याप्तेरिति अनुमितौ पक्षधर्मत्वमापनीतु आपाद्य कामुपगाम आदिपदार्थः साधारणाधर्मवह्निज्ञानत्वेनैव कोटिद्वयोपस्थितिसंशयं च प्रतिहेतुत्ते
तिमत्तावच्छेदेन लक्षणांवाचष्टे साध्येतीतिपक्षप्रकृते कोटिद्वयोपस्थितेः संशयजनकत्वाभावात्तज्ज्ञानमव्याचष्टे कोटीतित्रापि कोटिद्वयोपस्थिते
र्द्वीरत्वलाभे साध्यसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वलाभे द्वारत्वाघटकस्य कोटिद्वयोपस्थितौ साध्यसंदेहजनकत्वस्यैव यथैमितिनिर्लक्ष्याह साध्य
संदेहेत्यादि एकज्ञानस्याघ्रपत्तयानिरूपत्वानिसत्वो भयोपस्थापकत्वाभावात् विघटितपानेतिउपस्थापकत्वे तु संबंधिदर्शनविधमेतिभावः संबं
धीतेरत्नापि संदेहतावतिव्याप्तिमाह अनुवर्ततेतिन च घटत्वादिना [illegible] यविवक्षणीयस्य धर्मितापि दृढिशिघत्वाज्ञानस्यतादशकोटिद्युपस्थिति
जनकत्वमित्यभावादेवज्ञानादौ नातिव्याप्तिः संबंधिदर्शनस्य संबंधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैवकारणत्वादितिवाच्यं तथापि अत्राभवति
तादृशज्ञानत्वादिकमेव संबंधितावच्छेदकं तत्रातिव्याप्तेर्वज्रलेपायितत्वात् न तत्र साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वादिनासाध्यसंदेहजनककोटिद्वयो
पस्थितित्वावच्छिन्नं प्रत्येवजनकतायोपस्थितौ संदेहजनकत्वागतेनरूपेणजनकत्वविवक्षणेऽसंभव एवस्यादतो यदूपावच्छिन्नज्ञानं को
द्युपस्थितिजनकमित्येवलक्षणशरीरं वाच्यं तथा सति इयमतिव्याप्तिरितितद्योपस्थितेः आप्रयत्वादिनासंबंधेन निरूपत्वाद्युपस्थितेः न चैव

भा:

२६२

मपि विषयतया घटादौ निमत्वसहचरितस्य ज्ञानस्य समवायेनाभ्यवतित्वज्ञानस्य संशयजनकत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यं येन संबंधेन सहचरितत्वं तेन संबंधे
न धर्मिवृत्तिताज्ञानस्यैव तथात्वात् प्रकृते विषयतया सहचारः समवायेन च धर्मिवृत्तिताज्ञानमिति नातिप्रसंगः पुरोवृत्तित्वादीति धर्मितावच्छेदकः इदंत्वज्ञा
नस्य स्थाणुत्वे ऽपि संशयजनकत्वमिति पर्यः अप्रसिद्धेत्यादि इतिज्ञानस्य कसंशयादित्यभावः संशयजनकतयेति विवक्षणीयमादाय पापिव्याप्तिर्दत्ता यथा श्रुतस्य
यक्षधर्मताज्ञाने संशयजनकत्वाप्रवेशेनासंगत्वापत्तेरिति ध्येयं तथात्वेपि असाधारण्यदशायां क्षेमनासत्वे पित्तदुष्टीतादाप्राप्तो तदा अपेक्षाध्यतद
भावान्यतरनिर्णयदशायां साध्यतदभावान्यतरव्याप्यनिर्णीमदशायां वा अनिवर्ते इति इदं त्वावच्छिन्नधर्मिकसंशयं प्रति इदंत्वप्रकारकज्ञानत्वे
न हेतुतायाः त्रिविधसंशयसाधारणत्वेन क्लृप्तत्वादिति भावः अन्यथा पक्षस्य धानस्य विवक्षितत्वे पक्षादावित्यादिना तद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानविषयस्य
धर्मतरस्य यत्किंचित् जनकत्वपक्षस्य इति स्वमते व्याप्यदर्शनस्य प्रतिबंधकतया तदसंग्रह इति पक्षस्य इस्फुटं कथ्याद्यपि अप्पपमेवास्वरसः अन्यथा
असाधारण्यस्य संशयतयादस्व कत्वपक्षे एवैतल्लक्षणाकरणात् स्वप्रतिपक्षोत्थापकत्तयास्य प्रतिपक्षांतर्भावेन एव एतद्ग्रहादिना समिमतः तथा चव्हि
मानुगमनादित्यादौ वह्नितदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगगनवत्ताज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा संशयजनकतया तत्पददानेप्यति प्रसंगाय
तादिति इदं द्व्यणुकमिति तदानीं साधारणस्य निश्चयसंशयत्तमेदमिति इत्थं च द्व्यणुकोतरेसाध्याभाववदहचरितत्वेसत्यहमिति अन्यस्य द्व्यणु
कत्वावच्छेदेन साध्यसंदेहे तत्वासंभव इति ध्येयं प्रकृतपक्षस्य तत्र पक्षत्वस्य विवक्षितो प्रयोजनाभावादाह धर्मिमात्रेति एवं प्रकृतपक्षादेः प्रवे
शनित्यो घट इति पक्षे घटे बाधं नुपपाद्यमीतुं नित्यत्वसाध्यानुसरणात् बाधादीत्यादिनाम्हि द्वि परिग्रहः असाधारण्ये तितदानीमपि धर्मितरे शब्दे नित्यत्वात् दभाववत्ता राम

यत्ववत्ताज्ञानस्य संशयहेतुत्वं संभवादिति इ घटत्वादिति प्रकृतपक्षकसंशयाहेतुत्वेपि शब्दधर्मिकसंशयजनकतावच्छेदकरूपस्य तदानीमपि सत्वादिति भावः अन्यथा
प्रकृतपक्षस्य तत्र पक्षत्वस्य च विवक्षणे बाधेति बाधकासे पक्षतानंगादिस्य वक्तारे च प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानाभावाद्व्याप्तिस्यादितिमतेतु आशिष्यवातोरेध
र्मितरव्यतिरेकेनैव लक्षणासमन्वय इति भावः ननु नित्यो घटः शब्दत्वादित्यस्यालक्ष्यत्वमेवास्ति छेदकीर्णत्वादतत्तत्राति व्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षविवक्षणा
मुचितमत आह अस्ति द्वेति असिद्धेर्यीतिविनिगमनाविरहादितिभावः धर्मितात्यादिसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिद्वारेति शेषः तथा च संदेहजनककोटिद्वयो
पस्थितिजनकमिति प्रागुक्त एवार्थः पर्तु प्रागुक्तपदित्यागेन संशयजनकत्वमेव निरुक्तं इस्मपि प्रायकमिदं तत्तु छेउच्यते इत्यादिना संशयं प्रत्येवतादृश
धर्मिवत्ताज्ञानं कारणं तज्जनकोपस्थितिप्रतिहेतुता दशा धर्मज्ञानत्वेनेत्यादि विवक्षणमसंगत लक्षणास्वरसविरोधात्ता तद्रूपावच्छिन्नस्येति अत्र चावच्छे
दकतापर्याप्त्यधिकरणं प्रपुपंतद्रूपवत्वं बोध्यं तेन धर्मवति वह्न्यभावभ्रमे धर्मीयवृत्तित्वेवह्न्यभावाधिकरणीयत्वभ्रमतादृशत्ववतित्वेपि धर्मेनातिव्याप्ति
रितिभावः मिअप्यमन्यतोपक्षधर्मता यदस्यव्याहतिं द्वयपि तु मुपन्यस्य ति इदमिति विषयतायां तत्तदविशिष्टपत्वे नानुगमादाह आत्मवति अप्रामाण्ये
ति अप्रामाण्यमितितदभाववति तत्प्रकारकत्वं न तु प्रामाण्याभावः साध्याभावकोट्यनुपस्थितिप्रसंगादिति ध्येयं तत्र विषयकमिति ज्ञानं हेत्वाभासविषयक
त्ववतितत्प्रकारकं स्वविषयकत्वाभाववति तत्प्रकारकं च ज्ञानत्वं स्मयत्रैवेति साधारणज्ञानेन त्ववताज्ञानान्तविषयकत्वानुमितौ प्रामाण्यं प्रामाण्यसंदे
हस्तादनंतरं विषयीभूतज्ञाने स्वविषयकत्वसंदेह इति तत्र स्वविषयकत्वानुमितिरवतितयाज्ञानत्वं ज्ञानस्य प्रामाण्यप्रामाण्यसंदेहरूपत्वाह शकोद्व
पस्थितिजनकत्वेपि तदनुमितिविषयीभूतघटज्ञानादिरूपप्रकृतपक्षवृत्तितयातादृशज्ञानत्वज्ञानस्यैतत्पात्वान्नातप्रसंग इति भावः ऽपस्थिते

भा: वैशिष्ट्यमात्रमेवेन उभयमते पि विशिष्टविषयकत्वाद् भासत्त्वविशिष्टज्ञानत्वेनातिप्रसंगइति तज्ज्ञानस्येति अप्रामाण्यापादितश्चारितज्ज्ञानत्वाज्ज्ञानस्य प्रामाण्यसंदेहस्य
यथैः कथं तर्हि प्रामाण्यसंशयेति ननु पक्षे प्रामाण्यसंशयानार्थं हं प्रमः किंतु साध्याइ सा धर्मवदूक्ति ज्ञाना तदा ऽयं ने व्यवस्थाप्येत व्याप्यसंदेहे हि नापि करो हि
२८३ दर्थसंदेहः स्यादत आह प्रामाण्ये ति तत्पक्षाता ति प्रतिबंधकं मतमतो त्पर्थः पक्ष ति सिद्धमते साध्याता धर्मएव तदृत्तमभावात् साध्याभावादेव व्याप्ये ना
ति व्याप्तिरिति भावः पक्षविषया विकार्यत्वे पि संदेहजनकज्ञा न विषयतावच्छेदक व्याप्याभाव साभावादेव नातिव्याप्तिः संभावना ऽवच्छेदकको टिप्रविष्ट व्या
सिमादायाति व्याप्तिसंभावनेस्वमतोपि साध्यसहचरितत्वमादाय तत्र पर्यवातिव्याप्तिरिति तिद्धमितिव्यवतथापि धर्मितावच्छेदकविशिष्टे हेतुताज्ञानं साध्य
संदेहजनकं तद्व्याप्यावच्छिन्नत्वेवाच्यं तथा च साध्याधारतात्तमाने धर्मितावच्छेदकत्वव्याप्याभावत्वं तिसाध्याभाववत्सहचरितत्वं तत्पर्यैति तदभावादेव व्याप्ये नाति
व्याप्तिः पार्थक्येतु व्याप्तिरेवत्तत्वेतिता सादाय व्याप्येऽतिव्याप्तिरिति तिपितो तो परे तु पक्षतिव्याप्यज्ञानत्वेन व्याप्याभावज्ञानत्वेच देङ च कादिव त्काररमाभि
त्पर्थः स्वं स्वमतो साध्यसहः चरितत्वादिनजनकत्वेइ सा हुः पक्षतात्तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टेधर्मिता पदं पावच्छिन्नवत्तावगाहित्वं ज्ञाननिष्ठं संशयजनक
तावच्छेदकं तत्फलो व्याप्तिमादाय व्याप्ये तिव्याप्तिः संभवति साध्यतांतांशे तु धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि साध्यसमानाधिकरणत्वं साध्याभावसमाना
धिकरणत्वोभयावच्छिन्नत्वावगाहित्वेन ज्ञानत्त्वप्रत्येकं सामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वावगाहित्वं ज्ञाने तत्रे साध्याभावसमानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वतावगा
हनेसाध्यसमानाधिकरणाधर्मवत्ताज्ञानमात्रादपि संशयप्रसंगात् नचैवं ज्ञानोत्तरेण व्याप्याभावत्वावच्छिन्नत्वतावगाहनेव्याप्यवत्ताज्ञानमात्रावपि संश राम
यप्रसंगः अतएव व्याप्यसंशयत्वेनैव हेतुतापत्तेरिति कामातेऽतएव व्याप्याभाववत्त्वेव त्पाकारक व्याप्यसंशयाश्च व्यापक संशय तत्र धर्मिणि व्याप्तिप्रकारेण व्याप्यवत्तोप

अनवगाहनात् ननुत्तनिवस्यैवसहतुवारखोहेत्वभिमतविशेषणांव्यर्थमत आह हेत्विति तेनेति हेतुतावच्छेदकेनेत्यर्थः ई व्याप्यमहाधारतात्व
उत्तेरभावेनज्ञानस्यव्यभिचारात् तत्रैवे धांतेरव्याहं संशयजनकत्वदर्शनाप्याह कथमन्यथा इति प्रत्यक्षमितिनिस्पदस्पस्यानिरस्तो यस्यायकव्या
भावादित्यर्थः निश्चितस्यानित्यो नित्योवेति भागस्पनवगमिलिवेति एकत्तयेरात्तु भयोः पस्थायकत्वाभावादित्यर्थः ननु स्थानित्योवेति पाक्षत्व
तार्हशाको घयस्थापकं संबंधस्प्रतिपाद्येतत्प्रभिप्रेत्याह तथात्वेपिति तत्प्रत्वेपि निश्चितत्वातहूताज्ञानस्यानवकात्वे पि नुपपत्तेरिति वाच्यमिति भावः
वाप्तवेति एतन्मते वक्तृगतस्या साध्याधारतास्पेवदशाविशेषे नुपपत्ते हाभित्वं वाच्यमिति भावः तदज्ञाने साधारणानाने वस्तुतो वक्तृगतस्याःसाध्याधारतापत्ताने
साधारण्यप्रकारकं ज्ञानं तदुभयपक्षाध्यतदभावेतत्क्षित्यमिति पदिसहेतुरूपोनु पसंहार्यः संशयस्यत्तेत सात्पव्याभिचारित्वमसमसाध्यसहेतावति
व्याप्तिः अथ असद्धेतुरूप एवतदालाघवे नविशिष्यवैशिष्ट्यवाधात्मकसाध्यतदभाववत्सहचरितहेतुमत्ताज्ञानं संदेहकारणमिति संदेहात्मके
सहचारज्ञानान्तसंदेहसंदेहसंभवः किंच साधारणपज्ञाननस्वातत्र्येणाकोऽपि पक्षस्यापकोकिंतु संबंधदर्शनविधया तस्पक्षसंबंधितावच्छेदकं
शेचनिश्चयरूपसेवतथा अन्यथा शक्तिमत्वेन संदिग्धादपि पक्षादिपक्षधर्मे पक्षस्पितस्पामेते रिप्यादिकमस्वारस्यः स्थिरइतितत्तु हृदन्नाशेनु तथा च तत्व
स्पवात्तावत्वादिस्पेतदुक्तं पूर्वमितिनिश्चयपसाध्यवत्त्वस्यारक्षायेदोषादितितज्ज्ञाव्यावज्ञानसंपत्तमेननुत्तत्कालीनतत्पुरुषीयनिश्चयविषयव्या
वत्तत्वमसाधारण्यप्रकारकं तेन तथा निनिश्चयांपत्तत्वात्तथानिश्चयाभावात् नास्त्तमेवेतितकालेतन्निश्चयपदं पर्यवतहृदि ते तिते मामीदं त्वेतहृदव्यावृत
त्वाद्यमनुपपादपिनुमितोपमिति इदं त्वावच्छिन्नहृदमित्वत्वतमेइदं त्वेपि तात्पर्याव्यावृत्तत्वाव्यस्यो चितपावर्तित्वादिति भावः घटमेदघटत्वाभावयोः त

६०

भा:

२५५

संयोगस्य मतया घटभिन्नोपमितिरित्यादिविपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानासंभवात्तदिष्टत एवं च तद्धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य घटभेदत्वाभावात् घटभिन्नस्य साधितत्वस्य
साधितिभावः एतदेवेति त्र्यव्याप्तिरित्यनुमन्यते तत्र हेतुमाह वक्ष्यति ननु प्रकृतेऽप्यनित्यदोषत्वं स्यादित्यतोऽन्यथेत्याशयेनाथ्यापयोगार्थं चाह एवं चेति न चित्साध्ये वि
द्विसंतएको ग्रंथः। अत्र निश्चितसाध्ये च ध्वावत्त्वादीनां हेतूनां प्रयोजकत्वं च पक्षमात्रमेवाल्पत्वः एकस्यैव इति माऽऽइति पृष्टेः तर्हि तस्या लक्षणत्वमेवेति किं यथाव्याप्य
निरूपणं आपाततो लक्षणतां वक्ष्यति। अत्र साध्याभावस्थलेऽपि न नवं आसाध्यसाध्य उदाहरणमेव नास्तीति अन्नाय यानिश्चमादिष्ठितं तदुपेयमत अत्र दृश्ये वेति ना न्वेव प्रसाध्य
रूपज्ञाने त्वप्रमासिद्धिज्ञानाच्च प्रकल्पने पदोषइत्यत आह यद्यपीति तेन निश्चितत्वेनापि तादृशसाधारण्यज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वादिस्थापत्ति निषेधतिन चेति
स्वरूपत इत्यसज्ञानमिति शेषः। तथा च तदभावव्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यैवार्थः विरोध इति परस्परं प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावइत्यर्थः नन्वनिश्चितसाध्यवत्त्वार्थमिति
संदेहप्रयोजकत्वमेवेदं ते पि न त्वात्र चेत्तथा लक्षणमतत्राह निश्चितेति न च साध्यतदभावसहचरितत्वव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य तदृशस्य संदेहेऽपि सत्वात्पक्षलक्ष्य
णेति वाच्यं तथात्वे साध्यन्यूनवृत्तिसाध्यनानं सर्वेषामपि व्याप्यत्वादिग्रहरूपात् अथ साध्यसाधारणापत्तेः नच व्याप्यादियहभावेस्मनद्विशेषनाहीत्यत यापितार्थे इदं बोध्य
धैयमितेवं कारणस्य वास्य साध्यविरोधितया देवान्यतावच्छेदकत्वाभावादिति भावः न वैवमप्युक्तोपाधेर्विरोधित्वेपि सत्वे संदेहप्रयोजकस्याभावत्वेन तार्किकस्यापत्तायां
वंदीधितौ विफलमिति वाच्यम् साध्यादिमाव्याप्यत्वस्यैव संदेहप्रयोजकत्वमिति प्राचीनैवेत्यक्षणात्मिताशयेनैवतत्राव्याख्यानादिति। अत स्वमिद्धतेतत्क्षणं तत्साध्यतार
यमेवाप्युपलक्षेदृशपिष्यते वा स्तवमितिमितादि साध्याभावनिश्चयविषयवृत्तित्वसत्वेऽपि सासाधारणपापाभावात्तस्य तादृश्यदेवसंदेहो नातिप्रसंग इति भावः माना प्रवादिति। साध्य तदभा
वसहचरितधर्मत्वावस्थाकारकज्ञानसत्वेन द्विषयेसाधनस्याव्यवहारासत्ताभ्यांसेतयत्तदभावादर्शनादिति भावः। वाक्ये यथा हर्षिदेतितेत देवविरुद्धस्वरूपेयतिविशेषणेति। प्रहानसादिवतीतेति।

राम०

न च दृष्टांतविशिष्टसत्वाद्विस्वाद्विचारणायविवक्षणायसाध्यनदृश्यवदापेयत्तावद्धेस्के हेतवद्धेस्कत्वेनायं दोषइति वाच्यम्।
साध्यतद्भावववत्पृथिवत्वावद्धे न्यायिकरणता नोत्वस्यसाधारणत्वसंभवापत्तेः संभवात्। अन्यथात्र संयोगेनद्धत्वाद्दि
कमेव हेतुत्वापद्येह कंतच दृष्टाद्यसाधारणादृश्यायांसाधारणाव्याप्तिः स्यादिति। ननु तन्मतेऽसाधारणपनित्यदोषत्वाहसाधारण
प्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वमिति मूलविरोध इत्यत आह असाधारणेति। अत एवं द्वैतपासाधारणत्वानावान्यत्वेनेति। अन
अनित्यदोषत्वमिति व्याचक्षविशेषेति। अन्यथा तु त्रय ग्रथोपयोगार्थं पूरयन्निनि शक्तिननुप्रमेयत्वेना नेदनानुमाने प्रतिबंधसा
धारणे॥ एवं च पक्षे कान्यमनत्वमपि तिमिरुद्ध त्वात् इति मूलविरुद्धमित्यतः प्राचीनमतमाश्रित्य पूरयीनत स्वेगमयति। अनव
गतेनि दृष्टं च मूले साध्यवदन्यवृत्तिनियत्वस्य साध्यवन्नवृत्तितया अनवगतेत्यर्थः। अतुयमेति। यत्र संशयजनकं तादृशज्ञान
विषयत्वं। तथा च तत्र लक्षणाव्याप्तिरत्यापगमेनेत्यर्थः। ननु तत्रेति तदानि संशयानुपयोगिनि यत्र ज्ञानकतानद्धेदकसाधारणात्वस्य तत्र
पापाद्रिरिति भावः। नवद्धवकमनाद्वेद्धेदकत्वेनविभाजकधर्ममात्रकयनस्यदूषणां मूलेनु चिंतमतः तदा शब्दं पूरयति यदूये ति
अत्यर्थेति। अन्यथा दूषकतानवद्धेदकरूपेणाविभजनेइत्यर्थः साधारणसाध्यवभोज्ञानप्रतिबंधकत्वेन पापप्रतिरोध्ययोरेकत्वा
यत्रेरित्यभिमानः मूले प्रतिबंधकत्वाभावेहेतुदर्शने प्यनुपपनुमितिप्रतिबंधादित्ति हेतुरूकः सव्यसाधारणापादज्ञानेपि हेतो तर

१

भा० २५ णानादत्तमितियुक्तिवेद्याननस्याप्यप्रतिबंधकत्वमात्रेन विरुद्धत्वेति स्वयं हेत्वंतरमाह वस्तुतइति व्यभिचारादेरनुमितिविरोधित्वा
नावाद्यहविरोधित्वमिति। नादृशासंबंधत्वमित्यनेनैवसामंजस्ये व्याप्तिनियहस्यप्रयोजनमाह आश्रयांशेति नन्वेवमसाधारणा
णाशाद्याश्रयामतिव्याप्तिरतआह। साध्याभावेति। नथाचसाध्यवदवृत्तित्वं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वंवासाधारणप
नित्यमित्यभिप्रायः यथाग्निमान् हृदो धूमवान् वह्नेरित्यत्रव्याप्यासाधारणप्रसिद्धाधारावृत्तिव्याहृपचव्याचष्टे। पक्षइत्यादि द्विविधहेत्वाभा
यसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वस्यशब्दनलाभायव्याचष्टे। सेद्धिधसाध्यइति। विशिष्टवह्निमान्हृदत्वावच्छेदकविशिष्टवह्निमान्से
हेहाद्दितोयवेशोवेयथ्यात्रिष्कृष्यमाह। नथावेत्तिइत्यचवह्व्यभिचारिमेयत्ववान्। वन्हिमान्नयत्वादित्यादौव्यभिचारादेरसि
द्धिमध्यपवदवेषाइति ध्ययो। अप्रसिद्धिसंकियोत्तिहृदोधूमवान् वन्हेरित्यादौधूमाभावनदवृत्तित्वादेः। यक्षनावच्छेदकैक्यादि
नाविवक्षितस्यसत्वादिति भावः ननुसाध्यासामानाधिकरण्यपस्यैवविरोधेतिव्याप्तिः पक्षतावच्छेदकेत्यादिनाविवक्षित राम
स्यसत्वदित्याशंयाआहविशेषेतिननुविरोधस्यपूर्वविरोधत्वेयेनैवहेत्वाभासादतिनिगोअनुपपन्नइत्यतआहफलतइतिप्र
तियोधलक्षणोविरोधवाएकविशेषणाहानेनविभागपार्थक्यपिविशेषिव्याप्यपक्षत्वज्ञानविषयानुमितिप्रतिबंधकस्य
स्यैवव्यादिति भावः प्रतिनोधएवेतिपक्षवृत्तित्वेसतिसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेविरुद्धत्वात्तथाचाविशेषोपि नाभ ३१

ह्लेनैवतत्तत्पृहासइतिभावः। साध्यासमानाधिकरणत्वविरुद्धत्वमित्याशयोगित्वेविरुद्धत्वनयावाविशेष्येतातद्दलेनैव
ततत्पृहासइतिभावः। साध्यासमानाधिकरणत्वविरुद्धमित्याशयेनाहहन्यपलेनवेति। किंरूहान्यत्यस्याविशेषणात्व
विहासेकिंरणांसाध्यारणोवाव्याप्तिरत्तोविशिष्टसाध्यसाध्यवसामानाधिकरण्यपग्रहाविरोधित्वात्स्यैः नचैवमसा
धारणस्यसत्वतिपक्षोत्पादकतयाहृश्यकत्वेपूर्वहृलेनैवधारणा समानाधिकरण्यग्रहप्रतिबंधकतयाहेबंधक
त्वेविरुद्धान्यत्वहकेनैवधारणात्। असाधारणोलक्षणास्यसेधवइत्यतिव्याप्ताः। साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम
धारणात्वेतत्तत्पक्षमशिमेत्राहित्यायेनसाध्यनिष्ठसाधननिरूपितव्यापकत्वग्रहविरोधित्वात्यपादितिइत्यथचनिष्कि
तेसाध्यतद्भावव्याप्तत्वमसाधारणमित्यभिप्रायः अव्याप्तित्वयहचविशेषणात्वनाभावरासमानाहोमहानसादिष
त्तिनाहृश्याचतद्वैविशिष्टसत्वादित्याशिवारणायविवक्षणावस्यसाध्याभावतदवृत्तित्वस्यवधित्वाधिकरणाताकत्वस्यस
त्वाभातिव्याप्तिवृत्तिः नाहृशस्यावच्छेदकाधिकरणत्वेनचेना व्याप्यवृत्तित्यासंभवइतिकेचित्। परेतुपक्षएवान्तित्वेसतिसा
ध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेववाअसाधारणत्वमित्यभिप्रायावृत्तिरोध
याप्तिप्रतिबंधः असेचमशिमेत्राहित्यायेनसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबंधकत्वविज्ञानचयथामस्याविरोधि

२

मा०
१५८

त्वं गहकेन हेतिमत्त्वस्य तत्साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वस्य विरुद्धान्यदूषणेनैवारणादुक्तयानाव्याप्तिरिति पाध्यक
अविरोधित्वं तदले हेतिविरोधित्वाविवक्षितविरोधित्वं न विषयत्वात्। तथाच प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यव्याप्यकिमत्वप्रतियो
गितावच्छेदकत्वेनावच्छिन्नायाः प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविरोधिताविषयतया तत्तद्वद्धेकस्यापि विरोधित्वा
तत्त्वेन तत्ताद्रशस्य विरोधिविषयतायाः प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितद्भेदस्य विरुद्धान्यदूष
नेन तत्ता हेतस्य च संग्रहः सम्भवात्। अत एव च सिद्धान्तलक्षणे साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमसाध्याधार
तात्वे साध्ये संगच्छते इत्याहुः। ननु निरुक्तरूपस्य हेतुसाधारणपक्षवृत्तित्वेन तत्राव्याप्तिस्तत्र विरुद्धान्यत्वाभाव
हेतत्वात्। हेतुसाध्येति ग्राह्यं इति जन्ये दुष्टिधूमवान्वह्नेरित्यादावित्यत आह पक्षेत्यादि प्रतियत्वसंग्रहः साधनाप्रसिद्धि
धारणाय तेहि हेतौ प्रकृतहेतुग्रहाविरोधित्वं विशेषणीयमित्यत्र साधनाप्रसिद्धेः प्रकृतहेतुसंबन्धित्वं न विरोधि
त्वाभावात् प्रकृतपक्षस्य हेतुनावच्छेदकधर्मविशिष्टयत्वात्। अन्यथा जलहृदो वह्निमान् प्रमेयादित्यादौ व्यभिचारस्या
शक्यत्वात्। न चैवं वैशिष्ट्यांशे न पक्षतावच्छेदकरूपत्वाद्वहे न वाव्याभावप्रत्यक्षमिति स्वव्याप्

चारस्यासंग्रहः इति वाच्यं इष्टविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्त्वस्य व्यभिचारग्रहत्वेऽपि विशिष्टग्रहे तेन व्याप्तिग्रहसंभवेन विशिष्टसत्त्वावच्छिन्न
व्यभिचारस्यैव तत्र दोषत्वेन विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारस्य तत्र दोषत्वानभ्युपगमात्। घटत्वादित्यत्र साधनस्य पक्षवृत्तित्वेन
हेतुसंबन्धितयैव बाधस्य प्रतिविधायकत्वात् इति भावः तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिसामान्यं प्रति हेतुसंबन्धितया विरोधित्वं न हेतुसंबन्धि
तयैव बाधस्य प्रतिविधायकत्वात् इति भावः तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिसामान्यं प्रति हेतुसंबन्धितया विरोधित्वमित्यर्थे तु नायं दोष इत्यभि
प्रेत्याह प्रयत्नसाध्यामिति। तत्र व्याप्त्यादिवारणाय स्वच स्वरूपसिद्धिरनेनैव वारणात् हेतौ पक्षवृत्तित्वनिश्चयाविरोधित्वमपि विशेषणीयं
यमित्त नावः तत्र घटत्वभिन्नस्य पक्षतायां तत्साध्यकतद्धेतुकानुमितौ प्रकृतपक्षकत्वाद्यविरोधित्वादि तिभावः ननु व्यभिचारिकालो
नादेरनुमितिविरोधित्वेऽमानाभावः तथानुमितिपूर्वं साध्यवत्साध्यव्याप्यवत्पक्षस्यापि कारकानुमितिपरः एवं सति अनुमितिपदस्य
साध्यव्याप्यवत्पक्षदर्शनात्मानुमितिपरत्वेन बाधादिवारणाय साध्यानुमितिपरत्वमनुपपन्नं वारणापेक्षया दिवारणाय विशेषणीयं तत्र हा
नेप्रामाण्यानाश्रयकस्यापि द्विवचनसंहर्तविरुद्धगौरवं चाहृत्यात्तिरप्यग्रे नाहवस्तुतस्त्विति। आग्रपासिद्ध्यादित्यादि नास्वरूपासिद्धिसाध
नाप्रसिद्धिसंग्रहः ननु वह्निमान् हृदत्वादित्यत्र हिमत्त्वग्रहत्वस्य पासाधारणयास्वविशिष्टपक्षप्रकृतहेतुग्रहविरोधित्वात्तत्राव्याप्तिरतआह
अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयोऽव्याप्तिः पक्षधर्मताचतथा सत्त्वेनेन पक्षधर्मता ग्रहविरोधिवारणाय परिशेषात्सत्याप्तिग्रहविरोधि

२३

त्वमेव लघु मिति तावद्भूतं स्वरूपासिद्धेस्थानेनैव व्यारोहेनोपदर्शितत्वग्रहविरोधित्वमपि तद्धेयमिति भावः ननु साध्यसाधनाप्रसिद्धा
वत्ति व्यापकमिदं अन्योन्यसंतानावयोरेकतरगर्भव्याप्त्याप्यादानेरन्यतरगर्भ व्यभिचारो व्याप्तिः साध्याव्यभिचरितसमानाधिकरण
पस्याव्याप्यप्रसिद्धस्याभावे व्याप्यत्वाक्षिप्तिरूपतिव्याप्तिश्चेत्तन्नआह धिवेपिव्याप्तइति। तथा च तद्वारणाय सिद्धान्ते विरुद्धसाध्यसाधना
भा० ग्रहाविरोधित्वइत्यादिना इत्येवलक्षणाविच्छेदशास्त्रीयमिति भावः इत्यवयवादिमानवन्निसद्धेत्रिदूहत्वाद्वेवहिमदूदत्रित्वमद्भिवेत्ति
मेतत्कानुसपक्षसत्वं हेतुकतायामनुपयोगित्वेनाविच्छिन्नत्वद्विव्हिता त्वेपि विरुद्धेपितावघ्रियमव्यविरोधव्येपत्तआह सपक्षे
तिव्यवन्मिति विरोधित्वविशेषणतानआसाधकतानुमितौ व्यभिचार एवस्वादृतोहेत्वाभासान्तरकविशेषणतापरत्वविशेषणाप
इसत्राहु विशेषणापक्षएत्रित्वमतिनअप्यलक्षणोदाहृतिमत्वग्रहाविरोधित्वं यत्तः प्रापयितु प्रथममेवहेत्वाभासपदेनेतरेणव्याप
केहेत्वाभासत्वमितिहृशविशेषव्याप्यविरुद्धपोरप्यधारतोव्याप्तिनत्रो व्याप्तिवारणाय व्याचष्टे एवं चत्वा इति नतु साध्याभाववत्त्वत्रित्वस्य रपर २
व्यभिचारतयासाध्यव्याप्तिग्रहविरोधित्वेपि साध्याभावव्याप्तिग्रहाविरोधित्वाद्विरुद्धसाध्यचतेपूर्वि त्वग्रहस्यसाध्याभावत्वेनसा
ध्याविषयतयाअविरोधित्वात्। एवं निश्चयपदादिनासाध्यारोपेपितव्यापिसाध्यायतव्याप्तत्रसौवतो यात्वेनानिश्चितसाध्यप
व्याप्तत्वाद्वेध्यं ग्रहविरोधित्वात्तावाह तत्राहसाध्येति। विशेष्यदेलस्वव्याप्तत्रिमाह अप्रसिद्धिविशेषणस्वरूपासिद्धिर्व्याप्य

त्वासिद्धिर्वेत्यर्थः गाद्दीहृताहृत्रिसत्वग्रहविरोधित्वमपक्षतःसाध्यमद्दहभाववतत्व्याप्तत्रत्वग्रहस्यस्वरूपतोरत्रितमत्वग्रहविरोधित्वानातव्याप्तप
हृदृशायामेवतत्थात्वादाहातोचदितिइहमेवेत्येवकारेणानिश्चितसाध्यवतव्याप्तत्रत्वादिप्युदासः साध्येति द्वितीयस्यसाध्यवन्मात्रेत्याद्विती
कस्यानवृन्याप्तनितत्वरूपव्याप्तिग्रस्परिति। तत्राप्तिहनुयग्रहविरोधिव्हत्रिमत्वग्रहाविरोधित्वस्यवकामर्थः तेनसद्देतविरुद्धसकितोसाधारणेनाव्य
भिरिति। उपाध्यायमतमाहाकेचित्विति। असाधारणासाधारणास्यमतस्वस्वतत्साध्यसाधननियंत्रितत्वेनयत्साध्यव्यवहेतत्कमसाधारणपम
मप्रसिद्धेतत्रसोधारणोव्याप्तिःनवनत्रतत्र इयमेवविशेषणतानथायितत्साध्यसदेतौतसत्साध्यककिरुद्धेवासाधारणाव्याप्तिःनवसाध
नविशेषविशेषणानिवंत्रितेतत्साध्यकमसाधारणपमुपाहेपमितिचाप्यभूतपासत्वेकस्मिनहेतौतसाध्यकासाधारणपाचरेतत्साध्यकसहेतौ
रुद्धयोरतिव्याप्त्यापत्तेः एवमसाधारणपवत्साध्यनिवर्तकत्वमपिपुरस्वविशेषनियंत्रितेस्यातइत्याशयेनाह। तद्विलमिति। असाधकतानुमा
नाध्याहिरेणगौरवात्तपूर्वोक्ततेलक्षणायवक्ष्यपविशेषणतात्वेदर्शयतिविरोध्याहेरिति। आदिनाऽसिद्धिविशेषणस्याप्तत्रित्वस्यसे ग्रहेत्वाभास
न्यथाव्याप्यानादुभयव्याप्तिनिश्चयविरोधित्वादिव्यानाप्तहोसदयासंगतेनाह। प्रथमपिविरुद्धाव्यभिचारयाविशेषण्यात्तेतुगौव्यर्थमतो
द्वितीयकलायांतद्दुपपादयतिसपक्षेति। व्याप्येतिव्याप्यस्यपक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्तित्वेनाक्षि। तस्यपक्षेसाध्यवृत्तित्वतत्रेरोवेविरुद्ध
स्यापिपक्षापिपक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेनाक्षिपक्षेसाध्याभाववत्तित्वत्रेवहुमतासाधारणस्यसंगहः निवारिद्रुमप्रत्वाद्दत्ता

४

भा० घसाधारणस्य सेमासत्त्व एवेति येनानुमानेनिरस्य तिसिद्धिकासेसिद्धसाधवपिक्षाघिन्यपक्षतायाशान्तेऽपिसत्त्वेनशब्दस्यपक्षान्याव्यवच्छेदमात्र
२४८ सत्त्वन्यत्वमात्रत्वेपित्वत्तिव्याप्तिरेतत्साध्यपक्षत्वमिति। केचित्तुसिद्धसाधकविपक्षावृत्तिपक्षतायाः केवलापित्वेननहेत्वत्वाप्रसिद्धेरतोहसेहेत्वाभासत्वादि
तेयावत्सहेत्वाभावहेत्वायामेवपक्षान्यत्वप्रसिद्धिरिति तत्रायवेसतिसहेतुत्वघटितपक्षतायाअपिकेवलान्यापित्वेननहेत्वन्यत्वाप्रसि
द्धिःसंदेहाभावकालेप्रसिद्धेश्चसिद्धसाधकपक्षताभावकालेप्रसिद्धिरिति तत्रत्वतिमेतव्यमत्रायथाप्रकृतेइतिपक्षातिरिक्तेपक्षसाध्यवन्मा
त्रवृत्तिभिन्नत्वयथाव्यक्तेनग्राह्यार्थनचिति। धूमस्यपक्षातिरिक्तेवर्तमानत्वस्यसाध्यवन्मात्रवृत्तित्वेननहेत्वत्वाभावव्याप्तिव्या
प्तिरितिनावः इत्यर्थेविवक्षणीमेपक्षहेतुसाध्याभिन्नमेनान्वयःस्वरूपासिद्धिसंकीर्णसाधारणादोविरुद्धत्वेचासाधारणत्वेपक्षपाव्याप्यत्वा
प्रेराहापक्षवृत्तित्वेप्यहेतुसपक्षमत्वादेरनभिविज्ञानकत्वरूपतहेत्वपिकेत्वाभावाहसमवायव्याप्तिगत्वाहेतुसाध्याविधेयापिकेवलत्वनतेहभा
भावेचाघ्यिमत्वाहावविव्याप्तिर्भेदत्वेत्रैअयपिकपदार्थमाहानविकसानविषयसंबन्धित्वमत्रपेक्षरूपोयपत्वेलिगेमकेविषतनेनेलक्षसाधार
णपक्षसत्त्वज्ञानमव्यविहितत्वमसतिपक्षिमत्वेमत्वेचेस्वरूपसद्वपत्त्वेइतिनोक्तेदोषःअसाधारणपनिश्चितेसाध्यवत्तव्यान्त्रेत्व
धवव्याप्तेः पक्षनिश्चयोननसाध्यमानाडिवेकरणागृहविरोधितिनतत्राव्याप्तिरित्याह सपक्षतिश्चमनेमाहपक्षहेतात्रावि
त्यादि। अपक्षधर्मत्वेचनपक्षहेतौविरुद्धत्वेचनेविरुद्धमित्येद। तदन्तहेतोसाधारणसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेचपक्षहेतौविरुद्धमि

त्वेचवर्तेगेइतिनस्वरूपासिद्धिविरोधसंकीर्णयोरसाधारणायोरव्याप्तिश्चनचहेतावच्छेदकसत्त्वेपक्षतावच्छिन्नतिवकोव्याअन्य
थाअपक्षधर्मस्यापिसेवंधानरेयापक्षवृत्तित्वयाअपक्षधर्मतायामतिव्याप्तेः तथाचकिंपाधूमवतिवन्हेरिस्यहावव्याहावव्याप्तिःहे
तुतावच्छेदकसंयोगसेवेघनत्रियात्तेरप्रसिद्धेःएवंअसाधारणस्यापिहेतुसाध्यघटितत्वानेहेनतिलोघटःआकाशेहित्वपाव
तिश्चितविसानिसव्याप्तज्ञत्वाहिस्यस्यासाधारणस्यघटत्वतिमोदाहृतित्वानानासव्याप्तिरित्याघस्वरसःकश्चिदित्यन
रुचितः ननुपूर्वोक्तलक्षणानामिवपूर्वव्यापिलक्षणात्मस्यानन्तमितिविरोधि। अयविमाजेकमेवयेतलक्षणानगुहेवकेनेति
वोक्तलक्षणान्यपिततथीतीनस्वगौतुवितःनियतनद्वोषेत्वसिनस्य साराणेनोरेषोर्मलक्ष्यात्वव्यतेदलादिनासिद्धमव्यनानव्या
नमसूगतमनमाहपूर्वोक्तेति।यथामतमितिअसाधारणकस्यविवक्षनेसंशयजनकस्यचितनेव्याप्तिग्रहविरोधिकस्यचित्ततेसप्त
तिपक्षोत्थापकमितिमततेहेःहेत्वाभवच्छेदकत्वेहेत्वाभासत्वधप्रतियाघत्तावच्छेदकमूर्वलक्षणोक्तपक्षधर्मताज्ञानपरित्यागेवि
आमाहसहेहेप्रतितिनाहयेतिसाधारणपदेविपक्षस्सपक्षःमात्रपदेनपक्षधर्मताविषयत्वपरिष्याणपाचयेत्रसाधारणधर्मज्ञाने
जन्याकोइपस्थितिद्धधर्मेनहुत्रारलादेराधर्मिज्ञानतचापिसपक्षतातिरिक्तव्यावृत्तसाधारणधर्मवत्त्वज्ञानकोकृपस्थितिदराकालेशयजने
केकोइपस्थितिजनकत्वेसाधारणधर्मज्ञानत्वेनेवाच्छिन्नजनकतयसाधर्मताविषयत्वेनेतिनसाधारण्यानेनसम्प्रकृतयासति

५

मा०

८८

पक्षधर्मत्वाविषयकसाधारणवारणाय धर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेकदापि संशयाहेतुत्वेन तादृशकोट्युपस्थितिप्रयोपि साधारणा
धर्मवत्ताज्ञानत्वेनहेतुतायामप्युक्तदोषःसिद्धत्वात् अनवमात्मेति लोकज्ञानाद्धित्यत्र विशेषणतया यत्वोपस्थापकज्ञानादावतिव्याप्तिरत आ
हासाध्यसंदेहेतिप्रकृतं प्रकारयाप्रायुक्त्या साध्यसहेतुत्वकोट्युपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वाद्धेतोःफले हेत्वाभासत्वाद्यर्थ इति
भावः मताम रमहापक्षसाहित्ययाक्वचिद्दर्शनादिकादिमातियामपेक्षितिरूपितिः सत्कोचिच्चत्वस्यनियामकमित्यर्थः। अत एव संदेहस्ये
वकोटिद्वयोपस्थितित्वाद्यन्यत्वा साधारणपक्षवज्ञानव्यक्तोपस्थित्यत्वरापेक्षायाः कोट्युपस्थित्यसंशदृश्यात्वादसंभवविधे
विरहेनैव संशयत्रयासाधीनस्यादित्यर्थः कोट्युपसिपत्तिव्यापारकसाधारण्या धर्मवत्ज्ञानस्य साधारण्यतत्त्वपक्षत्वेसंयदृष्ट्यात्
हीनस्यापूर्वत्रस्यनस्यजस्यसंशयलोचनाशारसंयात्मकस्यगेस्यव्यापाराभावेनाजनकत्वादित्यर्थः नचसंदेहस्यावसाधार
णधर्मवत्ताज्ञानजन्यत्वेन पूर्वकल्पे व्यापारत्वाद्धिकसंशयोपपत्तिरितिवाच्यमायात्वयोपेक्षजन्यपहाययोयस्थितिचन्तत्तद्वे धक
कि धयासाधारणपविशिष्टज्ञानत्वेनजन्यकोटकसाधारणविधिषद्धमिज्ञानघटनत्वसंदेहस्यानागत्यत्वापूर्वेकल्पेनया
पस्थितेरनयनेव्यघस्थितेरेवानपायात्। अन्यथा तादृशस्य त्वेनजन्येन्यानेवज्ञानमात्रस्यानसंदेहजनकत्वप्रसंगात्तेनपालेनाज्ञान
स्य तिरिक्ते ति न संशयस्य तादृशकोट्युपस्थितित्वसंभवादिति भावः धर्मिविदृकेविशिष्टइतिः तानेयापत्रेद्विधसंशयावितिम

६५

धर्मितावच्छेदकं तत्र धर्मितावच्छेदकसमसंख्यत्वादित्येतस्यवारणाय साध्यसंदेहजनकं न तु नयसहचारभयकोट्युपस्थापके
त्यत्रमूलेऽतिप्रसक्तेःसंशयरूपायाद्युरितिभावः अयमूलेक्तरूपेवज्ञानसंशयजनकेन तु भयसहचरितेनावोत्तरत्वाद
नपतित्वावच्छेदकमितिमतमेवलेख्याहकोटिसाहित्यदृश्वत्वाद्दिनेतिप्रनत्तदृशासाहचर्यग्रहस्तेनस्पेशात्वर्थः तद्धि
संशयाव्यवहितपूर्वक्षणजन्यनियसाहचर्यग्रहजन्यसंस्कारयेदनियः जनकतावच्छेदकपदप्रविष्टधर्मितयदूपविशि
त्वेनगृहीतस्यपदूपविशिष्टत्वेनोदुसंस्काराद्विशिष्टस्यज्ञानासंदेहजनकेनचधूमाभावसहचरितत्वेनगृहीतस्याधे
धर्मितावच्छेदकविशिष्टेधर्मिशिपर्वतत्वेनवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यसंदेहजनकत्वे हि त्वमाहावेवपूर्वेलक्षणागमनसं
संभवे किमितिलक्षणाजात्यापनमितिवाच्यात्तथासतिवह्न्यभावसहचरितत्वेगृहजस्याधूमस्यधूमत्वेनधर्मितेतिना
ज्ञानस्यसंशयजनकेतयाधूमवत्त्वमाहायवह्निमान्धूमादित्यत्रातिप्रसंगाद्धानिरुपचेतोवेति तस्यव्याप्तेस्तस्यवासाधारण्य
स्यसंशयकत्वाभावेनलक्षणतानरमवतोरापितजनेद्धितिक्षणमनुरतिनतितितत्त्रिमतेति।साधारणेव्यापितिलक्षणलक्ष्मीनेदव्याद्धि
प्रसिद्धाहारुणयाव्याप्तिरितिभावः अत्र त्वोभयाधारताप्रमाधूमाद्वयमितिआरादित्यात्मयतवाद्दो अत्र साध्याधारत्वस्यधर्मपाग

६

मा

१५०

आह एकैककोटिस्थितिनयसंशयाजनकेपि ज्ञानकः कोटिप्रस्थितिजनकतया प्रथमसंशयासेन्नतिया व्याप्यकोटसाधारणानां
नेनकोटिप्रस्थितौजनितायासाधारणतोषज्ञानांनसेशयापत्तिः साधारणत्वादिग्रहधर्मवत्तानुमन्यसंयुक्तिनोदस्यासधर्मो वेद्यानज्ञानकोटि
यस्थितिजनैव हेत्वनायासाव्याप्यप्रकारेकसाध्यानुमानव्याहारानवधारणात्मकज्ञानस्यप्रतिबन्धकत्वपातहस्यधर्मज्ञानत्वकाटय
स्थितेः किंचमपि संशयजनकत्वाभावादितिनयाकोटिमत्त्वग्रहनिश्चयमत्वमानएवतत्कोटिमत्त्वव्याप्यदर्शनेन नलकेशांतसेय
तिवेधकेतक्तो हेत्वभावात्वेनतत्कोटिमत्ताग्रहनिश्चयमतत्कोटिमत्त्वव्याप्तिसत्त्वसूपनेतत्कोटिमत्त्वनिश्चयव्याहतत्वकेनापितनेन्य
केहीभवतवेत्ततिभावः ननुकोटिद्वयावगाहिबाधदर्शनसहकृततत्कोटिविशेषदर्शनस्यसंशयविरोधित्वमन्यथासत्प्रतिप राम
क्षस्थले संशयोनस्यादतप्रकृतेऽतत्कोटिमत्त्वव्याप्यधर्मज्ञानसत्वेनसंशयप्रतिरोधः स्यात्तन्नत आह सत्प्रतिपक्षेइति। असाधा
रणस्थल कस्मिन्मुखवत्वमविशेषदर्शनस्य विरोधित्वादितिभावः सर्वांशातिनिरूपपदस्य सर्वमहस्यपावेह दर्शकत्वात्तत्वैशिसाध्य
वैशिष्ट्यनिश्चयपक्षमत्वापसापप्रमाणकेसाधनिश्चयसुपपादयतिसाध्यव्याप्यवेतिउहरूपपदसमभिव्याहृतत्वनयाव्यसंपदं
स्याउद्देश्यतावच्छेदकसमनियतत्वावत्त्वाकेलातस्मात्मत्वापमात्वायूपनिःस्वमिता। ब्धहकाभिलाषवत्ता साध्यवेनि साध्यवेता
[illegible] निश्चयलघुप्रकारहशापित्तमाहसर्वशोवेति। अवापिसर्वांशोसाध्यवेतिप्रतिपूर्ववत्तत्वमन्वायत्रिदं। साध्यवमोहे

६६

हेतुतावच्छेदकत्वमविज्ञविशेषवर्यत्तिप्रमेयाधिः त्तिनया यसाध्यवत्वसमनिवतनधमत्वायत्रिडानः समनेयावलत्त्वप्रकृतेस
र्वपदार्थत्वाद्यापाघसाध्यवत्वेवत्वसाध्यनिश्चयासंभवानवक्तिभावः इति दित्याहिता। सर्वांशोसाध्यव्यत्वानितिप्रमेयाधिता दितिश्च
यपरिग्रहिग्रहः साध्यादाव्याहृतानितत्वग्राहकत्वाहित्याहोस्यादव्याभावयरिग्रहः अतयात्वप्रसंगाउक्तस्थालेअसाधारण
भावप्रसंगः येनयेनहेत्वयोगस्वविशेषरूपेविवक्षितेनवाप्यस्माधविशेषव्याप्तिम्यपवेहतितसाध्यास्थित्याप्यवर्यनत्वाहिताव्याप्तिभाव
सामान्यतोयपक्षेसाध्यभावान्हिककेविषयत्वविषयितिम्वयेनेगव्याहतत्वाभावरूपवत्वाप्तिव्याप्तिरितिभावः तथात्वायत्तेरसाधारण
पाने पाहेशेति। हेतोतावच्छेदकरूपेणाहेतोसाध्याभावघटकरूपेणासाध्यवत्यालक्षणासस्यान्वेघूतहावाव्याप्तिगहतत्वयः तथाचहेत्वग्रह
हेशायोव्याप्तिव्याप्तिरितिभावः विशेषलक्षणास्यत्रसाध्याररालक्षणास्यानन्वेतहतिविद्यासाध्यत्वहेतावत्वनत्वयत्वानुभयकाके
स्यायकोतावच्छेदकत्वरूपसामान्यलक्षणाविप्रसंगत्वमत्राहसाधारणापेक्षितततग्रहस्यत्तदयोव्याप्तिग्रहस्यसामान्यलक्षणास्यसव्यभिचारस्य
सास्यविशिष्टाभावादितिसाधारणापेव्याप्तिग्रहेसत्यपिसाधारणाभावात्। साधारणाभावविशिष्टव्याप्तिग्रहभावोचनेतये
वेतिनोव्याप्तिरित्यर्थः नकेचिदितिपस्यासाधारयोव्याप्तिभावस्येप्रतित्यर्थः ननुस्पष्टिविषयव्याप्तिग्रहः भावेविशिष्टतादृशरूप
वत्वेनतुस्पष्टिविषयेव्यभिचारस्यवहारे प्रयोजकमतआहास्यादितिइतिजडइपिसामान्यलक्षणामपिनधाचसामान्यलक्षणासत्वनत्वस्थि

१

भा: यद्वा रात्वे चैत्रसासाधारणामिति वेत्यैत्रस्य सव्यभिचार इत्यव्यवहारापत्तेरिति भ्रमं ने आपत्तौ हेत्वन्तरमाह साध्यवत्त्वादिसाध्य
व्याप्तिश्च हितासाध्याभावपरिग्रहः नत्वद्व्यतिमसाधारणाभावे चितेनमुमाहेत्वनुमितिप्रतिबंधकत्वं नत्तत्रिभ्यव्यायाभावमनुपपाद
२५८ पत्ति । न हि तादृशो निश्चयो घटादावसत्वं यन्मत्वमितिव्यतिरेकेकदेशः । नेदानी शाब्दं नित्यत्वसदेहदशायां तन्यायाध्यवत्त्वसंदेहस्या
पित्तनेदानिं नैचित्यावगतेन नत्रिजितयाऽऽदृष्यमारोपयत्वेन नप्याघात्वावधिग्रन्थव्यासमेत्वेनि श्ययासंभवाद् हि भावः । ननु व्या
प्यवत्ता हि यस्त्रेन विशेषस्यतोव साध्याहिनिश्चयो साधारणपद्घटकीव्याप्यस्त्वस्यानुगतरूपेणानभिधानेन तु नासाधारणविकृतेवि
रिपादिमसतेऽऽहमत्र हितेति । न यासति साध्यतेदृभाव निश्चये विशेषस्य त्रिवस्यापितत्वयतायाशेयपप्रयोजकत्वे सद्यगाव
तिप्रसंगस्य हि तिभावः । न संशयस्य प्रयोजकतेतियाचतमादाम्यः सामान्यलक्षणाजन्यसंभवातीतिभावः नन्वसहचारेतिसाध्यतदभावसह
चारितेय न चेदसमेव व्याप्तिग्रहाभावविशिष्टसाधारणोपाधिरस्त्वितिवाच्यं । व्यभिचारधीमात्रस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वे गृहीतव्यभिचारस्य तद्भावसहचारित्व
दितव्यतिरेकप्रतियोगित्वे गृहीतं भवेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्संभवात् एव कृतावीशाभावादिति भावः ननु एवं व्याप्यविरुद्धयोरपि साध्यतदभाववद्वृत्तित्वम
तिरेकप्रतियोगित्वज्ञानात्संशयापकत्वापत्तिरित्यत आह व्याप्येति तत्त्वेन व्याप्यत्वेन विरुद्धत्वेन चेत्यर्थः अन्यदा तु संशयापकत्वमिष्टमेवेति भावः अपीतरतिशब्द एम:
तः सतिसत्यपि विरुद्धान्यपक्षस्येतित्वसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविरोधित्वे वंधस्य व्याप्तिरलोकेनाथ मितिपवित्र विरुद्धान्यपक्षस्येतित्वसाधारण ।

५१

तथा च संकीर्णसाधारण्याव्याप्तितो विरोधिविशेषणं ननु विरोधान्यत्वस्य विशेषणत्वेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ किमिति पदार्थव्याख्यानमत आह तेनेत्या
दि । तथा च विरोधपदेन साधनेन साध्यसामानाधिकरण्यस्योक्तौ साध्ये साधना सामानाधिकरण्यस्य साध्यसाधनयोरुभयत्र यावदुच्चारणं न स्या
दितित्तद्योक्तमिति भावः परस्य रेत्यत्रापि साधनयोरित्यनुषज्यते । आदिना साधनवद्वृत्तिसाध्याधिकरणत्वाभावादीनां परिग्रहः यथाश्रुतेस्वत
पासिद्धिः संकीर्णसाधारणस्य व्याप्तिः यत्र हेतुतिरस्कारविशेषस्यार्थकत्वेन वा यादृशवृत्तिव्याप्तिरस्तु दृष्टमाह पक्षयदेवेतितत्र तत्रैवे
ति । हेतोर्व्यभिचारित्वादिग्रहे कुत्रापि तद्धेतुकानुमित्यनुदयादिति याचस भावः ननु एवं तादृशविरोधित्वमसाधारण्ये नास्तीत्यव्याप्तिरत आह
साध्येति । तथा सर्वधर्मिकानुमितिविरोधित्वं चात्र पक्षमुद्रयासाधारण्यं दोषत्वमिति भावः ननु सर्वमाकाशवत्प्रमेयत्वादित्यस्य बाधे
प्रतिरोधे चव्याकाशाभाववत्सर्वत्वावृत्तिव्याप्तिरत्रस्यानुपिप्य धर्ममात्रपक्षकानुमितिविरोधित्वमत आह सर्वमिति । सामानाधिकरण्यग्र
हविरोधीतितथा च विरोधं तदेलेनैवततरणमिति भावः । सामानाधिकरण्यग्रहेतेनक वाधादेरप्यभावानन्वगाहितया विरोधित्वादा
हताप्यानुमितीति तत्त्वात्मयादेरपि साध्यांशानुमित्यविरोधित्वादाह साध्येति । प्रकृतसाध्येत्यर्थः व्यभिचारादेरपि प्रकृतहेतुकसाध्यका
नुमितिविरोधित्वात्सामान्येति । तथा च प्रकृतहेतुतिरिक्तहेत्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं न व्यभिचारादेरिति तत्संग्रहः उक्ताचाथदेश सर्वहेतुका
नुमितिसामान्यविरोधित्वमिति नचावच्छेदकभेदात्व्याघातं नरंगतमिवाने ननत्रैवतद्यामावानतद्यापिमणिमंत्रादिन्यायेनोक्तवाक्यस्यापितत्र
प्रतिबंधकत्वमित्यमिप्रायेणोदं । परे तु । सर्वत्वेन रूपेण सर्वपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितिसामान्यविरोधित्वमर्थमाहुः अत्रवदंति ।

मा० पक्षधर्मवृत्तित्वं हेतोर्लोपतेन तत्तद्वानुमितिविरोधीत्वविरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं तत्कोटिमत्त्वं चात्रार्थे साध्यव्यापकीभूता
भावप्रतियोगित्वादेस्तत्त्वासंभवः साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमत्पक्षस्यैव तथात्वात् द्वितीये वह्न्यभाववज्जलह्रदात्मकेवा वेतिव्याप्तित्वा
२५२ पि पक्षधर्मवृत्तित्वं हेतोर्व्याप्तिमादे ज्ञानेनोत्तत्र ह्रदे विशेष्यकभ्रमकारकतया तस्याभावस्यापि प्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदककोटि
प्रविष्टत्वात् न्वयह्रदेवृत्तित्वं हेतोर्लोपते तद्ह्रदीकानुमितिप्रतिबंधकप्रमाविषयतावच्छेदककोटिनिविष्टत्वंतत्कोटिमत्त्वं प्रमात्वं च हेतोस्त
ह्रदवृत्तित्वान्यातिरिक्तांशे भ्रमत्वस्य स्पष्टमस्तिच नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगी शब्दत्ववान् घट इत्यनित्यत्वव्यापकीभूताभावस्य घटा
वृत्तित्वांशातिरिक्तांशे प्रमात्वं तत्र भावाभ्रमत्वात्मनीतिज्ञानस्य पक्षहानसवृत्तित्वांशातिरिक्तांशे तदभाववद्विशेष्यकत्वमात्रमितिवाच्यम् एवमपि ह्रदे
च निरस्तह्रदित्यत्रवाद्वेतिव्याप्तिस्तत्रापि वह्निविरहस्य हेतोर्वृत्तित्वांतापतेतत्रैवानुमितिप्रतिबंधकप्रमाविषयतावच्छेदकस्य निस्यत्रैक
देसत्वात् । एतेन यत्तत्रैवानुमितिविरोधिज्ञानविषयतावच्छेदककोटिनिविष्टं यत्पदितत्वविशिष्टं पक्षसाकल्प्यत्साध्यकानुमिति
बंधकज्ञानविषयतापर्याप्त्यधिकरणं तत्वं पक्षस्य तत्राद्वपक्षहेतुके व्यभिचारः असाधारण्यस्याप्रचीनमतेनित्यदोषत्वात्तन्मतेनेदल
क्षणमितिवाच्यम् । एवं सति ह्रदो द्रव्यत्ववान्वह्नेरित्यत्र ह्रदहेतिकालाग्रशायां साधारणोऽव्याप्तिः । मन्मते धूमाभाववत्वृत्तित्ववि
शिष्टवन्हेर्ह्रदे पक्षे धूमकवह्निहेतुकानुमितौ प्रतिप्रसंगी पीतिरत्नं । ह्रदो वह्निमान् वह्निरहाद्दित्यत्रपत्त्रपत्रहेतोर्वृत्तित्वस्य
तितत्रानुमितिविरोधिज्ञानविषयतावच्छेदककोटिनिविष्टत्वस्याभाववज्जलह्रदात्मविशिष्टेतिव्याप्तिरिति अतस्तव शब्दस्य यदाप रूप०

तस्यकस्यनासाधारण्यं । तत्रानित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगी शब्दत्ववान् घट इत्याप्रसिद्धत्वात् । नच पक्षधर्मवृत्तित्वं हेतोर्व्यर्थत्वेन पक्षवदेवः
तथा च शब्दत्वस्य घटवृत्तित्वस्य भ्रमदशायां पक्षके पिसद्रोपः अत्र पक्षे प्रकृतहेतोः साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानमेव प्र
कृते तु कामसाध्यवानुमितिविरुद्धकमिमतानुसारेणेदं । ननु चैवं शब्दत्वं नित्यदस्ये एव तत्र शब्दत्वहेतुकनित्यत्वानुमित्यसाधारण्येष्ट
तस्मिन्नेव सति तत्र साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव प्रतिपक्षेन्नापपत्तत्वात् । नचैवमपि शब्दत्ववान् घट इतिज्ञानकाली
नस्य शब्दत्वं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगीतिज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वात् इष्टत्वात् । पक्षधर्मताज्ञानकालीनस्यैव ज्ञानस्य
नस्य प्रतिबंधकत्वमितिमतान्तरेपरणात् । न चैवं घटो नित्यः दात्वस्य साधारण्यपक्षे ह्रदो घटत्ववान्वह्नेरित्यादेः साधारणस्यैव
वह्नित्वहेतुकघटपक्षकनित्यत्वसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वस्यानित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावि
शिष्टशब्दत्वेनासाधारण्यस्येष्टत्वात् इत्तिनेविभाजकस्य परामर्शेसंगतिर्विपक्षहेतित्वादिपरामर्शेतिस्वासंक्रान्तत्वात् सा
क्रांतपरामर्शकत्वविशेषे इत्यतोनुमितिविरोधित्वेनतत्संक्रान्तनामाहनेनेत्यादि । तत्स्वरूपमनुगमकरूपस्याहेत्वाभावछे
दकत्वं हेत्वाभासस्येतिपरणां । ननु सदेतुविरुद्धसंकीर्णोदाहरणानुरोधात् प्रकृतलक्षणस्यतदुभयव्यापि निश्चयविरोधित्व
वत्त्वमावेद्यः तथा च साध्यतदभाववेपरस्पापकपदा इतिमतहंगतव्याप्तिनिश्चयाविरोधित्वपाकाशिः न च साध्यदभावे
पस्थापकतयेति संशायकत्वेपरपक्षेः निश्चितसाध्यदभावप्रसक्तेस्तदासाधारणस्य तथा व्याप्यहृदयव्याप्यग्रहविरोधितयासिद्धितिवाच्यं । नि

२

निश्चितसाध्यतदभाववत्त्वात्मकस्य संशयाप्रयोजकताया: असहकृताया वेदितत्वात्। भवसाध्यतदभाववत्त्वात्मकत्वमेवासाधारण्यं तच्चप्रसिद्धस्य
श्रा० ग्रहविरोधीतिवाच्यं एवमपि तादृशस्य संशयविरुत्वेन साध्यतदभावोपस्थापकतयेतिमत्वविरोधाद्धत: सत्प्रतिपक्षोत्थापकपेतित दर्थंव्याख्या
२५३ पकत्वेऽपि लक्षणाभिप्रायेणमत्वं व्याचष्टे। तेनेत्यादि। अन्यथा अनन्ताद्यशलक्षणाकारणं सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया अदूषणत्वे अव्याप्ति: प्रथम
लक्षणेत्यर्थ: साध्याभावज्ञापकत्वं नवाग्रस्येतिव्याचष्टे साध्यादित्यादि निरंद व्यभिचारणपा। ननुसर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ केवलान्वयिके
त्यमित्यादौ अव्याप्तिरत आह। संशयादावेति। अत एव तत्पर्यो लिह्यत्वादेवा ननुनिश्चितसाध्यवदन्यवृत्तित्वं चन्हिमान्धूमादित्यत्र पर्वतेन वह्नि
संदेहकालेतिव्याप्तं इत्यतोव्याचष्टे निश्चितेतिरिदं पसाध्यवतीत्येवमात्रात्वधिनतुसाध्यवदन्यान्वयिअनुपसंहारिवारणस्य ताच
नैवसंप्रभवात्। अत एवीत्तरलक्षणे एकदेशस्य पक्षत्वे निश्चयगमितिसपलत्वेवनिश्चयधर्मतायां प्रतिक्षेप: नचैवं तस्यानुपसंहारित्वमितिव्या
प्तिरितिवाच्यं सत्तजहीत्यादिग्रंथेनानुपसंहारित्वस्य साधारणविशेषणत्वमपगस्ये वतल्लक्षणावनारदिमिकेचित्तुनिश्चितसाध्य
वभिरेच्येवेति। तत्र ग्रंथस्य साध्यवदन्यप्रंपवृत्ति हेतुत्वान्नस्यादोषतया विपक्षत्वं निश्चयगर्भमेवपक्षस्यतेत्विलरो
मेवाराणामात्रप्रयोजकतया निश्चयगर्भत्वमिति सेवं योज्य इत्याहु:। ननु तदुक्तं हेतुस्यापि विरुद्धत्वेनानुपसंहार्यस्येतिमत्वमंसगतम
त आह। इत्यस्येति। अनवगतसाध्यसहचार: साध्याभावसहचारीविरुद्ध इति प्राचांमतेन इ विरुद्धस्येति। पक्षान्यथाव्यवृत्ति
त्विलाभावादेवगदृशहेतुसाध्यसहवृत्तित्वाभावादिति भाव: मतांतरमाह। अन्वयेति। तथाचपराकद्दशैमपक्षवृत्तित्वाश्रयत्वादि एम०

९८

त्वाद्धेत्वनुपसंहार्यत्वेतिपथ्याश्रूतमेवसम्यक्। एतस्यानुपसंहारित्वाभावात्तवानुपसंहारिसामान्यवारणसंभवेत्तद्विशेषप्रदर्शनं विरुद्धमित्यस्य:
कश्चित्पुनेत्वस्रुचित: वस्तुतस्तदेवसम्यक्। तत्रस्वसिद्धान्ते एतल्लक्षणपुर्वोक्तादिगुरव: अत्रेतिनिश्चयपदस्यगोमेलस्वस्य सिद्धत्वमिभाव:
पक्षीभूततानस्य। ननुतत्तानस्यप्रतिबंधकत्वे स्वरूपहेतुपसंलयामकंवा व्यम्। तत्राह नचेति निश्चयपदसाध्याभाववत्पक्ष: रूपांतरेणेति।
अद्दौवत्यभावान्तर्हितिश्चेत्स इतिस्नेयप्रतिबंधाभाव: ततहेतुलंनत्याप्रतिबद्धकंदेयंतरमाहेत्यत्विति। पत्रेकतात्वानेनह
देहद्वलेनवत्यभावोग्रहीतोपयोहेतुत्वंग्रहीतंतत्रामतिबंधकत्वादितिभाव:। ननुनिश्चीयमानसाध्याभावावच्छेदकधर्मप्रकारेणसाध्यां
भावाद्विशिष्टतिलंत्राऽनंभ्याच्यमत आह साध्येति। एतद्ज्ञानेतादृशावच्छेदकाभावानादितिभाव:। नच्येवहेतुर्यमतंहृयपतिहृत्विति। शं
यांशेहेतद्वृत्तित्वांशे। एतच्चसंदिग्धानैकांतिकसंग्रहार्थं। लाघवाच्च। अन्यथा। साध्याभावांशेनिश्चयत्वानुक्तोपक्षेसाध्याभावसंदेहे
सत्यपिहेतौसाध्याभाववत्प्रवृत्तित्वरूपव्यभिचारसंशयोपिनजायतेंतदभावरूत्वात्तिनिश्चयादित्याह। व्याप्तिनिश्चयइति।
तदनिश्चयेति। व्याप्तिनिश्चयस्यार्थ: ननुपक्षेसाध्याभावसंदेहकालेसाध्याभाववत्वृत्तित्वज्ञाने विशिष्टवैशिष्ट्यवगाहित्वोपात्मकं न
संभवतितत्कथं विरुद्धमित्यादिसात आह हेत्वेतित याचविशेष्येविशेषणमितिन्योयेनैवज्ञानं प्रतिबंधकमितिभाव:। अतएवा
नुकलत्वं पक्षीपव्यभिचारसंशयंहूपकत्वादेवसाध्याप्तिरिकोचट्टे धर्मोसाध्यंपक्षाद्धत्तिश्चनत्वोसेनावत:। अयपर्यव
सानमित्यमसंचि: प्रसरणेति। पक्षातिरिक्तं साध्यनिर्णयादितिभाव: एतेनसाध्यकाप्रयोजकागीयंतेहतित्यनेनाव:

२

मा० अन्यथा एतादृशव्यभिचारसंदेहस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेपक्षेति। साध्यसंदेहदशायामेवपक्षत्वेपक्षेणवह्निमान्पर्वतइत्यनन्तरत्वादिनासा
२५४ ध्यसंदेहकालीनानुमितिमात्रोच्छेदः स्यादितिभावः अभाववद्वृत्तित्वेति। साध्याभावाभावसाध्यवत्त्वमिदृश्येस्यर्थः तादृशाभाववत्त्वस्यसा
ध्याभाववत्त्वस्यसाध्यवत्त्वेद्वयस्यच। एवमुक्तस्यापि॥ प्रकृतेऽपिसाध्यावच्छेदकावच्छिन्नया विनावच्छेदकावच्छिन्नसाधनेत्यर्थः
विरोधितावच्छेदकत्वंचतादृशव्याप्तिग्रहेनिरुक्तविषयितावच्छेदकत्वयाविषयतानादवप्रतिच्छिन्नायाबलात्तान्निरूपितप्रतिबंधकताव
च्छेदकत्वंव्याप्तिग्रहेतत्तावच्छेदकावच्छिन्नानेनहेतुतावच्छेदकासामानाधिकरण्येनव्यभिचारग्रहेणाव्याप्तिः अभावेहेतुवि
कल्पनीयसाभावस्यनाभाववत्त्वावच्छेदेनकिंतुसामानाधिकरण्येनतत्त्वंचप्रतिबंधकतावच्छेदकमितिनदोषः। इतिवीत्संस्तत्र
वेत्रबोध्यम्॥ स्वमतेनुपुरस्तादितिरस्यचारणायावेति। सामानाधिकरण्यग्रहाविरोधिसमानाधिकरण्यावगाहिकामिनी जिज्ञासा
विषयेतिव्याप्येएहज्ञानस्येति। साध्यप्रसिद्ध्यादौसाद्विनाहेत्वप्रसिद्धिविरोधयोःसंग्रहः। नान्यत्तरेति। तथाचान्योन्याभावघटित
व्याप्त्यादानेऽसंताभावघटितव्यभिचारेव्याप्तिरित्यादिकमत्वंस। ननुसाध्यसामानाधिकरण्यवत्त्वंव्याप्तितत्तद्भिन्नसा
ध्यसामानाधिकरण्यघटितस्यसाध्यसामानाधिकरण्याभावादेः प्रतिबंधकेतदीयग्राह्याभावादावृत्तिव्याप्तिरित्यतआह प्रति
स्विकेति। नन्वव्यभिचारितस्यप्रकृतहेतुसामानाधिकरण्याभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपस्यव्यभिचारिणाहेतावप्रसिद्धेः। कथंत
दभाववत्त्वतआह। व्याप्येप्रसिद्धस्येति। तथाचतदव्याप्तहेतुर्दृष्टेनिलत्वत्वेतत्प्रात्ययमितिप्रमाभावः स्वाप्तिरोधः साध्यारणविशेष एम०

१०

तथाचसोपिलक्ष्यएवेतिभावः विशिष्टाभावासंग्राह्यात्वेव्यभिचाराभावत्वानविरोधित्वलक्षणासंभवेपिलक्षणांतरमाह। विशिष्टे
ति। साधनाप्रसिद्धोः साधनस्यावृत्तित्वरूपस्यासिद्धिभेदस्यवारणायाविरोधिनइत्यंतंसाधनावृत्तित्वग्रहः साधनाधिक
रणवृत्तित्वंतभावेसाव्यापकत्वग्रहेसाधनाधिकरणांशग्रहविरोधित्वेनविरोधीतिविशेष्यदलेनवारणमितिध्येयं। सा
ध्यस्यावृत्तित्वग्रहेऽपिव्यापकताग्रहविरोधीसतःसाध्येवत्वान्वयः नचात्रसामानाभावइतिवाच्यं। गगणादेर्धर्ममात्रस्ये
वव्यापकत्वात्वावृत्तित्वंतत्रविशेषणीयमितिमिश्रमताश्रयणात्। नचसाधनमात्रान्वयीतिवाच्यं। हृद्वृत्तेरनिमुखवि
रोधात्। नचमनुपाहृदः विशिष्टस्यसाधनेनचपुपप्रसंगादिति। पट्टाव्यापकताग्रहंप्रतिसाध्यवदन्यवृत्तित्वादेःप्रतिबं
धकत्वंमणिमत्राद्वित्यायेनचतत्कथम्। तत्रचगौरवमितिसांकोक्षांशोऽयमिति। तथाचतत्रव्यापकताज्ञानंतादृशव्यभि
चारादिज्ञानंप्रातिस्विकरूपेणधर्तव्यं। सांध्येतत्रावृत्तित्वज्ञानस्यसाध्यवदन्यावृत्तित्वरूपसाध्यचत्ताज्ञानविरोधित्वा
दतिव्याप्तिरितितत्त्वदं। व्यापकत्वग्रहाविरोधित्वेनविरुद्धत्वादेर्वारणं। अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यभावस्यनव्या
पकताग्रहाविरोधीतस्यविशिष्टाभावत्वेनकेवलविशेषणात्मकव्यापकत्वग्रहाविरोधित्वादग्रणमितिभावः विमाज

४

भा० २५५ कं॥ हेतुदोषस्य सर्ववदिति स्विकरूपेण संताभावादिगर्भव्यापकतामुदाहरणावच्छेदकत्वगादिमहो अत्रापि वाच्य इत्यर्थः प्रातिस्विकरूपेणाव्यापकत्वा
देन रूपादानमसहमानलक्षणांतरमाह साध्येति। व्याप्याद्यादिपदेन साध्याभावावच्छेदकसाध्याभावाव्याप्यावच्छेदकसंग्रहः॥ तेनात
त्रहंतु सामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधिनि साध्याभावव्याप्ये हेतुसामानाधिकरण्यादौ नातिव्याप्तिः॥ तत्र साध्यवत्तादग्रहविरोधिनिसा
ध्यासत्ताभावे साध्यवत्त्वभेदे चेत्यर्थः तादृशाभावेति। हेतुसामानाधिकरण्याभावेत्यर्थः तत्र साध्याभावव्याप्यादिव्यावृत्तं वि
रोधित्वं न वाच्यं। साध्याभावव्याप्यादौ हेतुसामानाधिकरण्यस्य हेत्वाभासतावच्छेदकपदेनैव वारणादिति ध्येयम्॥
ननु विरोधित्वस्य सत्त्वे कथं तेषामलक्ष्यत्वमत आह साध्येति। अविरोधित्वादनुमितितत्कारणाविरोधित्वात्। अत्रेदं चिंत्यं
साध्यभावादेरनुगमकं पत्ताध्यवताशानविरोधित्वं तत्किं यथाकथंचित्ज्ञानविरोधित्वं॥ साध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नविरोधि
त्वं वा आद्ये कांचनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ कांचनमयत्वाभावे धूमसमानाधिकरण्यपि तथात्वादतिव्याप्तिः अंत्ये कां
चनमयधूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभावे वह्निसामानाधिकरण्येऽव्याप्तिः धूमाभावस्य गौरवे रांचनमयधूमस्य (ग्रा दिशंभस्वं
रूपमुविरचंद्रशीर्षजटाधरं रुद्रं मालविशाललोचनवाहनं हयभक्ष्यजं नागचर्मत्रिपुरं लभस्मरूपं अंगविहंगमं) श्रीनी राम०

२१

यत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यविरोधित्वात् धूमवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तथात्वात्॥ अथ पूर्वस्मिन्पक्षे प्रथमे
नास्वरसः इति द्वितीयपक्षग्रहणमेवास्तु साध्यपत्तत्वयथाकथंचिद्विरोधित्वेनैव सामंजस्यात्। न चोक्तस्थले का
स्थले कांचनमयत्वाभावे धूमसमानाधिकरणे तिव्याप्तिरिति वाच्यम्। हेत्वाभासतावच्छेदकपदेनैव तद्वारणा
दिति चेत् तथापि धूमासमानाधिकरणकांचनमयत्वाभावान्पर्वतः कांचनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ कां
चनमयत्वाभावे धूमसामानाधिकरण्यस्य धूमसमानाधिकरणधूमाभावव्याप्यत्वात्तथात्वं तु धूमवान्वह्नेरित्या
दौ धूमाभावव्याप्ये वह्निसामानाधिकरण्यस्य च आश्रयासिद्धिरूपत्वादतिव्याप्तिर्दुरुद्धरैवेति तत्र धूमवान्व
ह्नेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यवह्निपावन्हेरित्यादौ धूमाभावे प्रकृतहेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहोऽप्रसिद्ध इत्यतआ
ह विरोधित्वमिति॥ पूर्वोक्तदिशाहेत्वाभासादिशा॥ तद्विषयविषयकग्रहविरोधित्वमित्यर्थः एकविधव्याप्तितत्पूर्वेवनाना
विधव्यभिचारत्वस्य प्रतिबंधकत्वमित्यनुसारेणाह व्याप्तिग्रहे तिव्याप्तिग्रहकारणस्य सहचारदर्शनस्यासहचाहीयो ना
वस्तत्प्रतियोगियतज्ञानेतद्विषयत्वेनेत्यर्थः। सहकारित्वमेककार्यजनकत्वं दंडचक्रवदिति ध्येयम्। ज्ञानपदोपादाना

१५६

१

नाहश्चक्रामिनीजिज्ञासाविषयकामिव्याप्तेनातियादिः। प्रतिबंधकत्वे ज्ञानत्वेनतेतसाध्याप्रसिद्ध्यादिनिरासः तत्राप्यसंशयविरोधित्वा
त्व्यभिचारज्ञानत्वेनैवप्रतिबंधकत्वात्तत्संग्रहः अत्रव्याप्तिग्रहकारणाभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वमित्येवास्वरसेसहचारादिप्रवे
शेननानाविधेधकत्वात्तत्संग्रहः। अत्रव्याप्तिग्रहकारणाभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वमित्येवास्वलेसहचारादिप्रवेशेननानाविधव्यभिचा
रज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वेतानाभावम्यास्वरसः स्वमहेसत्प्रतिपक्षाद्यायकत्वस्यउच्यतेहसादिनाप्रतियाहनीपस्याहहप्राचामितिसाध्या
भावेति। साध्याभाववद्धर्मिकिंचितव्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगिनस्त्वर्थः नन्वेनैव नित्यागेधकत्वाक्षित्याहाच व्याप्तिः गंधवत्त्वस्यपरमा
णुरूपविपक्षावृत्त्याज्ञानत्वाहतव्याहविपक्षवृत्तेति। अत्रगंधवत्वेनाणासिद्धिसाधारण्यांशेऽव्यतुलतत्वमित्युदाहरणांतेदः तमरत्वेति।
नत्वेनीरसवेभूमेपितिष्ठितरूपवज्जलव्याप्तत्वस्परसेऽसंत्वादितिभावः। अन्यथापक्षत्वतंगइतिमूलेसाध्यतद्भावनिश्चयेयद्वाता
नेगइत्युक्त। तच्चसिध्यभावस्यपक्षतायक्षेनसंभवतिसाध्याभावनिश्चयेसत्यपिसिध्यभावसत्वादित्यपक्षत्वमितिमतयाचामतं। ननु
मूलेव्याप्तिग्रहकसहचारग्रहविघटकत्वेनसप्रक्षव्याप्तिमात्रस्यदीयत्वसेनचेहेत्वाभासत्वमक्षतमेवेतिकथंतत्प्रतिहितेयः ध्यतोताबाधमा
हतव्याचेति स्वेतरइतिम्प्रनुमितोअनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानेनादूषणात्वानानातइत्यर्थः ननुव्याप्तिग्रहस्यसामानाधिकरण्यविषयतानेयस्येन
निश्चितसाध्यवत्याप्तत्वस्यासाधारणस्यतत्रविरोधित्वाहाभासत्वमस्थितयतआहएकधर्मीति। तद्धर्मिव्यक्षेत्र्चग्रहेतद्धर्मिवृत्तित्वत ९२

यसहचारग्रहप्रतिबंधेपियत्वेतरसाध्यव्याप्तिग्रहसंभवादितिभावः अन्यथातत्तद्धर्मितसोवेनव्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहप्र
तिबंधकत्वात्तत्तद्धर्मिव्याप्तत्वस्यदोषत्वे। सुतोरुपीतिवन्हिमान्धूमादित्यत्रधमवतद्योजेत्यादिव्याप्तत्वस्यजलेतसोवेनव्याप्तिग्रहविरो
धितयादोषत्वस्यात अतोनसाध्याथाद्भूतव्याधिताकेचितुवस्तुतोनाबधूमाभावयोर्व्यतिरेकव्याप्तोवन्हितावस्यव्याप्यत्वेनधूमाभावबध्यो
गोलकमात्रत्वंदोषस्याहिस्येतदर्थतदुपादानमितिवदंति। निश्चितसाध्यतद्भावबतृपक्षनमसाध्यारसपक्षेसाध्यसंशायकतयाद्दोषइति
प्राचांमतेनिराकर्तुमाशंकतेअथेति शंकितुःसाध्यसंशायकतया सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्यदोषत्वमाशंक्यतुरित्यर्थः तासामग्रीसं
शयनिश्चयसामग्रीविरोधिनीतिशेषः आदिमस्यसंशयस्यद्वितीयायस्यनिश्चयेस्यतयोःसव्यभिचारप्रतिरोधयोः अत्तएवमहोत्ततम
हस्यसंशयसामग्रीत्वात्तेनरूपेणप्रतिबंधकत्वेऽवतन्त्वेवंपक्षाप्ततेःसाध्याभाववत्प्रतेस्सव्यभिचारत्वेनस्यादित्यत्रइष्टापत्तिमाह।
साध्येति। असिद्धिरेवेति। व्याप्यत्वासिद्धिरूपेति भावः तत्वोहसिद्धस्यत्वात्तन्नबाधसंशयाप्रतिबंधकत्वेपितत्सामग्रीप्रतिबंधिका
स्यादित्यत आह साधारणेति। इतरकारणासमवहितमाधारणधर्मवत्ताज्ञानस्यसंशयसामग्रीविवर्त्तत एवेत्यत आह। सामग्रीत्वेनेति
पद्धिमेयकज्ञानत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वेतस्येवक्त्वानासतावच्छेदकत्वादितिभावः। अन्यथासामग्रीत्वेनप्रतिबंधकत्वेपिहेत्वाभा
सत्वोपक्षस्येति। विरोधस्तुष्टधीनांप्राभावविशिष्टसाधारणाचमीत्मकमेयत्वज्ञानस्यापिसंशयजनकत्वादितिभावः। इष्टसाधनत्वादिक

२८

गा॰ १

मपीति सर्वं च हेत्वाभासीत्र वेदित्यनुमन्यते। कामिनीजिज्ञासायाज्ञानमात्रविरोधित्वेन विरोधीच्छासामग्रीत्वेनापि विरोधित्वसंभवा दिति
भाव: विशिष्टस्य सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्व विशिष्टस्य केवलस्य सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रस्य तथात्वमनुद्भावनेन न नु यत्र वा रि नायं चावयवपु
भाव: विशिष्टस्य सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्व विशिष्टस्य केवलस्य सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रस्य तथात्वमनुद्भावनेन न नु यत्र वा दि नायं चावयवपुः
यो गगन सत्त्व न्यूनत्वा भावात्तद्युपन्यस्तहेतुतस्य भानवैकल्यानिश्चितसाध्यवत्व्यावृत्तत्वरूपमसाधारणस्यानित्यत्वाशङ्कानिराचष्टे। वादी
तिसयपक्षा तरे ति। तथा च वादिना पन्यस्तहेतोर्व्यावृत्तत्व सत्वेपि यावत्सपक्षव्यावृत्तत्वा भावा दिति भाव:। उदाहरणेति। पक्षोवा गोल
कमिति हेतोयपाशब्देन व्यमवत्वव ह्निमत्त्वयोरुपस्थापनाद्यो गोलकेधूमवत्वहिमादिमदिति शाब्दबोधस्तत्र धूमाभाव निर्णयेन
पयन्तरति निश्चितसाध्यवत्वव्यावृत्तत्वस्य यथार्थकेशंचेद्दोषस्तत्रेति भाव:। ननु दृष्टान्तस्योदाहरणाघटकत्वात्कथं तद्धानास्तता यं दाहरणस्याभा
सत्वं च्युत आह। अवयवकृद्धेति। तथा च प्राचां मते उदाहरणशरीरमेव दृष्टान्त इति भाव:। अर्थान्तव्यतिरेकितये तिवाकारभूय्यया टानु
सारतो व्याचष्टे। अर्थवशेति। उक्तपसाधकेत्वेसाध्यतर्ताभावसाधनस्वरूपयोग्यत्व। एवमुत्तरत्राप्याहिय हेतुपक्षसत्तित्वपरिग्र
हः। वाकारचरितपाठेयो नरूत्तमुल्लर ति व्यतिरेकीति। तथा च स्वमतेऽय नितिरेकितये तियोनरूत्यमिति भाव: समुल्लि ग्रेथार्थीमाह एवंचे
ति। साध्यस्य साधनायोग्युस्वरूपन्यपि। तथा च साध्यसाध्यत्ताभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विरोधीति भाव: व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेऽव्यापकत्वनिम
त्ताभावकाश्च नित्यज्ञाने व्याप्यत्वा निमते विरोधि तद्दिवाशकतेन चेति। व्यापकत्वाभिमतेति। साध्यतदभावस्य नित्यत्व अनित्यत्व राम
व्यापकत्वाभिमतेऽस्यर्थं शब्दत्वाभावस्य वस्तुतो नित्यत्वव्यापकत्वाभावात्तु च निमतेति। शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यस्य स्वमतेस २

१३

त्व

ऽतत्वा निमस्य साध्यता निर्देशतया त्वेपि शङ्के नित्यत्वदिशंका कोसिशब्दत्वा भावस्य तु तन्नयव्यापकत्वग्रहाशक्यत्वे पि तथा त्वनिश्चये
शब्दत्वाभावस्य नित्यत्वतद्भावे व्यापकत्वग्रहे शब्दशब्दत्वस्य भाने च्याश्रयस्य शब्दस्य ज्ञाते पि सौरज्ञाते नैतसौरत्वाश्रयस्य उपनीततानाना
तिपमातृपक्षे साध्यसंदेहकालेपि उक्तव्यापकत्वमुक्तमुपपादितसाधारणमुपपादयति। आश्रयेति। पार्थिवीहि पृथिवीत्वस्यपानी
याहोपृथिवीत्वाभावस्य सौरत्वाभावेन सहचार इत्यर्थः तद्भन्नयव्यापकता ग्रह इति। सौरत्वाभाव हेतुनावस्येत्यनेनाद्यपि। अव्यापकत्वेने
ननु हेतोधूमवान्वह्नेरित्यत्रसः नधूमवानवह्नेर्मायाद्वित्यत्र न ह्लिवमयोर्व्यतिरेकसहचारस्य योर्व्याप्तिग्रहस्यैवमुपोजकत्वा दिति
भाव: अप्रयोजकत्वा दिति। सत्प्रतिपक्षताया मिति शेषः नैवं विधेति भावे हेतौ सव्यभिचारत्व भावे हेतुतावच्छेदकत्वोनाभ्योपाधिस्या दित्य
तिप्रसंग इति भाव: तद्भावेति। नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यत्रा नित्यत्वाभावसाधके नित्यत्वसाधकत्वभ्रमसत्वं ताधर्मसाधारणोद्भावनेसत्प्र
चक्षिप्रसत्प्रतिपक्षोद्भावनं तु न तादृशताहृशशाशतिसूचकेन त्रहेतु नेदृशदिकउद्भावने हेनापि सत्प्रतिपक्षाहसाधारण्यं पृष्यगिति भाव: साधारणोधे
ध्यवान्सपक्षत्व इति यद्वा नुमनिराकर्तुं व्याचष्टे। सपक्षत्व इति। पक्षाहत्वे गंगानाहेः सत्प्रतिपक्षत्वमतया दाहरणमाल पक्षत्वानित्यसतीति। नन्वेवं साध्य
व्यापकीभूता भावप्रतियोगित्वे विरुद्धत्वमपीतिनि संकर इत्याशंका समाहाइहेचेति। तत्र पक्षहृत्तित्वप्रशानाभावान्त्रतेन संकर इति भाव: ननु तथापि

२५८

शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादावव्याप्तेः तद्द्वयसहचरितत्वे। प्रातः पक्षधर्मत्वस्याप्यभावाद्ग्राहसाधारण्यं हेतोर्व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकं इत्यन्येन योजनागर्भी
तेविरोधिव्याप्तिद्वयं यस्य तादृशो यो हेतुस्तत्समुच्चयात्वहिर्थैः सत्प्रतिपक्षत्वस्यापावस्य मिति। यत्किंचित्साध्यादिमत्तिहेतुत्वेनाभावसहचारस्यैवव्या
प्तिग्राहकत्वादिति भावः। ननु यत्किंचिदधिकरणीसहचारग्रहेपि सहचारग्रह विपरीतूताधिकरणांतरे व्यभिचारग्रहे सति न व्याप्तिग्रह इति तद्द
धिकरणीयव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकार्थ्यापनत्वादिशेषणमत आह। व्यभिचारेति। तथाचयद्धिमत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वहेतोस्साध्यभावस्य
नमत्किंचिदधिकरणीसहचारस्यैवपुष्कृते तथात्वेन व्यभिचारज्ञानो भावस्ये यादृक्त्वमपियावत्त्वंव्यर्थमिति भावः। ननु यावत्त्वं विहाय व्यभिचार
ज्ञानाभावीनं हेतुत्वभावस्य सपक्षविपक्षयोर्नित्यमेवासाधारणपमस्तित्वमत आह। विनिमत्वादीति। विरोधीति। व्यापकत्वानोचततव्याप्या
विषयत्वादितिभावः। उपदर्शितेति। अनिमताहेतुना चिदपि वर्त्तितव्यमित्याक्षयप्रदर्शितेत्यर्थः। तच्छरीरे। असाधारणशरीरे व्याकृतायोहेतु
भावनिरूपसाध्यसाध्याभावनिरूपितव्यापकतायोनस्वतरइति। साध्यव्यापकत्वसाध्याभावव्यापकत्वयोरपरस्पराभावात्मकत्वाभावा
भावतद्धवधारस्याइति। अनिमतप्रतियोगिकस्य शब्दनाभावस्य नित्यत्वव्यापकत्वेच अवश्यमनित्यत्वव्यापकत्वे अनित्यत्वव्यापकत्वेवसंपं
नित्यत्वाव्यापकत्वमित्येवं रूपेण तादृग्भावव्याप्यतयाविरोधात्साधारण्यार्थं व्यभिचारेति व्यापकत्वानिमतशब्दत्वाभावाभाववन्नि
नित्यनीतिशब्दव्याप्यत्वेनानिमते यो नित्यत्वानित्यत्वयोः संदेह इति भावः। अतत्र एवेति। यतएवासाधारण्यज्ञानेनप्रतिबंधकमपितु
व्यभिचारग्रहाभावस्याहकत्वेनैव तर्कस्योपयोगः व्यभिचारज्ञानाभावश्चेदनयत्र तर्कावतारेपि तुल्यतैवाग्रथैकद्व्यभिचारज्ञा राम

नेतत्प्रततरएवनव्याप्तिग्रह इति किमसाधारण्येनेत्याशयेनाह तर्कस्येति। ननु व्यभिचारसंशयसामग्रीत्वेन नाहं शक्यतु व्यवलसहचारज्ञानेप्र
तिबंधकं अवताहशसहचारज्ञानानंतरमेवपक्षेसाध्यसंदेहे तद्व्यभिचारसंशयाहेक नतर्कावतारेतुल्यतैवनास्तितर्कस्य व्यभिचारज्ञा
नप्रतिबंधकत्वादित्यत आह। सामग्रीत्वेनेति ननु सामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वेपि सत्प्रतिपक्षस्थले हेत्वाभासत्वं स्वमत आह। सत्प्रति
पक्षेचेति। ननु यदि विशिष्टपरामर्शत्वेन प्रतिबंधकत्वं तद्विरोधिसामग्रीत्वेन तदा प्रतिहेतुसाध्यस्य बाधावतारदशायामपि प्रतिहेतु
परामर्शसत्वादनुमितिप्रतिबंधापत्तिरस्मन्मते तु व्यवलसामग्रीत्वान्नादेचतद्दशायांनानुमितिप्रतिबंधस्तत्रैव्यपत्तिमाहाबाधावता
रेवितिविद्यमानावाभावेवानितिवाध्येयतस्तित्यर्थः। वह्निमानितिवाधावतारेतद्वन्मितिध्येयो आयातत इति। प्रतिहेतुपरामर्शेऽप्रामा
ण्यासंजनेविनाप्यव्याप्यत्वहीति। आहिद्येहेन प्रतिहेतुपरामर्शाप्रामाण्यसंजनेनपरिग्रहः अप्रामाण्यज्ञानानालिंगितविरोधिपरा
मर्शस्यैव विरोधित्वादिति भावः। साध्यदेवियोन प्रकारेन हेवतुहेतुरेवि ध्यनापि तत्सेन वोव्यरेतताने गायाहसद्धेतुत्व मितिकेवलान्वयिसा
ध्यकत्वेवेतसद्धेतुत्वादितरथावृत्तेरिति नागासिद्धत्वमिति। केवलान्वयिसाध्यकानि प्रायेणान्यथा तत्र साधारण्याद्वि निध्ये
यं अत्रानागासिद्धाद्यसंकीर्णविरुद्धोदाहरणाय प्रयत्नसाध्यसाध्याननुपक्षत्वयदिसंदिग्धसाध्यकत्वं तदासत्यंतेवैयर्थ्यं केवलान्वयिसाध्यक
त्वितयासंदेहदशायामनुपसंहारित्वहतत्त्ववाग्रेतत्रेवाव्याप्तिराशंकिष्यते मूलेइत्यन्यथाव्याख्याचेद्वे। साधकेति। यत्तु पक्षत्वंसाध्यसंदेहविषयत्वं।
तथाचकेवलान्वयिसाध्यकेसंदेहाप्रसिद्ध्यैवाव्याप्तिवरणसंभवव्यर्थमिति अन्यथाव्याख्यापक्षत्वमितितन्न। तत्रवाधकमान प्रसिद्धेरिवसंदे

१५८

४

ऽप्रसिद्धेरपि सुलभत्वादिति। एवं च सर्वत्रैव सिद्धिसाध्याभावे केवलान्वयिसाध्यकसद्धेतुवारणाय सत्यंतमिति भावः। ननु बाधकमानेन तदभावसाध
कमाने तत्राप्रसिद्धमिति तथैव वैयर्थ्यमित्यत आह बाधकेति। उक्तेनेति। प्रमेयत्वेपक्षत्वे घटत्वेनाभावप्रतियोगित्वग्राहकमानाभावादिति क्र
मेणोत्यर्थ इतीति। पूर्वोक्तसाधनेत्यादि विवक्षितासाधारण्यापरामर्शक। निश्चितेति। तथा च संशयदशायां सव्यभिचारवसोऽकृत्यमिति भावः। प्रकारांतरमा
ह। साधारणापाहीति। नन्वेवं केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्धेतुत्वादित्यादि मूलमसंगतमतस्तदुपपादयति। सद्धेतुत्वे चेति। अनुपसंहारि
णोऽपि संशयात्मकसहचारज्ञानसत्वादाह निश्चितेति। व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारज्ञानमयमर्थमाह अनुच्चयेनेत्यादि। ननु तादृशसद्धेतोरनुपसंहारित्व
हरणाकोक्तयासद्धेतुत्वेऽप्यसंगतमत आह तथा चेति। न चैवं तत्रैवेत्यादि स्वपराद्धयासंगतिरित्यत आह विशेषणान्तामित्यप्रायेणेति। ननु श
ब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ व्यतिरेकसहचारस्यैव निश्चितत्वात्। अपेक्षः स्यात्त्वादित्यादौ च घटत्वाभावनतेन्नसाहित्यपदत्यानावश्यत्वेन व्यतिरे
कसहचारग्रहस्यैवानतिव्याप्तिरिति विशेषपरत्वमाह। असाधारणाहेति। पक्षतादृशायामिति। पक्षातिरिक्तपदस्य उपलक्षणत्वयत्नेऽपि दृष्ट
ान्तसंगत्यैव॥ ननु उत्पत्तिकालावच्छिन्नेति सहस्पर्शेन शीतस्पर्शस्यापि तत्र सत्त्वात् अनुपसहचारस्यासत्त्वातग्रहस्यामिति अत्र स्वरूपासि
द्धापरत्ववास्तेनसाक्षात्त्वेन चोरूपस्यासन्तेत्रापि प्रयस्क्रे तोरापक्षणाद्धराद्भाव नावेनव्यतिरेकसहचाचारःसंभवतीति गुरोस्त्वादितितस्य
त्वयोकस्यायीति तथा च प्रत्यये सुपतित्या गेनासहचारत्येवा स्थितिभाव व्यवस्थितेरिति। लक्षणानुरोधादित्यादि ग्रंथेनेति शेषः प्रतिस्विके तु वै
पक्षतेनुपसंहारित्वेन्यत्रस्य वैयर्थ्य विरोधराताऽक्तेवेति भावः। असाधकतेति। अयं हेतुरसाधकोनुपसंहारित्वादित्यत्रासहचरितत्वादित्येवास्तु राम

७५

तिशेषे व्यर्थमिति भावः उपस्थापकत्वादीति आदिना लक्षणांतरीयविरुद्धान्यत्वहेयपरिग्रहः। मात्राथाभावादिति मूलस्यपूर्वो कात्मापेक्षेत्तयरत्वेप
र्यसिमनकेवलचयीतिव्यर्थस्यादिति। हेषपदयपरतया मूले व्याचष्टे विप्रतिपत्तीति। सर्वस्येतीति ग्रन्थे च मूले पक्षत्वइत्यपस्यतादृशविप्रतीवि
षयत्वेइत्यर्थः तत्त्वव्याख्येति। विप्रतिपत्तिविषयस्य व्याप्येत्यर्थः। ननु संदेहदशायां तस्य संग्रहे तत्तत्त्व्यमतिव्याप्तिरत आह दृढचक्षयति हि
ददिति। ननूपसंहारस्सहचारनिर्णयस्तस्य च व्यतिरेकिणि हेतौ साध्याभावादेरेव सत्वाद्धेतोरभावइति तत्रातिव्याप्तिरत आह दृढयत्नेतितथाच
मूलेयदन्यदीयव्याप्तिग्रहस्यानुकूलसहचारनिर्णयाभावस्तेनैव सोनुपसंहारीत्यर्थः व्याप्तिग्रहस्यतद्दीयत्वेच तद्धेतुकपक्षतसाध्यसिद्ध्याप
पिकत्वं तदेवाहतथाचेत्यादिना निर्विवादप्रसिद्धेति। शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ व्याप्यकइत्यर्थरूपेद्भवो निर्द्वं गुरावत्वादित्यादौ दृष्टाविशे
षेगतत्वात्यसिद्धेति रूपमिति। असाधारणंपायोन्नीरी तादृशायमिति शेषः कारणानावत्याव्याप्तिग्रहकारणानावतयावेवलाचापि साध्यव
नुपसंहारिसंग्रहापपक्षहत्यादि। पपक्ष्कतेसर्वे साध्यवन्नवेति संशयमात्रस्य परिग्रहात्तु इव्यत्वादितासवैत्रसंदेहेव्या [illegible] पि
द्व्यात्वेषे। अवछेदकत्वेचेति। स्वेच्यावछेदकेनाभिमतेतत्कत्वे संदेहविषयताकत्वेहेतावादीत्यादिस्थहेतत्तदभावयपरिग्रहः वर्ह्णभीवहेत्वाभासं
तरादितिशेषः अनुपसंहारित्वस्यव्याप्यभावज्ञानेनाहत्त्रसिद्धितिरि। स्वीयानुपसंहारित्वस्य परकीयव्याप्यत्वावत्तानेनुपन्नीत्यत्वाहारहेतोनरतिम
नुपसंहारित्वज्ञानात्मव्याप्तिग्रहोतज्ज्ञातउपन्नीव्यत्वोभावादि॥ सिद्धिपक्षस्याभावयरत्वे ऽसंगतिरतइत्येवेनूपइत्यर्थः। अपेतनीवेनूपहेत्वाभासांतरे।
इतुमतेसुपलक्षणांहेत्वभाववतीत्यपि दृष्यमासमयेवेसेवकारेणज्ञानव्यवछेदः ननुसंदेहविषयस्यतयासिद्धत्यत आह। तद्विषयास्त्वति। केवलेति

५

१८० व्यतिरेकिसाध्यकेपिसत्वहेतौऽनुमित्यांसाधारणपविषयत्वं तित्वे तेन विरुद्धस्यापिसंग्रहः। एवं संशयविषयस्यासत्वेव्यवस्थाप्यत्वस्यप्र
वंधकत्वाभावेव्यवस्थापयति। विरुद्धेति। तथाचकारणाभावाद्व्याप्तिग्रहाभावोपपत्तौ न संशयस्यविरोधित्वमिति भावः। ननु संश
यसामग्रीत्वेनव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वस्यापि सत्वात्तथात्वमस्त्वित्यत आह। संशयेति। नन्वेवं सिद्धपतीवत्वेन संदेहस्य तथात्वमस्त्वित्य
त आह। ऽन्यतीव्योपिवेति मिश्रमतमाशंक्यतेपत्विति। निश्चयस्यावच्छिन्नस्य व्याहतत्वमाह। विरोधस्येति। ज्ञानद्वयमात्रे इति तथा चानुकूल
तेनापितत्करणामिति भावः। न चैवं निश्चयस्यावच्छिन्ने ति व्यर्थं। तादृशायं किंचिन्निश्चयविरोधित्वस्य विरोधोपि सत्वादिति व्याख्या। पक्षे:
ष्वव्यसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिगावछेदकसंदेहवीजयमाद्य भित्वमाद्यपसाधारण्यातिरेकितोरतिव्याप्तिरिति
धारणायानुकूलत्वमुपानमिस्याह। साधारणाइति। केवलेति। केवलान्वयिधर्मेण्यावच्छिन्नो यः साध्यसंदेहस्तत्तु विषयत्वमित्यमि
त्यर्थः ननु केवलान्वयिसाध्यकेनुपसंहारिणि संदेहापुसिध्याव्याप्तितस्तत्साधारणापापसाध्यवत्त्वत्वनिश्चयविरोधित्वेन संश
येव सव्यभिचारत्वं तत्रैव सामान्यपदप्रयोजनं सामान्यस्य किं गुर्वीरेत्यपि प्रयोजनमाह साध्यवत्त्वेति रेकग्राहकत्वनिव्याप्तिनिरस्यति। धर्मीति। न हि व
दृष्टापि कतिपयेष्वेवाधिकरणेषु हेतुसहचारावगतः व्यभिचारत्रैव साध्यसंदेहस्तत्राविव्याप्तिग्रहाभावात्तद्वैलक्षण्यासंबद्धा
व्याप्तिरतोऽन्यतरोत्तरमाह। साध्यसंदेहेति। व्याप्तिग्रहोपपिकेति तद्रूपयोगिग्रहविषयेत्यर्थः। ननु साध्यासंदेहकथं साध्यसामानाधिक
रणपसंशयाघातकं इत्यत आह हेतुमतीति। ननु तादृशसंशयसाधारणतावच्छेदकमिश्रितनिश्चयपुवप्रतिबंधकत्वेन साध्यवत्तद्भिन्नत्वमिति निश्च राम

१६

यसाऽसंभवात्संशयसंभव इत्यत आह प्रस्तुतेति। कल्पांतरमाह साध्येइति तथात्वं व्याप्तिग्रहविरोधित्वं अन्यथा सामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वेपि हेत्वा
भासत्वेपक्षस्य चेति। साध्यवान्निः साध्यान्वतद्भिन्नत्वमिति भावः इतरसाचिव्येन विरोधादर्शनसाचिव्येनतत्रेति। अव्यभिचारादीत्यर्थः
व्युत्सिध्यादीत्यादि यद्येतत्साध्याप्रसिध्यादिपरिग्रहस्तदा तादृशाभिन्ने नियतविषयेशायीति। केवलान्वयिधर्माव्याप्यकेनापीत्यर्थः अन्वय
व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकतावीजमिति हृदयं। ननु तथाप्यसाधारणपनेकरस्य प्रदूषकतेति तथात्वं साधारण्यग्रहकाले च यव्याप्तिग्रहप्राने
वेधकत्वेनास्यासौ कार्प्यमिति भावः। हेत्वाभासत्वेति। ज्ञायमानप्रतिबंधकस्यैव तथात्वादिति भावः। मणिकारसमता साधारणपादे स
तियस्तो ज्ञायकतया दूषकत्वेन दूषकतावीजमेहातसव्यभिचारयरिभाषायास्तत्साधारणस्य निरुक्तपास्यास्वपेतविवेकि व्याप्तिग्रहेत्यादि
नाऽऽकदेत्वाभासत्वस्कोपाधिविभजनीयत्वो। हेतोः साध्याभाववत्तद्भिन्नत्वज्ञानस्यभिन्नप्रकारतया साध्येहेतुसमानाधिकरणत्वं
ताभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वग्रहप्रतिबंधकेत्वासंभवादाह। अव्यभिचरितत्वेति। लक्षणं त्विति। सव्यभिचारस्येति शेषः अन्वयव्य
कमितीसाध्येहेतुश्चतत्र तादृशग्रहाविरोधीच्छाविषयेव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकेकमितीज्ञानादौश्च तिव्याप्तिवारणायज्ञानस्ये
तिशेषेसुगमं। अथधूमवान्धूमाव्यभिचारिकोवन्हिमयचान्हेरित्यादौ व्यभिचारेऽव्याप्तिः तत्रतादृशाव्यभिचारग्रहसत्वधनग्रहवि
रोधित्वात्तानचतत्रसाधनग्रहाविरोधित्वेन व्याप्यम्। एवं सति तत्स्यालीपको चालमायत्वाभावरूपसाधनाप्रसिद्ध्यासत्वतित्याहस्या राम:
यन्नेरितिचेत्तातस्यालीयव्यभिचारस्यासिद्धावेवांतर्भावनीयत्वात्। वक्ष्यति हि प्रकृतयक्षासिद्धविदेत्यादीति। व्यतिरेकतरषितेनानु

६

पसेहारित्वसंग्रहः। नानारूपरतिकेनतत्र व्याप्तिग्रहविरोधितत्तत् व्यभिचारादिसंग्रहः। अप्रसिद्धिमेदस्पेति। वारशीयस्येहेतुरुक्तः मेदस्य
व्याप्यत्वासिद्धिरूपेः। अन्यत्रापि अप्रसाधारणपदिलक्षणेपि। ननु धूमवान्नूम व्यभिचारित्वेके रित्यत्र विशिष्टहेतुकव्याप्तिग्रहाप्रसि
ध्यालक्षणासंभवइत्यतआहारोपमिति। आहार्यज्ञानादेप्रसिध्यादिकमित्यर्थः। नव्याप्तीति। अतेन नीलधूमत्वादेव तिव्याप्तिरिति। व
द्धित्वेनेति। सव्यभिचारादिति रोषः। अंतर्भावश्च व्याप्यत्वासिध्यादाविति ध्येयमूल्यतिरेकि रीत्याव्यापकताज्ञानमात्रस्यैव तत्र त्वात्
अन्वयेति। विशकलितमिति। व्यापकत्वग्रहस्यान्यस्य वा सामानाधिकरण्यस्य च पदविरोधित्वमिति क्रमेणाव्याप्तिमिति भावः। विशि
ष्टाभावस्य केवलविशेषणाद्यग्रहाविरोधित्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति। मूलस्य शब्दादेव प्रकृतलक्षणाला भापादसपक्षेति। साध्य
प्रसिद्धि साधनाप्रसिध्योर्वीरेणापि विरोधिन इत्येते। अत्रापि कांचन मपदं स्वतप्तिधूमवान्ह्रदत्वादित्यादौ ह्रदत्वादेर्धूमवन्ह
ति व्याभावव्यत्वमपि साध्यप्रसिद्धिरेवेत्यवधेयं। अत्रापि ज्ञानपदस्याग्रनिपूर्वेव तेवा ध्यासाध्यादेरिति। साधनवत्त्वमित्यादिके त्यादि
पदात्। साध्यवतः साधनवद्भेदस्वेसाधनवतः। साध्यवद्भेदत्वमित्यादि द्विवोध्यम्। असामानाधिकरणपंचसंग्रहीतेऽप्यनेनेनान्वय न नुगत
वान्यटापटवानागगनादिस्यत्रागतेक्कापितत्वर्भवरस्येवेरूपस्य प्रथमेवाधस्यद्वितीयस्यरूपासिद्धिरूपस्य भवद्गुणयलक्षणासत्त्वादतिव्याप्ति
रनस्तसंलक्षतयो नरपतिवाधेत्यादिनास्वमते विरुद्धसाकल्यं रहणाय लक्षणामाह दमेवेति विरुद्धस्यतत्पेमित्यर्थः। मरीलक्षतामेव राम

११

नतु माहशामिति नतत्साकल्यमिति भावः तदृस्यमते किं विरुद्धमित्यत आह तद्दीयमितीति। साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वमित्यर्थे त्तस्य
त्यप्रतियक्षतयादृषकत्वमिति भावः। ननु तत्सव्यभिचारादिलक्षणाव्यभिचारादिव्याप्येतिप्रसक्तमतस्तेषामपि लक्षणमाह यन्नवे
ति। पादृशेति। यद्रूपावच्छिन्नेतेन व्यभिचारव्याप्यस्यापि प्रमेयव्याप्यत्वेत। नहेत्वाभासत्वमिति। तत्र व्यभिचारव्याप्यस्य व्यभिचारेंतर्भावस्य
दिनातत्त्वेध्यमवाधव्याप्यस्यवोधेत भावस्तस्यतियक्षत्वेयर्थः। सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्य चन सत्प्रतिपक्षेंतर्भावोऽनुमित्यविरोधित्वातत्स्याप्य श्री
येनाह। अंतरे रोतिप्रकारतासमेवाधव्याप्यंतद्धर्मप्रकरणासमव्याप्यमविशिष्टतिम्यनापि नाप्रत्यंताभावप्रतियोगिसमवापिप्रमेय
त्वादिस्यादिहेतुकेःसिद्धिरवेहेोधःज्ञातपदस्याहभिस्तपूर्वं च व्येवसुगमे। तादृशे विरोधितावच्छेदकत्वे साध्यादेरितिसाध्याभावेहेत्वभावा
भाववत्वृत्तिवह्न्यादेसाधारणेति प्रसंगस्तत ज्ञानस्यपिव्यापकीभूतवह्न्यभावाभाववति व्याप्यीभूतधूमाभाव वैशिष्ट्यविषयस्याद
तया ह्रदवह्न्यमाति धूमाभाववति वह्न्यभावो नास्तीति ज्ञाने धूमाभाववद्विशिष्टाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे वह्न्यभावस्य मिति ज्ञानानु
त्यहेस्य विरोधित्वं वह्न्यभावोना इदमपि न सत्प्रतिपक्षयितयोगितान्वासितामत्रप्रकारक। त्यतवह्न्यभावोनास्तीत्यत्र तु संवेध विषयात स्प्रवे
पि समानप्रकारकत्वाभावात् अतएवोत्तेकहाविदिति भावः तत्संभवेपि। उत्तु रनुपसंहारत्वसंभवेपि। यन्नु। अभावप्रतियोगित्व
मात्रेनानुपसंहारित्वे सर्वस्यैवाभावप्रतियोगितयाअप्रसिद्धेः किंतु साध्यतावच्छेदकादेरभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेतयाचय

१

२६२ त्रसाध्याभावसत्त्वहेत्वभाववानवरतित्व्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायासंबंधविषयाप्रवेशात् साध्यतावच्छेदके भावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वेनासिद्ध्यत्वत्तु अवच्छेदकत्वत्वादिना प्रकारतयानतादृश्याप्रिज्ञानविरोधित्वमिति कथमेतदिति तत्त्रसाध्यीयः स्वप्रतियो
ध्येतादृशावच्छिन्नत्वसंबंधेनाभावीयत्वस्याभावेयासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन साध्यीयत्वस्याभावमात्रत्वेवान्वय
संहास्तिवस्परूदयहत्वात इति विरोधित्वप्रवेशसाध्याभावादिकरसाम्यद्वैयर्थ्यादि साध्येति । धर्मिग्राहकेति । अभावग्राहकेत्यर्थः । घ
टो नास्तीत्यभावप्रतीतौ घटस्य तादृशप्रतियोगित्वमानादित्यर्थः स्वस्पेति इदं च प्रतियोगित्वप्रकारकप्रत्यक्षमभिप्रेत्य यः । घटो नास्तीत्य
भावप्रतीतौ घटस्य तादृशप्रतियोगित्वमानादित्यर्थः स्येति इदं च प्रतियोगित्वप्रकारकप्रत्यक्षमभिप्रेत्य सेव यथा तत्माने दोषमाह वाधादिति भावे
ऽभावत्वस्याभावादित्यर्थः अविरोधादिति घटभिन्नस्य घटाभावाभावस्य सिद्धाविति शेषः अप्रतिरिक्ताभावत्वादित्यपि घटवत्तान्नाने घटाभावव
त्तानप्रतिबंधकत्वांगीकारात् घटस्य तत्सत्त्वे पि न घटादि तिरिक्ताभावसिद्धौ दोष इति भावः प्रत्यक्षेत्यादौ किंकप्रत्यक्षेणाऽदनयनस्याचास्येति
कत्वादिति भावः अनाचस्येति घटाभावस्य घटत्वसमव्याप्तस्याभावाभावत्वेवाधकाभावादिति भावः । तथात्वेऽभावत्वत्वेननुभावत्वस्येवभा
वप्रतीतेरेवाभावधर्मत्वेनत्वभावत्वस्य भावप्रतीतिसंग्राहकाभावप्रतीतेरिति । ननु भावेऽभावप्रतीतेर्भ्रमत्वे तदृशस्याघटादिनाव्याहतंत्वम्भ
वत्वस्यादित्तितदव्यवस्थापायितुमाह । अभावत्वे चेति प्रथममिति । घटो नास्तीति धीकाले भावभेदस्यानुपास्थितेरित्यर्थः विशेषणत्वान राम
स्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वमते तु अग्रहा । निर्विकल्पकेति । न च भावस्य नित्यस्यानेकव्यक्तिकल्पने गौरवमिति वाच्य निरंतराग्रहाअभावस्येति तथाभूतस्य

१९८

घटाभावादेर्ध्येयासमवायिवाभावात न जातित्वं तथेत्यर्थः अभेदे इत्यावारोधेयमवानुपपन्नेरतत्स्राहेतुद्धर्मैवेति तत्स्यैवेति घटाभावाभावस्यैवैतम्
घटाभावो नास्तीति प्रतीतिविषयत्वकृत्यनावाधवात घटानामनंतत्वेन तथात्वे गौरवाभावादिति चेत् । तत्र्याघटाभावेपि तत्प्रतीतेः घम
त्वानुरोधेनातिरिक्ताभावप्रसिद्धेरिति भावः । एतेनाभावव्याहतस्याभावत्वस्य निर्वचनेन संयोगादीति घटो नास्तीत्यत्रैव घटसंयोगीत्य
त्रापित्तत्र्यीं क्षिरवायत्रेरिति भावः अत्रगुरुचरणाः एवं सति भावाभावसाधारणमेवाभावत्वमस्तीत्यावतैव भावेऽभावत्वप्रत्ययस्य प्रमात्वे
ययमेः तत्वभावप्रतियोगिकाभावे तत्कल्पनेतेषामनेतत्वेन गौरवात् । न चैवं घटत्वं ताभावो पिनातिरिच्येत तत्रापि तत्समनियतभ
वानामभावत्वसंबंधेनैव तथाप्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यम् । अयमभावो न भाव इति प्रतीतिवसेन तत्र तन्न भावभेदस्यासिद्धत्वात
अयंभावो नाभाव इति प्रतीतिस्तु नावाभावसाधारणाभावत्वव्याप्येन सप्तमपदार्थीनावहजिनाद्युभावत्वेनाभावस्तेनावच्छि
न्नप्रतियोगिताकभेदमालंबत इति न तस्याभावत्वे बाधिकेति प्राहुः अशक्तो विशेष इति निग्रहस्थानत्वेन विशेषादित्यन्वैवहेतुः भेदेनव्य
भिचारित्वात् भेदेन अनुतएव निग्रहस्थानत्वे विशेषाद्वैधप्रकारान्तरमाह । छलजात्योरिति । निग्रहस्थानस्य विशेषो यानिरनुयोज्यानुयो
गस्तद्विशेषयोः छलजात्योः पृथक् विभागो यथातथानैवोतिकविशेषविदस्यपृथग विभागोऽदोष इति भावः तु साध्याभावस्य हेतुव्या
पकत्वघतीतो हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यज्ञानस्यावश्यकत्वादिति मूलमसंगतं व्यापकत्वस्य सामानाधिकरण्याघटितत्वात् तस्य द्विल
स्यपत्तिव्यापकत्वमिति साध्याभावस्य हेतु प्रतीतिशेषः नमूसहचारशग्रहप्रतिबंधकतया विरुद्धत्वे दोष इत्युक्तं तच्च उक्तसहचारास्यतसं

२५२

भवति यादृशत्वावच्छिन्नसंस्पर्शादिमत्त्वप्रसङ्गेन्द्रत्वाभावस्येति वस्तुतो वस्तुगत्या तथा च धूमाभावत्वेन व्यापकत्वाग्रहेऽपि त्वेनापि तद्वह्निसामा
नाधिकरण्यग्रह इति मतान्तरे वह्नेर्नेमिमिति भावः हेतुता च स्वसाध्यव्यापकत्वे तद्धेतुत्वावच्छिन्नाभावत्वव्यक्तिसाध्यकानो यथा च हेतुमत्ति
त्वाभावसाध्ये हेतुसामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति यात्तत्रूपेणात्यन्ती इति भावः अत एव तदभावत्वावच्छिन्नेनस्यादि इयं पूर्वविरोधमेति चेत्
धर्मोऽयहेतु जिमतपरे पक्षे तिरहमपि स्वरूपासिद्धसाध्यायोग्रहणे नाथम्भ्याप्तीति मौनकाशास्त्यादि विति शेषः भूमिविशेषेतिय
न संबन्धेन हेतुत्ता तेन साध्यवति यावत्सिद्धस्वरूपावरविरुद्धतावच्छ्याप्तिः परमविशिष्यते सापि हेतुत्वघटितकारणत्वविच्छेदेन साध्यान
धिकरणत्वरूपेण्योपाध्योतरेरा निरसनीया ॥ अव्याप्तिः सद्धेतुतयाऽभावादिति भावः प्रयाम्रतेसाध्याभाववद्वृत्तित्वसानस्य
करणत्वमापादिति चून्नसेनवतिडहीयत्वाप्यसानपरत्वेचमनुवृत्तित्वे पिव्यचारग्रहप्रतिवन्धेन साध्यवज्ज्ञितत्वस्य पक्षमचानतत्वस्य
ध्याभाववद्भिन्नवप्यवसानमतोवृत्तिमनुपर्रणे व्याचष्टे साध्येति । अपर्यवसानादिति न पुमारोपसंशयासे जनकत्वादिस्यथः
। नाविघतेसहचारोयस्येतिधर्मियस्स्वभ्रमेति रावर्तु व्याचष्टे सहचार इतिन त्वसहचारत्ताजस्य व्याप्तिधीप्रतिबन्धव्यभिचा
चारज्ञाने दृष्टान्तस्तत्र चव्यभिचारात्तत्र विरोधित्वसमवियप्राकट्यचित्से नवहपिघकृतानुपपत्तिर्भिव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्व
स्यैव वक्तव्यात्दन्याह व्यभिचारे वितत्तरावेन प्रगुरुविरुद्धपरामर्शेनप्रसक्त्वापातात्तात्रे विध्यव्याघतान्न्याहसव्याप्यभिएतस्यप्र
कारस्यऽन्तरत्रापन्नुवर्त्तनीयतयासाध्यशब्दमयहायसायसमान्यशब्दपो संग्रहादिति भावः व्याप्यपदस्य वैयर्थ्यात्तदुक्ते निरसि

१९

करत्वादिस्युपहारोधूमव्यापकाभावस्येवदर्शनात् । साध्यव्यापकविरुद्धेत्यनेन साध्यव्यापकाभावव्याप्यर्थकेनेगतार्थत्वाचाह व्यापकेति
मिति ननु साध्यव्यापकविरुद्धत्वे तदभावव्याप्यत्वे तथा च साध्यव्यापकवद्वृत्तित्वस्यतेनासंग्रहे तस्याधिकरणयनिरतत्राह साध्यव्यापके
तिपूपमदितीययोर्विवक्षितार्थस्य यथाश्रुतेऽस्मामाह एव्याप्ययदेति । तथा चेति धूमवान् तदभावादिति चद्वितीयात्तनीमिति तनविभागाधि
करणमिति भावः ननु रपिकत्वे साध्ये तद्वत्तियोगिनो निरसिकत्वाद्देरसंग्रहस्यादत्राह स्वरूपतद इति । अन्त्रे इति चरमपदस्य पर्यन्तं तेन स्यादिः । निर्वह्नि
महानसत्वाद्दित्यपन्नमहानत्वस्य साध्याभावव्याप्यत्वग्रहदशायां नाव्याप्तिः तत्र साध्यस्येवसाध्यव्यापकत्वेन महानसत्वादेश्च साध्यव्यापकाभा
वव्याप्यत्वेनकेन साध्यव्यापकविरुद्धेनैवसंग्रहादिति भावः ननु धूमवत्वादित्यस्य धूमाभावशून्यत्वादित्यस्येवमव्यमरवोतनोवेकघचरमे
ऽसंकपर्शतोहारूपरराप्रदर्शनमतोदृशामेदमादायासौकर्यप्रदर्शयति । धूमाभावस्येति । चरमइति कस्छे च धूमाभावशून्यत्वादेरपि चरम
वोतर्भावो ध्यः तदेसंभवात्स्वरूपतः सामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वासंभवात् । स्वत्तपरोवस्यैवकारेण सामानाधिकरण्यव्याप्यत्व गृ
हव्यवच्छेदः । तथात्वात् सामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वात् । तथात्वेपि । स्वतः परतो विशेधित्वेपित्वाम्प्रसामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरो
धित्वे । तथात्वात् । असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरोधित्वतु । न च विरुद्धेऽपि तावतो धर्मिणां संभवतीति धर्मिविनानकपरमेवेत इति । तथा
सतिसाताध्याभावव्याप्यत्वेनैवैकेन सर्वेषां गृहीतत्वात् रेषां वैयर्थ्यमित्याह नचैतानीति ॥ विरोधी न्यायकेति विरोध साध्यासामानाधि
करण्यतदव्यापकत्वेन निरूपितव्याप्यताविच्छेदकत्वे । अत्र चोक्तापक प्रकारान्तरस्य समानाधिकरण्यावृत्तित्वेन द्रष्टि हेः संभवात् धिक्याय मि

स्तिपस्यरसोबर्हत्तीयनेनदर्शितः। ननु बाधस्वरूपासिद्ध्यन्यतरसेकस्यासर्वविरुद्धव्यापकत्वात्कं हि ति मूलमसंगतमत आह बाधेति। पक्षे हेतुस
त्वे बाधः साध्यसत्वे च स्वरूपासिद्धिर्बाधा॥ इत्यर्थः॥ ॥ननु साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मतेति ग्रंथेन स्वांशः प्रसि
द्धा भुमस्याप्यव्याहितत्वाद्विशिष्टस्याप्रसिद्धेरिपाहितं ग्रंथोऽसंगत इत्यत आह व्याप्य इत्यादि। एक धर्मिणीति। विरहाहि संतो विशिष्टस्याप्रसि
द्धे हेतुः। एवं चैकत्र तदुभयाभावादिस्यसाध्यमेवार्थः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता यास्त्राप्रसिद्धिं प्रदर्श्य न्यूनतां नं गाय केवलाया व्याप्तेर
प्यप्रसिद्धिमाह विरुद्धाह्वा विति। तत्रापि तदहन्यवृत्तित्वरूपव्याप्तेः प्रसिद्धत्वात्स्य व्यापकेति। यद्यपि गुणपक्षकेयोगे तदहीपक्षधर्मत्वस्याप्य
प्रसिद्धिः तथापि तस्य वैशिष्ट्यतया व्याहत्यादिप्रसिद्धे वर्तनसंबंधेनासंबंधेनारोपसंतवा न तत्प्रसिद्धिर्न दोषापद इति तासा प्रदर्शितेति। नान्वेक
न तदङ्गानियमे पित दूनववाररा दृशायां सत्प्रतिपक्षत्वेसेनवत्येवेत्यतः परस्पराेनत्त संगमयति॥ तथाचेति। तथाचान्यतरत्वेन तदङ्गाव धास्य
दृशायामपि सत्प्रतिपक्षव्यवहारे शातदहानीचानिर्द्धारितविशेषत्वा नाचातश्रव्याप्तिरिति भावः। तच्चैतस्यादृष्टकोपाधिपरत्वे समाने त्यादि
विशेषणाप्रतिरुद्धकार्येहेतु पर्यंतानुधावनेच व्यर्थमत आह सत्प्रतिपक्षितव्यवहारोहीति। तथाच सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो यपिकृमिदृ मि
विशेषणाप्रतिरुद्ध... तिनावः सति समीचीने। असमति असमीचीने। साधने इत्यनेनान्विता अत एव। अपरामृष्टमाशाद्वोतद्व्यवहार विरहादेव। विग्रहचर्चायंतीस्य
तिनावः सति समीचीने। अत्रमति असमीचीने। साधनेद्व्यनेनान्विता अत एव। अपरामृष्टमाशाद्वोतद्व्यवहारविरहादेव। विग्रहचर्चायंतीस्यने
नान्यय श्रुतीताद्वेयरामृष्टमारातीलिंगाभावेपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराद्वाहविरोधिपरामर्शो वेति। तद्ध्नुसारेणोवतादृश विग्रहानुसारेणो
व्यसोवाधाश्रयाक्षिराीलिंगाभावेपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराहरुविरोधिपरामर्शोवेति। तद्ध्नुसारेणोव तादृश विग्रहानुसारेणोवा। असोवा

धान्यप्रसिद्धिनिष्प्रयः व्याप्तीति॥ धूमोवह्निव्याप्तिपक्षधर्मतानाववान् इत्यन्नवह्निव्याप्तिपक्षधर्मतानाववान् धूमोऽव्यभिचरन्नवेतिशे
षतसेनवात्। व्याप्तिपक्षधर्मत्वस्य पक्षलोपस्थितिस नवात्। ननु प्रकृते साध्याभावव्याप्यस्यापस्थितिरूपतलोपस्थिती चात्त्वैसं
बाधाहवतिप्रसंग इत्यत आह पक्ष इति। पक्षस्येति। नित्यत्वाहि स्यतेनाचिते। व्याप्तिनेदृक् माऽव्यापकनेहेनेति। कचित्साध्याभावोव्या
पकः। घद्यपक्षवृत्तित्वाभाव इति नेदः। तत्तसामान प्रकारस्कत्तानमेवविरोधितदनुसारेणात इ नावव्याप्यवत्ताज्ञानमेव तथा तत्पक्षवृत्तित्वा
भावव्याप्यवत्ताज्ञानमपि पक्षवृत्तित्वस्य संसर्गत्वेन तत्ताव व्याप्यवत्ताज्ञानस्याविरोधित्वदत आह श्रुत्वपेति। साध्येत्येहि साध्यधी विरोधिनी
याश्रानुमितिस्तज्ञनकेयज्ञानेपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् साध्येयं पक्षवृत्तित्वाभाववत्पाप्यवद्धिया कारकेताद्विषयत्वेनेत्यर्थः। तनावहोऽङ्गाह
य। अनुगमपा॥ इत्युपस्थित्यतिधानाचलोपस्थित्यभिधानोरोवेह्नेनेति। साध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञानविषयविषयोपस्थितित्वायेक्ष
पासंमुख्वतस्य साध्यधीविध्यनुमितिजनकत्वेनतयोपस्थितेरपपहसेनत्वाहिति नावः। तदुपस्थितेर्न साध्यविरोधित्वमतोऽव्यापकव्हे। साध्यस्ये
ति। तच्चहमबधितसत्प्रतियाक्षितव्यवहारोपपिकेसंहरो यर्वतो वह्निनावव्याप्यपाषाणमयत्ववानित्यादिप्रयस्थितिपूर्वतिवदयां सत्प्रतिपक्षानासे
तिव्याप्तित्वव्यवहारोपपिकेसहरोपर्वतोवह्निभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानित्याद्युपस्थितिप्रतिवदप्ये सत्प्रतिपक्षानासेति। व्याप्तिसत्प्रतिप
क्षस्यापिस्वमते नित्यहेत्वाहु तस्य मतानुसारेणाप्य वदे साध्यविरोधीति। तथाचतत्र साध्याभावपक्षाप्रसिद्धेरेवनातिव्याप्तिरितिनावकृलोय
चानस्यविवक्षितत्वेसंभवाहाहजनयोप्ययेति। ननु साध्यविरोध्युपस्थितिसमथसमानवलोपस्थितिकविबलमेवास्त्वबलकाप्रतिरोधान

धावनेनेत्यतस्तत्त्वमाह विरोधीति । तथा च प्रतिरुद्धकार्य्यकत्वे तत्प्रयुक्तकार्य्यानुपधायकत्वे न चागृहीताप्रामाण्यविरोधिपरामर्शकत्वे तत्त्वे
पस्थितिप्रस्वरूपयोग्यत्वात्प्रामाण्यग्रहकाले साध्याभावोपस्थितिजनकयोरप्यतो वा नास्तीति वाच्यम् तदनुमितिं प्रति तत्परामर्शत्वेनैव कृ
र तात्वं अप्रामाण्यग्रहाभावस्य चस्य तन्त्रत्वात्त्वमित्यभिप्रायात् सत्प्रतिपक्षत्वासंपादकत्वात् । तत्त्वावस्त्वरापयोजकत्वात् । अगृहीतेति
अगृहीताप्रामाण्यकीय साध्यसिद्धौपयिकपरामर्शतत्कालीनत्वमित्यर्थः । एतस्यैव कृत्यमाह । अनुसतीति । परामर्शस्यानेनान्वित । वाधकः
स्येति । तथा च तादृशपरामर्शप्रतिरुद्धकार्य्यकीनत्वतुल्यमेव अतिव्याप्तिवारणायेति भावः । व्यभिचारेणाप्रामाण्यग्रहात्तावद्विशिष्टपरामर्शजन्य
न्यानुमितौ व्यभिचारेण । ननु प्रामाण्यग्रहस्यानुमितिसामान्ये व्यभिचारेपि विरोधिपरामर्शकालीनेतरपरामर्शजन्यानुमितिं प्रति तत्परा
मर्शप्रामाण्यग्रहत्वेन हेतुतास्तु स्यात् इत्यत आह । अन्यत्र विरोधिपरामर्शेयो ऽप्रामाण्यग्रहस्तदनुकूलत्वेनेत्यर्थः । अननुकूलत्वं चायं परामर्शो अनु
मापुमारूप विरोधिपरामर्शकत्वाहितिहेतु विषये तिनावः । तथा च तादृशाप्रामाण्यग्रहज्ञानवत्तारे एकत्र प्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षतानिरपुरूपत्वे
वेति ध्येयं । अस्वरूपलाभात् अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यसिद्ध्यौपयिकपरामर्शकालीनत्वलोपानास्त्वीयेति । तथा च लिंगपक्षसमभिव्याहारवलात्स्वस
मानपक्षत्वाल्लाभ इति भावः । अत्यन्तादिति । अन्यथा प्रतिरुद्धकार्य्यपस्येति विग्रहे रात्मादिकार्य्यस्यापि प्रति घटनाद्यात्मादावतिव्याप्तिस्य
दिति भावः साध्यविरोध्युपस्थितिसमर्थागृहीताप्रामाण्यकसाध्यसिद्ध्यौपयिकपरामर्शकालीनत्वलोपस्थितिप्रतिरुद्धकार्य्यकत्वस्य एककालीनत्वा
स्पुवेशेन गौरवात् लिंगपरामर्शकत्वात्स्वपक्षेऽप्यसंगत्वात् निष्कृष्टमाह विरोधीति विरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्य्यको विशिष्टोयो प्रामाण्यग्रहाभाव

विशिष्टपरामर्शस्तद्विषयत्वमित्यन्वयः । अत्रैकपरामर्शे प्रामाण्यग्रहेपि परामर्शान्तरादनुमितिः ऽस्या इति तत्परामर्शीयाप्रामाण्यग्रहाभावस्य तत्परामर्श
जन्यानुमितौ हेतुत्वं वाच्यं । तथा च तत्परामर्शजन्यानुमितेरप्रसिद्धेः तत्परामर्शीयाप्रामाण्यग्रहाभावस्य हेतुत्वेन तत्कस्यापि तु मशक्यत्वात् परा
मर्शरूपसामान्यसामग्रीतोनुमितिसामान्योत्पत्तिः स्यात् गृहीताप्रामाण्यकत्वात् तादृशाभावस्य कारणतावच्छेदकत्वे पुरुषान्तरीयाप्रामाण्यग्रहदशायामनु
नुमित्यनुत्पादने तत्पुरुषीयत्वनिवेशनेपि गुरुत्वात् । किं चाप्रामाण्यग्रहेप्यनुमित्यनुत्पादः । गृहीत्वस्य निवेशनेपि सर्वज्ञानसाधारण
स्य एकस्य तस्याभावात् तथैव । ननु गमइति वाच्यम् । इहेत्यादि घटवद्भिन्नधर्मिकस्य समानाधिकरणाप्रामाण्यग्रह विषयपक्षत्वं तत्त्वाभावरूप
विशिष्टस्य परामर्शस्यानुमितिसामान्यसामग्रीत्वं तद्वाधोपस्थितिसमर्थोपयुक्तकालीनतद्धिकरणाप्रामाण्यत्व विशिष्टत्वतत्पुरुषीयः साध्य
सिद्धिसमर्थपरामर्शस्तद्विषयत्वाभिप्रायमित्यर्थः अप्रामाण्यग्रहे च समर्थत्वान्नातिव्याप्तिरिति नात्वः प्रामाणिकीति । वस्तुतो व्यक्त
वव्याप्यवत्तापरामर्शस्य पक्षेऽनुमितिविरोधितया तत्सामग्र्यामपि विरोधित्वे तत्तद्वात्वस्य कार्य्यकालत्वनिवृत्तकारणतयावात यानुमिति
रेव न संभवतिपक्षेयानुमितिस्तत्र यत्नुमित्यनेतरपरस्परकार्य्यप्रतिरोधात् सत्प्रतियक्षत्वमिष्टवेति भावः कार्य्यप्रतिरोध इतीति न वह्निमा
मिल्यनुमितिकालीनवह्न्यभावव्याप्यवानिति परामर्शनाद्यतस्तत्कालीनवह्निव्याप्यवानयमिति परामर्शविषये नातिव्याप्तिः वह्निमा
निःसत्त्वमितेर्जातत्वेन तत्कार्य्ये प्रतिरोधाभावात् तत्रैव वह्निव्याप्यवानिति परामर्शमात्तयत्तदुत्तरकालीनवह्न्यभावव्याप्यवानिति परामर्श
विषयेतिव्याप्तिवारणायाह जनितेति । तथा च वह्निव्याप्यवानिति परामर्शस्य जनितविरोधीवोधत्वाद् तत्प्रतिबंधकार्ये तदुदीच्य विरोधिपर
धिपरामर्शविषये नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्रेदमवधेयम् । पुत्रो धत्वात् तत्प्रतिबंधकार्ये तदुदीच्य विरोधिपरामर्शविषयेनातिव्याप्तिरवदितोन

रहरोगवह्निव्याप्यवानिसस्यकार्य्यप्रतिबन्धकताप्रतीत्यादिः कथमुक्तानन्तप्रवृत्तिरुद्धकार्य्यमित्यत्रकार्य्यसामान्यप्रवृत्तिरोधो वाच्यः प्रचीन
यरामर्शस्यकार्य्यसामान्यस्यत्राबत्वेनताहृशप्रतिरोधाभावात्नातिव्याप्तिरितिवाच्यमतद्दृश्या विरोधिपरामर्शान्तरकार्य्यसामा
न्यस्यैवप्रतिनोधात।।अन्यथासमूहालंबनविरोधिपरामर्शद्वयात्मकसत्प्रतिपक्षस्यद्वितीयहृदाग्स्कोशेप्रामाण्यग्रहे: न्येनक्तृतीयप्रह
णेतत्रानुमितिजनाहृावहृदोपित्रसत्प्रतियक्षत्वाभावप्रसंग:नचतत्रविरोधिपरामर्शप्रयुक्तोनानुमित्यभावोऽपितुबन्हिमनितिद्वि
सिप्रयुक्तइतिवाच्यम्।ऽन्यस्यैवहृदसाधिरोधिताकस्यसत्वेकार्य्यतावस्यान्यादमात्रप्रयुक्तत्वेविनिगमकाभावात्।अन्यथाव
ह्रिभावव्याप्यपरामर्शस्यकार्य्यस्यवह्निमानवानित्यनुमितेर्वह्निमाविरोधिबोधकान्येतिविशेषणाच्च परामृश्यमाणोत्र्याप्तादेवातिव्याप्तेः
गपरामर्शीकारणतामते निर्तियाधादेर्यज्ञातेनवह्निपरामर्शमादायतत्रातियाप्तिर्वारणायज्जनितविरोधिबोधकस्यविशेषणानथ
क्यप्रसंगाहिति।अत्रोच्यते प्रतिरुद्धकार्य्यकत्वंतत्कालावच्छेदेनतत्प्रतिबध्यकार्यानुपहितत्वं।ऽहृदीत्यपरामर्शप्राक्कालेवह्निव्या
प्यवानितिपरामर्शस्यापियकार्यानुपहितत्वात्तत्कालावच्छेदेनेति।इत्थंचतत्प्रतिवध्यत्वमपिनवीशेषणीयात्तत्कालावच्छेदेनापि
स्वकार्य्यानुपहितत्वस्यैवतत्प्रतिहृदकार्य्यकरूपत्वाहिति।अतएवताहृशस्थलेसत्प्रतिपक्षत्वानावाहिवहृतरतिपयाम्नतेन
ज्ञायमानपक्षेऽन्समवेविरोधिकत्पयहसपक्षेपीधारयेज्ञायमानविशेषणात्वस्ययाभानुत्थात्वर्थज्ञानविशेषणात्वस्यवातुनासमसम
सासेनवातइति।कृततज्जलमनुरुध्यज्ञायमानस्यजनककालपासूर्वत्रैवविवोवानुपपत्तित्वेनावत्तेकतयात्साभावाहितिनावःखमतेऽत्तस्य
लेपिसत्प्रतिपक्षत्वातद्धारणायविशेषणमनुवितमतस्तत्प्रयोजनमाह।स्वस्येति।तद्धारणायताहृशविरोधिबोधकपरामर्शप्रतिरुद्धक

८२

र्य्यकग्रहीतप्रामाण्यकपरामर्शविषयलिंगवारणायतत्रापिबहूक्तोत्तानविशेत्तिरीनिताततत्रताहृशपरामर्शस्यविरोधिबोधानयहितत्वेनतत्प्र
तिरुद्धकार्य्यग्रहीतप्रामाण्यकपरामर्शविषयेतिव्याप्तिरितिवाच्यंतत्रप्रहेनोनयत्रागृहीतप्रामाण्यकत्वस्यलाभात्गमकतोपपत्तिरेवस्याहिविरो
धराद्युपूर्वस्यादेहृसत्तुविरोधिबोधकान्येतिविशेषणात्परामृश्यमाणोत्र्याप्ताहेचातिव्याप्तेर्लिंगपरामर्शीकारणतामतेऽसमवृत्तपचवारणाय
व्याप्तेप्रतिरुद्धेति।नेरेतथ्यमिति।एकाप्युवह्निमान्हृदत्वाऽन्यपरस्यापाहसाधकमानाहित्याहिपहेनवाधयति ग्रहः एकहाकप्रेशावाऽपक्षि
तावपिपतिपक्षोत्पावनप्रयुक्तोनानुमितिप्रतिबन्धऽभयसिद्धव्याप्तिकत्वेनस्थापानापावलववलोहितिपउक्ते।सुखेतहृयपानुस्थानभिया
नाहाहस्त्यवेभावइति।व्याधिक्येति।हेतुद्वयोपन्यासवतुहेत्वाभासद्वयोपन्यासेपिवाहिनियहाहितिभावः।यथाकामेहृष्टयायाचनतिकमेणान
प्रतिवेधइति।तथाचस्थापनायानोभयवाहिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमितिभावः।प्रतिरुद्धत्वज्ञानस्यविरोधित्वेनव्याप्याहितेमेज्ञानेऽनुमिति
वेधेवाप्रपयोजकत्वाहाह।प्रतिरोधेति।तयोरेकत्रनिश्चयोनसंभवतिविरोधाहितिपदुक्तंतत्परिहरतिरति।परस्परेति।तद्ग्रहेपरस्पराभावव्या
प्यत्वग्रहे।नियमेनेति।अनुत्पादइत्यनेनान्विते।तस्यविरोधिपरामर्शस्य।तेनविरोधीपरामर्शेनव्याप्याहिविरहस्याविरोधित्वंकल्पयती
तिअत्रेनोचितमासद्धेताचयीति।तस्यविरोधिपरामर्शस्यानुमितिविरोधित्वासद्धेतोद्ध्यहिविरहस्यानाबाहितिनावः।प्राथमिकेति।अ
न्ययाव्याप्त्याद्विभंगसानकालएवानुमितिस्याहितिनाकेतत्वात्तद्धवकत्वात्।परमुखेति।अनयोरेकतरत्वेबाध्यमूविरुद्धार्थग्रहकत्वातिरीत्या अयाम
रापज्ञनवलाहेवेत्यप्यातेगज्ञानमितिअनुमितितत्कारणज्ञानयोसाक्षाद्विरोधित्वेनोपाधिवहुनासत्वायोगाच्छतिनावस्तद्विवयस्यविरोधिपरामर्श
विषयस्यविशेषदर्शनेपीतत्वानावव्याप्यशस्वत्ववलज्ञानेपीतत्वाहि त्वमःशरवपितरतिश्रमःपूर्वताहृशस्यतस्यानुतत्वात्शद्धानुमानयोभ्रानुम
नेनप्रतिरोधाद्दृक्तानत्कसमुच्चसंनवाघसत्वयेइति।प्रत्यक्षाहेरिति।कपायामृयन्यासइत्यनेनाचापिअत्रेतिलिंगवेनेवस्थैवकीरवलवन्यैतारप्य
व्यानुपन्यासइत्यर्थःप्रत्यक्षाहिस्मिन्नाहियहयोन्यमाह विरोधिवासमानस्येतिशाब्दबोधप्रयोजकयोग्यतानानाघसमवहितस्यविरोधिवाक

सेयमर्थं जनुताहशयोग्यताज्ञानादिसमवहितस्य विरोधिवाधस्य प्रतिबंधकत्वस्याहत्याख्योध्येति। तथा च शाब्दबोधं प्रतितद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधिता
हेयरीमेवेति नावच्छदानन्ततादृशशाब्दबोधे सामग्रीत्वेन विरोधिकत्वस्य प्रतिबंधकत्वस्याहत्याख्योध्येति। तथा च तद्भावव्याप्यवत्त्वपरामर्शस्यानुमि
कारणता नावाहत्वतानुमितिः नावेत्तास्य शाब्दबोधप्रतिबंधकत्वे तत्तद्भावघटितशाब्दसामग्र्यभावादेव नानुमितिप्रतिरोधः इति नावः संशयलक्षणा
मिति एकत्र धर्मिण्यनेकत्वे विरुद्धत्वे च विशेषणे तथा च धर्मिविरुद्धत्ववद्विरुद्धत्वस्य प्रयोजनतादृशविशेषणानामप्रत्यक्षे सेनचतस्युतिरूपकमेव
दृष्टेतीकर्तुमाह एकधर्मिकेति। अन्तर्दीपात्यस्थूलमात्रस्य पुरुषःपुरुषो वेति तत्स्वार्थवोधपतिते न एकधर्मिकानाविरुद्धनानाप्रकारज्ञानत्ववत्त्वं॥ नाना धर्मिके
कप्रकारकज्ञानेष्वव्याप्तिः ननाना धर्मिकविरुद्धा विरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्ववह्निस्यैौलभ्यते। अत इत्यहेन एकधर्मिको विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वसंग्रहः। तन्नद्धर्मिके
ति। यथा यस्यानेकधर्मिकस्थाणुत्वप्रकारकज्ञानसामग्रीतः स्थाणुत्वप्रकारकत्वे। तथा तद्धर्मिकस्थाणुत्वाभावप्रकारकज्ञानसामग्रीतः स्थाणुत्वाभावप्रकारक
मपीत्यर्थं समानमस्तमिति नावः। समानस्येति। समानस्य मिलनस्य मिलितत्वद्वयस्येति यावत्। इहैव च प्रयोजनत्वाहित्यनेनान्वितो ननु संशयत्वस्य जन्य
तानवच्छेदकत्वे घटविशेषस्याश्वयपि शिष्टज्ञानविरोधोभासतोऽक्षचिन्त्येत्र किंनियामकमतस्याह कान्चिदिति। संशयादिरूपस्याशुत्वादिविशिष्टज्ञानत्वस्यै
तत्प्रयोजकेति। विरोधभानप्रयोजकेत्यर्थः॥ विरोधस्य संवेदविषयभानेऽसंगीमहहेवानावः। प्रकारतया नानेचविशेषणज्ञानादित्येतुरिति। ननु सं
शयत्वेजन्यतावच्छेदके मा स्तु निश्चयत्वस्यापि कामीतावच्छेदकत्वेनिश्चयानुमितित्वे परामर्शजन्यतावच्छेदकमिति नतस्मात् संशयरूपानुमितिसंभव
वह्व्यतो निश्चयत्वस्यापि काम्यतावच्छेदकत्वे स्वपति। नीलेतरेति। नीलेतरघटत्ववदित्यादिना निश्चयत्वसमशीलज्ञानतद्धर्मदर्शना
यदितियेएकधर्मिकविरुद्धनानाप्रकारकान्यत्वस्य संशयान्यत्वसमशीले धर्मदर्शनीयतृतीयांच्या इत्यहेन नानाधर्मिक एकप्रकारकान्य
त्वसंग्रहः। तत्प्रयोजकेति। स्थाणुत्वप्रकारकज्ञाने पुरुषत्वप्रकारकत्वाप्रयोजकविरहादेव पुरुषत्वप्रकारक
त्वविरहापन्ने इत्यर्थः। तुल्यबलाभ्यमिति। न्यूनाधिकबलत्वे तु एककोटिनिश्चय एवेति नावः न्यूर्णादिति न तु संशयत्वे तत्र न्यतेति तिमाव

अत एव एककोटिकसामग्र्यासद्वितीयनकोटिकाप्रतिबंधकत्वेन तुल्यबलतदुभयसंशयसामग्रीसंभवादेव स्थाहृत्य वननु प्रसक्तस्प्रमाणेत्याएकन
पाका त्वस्मिकसंशयप्रयोजकत्वमित्येवकाराद्यर्थः ननु विहधोमयसामग्र्यान्तरनाधिकबलत्वं कथं तेयं अत आह एतद्बलेनितरेव दर्शयतिपत्समग्री
ति एवविधवर्जित्री ति दोषविशेषाभावेष्वकूत्वस्यैवतानलाभार्थमन्यथादरस्थतादृशायां शंकायस्यैवो लभिरिति ध्येयम्। पीतत्वस्यैवेतिनयवैत्र्यहारि
सत्वेनान्वितम्। एवमग्रेपि अप्रतिवेति दोषविशेषस्त्वेनान्वितम्। अत्रपित्तादिदोषविरतधीतत्वभ्रमसामान्यकृतत्वे किंकप्रसक्तसामग्रीनो धिके
ढलत्वं दोषाभावे तबप्युक्तत्वग्रहसामग्र्यासतो वलवत्त्वमिति निश्चयेन्यूनाधिकवलत्वयुक्त्वा संशये समवलस्थावयवव्यतिरेकावाहे तदस्य चाति समव
लतया व्यतिरेके संशयव्यतिरेकमाहसतिचेति विशेषदर्शनत्वेनान्वितं एवं तुल्यबलसामग्रीहः संशयस्यार्थवशसंवंनत्वे स्मरणमेपीति तथा चाना
पत्तानिश्चयात्मकस्मृतित्वं संस्कारजन्यतावच्छेदकं वाच्यमिति संशयः परिहरति किं वत्यादीति यदि ह्यनुभवेति परस्परविरुद्धस्थाणुत्वतदभावत्वे तन्निमंस्म
राधी सत्वानुभवविरोधेन संशयात्मकस्मरणासंभवादिति भावः येनानुभववाधेन तथा च स्मृतेः संशयात्मकत्वाभावोपपन्ने ये संशयस्यापि तत्वनि
श्चयत्वमेव संस्कारजनकतावच्छेदकं वाच्यम् तथा च संशयात्संस्काराभावादेव न तथा स्मृतिरिति भावः। यद्यपि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्वेऽ
गमेपि न संशयात्मकस्मृत्यभावोपपत्तिः। विभिन्नकालीनैकधर्मिकस्थाणुत्वपुरुषत्वनिश्चयजनितसंस्कारद्वयात् दृष्टिसन्निहितेव न संशया
कारस्मृतिसंभवात् तथापि तादृशस्मृत्यभावोपपादकस्मरणविशेषप्रतिबंधकत्वेनात्यर्थं अत एव तादृशकालविशेषप्रतिबंधकत्वादेव
स्मृत्यभावोपपत्तौ किं निश्चयत्वपर्यंतस्य कारणतावच्छेदकत्वेने सस्पर तो भवनेत्यनेन सूचितः वस्तुतस्तत्प्रकारकस्मृतौ तदभावप्रकारक

भा०
२५८

स्त्वितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमेव तदर्थमन्यथा व्याकस्यामितिनिभावः वस्तुतो वस्तुगत्या तथा प्रतिबंधकतावच्छेदकस्य वस्तुगत्या विरोधिनश्च मानुमिति हृ
देवह्निमानित्यनुमितिः विरोधित्वेनेति निर्णयस्तत्र येनकेनापि तन्नस्यग्रहे विरोधित्वग्रहे नेह साध्यमिति तन्नग्रहे तदभावग्रहस्यावश्यकत्वात् एव विरोधित्वं न तु वि
रोधित्विषयत्वेनेति विषयत्वेनेति भावः न चैवमन्यत्राप्येवमतद्रूपायां तदभावग्रहोत्तरं तद्ग्रहापत्तिरिति वाच्यम् अनाहार्यत्वस्यैव तादृशाभ्रम
ननकदोषाजन्यत्वस्यापि प्रतिबंधकतायामनुप्रवेशात् तदानीं संशयानुत्पत्तिश्चात्र विरोधग्रहे विरोधज्ञानस्यानुदयादिति भावः यद्यपि विरोधित्वप्र
कारकज्ञानवन्ने रूसाध्यमित्यादिज्ञानस्यापि न तत्प्रकारकत्वेन प्रतिबंधकत्वं कोनापि दोषः प्रतिबंधकतावच्छेदकस्याननुगमस्य दोषत्वात् तथा
पि साध्याभाववद्व्यापकीभूतसहानेवस्याननुरूपविरोधस्यस्फूर्तेः संभवात् लिकानुमितिस्यादित्यत्र साध्याभाववत्त्वज्ञानस्य तद्रूपतया एव विरोधित्वधीस्तथा
कारकत्वे तथाज्ञानान्यतः न तु प्रतिबंधकताभावेवान्यथापि ... साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य तद्रूपतया एव विरोधित्वधियमित्याशंकते अथेति तद
नंतरं वीको बुद्धेरनंतरं वानुमित्यादिरिति ... नानुमिते तथा च तत्र ज्ञानत्वेन तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन च प्रतिबंधकभावद्वैतमावश्यकमिति भावः न चैवं
तदनुरोधेन दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबंधकतावच्छेदके निवेशनीयमिति स्यात ... अहं ... इत्याशंक्य ... किंचिद्दोषादर्शनं कुत्रापि न विशेषधी
स्तत्राह सतिधेति कचित्तथाने तद्दोषविशेषाजन्योपनीतभानानुदयादित्यर्थः ननु सदोषविशेषाजन्यलौकिकसंनिकर्षाजन्यत्वत
ज्ञानत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तावतापि संशयानुमितिरासिद्धैवेत्यत आलौकिकसंनिकर्षजन्येपि कचित्तस्य विरोधित्वस्ताहदूरतर
तिस्यापुत्रादेरिवस्यालयादित्यनेनान्वयः तन्नदिति तथा चतत्र तद्व्यक्तित्वेनैव तथात्वात् नानुगतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावानुरोधेन तोदृशा राम०

२४

नुमितिस्वभावद्रतिभावः दोषविशेषादिति भ्रमसामान्यस्यैवदोषजन्यत्वनियमग्रहापत्तेर्विरोधेति विज्ञानं दूकत्त्वाज्ञानादेरूपेत्यर्थः आदिपदेनलौकिकसं
निकर्षसंग्रहः न चैवं दृष्टान्तमितस्यस्याणुत्वादेरित्यत्रलौकिकसंनिकर्षेस्थलेपिविशेषदर्शनस्यविरोधित्वाज्ञानदसंग्रहे दोषः तस्य नतव्यक्तित्वे नुवृत्त्व
कप्रतिबध्यताप्रतिबध्यतावच्छेदकानानुगमस्य दोषत्वात् यावतामनुगतरूपेण प्रतिबध्यताव्याने तावतामेनुगमो सहिष्णुतेत्याघमवशिष्टत्वं लौ
किकसंनिकर्षजन्यत्वं वपाश्चाविशेषण्याणगोत्वाद्यतादृशस्यापत्तत्रलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य परिग्रहः इत्यप्याहुः स्व तत्प्रतित तदभावव्याप्यव
त्ताज्ञानस्याविरोधित्वमितिमतावलंबनेनाहकदाचिदनुभवद्रतिवक्ष्यतेत्यत्र नापितदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविरोधित्वमित्यर्थः तथा च दोषविशेषलौ
किकसंनिकर्षाजन्यत्वेनप्रतिबध्यताविशेषदर्शनत्वेनप्रतिबंधकत्वेनिश्चयानुमितेरपि प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रांततया हि दोषदर्शने सतिन तत्संशय
रूपानुमितिरितिभावः तावन्त्येव हि कूटस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वमाननुगमइतिभावः तथा प्रतिबंधवंधकतासामान्ये तादृशवैसतिन संश
यरूपानुमितिरितिभावः तच्चेदं हेतुरिवतदोषविशेषाजन्यत्वादिकमपि न जन्यत्वावच्छेदकं दोषविशेषरूपसामग्र्यपेतानुभवत्वावच्छिन्नेन
वनीलेतरवृत्तित्वादिवत् दोषविशेषाजन्यत्वादिकमपि न जन्यतावच्छेदकं दोषविशेषरूपेतसमयोजकविरहेण दोषाजन्यत्वोपपत्तेरर्थसमा
जत्वात्प्रादितिवाच्यम् नीलेतरवृत्तित्वं हि नीलसामग्र्यभावात्नीलेतरत्वं दसामग्रीवल्लावृत्तित्वं यथा तथा दोषविशेषाभाववशात् तज्जन्यत्वं त
त्सामानाधिकरण्येन ... तावत्त्वं यदि स्यात्तर्हि आर्थसमानयत्नतानवतेत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतिकपालत्वादीनामिव तत्प्रकारसंनाव
च्छिन्नप्रतितदभावव्याप्यवत्ता तामभावमिनपेक्ष्य एककार्यताकारणतंत्वकनमितितथा च तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावस्यावश्यंहेतुत्वेसामा

ग॰
१८०

ति व्याप्तिः स्यादिति साध्यहेतुमत्त्वाश्रयहेतुत्वभ्रमरूपतया ग्राह्यप्रकृतेति तथाच व्याप्तयोर्हेत्वोः को वा सद्धेतुरिति जिज्ञासाफलमिति भावः ननु संशयादिजिज्ञासापक्षे
नैष साधनता ज्ञाने हेतुरेवैतद्विकल्पे संगतरं सत्तत्राह तज्ज्ञत्वेति संशयजन्यत्वं यत्तद्दूरतः स्वारस्यादूपं यद्दिष्टं तत्साधनता ज्ञानादित्यर्थः अन्यत्र संशयादे
न्य त्रेरान्तरसंशयजन्यत्वे स्वारस्ये भिन्नोन योत्रे दृष्टे तदेवैतद्विकल्पमिति भावः सः त्वेति पक्षस्य तिज्ञासाजनकत्वेमाना भावात प्रयोजकपरत्वमात्रमत्र
हेत्विति हेतुसमीचीनत्वासमीचीनत्वयोः संशयजन्यत्वं तु व्याप्तिस्मारणरूपं यदिष्टं तत्साधनं ज्ञात्वा व्यवहारे स्वार्थः ननु हेतुपक्षधर्मतायां न संशयोऽन्यथा पि ज्ञाने
न पक्षधर्मज्ञाने संभवति कालभेदे तत्र पराम र्शात्प्राक्जननाद्विशिष्टज्ञाने सति काले ज्ञातिमल्लसंगत मतो व्याप्त्यनुभवे तु सन्निकर्षकाले नि ननु तद्या तद्व्या
प्ति पक्षधर्मतोभयोरपि तत्संगतं व्याप्तिज्ञाने नैव पक्षधर्मताज्ञाने सति काले एवं तु परामर्शजननाद्दत्ताह व्यासीति तथा च पक्षधर्मताज्ञानमेवात्र नि
र्गमनदाने नापि विनाश इति भावः एकव्यक्तौ हि तावच्छिन्नस्यान्वयोपपत्तौ धर्मो हेतुसत्ता स्विति तयोर्व्याप्ति पक्षधर्मताज्ञानयोर्व्याप्यत्वात्तु पक्षधर्मताज्ञानाभ्यो
पाश्रिमविशिष्टज्ञानो सति सत्यां कालस्यार्थः उत्पत्तिकाले तस्य स्वव्याप्ततमनुरूपयकारांशे तत्तादाः स्वतयोरन्वयस्य समर्थयति यत्र चेति तथा च हि सेच ने
व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव हि तद्बोधकं न हि बाधकं तत्र स्यात्तु तदविषयोपि तमिति भावः स्वमतेनत्त्रैतिपक्षस्य साध्याभावव्याप्यत्वप्रसक्तिरूपनापार्थक्यत्वादेविनि तत्संभवाद्
निरूपित्वस्त्रतियादितत्वे विलक्षणत्वविरोधः पक्षस्य व्यापकेऽसाहित्येनामित्यस्यार्थः एकस्येतिहि तु घटकालत्वमपेक्षैकस्य ननु घटाभिन्नेः सत्ताभावत्त्वेन प्रतियोगितावच्छेदकाभावः
पक्षीकृतसत्त्वाभिधेयत्वजातियोगित्वाभावेन बाधः यदि वाभिधेयत्वासंनाभावत्वात्प्रतियोगित्वान्यथासिद्धिरतत्राह घटनिष्ठेत्यादिना यस्य जात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्तित्वस्य राम॰
तत्समवेततादात्विति व्यभिचारात्सत्त्वेनाक्रिनं हि तीयस्य घटत्वमिति निःस्वभावत्वस्य विशेषत्वेति तथा च तादृशाव्यभिचारदर्शकाभावत्वं तु स्तुतिपक्षत्वमितिभावः विभिन्नपक्षं तु सत्यतिप
क्षस्तु पयायघटाभिधेयपरतिरयायानानासमानपक्षकं सत्प्रतिपक्षानुमानमाह यत्तदिति ननु अभिधेयत्वाभावात्सिद्धेः कर्थं व्याप्यत्वदृष्टिरित्यत आह व्यापकाभावेनेति न यावदन्ना

८६

भिधेयत्वं तत्र कंबुग्रीवादिमत्त्वाभाववत्त्वमेवं व्यापकत्वं गृहीत्वा व्यापकाभावेन व्याप्यस्याभिधेयत्वस्याभावोऽत्र प्रसिद्ध एवमात्रेतराहृतिभावः नन्वभिधेयत्वा
भावाप्रसिद्धेः कथं तदापत्तिरित्यत आह तज्ज्ञेति यदस्याभिधेयत्वस्यासंताभावत्वं स्वप्रकृतप्रसिद्धत्वादिति भावः प्रतियोग्यादिपदेन निरूप
न परिग्रहः नन्वभिधेयत्वविशिष्टाभावाप्रसिद्धौ कथं तत्ज्ञानमत आह विशिष्टस्येति। अभिधेयत्वाभावपो वैशिष्ट्यस्य वा कर्थं पदेन पक्षीमतीमे
स्वैव सर्वं पृथिवीत्वाभावसंभवात्तत्वं तु यद्विषयाभावे व्याप्तिप्रतिबन्धापि अन्योन्याभावादिति भावः ॥ पूर्वं सत्प्रतिपक्षितत्वमिति व्यवहारोऽपि प्रविकल्पमुक्तं इदानी
मनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकतावच्छेदकानामननुगमेनापि चक्षुषविभागानुपपत्तेस्तेषां विभाजकमनुदृष्टस्येति। अनुगमकं चतुर्भूमिकामाह सत्प्रतिप
क्षत्वमिति साध्यभाव व्याप्यवानिति पक्षत्वेनान्वयिसाध्याभाव साध्यवद्भेदोऽव्याप्योऽव्याप्यादिरिति भेदेन साध्याभावकोभ्रजाभावप्रतियोगिमत्त्वस्
दि संग्रहः प्रकृतेति ॥ इदं च साध्यपक्षयोरविरतत्वाच्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षतयोर्वैशिष्ट्ये हविरोधित्वे सती सर्थः
यदि च तावद्गादिविशाल्याह्नानसोपत्त्यापकमानवच्छेदकमपि वह्निमानितिसमितौ भकारो भूपमासनेतदाप्रकृतसाध्यपरं नानुमितिविषयतावच्छेद
कावच्छिन्नसाध्यपरं वाच्यमतेनतमहानशीयवन्त्याभावव्याप्यत्वे न सह पक्षप्रतिपक्षत्वस्याभिग्रहः वन्ह्याभावव्याप्यवत्तदा त्वं कस्यसत्प्रतिपक्षस्य
दत्त्वरूपेणाहृदे द्रव्यत्वमकारेण वह्निर्वैशिष्ट्यज्ञानाविरोधितया तद्द्रव्यत्वरूपेणाहृदेवन्हित्वेन रूपेण वन्हिवैशिष्ट्यज्ञानाविरोधित्वात् चविशिष्टान्तरूपम्
नचात्र पक्षे चिन्ता द्रव्यत्वाविरोधित्वेनैव तत्साध्यमनुपपेविशिष्टं न रूपं न स्यैमितिवाच्यम् । हृदो वन्हिमानितिसारोऽव्याभावव्याप्यव्याप्यवत्ता दात्मे

१

भा॰ ८२

कमतिप्रसोन्तापकेति व्याप्तिः॥ तस्यापि तत्त्वभावव्याप्याभाववान् ह्रदो वह्निमानित्याकारकपरामर्शविरहविरोधित्वात्। तस्मादुभयवैशिष्ट्यमहत्स्यान्प
विरोधित्वं वाच्यम्। तथा सति तत्करीत्या संभवत्वात् साध्यविशिष्टं तद्रूपं। विरोधिज्ञानविषयताच्छेदकत्वमतो नासंभवः। एवमुत्तरत्रापि। प्रकृतेति। प्रकृत
पक्षसाध्ययोर्ग्रहस्य विरोधि यत्प्रकृतपक्षसाध्ययोर्वैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपं तद्वत्तापकत्वमित्यर्थः। अत्र कांचनमयो ह्रदो वह्निमानित्यादौ कांचनमय
त्वाभाववान् ह्रदः इति ज्ञानस्य ह्रदः तादृशज्ञाने प्रविरोधित्वेन कांचनमयो ह्रदो वह्निमानिति ग्रहं प्रति च विरोधित्वेन तादृशकांचनमयत्वाभाववत्ताह्रदोन्ना
पके कांचनमयत्वाभावव्याप्यवत्ता ह्रदेति व्याप्तिवारणाय प्रकृतेति पक्षविशेषणं एवं साध्यविशेषणमस्यापि साह्रतिर्वाच्या चरमयोः प्रकृतिपक्षस्यैव पो
पक्षसाध्यविशेषणयोर्वा हन्ति। एवं च तद्वह्निव्याप्याभावेसाध्ये वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य वाधस्यापि तादृशपक्षिचितज्ञानविरोध्युनापकत्वात् तदन्ते
पवह्निमत्पक्षत्वज्ञानविशिष्टविषयत्विषयकवह्निव्याप्याभावप्रकारकज्ञानविरोधित्वात्। न तत्रापकत्वं तज्जनकत्वं स्यात्समवात् मापिज्ञनकीभूतता
तद्विषयताव्यच्छेदकत्वं तादृशविशिष्टघटकैकदेशेति व्याप्तिरित्यत्राह। तदुभत्त्वापकत्वं चेति कृदशविशिष्टेति। तथा चोक्तदुल्लापकपरामर्शविषयताव्च्छेद
कत्वपर्य्याप्त्यधिकरणत्वमर्थः। तथापि समंततो विरोधित्वस्य विरोधिज्ञानविषयताव्च्छेदकत्वपर्य्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षणेन विशिष्टघटकैकदेशवारणेऽ
न्तापकत्वेन तादृशविशिष्टेत्यादिविवक्षणाम फलं तथापि वह्निमत्वेन ह्रदं पक्षीकृत्य धूमस्यापक्षधर्मतायां वह्निमान् ह्रदो निर्धूमोनिर्वह्नितावारणस्यापत्ता एम
पांक्षमव्याप्यकीभूताभावप्रतियोगि च स्वभावविशिष्टह्रदस्य सत्तातिपत्तेन पातद्देकदेशेव स्वभावाव्यतह्रदेस्याश्रयापत्तिविशेषणदशविरोधि तत्पर्य्या

५१

॥

स्वधिकरणेति व्याप्तिः स्यादित्यत स्तत्रोक्तं। नन्वसाधारणस्य मणिकारमते विरोधत्वमतेसत्प्रतिपक्षतया दोषत्वात्तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह असाधारण्येति
प्रकृतेति। पक्षिमन्साध्ये गतिपक्षितयं स्यात् न तत्रावच्छेदकावच्छिन्नत्वमर्थः इदं च ह्रदो वह्निमान् ज्ञानेतिसप्रतिरेकिसत्प्रतिपक्षेत वह्निव्यापकीभूताभा
वप्रतियोगि ह्रदत्ववत्ह्रदे व्याप्तिवारणाय प्रसाध्येप्रकृतपदं ह्रदो वह्निमत् इति तद्विशिष्टद्रव्यत्ववान् द्रव्यादित्य स्यसत्प्रतिपक्षे ह्रदो वह्निमत् इति तद्
विशिष्टद्रव्यत्वाभाववत्ता नरूढ इति तद्विशिष्टद्रव्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिद्रव्याभावारावकाभिचारणाय प्रतियोगितादित्यादिपदेनाद्याभाववदन्या
हेतिप्रकृतसाध्यकत्वसंग्रहः तथा च यादृशविशिष्टविषयत्वेन प्रकृतसाधनेप्रकृतसाध्यव्यापकत्वभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यपरामर्शस्यानुमिति
जनकत्वमित्यर्थः। न च वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्वकालीनह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यस्य सत्प्रतिपक्षे ह्रदोत्वाभाववान् वह्निसाध्यस्यभा
वादित्यादावव्याप्तिः तत्र विरोधिपरामर्शस्य पक्षतावच्छेदकतयाप्रकृतत्वे तोप्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावगाहित्वादिति वाच्यम्॥ साधा
रणत्वस्येष्टत्वात्। प्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकृतहेतुनिरोपितावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावगाहित्वस्याभावो
वान्यदिति कश्चित्। सत्प्रतिपक्षोत्तापकत्वमिति। तत्त्वभावव्याप्यवत्ह्रदत्वादेरित्यर्थः॥ अत्र च सर्वत्र पक्षतत्स्वमुभयदृष्टान्तेन्तर्पः आश्रयासि
द्ध्यादिति॥ कांचनमयो ह्रदः कांचनमयवह्निमानित्यादौ कांचनमयत्वाभावव्याप्यवत्ह्रदस्य कांचनमयत्वाभाववत्ह्रदस्याश्रयासिद्ध्युन्नापकस्य कां
चनमयत्वाभावव्याप्यवत्त्वन्वयेन कांचनमयत्वाभाववत्त्वनिरूपसाध्यासिद्ध्युन्नापकस्य च्युदासार्थः। वह्निव्याप्याभावत्ताने प्रकृतपक्षादि

२

मा०
८२

ग्नताविशेष्यताव्यापकत्वस्य विशेष्यद्वारा प्रवृत्तिरूपव्याप्याभावमप्येतानुधावनं ॥ अत्र वह्निमान् ह्रदो वह्निमान् ह्रदो वह्निमान् ह्रद इत्यत्र वह्न्यभावव्याप्यवत्
ह्रदत्वस्य पक्षासिद्धत्वेन । एवं ह्रदस्य ह्रदत्वेन पक्षत्वे वह्निमद्ह्रदत्वेनतादात्म्येन साध्यतायां वह्न्यभावेन व्याप्यवान् ह्रद इति प्रत्यक्षात्मकविशिष्टत्वेति मन्तव्यं । अत्रे
दं चिन्त्यं । पक्षवृत्त्यभावव्याप्याभाववत्ह्रदत्वेन पक्षतावच्छिन्नत्वेन च साध्यतावच्छेदकवह्न्यभावव्याप्यवत्ह्रदतात्मकस्य पक्षासिद्धत्वात् तद्व्याप्तिः तस्यापि प्रकृत
साध्यपक्षग्रहविशिष्टाग्रहाभिन्नत्वविरोधित्वात् ॥ प्रकृतपक्षग्रहविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधीनोवह्न्यभावव्याप्यवत्ह्रदात्मकस्य
ज्ञापकतायां नम प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोध्युल्लापकस्य विशेषणं ततेन परपक्षस्य । तथा च वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् ह्रद इति मह्रतत्प
क्षग्रहं प्रति च तत्त्वभावव्याप्यव्याप्यवान् ह्रद इति ग्रहस्याविरोधित्वेन प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वाभावाद्वेतानतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अविरोधित्वं तेनेतिसं
प्रविरोधात् । नन्वेवं विशिष्टविरोधित्वरूपमविरोधित्वं च विरोधगुणामिति प्रतीयते । अविरोधित्वं तस्यात्पकविशेषणत्वेन ज्ञापकातेनेतरविरोधित्वं तेनेसत्रकुप्तं
तत्किं चैतन्निःस्वदिध्वंसतिपन्नपेप्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वेनसतोत्पसमस्तं कुप्तं न । पथाक्वचित्तत्पक्षे तेपि तत्र वह्निमन्ह्रद्तेनपक्षतात्त्वस्य
भावव्याप्यव्याप्याभाववतेनप्रस्थाता तत्रैव वह्न्यभावव्याप्यवत्ह्रदात्मकतायां स्वविशिष्टसाध्यग्रहाविरोधिनो विशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहावि
रोधि वह्न्यभावव्याप्यवत्ह्रदो ज्ञापकत्वेनेतव्याप्तिवंजूलोपापितात् । अत्र केचित् । उभयपदं वा विरोधित्वं विशेषणं । उज्ञापके उभये चेत्तथा च विशि राम०
ष्टपक्षादि ग्रहविरोधित्वेन तिविशिष्टपक्षादि ग्रहविरोधिपदं शिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपं तच्च ज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥ वह्निमान् ह्रदोवह्न्यभाववान् व्याप्यवानिति वाधस्थल

१४

भाववत्त्वप्यवत्ह्रदोज्ञापकवह्निमत्ह्रदविशिष्टपक्षग्रहविरोधि ज्ञापकत्वादेतन्नातिव्याप्तिरिति प्राहुः । तत्तु न तस्य सत्तादत्वेनेव दूषणावच्छिन्नप्रतिबध्यता
निरूपितप्रतिबंधकताप्रयोजकविषयतानिरूपितत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकविषयतोज्ञापकत्वमर्थः । तथा चो वह्न्यभावव्याप्यव
प्यवत्ह्रदत्वप्रतिबध्यतावच्छेदकं तत्र भाववत्ह्रदज्ञानत्वमुक्तेपक्षवृत्त्यभावव्याप्यवत्ह्रदज्ञानस्यप्रतिबध्यतावच्छेदकं वह्निमत्ह्रदज्ञानत्वं । अत्र चापक्ष्ट
पणविशेषितत्वविरहात्तेनदोषः संगच्छते चेतिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावेज्ञापकत्वाको वत्तत्वको सातोन स्यादिति भावः । यथाश्रुतेक्लनमिति
नैयायिकानां मते वंचापत्तेः पंचमीमांसकानां मते अन्यपदार्थः पदवाच्यमते वृत्तिमत्त्वरूपत्वाच्च मेनाची ध्वहेतावुक्तेन दोषप्रसंगे तथाकांक्षितत्वेन समाप्तिपक्षस्य
जीवप्रतिज्ञालयं ज्ञापयं कांक्षाभावेन च धर्मान्तरतापत्तिः । स्यादिति साधनेनाह । अपवह्नेतुरित्यादि विशिष्टपक्षसंविरोधित्वेन व्याप्ति विशिष्टपक्षहेतुत्व
वकारकपरामर्शविरोधित्वेन तु तत्स्ये तद्विशिष्टाभावग्रहे विशिष्टपक्षग्रहभावग्रहस्याव्यवहितकरणत्वस्यवदोषः ॥ नच विशेषणतावच्छिन्नत्वेऽपि
भावग्रह । विशिष्टधर्मग्रहेतत्तावाद्यत्वादिमभावादनन्तरमाह विशिष्टेनेति सामान्येन तदुपनीतभानानुमानपरामर्शः । ननु पक्षेहेतुर साधकौ विशिष्ट प्रतियोगिक
भावादिस्वतन्त्रपर्वविशेषणतात्वविशिष्टाभावो दोष इत्यत आह व्यर्थेति । साधनेत्वेति । ननु सिद्धिः पक्षतापतिस्वेव कार्य्यः विशिष्टपरामर्शं प्रतिबंध
कत्वेन विशिष्टाभावग्रहस्य व्याप्यत्वा भावादाहितया पतितं धर्मकत्वे पक्षतावच्छेदकतारितिभावः । अतः साधकत्वानुमितिलिंगपरामर्शकालीने विशिष्टसंशयादिस्तस्य
तेष्वपपत्तिमाह नचेति तदविच्छिन्नविशिष्टदर्शनात्वमपि धर्मान्तरो नाशयोग्यतया इतिना । अभिवादितोति अपहेतुरसाधकत्वाद्यविशिष्टप्रतियोगिकाभावा

भा०२०

८२

रित्यत्रव्याप्त्यादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टाभावादेःसत्वादितिभावः ननुव्यभिचारादिज्ञानेसतितत्रकिंकथंसद्धेतावितीत्यतआह यद्धेतावितिः ननुसिद्धिमात्रंप्रतिबंधकं
नविषयतावच्छेदकत्वंसिद्धिरितिकुतंतत्रतदानींव्यभिचाराग्रहेपिकालीनत्वेव्यभिचाराग्रहेसंभवेत्याह।तदानीमित्याह।तदानींसहेतुत्वज्ञानंइत्यर्थःननु
नुसिद्धित्वलक्षणत्वेपिनाभावत्वंसहेतुत्वप्रयोजकंपरंतुव्यभिचारादिग्रहप्रतिबंधकत्वमिति सिद्धित्वेनतत्संसर्गेत्वाभावादेरनाद्यग्रहस्यतेनव्यभिचारादिग्रहेपिसिद्धत्वेनव्यभि
चारादिग्रहाभावेपिसिद्धेरसाधकत्वात्सिद्धिरेवपक्षतेत्याहसत्यपक्षताकारणत्वादितिभावः सत्येनज्ञानंभावेनेति अनिष्टप्रयोजकत्वपातिव्याप्तेः सिद्धिरितिशेषः
सानांव्यभिचारादेरित्यर्थःप्रतिबंधकत्वंपर्यवसितंभावेनेत्यर्थः व्याप्तिज्ञानविषयेऽपीति ननुव्यभिचारादेरिवेत्याभासविषयं तथाचनकुत्रापित्वमंतर्भावइतिभावेननुतेनहेत्वाभासत्वंगमने
व्याप्यत्वासिद्धेःसिद्धिःपक्षतापाभावत्वाभावात्तस्मात्सिद्धित्वेनेतिन्यायमतमतेनव्याप्तिनिर्णयाभावादपक्षत्वस्यापत्तिरितिभावः ननुवस्तुभावस्यपक्षतासाध्यानुमाने
पिप्रतिबंधकपक्षतायांप्रवेशकत्वंनव्याप्तिबंधइत्याशादिव्यभिचारादिप्रवेशकत्वेनतस्माद्वस्तुभावस्यविपक्षेति भावइतितत्प्रपक्षत्वं हेतोपक्षतामावस्यसमर्थः तेनक
त्वाभावत्वेनस्वरूपाभावमलिप्तयोगिविशेषस्याभावेनातिव्याप्तिः नचाप्रसिद्धमागमाभावमतिप्रयोगिविशिष्टत्वाभावेनचस्तानांतांभावस्यसत्त्वपक्षतावत्त्वप्रतियोगि
वाच्यम् तादात्म्यादिनिरूपकत्वंबंधेनकाराणामपरिवर्जनतासंपदपरतुत्वात्तस्यसंबंधेनवस्तुपक्षतात्वानपरभावतेनेति इत्यत्रकारणेनेवेत्वेनत्वभिमिति
बहुभावेनातिव्याप्तिः अत्रप्राचीनमतेसंसर्गाभावाधिकरणत्वसाम्याभावोनसंभवेनततद्ग्रहणाभावानामूलत्वेनतत्त्वेषांवतत्वमनियाततद्विन्नाभावत्वात्स्म
पेसपालाविवक्षितनयकित्वेनैवतेनुसामान्यतत्पादीनामपिपक्षतिबंधकतापागस्सत्वासः कश्चिदित्यनेनसूचितः कार्यतामान्नेनावच्छेद्यः किंतुकार्यविशेषपेक्ष

८४

नुमितिविषयांशकतेमत्वेअनुमीतिनि नचोपयोगहीनामहेतुत्वमित्याशयेनाहसिद्धेरेवेतितत्रहेतुत्वेअनुमितिहेतुत्वेरोधितास्वभावोमे एवसहितिसाध्याभावप्रदर्शका
भावेहेतुहेतिसाध्याभावेचेदर्थः अत्राभासविशेषितमपीत्यादौसर्वत्रैवपरामर्शविषयावृत्त्वमित्यनेनाचपक्षः। बाधइतिबाधोऽनुपलक्ष्यत्वामावः साध्यता
वभावव्रतिमत्सादितिति।तस्यपरामर्शविषयाभावत्वाभावादितिभावः ननुतत्राप्तिरविनहाति॥ तद्धितिसाध्यनाभावप्रैवृत्त्यत्वेनेवतत्ज्ञानप्रेवतत्र
नुमितिविरोधित्वादित्याहपक्षादिरिति।अत्रादिपदेनसाध्यादेरपिज्ञानिमत्प्रमाणग्रहः। ननुतत्स्वादिपरामर्शविषयाभावतत्त्वमेवतस्यवनंतरतःपरामर्शविषय
पतेनतत्सेदेनस्याविवक्षितत्वादत्रासहभावेरिति। नन्वपक्षादेः साधनतत्त्वभानेसाध्येकारेरविषयत्वात्विनिजभानेसंभवतिसमानवृत्तित्वेतुत्वात्सत्पसाध्यो
पातहेमपक्षतेग्राह्यः।तथाचतपक्षत्वमनत्वेपाभिरतत्वमाहवत्सनिष्टेनित्यतएव साधनारे। पक्षानिष्टाभावश्वतिपोगितादावव्याप्तेरेव।शहमाचानुग
तमिति। पक्षतत्त्वपोरनुगतत्वादितिभावः परामर्शविरोधित्वमात्रेचेति।मात्रपदेनपरामर्शविषयाभावितत्त्वमुदासःतेनसाधनाद्युभावव्याप्तेःसाध्यमि
स्वव्यभिचारत्वति। स्वमतेविरोधस्यसत्प्रतिपक्षासापकत्वापस्वकत्वानव्याप्तमुक्ते।इतरथानुतनाप्यनिश्चयसंयोगोद्धृतं॥ निरोधइति। अत्रानित्यस्य
सतावच्छेदकत्वेनापामिद्धिः॥ अतवहेतुत्वेनपक्षतापासिद्धिःतथाचतत्रहेतुकसाध्यकव्यभिचारादिहेतुतयोरव्याप्तिरितिभावः॥ केवलसाध्य
भावतत्त्वनिश्चयस्यापमसिद्धिर्ज्ञानापत्तेर्वयोवेति।तदर्थः। व्यभिचारपदार्थः नपक्षतावच्छेदकहेतुत्वेति।इदंचात्रपक्षतावच्छेदकुहेतुनावच्छेदकसादिवेद
नसिद्धेः विशिष्टज्ञाननिमित्तिचसहपासिद्धेः। साध्यतावच्छेदकेनसादितावसाध्याप्रसिद्धेः संग्राहकंपक्षस्वदिलेखसद्भावतावाद्याभावव्यलनशविशिष्टहे

भा०
८४

तु मन्तो ज्ञानं तन्मते च विरोधित्वेन हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुविशिष्टज्ञानविरोधित्वादिति भावः। आदिपदेन व्याप्यस्य व्याप्यतावच्छेदकसंबंधेन हीनाविशिष्टरूपहेत्वादिपरिग्रहः। तावच्छेदकविशि-
ष्टसाध्यैः एवं हेतुतावच्छेदकविशिष्टादिकं बोध्यम्। तथा च विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवत्त्वेन विशिष्टविपक्षोपिविशिष्टाभावग्रहप्रतिबन्धकीभूतः॥ अत्र च परामर्शविरोधि-
त्वमात्रं व्यभिचारादावति व्याप्तमतः संमतं। तत्रापि व्याप्तिग्रहविरोधित्वमन्यतरत्वं व्याप्तिधीहेतु व्याप्तमूलविरोधित्वं व्याप्तिग्रहविरोधिविशेषणं। तद्व्याप्तिव्या-
देः किं ज्ञेयसाध्यादिग्रहविरोधित्वं पेक्षव्याप्तिग्रहविरोधित्वेनत्तद्व्याप्तिग्रहविरोधित्वव्याप्तिग्रहविरोधित्वमभिचारादि न भिन्नत्वादेवं न व्याप्तिरिति। अत्र च ग्रह-
पासिद्धेर्व्याप्तिग्रहविरोधित्वेन रोधित्वं तं व्याप्तिग्रहविरोधिविशेषणं। साध्याप्रसिद्ध्यादेर्विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोधित्वपेक्षव्याप्तिग्रहविरोधित्वं। विशिष्टरूपस्य वै
शिष्ट्यस्य वैयर्थ्यमाशंक्य तत्सार्थकप्रतिविशिष्टरूपेण तत्साध्यता। चन्द्रिमानिति। अत्र चन्द्रत्ववृत्तितावच्छेदकत्वेन तद्वृत्तित्वेन साध्यवद्वृत्तिरूपेण व्याप्तिग्रहवि-
रोधित्वपिताद्यस्य वैशिष्ट्यग्रहाविरोधिपक्षव्याप्तिग्रहविरोधित्वस्य तस्माद्धितिभावः। चन्द्रत्वादिति। अत्र तत्साध्यरूपेण साध्यत्वं तु वर्णं वो ध्यं। तथा पि च पक्षे व्या-
प्तिग्रहविरोधित्वस्य वासिद्धिस्वरूपे व्याप्तिग्रहविरोधिसामान्यस्य साध्यत्वप्रसिद्धेः प्रसिद्धत्वपि विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या विरोधित्व्याप्तिग्रहविरोधित्वेनापि सि-
द्धिभेदेनोपमासत्कृतत्वाद्व्याप्तिग्रहविरोधीनद्वतिमध्यमतो विचारेण तत्रान्यविरोधित्वं तत्र विशेषणांशं कमिति। उच्यते साधारणस्य साधारण्यमित्र
मित्येवपादः। असाधारणमात्मत्वद्वृत्तित्वं तादृशकामिनीजिज्ञासाविषयेकामिनीज्ञानादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतासत्वेतिनत्वव्यभिचारित्वेपक्षवान्‌। राम०
पर्वतो वह्निमान्‌ द्रव्यात्वेवह्निव्यभिचारित्वपक्षात्मकाव्याप्ति दुःसाधारणस्यानाद्वाहितमाभावेनाव्याप्तिरत्वाहुचरत्वव्यभिचारिति। नन्वेवं तत्र

८०

सिद्धत्ववह्निव्यभिचारी भिन्नेति। तथाच साधारण्यादिभिन्नमव्यभिचारिसामान्याभिवृत्तित्वाभावसाध्यमपक्षदृश्येत्ववत्वंपातिद्विमादापत्तिरूप्य
त्वादित्यननुगमात्तं तत्वत्वेविशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वमात्रं व्याप्तिस्थितित्वमंतव्यातिव्याप्तिमनन्याह। अव्याप्तिसिद्धेरिति। ननु वंयस्यात्रव्याप्तिव्याप्तेप
त्वव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तोपनीतमानात्मकपरामर्शोनंतरं हेतौ व्यभिचारादेर्लौकिकस्य ततोनुमित्याप्रकृतिः। व्यभिचारादेर्व्याप्तिग्रहमात्रप्रतिबन्धक-
तयैव तद्दोषत्वेन व्याप्तिग्रहोत्पत्तेर्दोषत्वाद्योगात्तदसंग्रहाप्रकारांतरमाह। अन्तर्गते ति उक्तरूपसाधारण्यमसाधारण्यं वस्तुतः पक्षविशिष्टाभावकमेव
तदभावयोरत्र पक्षतावच्छेदकत्वादिनितततोरव्याप्तिः अत एव देशि। साधारणादिकं साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपहेत्वमित्यादि तमेवमत्तते चरूपं। तदभा
वपाक्षेवमक्तपक्षेप्रवेशात्‌। तथा च वह्निव्यभिचाराभावाभाववत्त्वमेव तदनन्यपर्वतो वह्निमान्‌ मेयत्वादित्यादौ साधारण्योदावतिव्याप्तिः। साधारण्य
भावस्य पक्षमविष्णातानतत्राश्चापासिद्ध्यभावेन संग्राह्यात्वाभावात्‌। न च महत्त्वपक्षमविष्टमहत्त्वे तत्प्रविष्टाभावकत्वासाधारण्यादिभिन्नत्वं तत्रेवत्कवं
पक्षावृत्तत्वपक्षेमहत्वहेतुनेप्रवेशः। तत्र केवलहेतुनिष्ठतंसाधारण्यादिकमुपादायतद्भिन्नत्वं वक्तव्यमिति वाच्यम्‌। एवमपि वह्निव्यभिचारिमेप
त्वावतमिथ्यत्वांव्यपर्वतो वह्निमान्‌ अभिधेयत्वादित्यादौ वह्निव्यभिचारिमेयत्वरूपाश्रयासिद्ध्यवव्याप्तिः तत्स्यामहत्त्वं हेतोर्विषयः महत्वे
तुर्भिधेयत्वह्यस्त्वामविशिष्टाभावकत्वेनतद्भिन्नत्वाभावात्‌। ननु पवित्रत्वपक्षमविष्टसाधारण्यपविशिष्टाभावकसाधारण्यादिभिन्नत्वमेववत्क-
व्यम्‌ अतएव वह्निव्यभिचारिमेयत्वस्यासाधारण्यमकत्वपक्षविशिष्टसाधारण्यमेवत्वेनतद्विशिष्टाभावकत्वमेवमहत्त्वंतसाधारण्यमितितदप्रविष्टाभा

भा० वकंपक्षासाधारणत्वं तद्भिन्नत्वमस्येवेति वह्निव्यभिचारिमेयत्वरूपासिद्धिरतो नाव्याप्तिरिति चेदसत्ता वदेवं तव्याप्तिमत्त्वत्य साध्यविशिष्टाभावकसाधारण्यावगमात् प्रतिबद्धो
८५ कं यत्तद्भिन्नत्वं ग्राह्यं। नहि वस्तुतोऽभिचारिमेयत्ववान् तस्मादेव कृतपक्षप्रविष्टाभावाकं पतत्वह्निव्यभिचारिमेयत्वं नत्वस्मान्तव स्वव्यभिचार त्वलिपेन मतद्भिन्नत्वं न
ग्रपासिद्धिरूपे व्यभिचारिमेयत्वे स्यात्। किं च वस्तु व्यभिचारिमेयत्ववानपर्वतो वह्निमान्नमेत्वादित्यादौ वह्निव्यभिचारिमेयत्वस्य रूपस्याप्यापासिद्धिसंग्रहाय महत्त
पक्षाप्रविष्टाभावकेत्यादिविशेषणानामुपलोपसाधारण्यस्येमापत्वसाधारण्यमित्येतिविशेषणादानमेव तत्क्वानुचितं त्वद्यत्वस्याभावात्। ननु अन्यादिकमेव पक्षत्रप
स्यादीति मतव्यं। एतेन साधारण्यं तत्तद्विकल्पालावछेदकरूपनिर्वाच्यमेव महत्त्वस्य मन्। अभावत्वं च विरोधित्वं विरोधि च वह्निव्यभिचारिमेयत्वस्य वन्त्य
भिचारिमेयत्वमिति। तथा च कृतपक्षाप्रविष्टविरोधिकं पक्षेऽव्यभिचारेऽपि मेयत्वादिकं तद्भिन्नमेव वह्निव्यभिचारिमेयत्वमिति तादृशापासिद्धेः संग्रह इति
साध्यसिद्धिसमर्पणेपरास्तं। गुरुत्वरूपात्। मकृपक्षप्रविष्टाभावकसाधारण्यादिति लब्धमेवार्थः॥ अभावत्वं च विरोधित्वं तदुपादानेन च वह्निव्यभिचारिमेयत्वा
न्निताद्दौ वह्निव्यभिचारिमेयत्वरूपाप्रापासिद्धिसंग्रहो मेयत्वस्य सामानाधिकरण्यात्तदभावप्रतियोगित्वस्य साधारण्यात्तस्यमेयत्ववतिवह्न्यभावस्य चवारणपतस्य
मकृतपक्षप्रविष्टाभावकत्वात्। पत्र च स वैयर्थ्ये कृतसाधारण्ये नाम भावप्रकृतपक्षप्रविष्टस्तत्त्वं ननूपादेयमिति माहुः नन्वनुपसंहारित्वेति व्याप्तिसाधारण्यसाधा
रणादिभिन्नस्य व्यतिरेकमनाम विरोधित्वादत आह। पाणमशे चेति। तथा च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितामात्रमिति पारामर्शविरोधित्वे हेतुसमानाधिकरण्ये ए५०
त्यादिव्याप्तिघटितपरामर्शविरोधित्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। अत्रेदं चिन्त्यं। पदिहेतुसमानाधिकरणत्वन्व व्याप्तिरूपारोपतेनदा वह्निमान्नमेयत्वादित्य

५९

अप्रकृतपक्षवृत्तित्वविशिष्टवह्निव्यभिचरितसमानाधिकरण्याभावाद व्याप्तिः तत्र व्यभिचारस्य तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपत्वे तत्साधारण्यव्यभिचारवृत्तित्वाभाव
र्मस्येचतत्स्य विरोधित्वात्। न च तत्प्रत्यासंग्रहत्वे तत्रैव वाच्यं अधिकापत्तेः॥ एवं पक्षेतत्साध्योपदर्शनविरोधाच्चमेयत्वस्य समानाधिकरण्याभावप्रतिपो
गिवह्निसामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धत्वेन पक्षवृत्तित्वविशिष्टतदभावसंभवात्॥ न च तत्र साध्याभाववदवृत्तित्वाभावकताविपरामर्शव्याप्त्यरवानतत्साध्या
भिरितिवाच्यम्। तत्त्वेनानुपसंहारित्वेति व्याप्तिरतिप्रसक्त्यसाध्यस्याप्त्याभावप्रतियोगित्वस्य हेतुसाध्याभाववदवृत्तित्वग्रहोपयोगेन तादृशपरामर्शस्येति वं ध
केत्वात्। एवं पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिताभावा व्याप्तिः॥ तस्मात्स्वव्यापककाहिपरामर्शविरोधित्वादिति। केचित्तु हेतुसमाना
धिकरणेत्यादिव्याप्तिर्वपरामर्शउपादेयपक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावोपि परामर्शविरोधी नेत्याह: परामर्शविरो
धीपक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिताभाव अनुपसंहारिमध्ये निवेशनीय इत्याहुः॥ परे तु हेतुसमानाधिकरणेति व्याप्तिघटित
मेवपरामर्शप्रतिविरोधितेवाच्यम्। तदविरोधितां चप्रकृतपक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावादौ नानुपसंहारित्वमध्ये प्रवेशः नचैवं तादृश
विशिष्टाभावाव्याप्त्युपदर्शनात्तदोषः अयोगोलकं वह्निमद्धूमादित्यत्र अयोगोलकवृत्तित्वविशिष्टस्य धूमसामानाधिकरण्यस्य तदभावप्रतियोगि वह्नि
समानाधिकरणस्य वह्नेः नविकल्प्याभावावधवृत्तितत्वात्तत्र व्याप्त्युपदर्शनपरत्वादित्याहुः तस्य तत्पक्ष तत्साध्यव्यतिरेकित्वात्तत्साध्याभाववद्वृत्ति
त्वरूपैव्याप्तिरूपादेपा। अत एव पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिः। न च तत्त्वेनानुपसंहारित्वेति व्याप्तिः तत्साध्ये

भा०वे० भावाभावत्रितयोगित्वाद्यसंहारितिप्रयोजनात् हेतोरनुपसंहारित्वस्योक्तरूपपरामर्शविरोधितादिति । यत्तु साध्यं केवलान्वयि तत्र हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावादिव्याप्तिरूपादेप
तन्न पक्षसहचरितत्वविशिष्टसाध्याभावाभिचरितत्वाभावाधिकरणप्रतियोगिकाभावस्याभिमतत्वेनाव्याप्तेरभावादिति सारम् ॥ ननु कांचनमयपर्वतो वह्निमान् धूमात्मेप
७६ त्वोद्रूपगगनाश्रयासिद्धिरित्युक्तसाध्यकत्वेन तु कस्याधाराणपक्षसिद्धेरव्याप्तिर्वेवलसाध्यसिद्ध्यादावपीतिचेन्नतत्राह । साध्यसाधनेति । यथेति कांचनमयः प
र्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्राश्रयासिद्धिमात्रमन्वेत्वहेतूपक्षतावच्छेदकानुपासिद्धिराश्रयासिद्धिश्चात्रोभयत्रसाध्यसम्बन्धेनैव व्यभिचारस्य हेतोरप्रसिद्धत्वात् । तत्र
सिध्यत्येवेत्येवंतसाध्यमनुपातं । अत्र मेयत्वाभावसेवातासिद्धिः ॥ नत्रापि मेयोधूमादित्यत्रासाध्यव्याप्यत्वावच्छेदेन हेतुमत्त्वम्बस्यास्वाधारणतया नतवरकीभूतहेतुमद
न्यत्वस्यासिद्धिसंपन्नमेयपक्षहेति । ननु पर्वतान्यः पर्वतः साध्योत्तादृशपरामर्शाप्रसिद्धेरप्रयोजकत्वसिद्ध्या दाववाप्तिरत आह पर्वतान्यत्वेतिहेत्वाभासेति आश्रयपरम
र्थप्रसिद्ध्या परत्वेन सपक्षमनुगमितिभाव । तत्रतेषुमध्येविशिष्टतिपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षस्यार्थः वस्तुभूतचारिपक्षतावच्छेदकावनिमानन्यत्वादित्याद्यौ
व्यभिचारामेयत्वस्वरूपासिद्धेः । सामान्यलक्षणोदाहरणे पत्रे आह विशिष्टेति संग्राह्यत्वे साहाय्योधिरूपं चेति विरोधिज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तु नकामि
नीत्वाज्ञानादाविति व्याप्तिः विशिष्टपक्षसाध्यपासिद्धिसाधनत्वमसिद्धिवाक्यापद्माविरोधिनरसमं तत्र । पत्र कामिनी पसी हेतुत्वतावशिष्टपक्षहेतुत्वात् न कामिनी
त्वात्मेतत्र विरोधिमाः कामिनीजिज्ञासाः कामिन्यां परी मत्त्वर्थ हेतु मतः कामिनीत्वेविशिष्टज्ञानविरोधिमाः विषयतावच्छेदके कामिनी ज्ञानादवति व्याप्ति राम
वारणाय तादात्म्येनेति । तद्भावविशिष्टपक्षपादिविशिष्टसाध्यनत्वरूपं । अत्रवशिष्टाद्यपदानेन वह्न्यभावमत्पक्षकादौ पक्षसाधनविशिष्टत्वसस्याप्रतिवध्य
९२

तत्तिरिकहेतित्वाद्व्याप्तिगुरुहेतत्तुरोधेनातितिकिहेतित्वरूपावच्छेदकत्वस्येवनिवेशाड्कविवक्षणाः फलंव्याविरोधिनत्वस्सव्याहतिंचतंच्छेगोदयश्चै
पति । संग्राह्यतेचेति । अतिप्रसक्तत्वेनाश्रयासिद्धिः ॥ चास्तुषेन्यत्वेनहेतुमत्सिद्धिः त्वचिनातपाचतद्रूपगण्णाले तदूपचातिव्याप्तिः सादिति
भाव ॥ तद्भूमपेत्यस्यपक्षताव्छेदकविशिष्टपक्षहेतुनावच्छेदकविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वमर्थः ॥ नच विशिष्टांतदत्वयो व्यक्तिहेतिमाह
एवमिति । अनुगतान्यत्वविशिष्टत्वाभावत्वमावस्यत्वहेतोपाधिसिद्धिरूपपक्षतानंपचविपक्षतावच्छेदकशब्देत्वविशिष्टशब्दं तहेतुभूतेषकृतात्ताने
विदूषणाद्वि । नत्पापिहेतुतावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसंचावच्छेदकत्वत्वविशिष्टताज्ञानविदूषणादि निजन्याव्याप्तिः पक्षतावच्छेदकविशिष्टे
त्यस्य कामिमाहगुणान्यत्वविशिष्टस्य त्वमिति अत्रगुणहेतित्वाभावविशिष्टसज्ञानज्ञानंपक्षपिसज्ञापांगुणहेतित्वज्ञानंनविहरणाद्धिनपापि
गुणान्यत्वविशिष्टसत्तापांगुणहेतित्वतानंविहरणाध्येजतिनानिम संगः पक्षपीविशिष्टसत्त्वंनालिरिक्तंतत्र गुणहेतित्वाभावोगात्मेचनपापिर
तित्वाभावेपक्षतिरितिमतेनपोक्तं । विशिष्टसत्तात्वेतान्वयावभिचारित्वावच्छेदकंतजागुणहेत्वभावाववितिपोगितानवच्छेदकत्वादिसत्ताविशिष्टसत्तात्वेनाप्रसिद्धि
योगितावच्छेदकत्वज्ञानसमानेत्यनवच्छेदकत्वेनानविरोधित्वात् विशिष्टसत्तात्वेमतज्ञानविरोधीज्ञानत्वाभावग्रहत्वाभावः तत्पदंतु भूमवान्नदोवह्निमान्धू
मादित्यादौ नतदूपापासिद्धिः किंत्वाश्रयासिद्धिः ॥ एवं हृदत्वहेतिधूमादित्यत्रसाधनाप्रसिद्धेरवेति ध्येयम् । तद्भूमपेति ॥ आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिभिन्नत्वे
अत्र चाश्रयासिद्धित्वविशिष्टपक्षहविरोधित्वमात्रेनासिद्धिषतितेपर्याप्तत्वपदाद्वृत्तिव्याप्तिवारणायासिद्धीति । ननुपर्वतः कांचनमयपर्वतो वह्निमान्कांचन

भा०
८८

नवधूमादिव्याप्तौतत्सत्त्वकतद्धेतुकात्रपादिद्धिस्वरूपासिद्धप्रसिद्ध्या। व्याप्तिरत्वमात्मस्वपतादीति। तथा च तत्राविद्धित्वमेवोपादेपादपमितिमावाकमलवंसाधार
णतरमाह। सविषयेतिसविषयत्वजितमहत्वतसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकंपत्वमहत्वतपसमहत्वतसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं नतदन्यज्ञानस्य
विषयोसिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थीनवच्छेदकंतानुमापादानेसाधनापसिद्धिवत्स्यमानसाध्यमसिद्ध्यापासंग्रहस्यादितिनदूषणवानेतनुतयोः सविषयत्वत्
महत्वतसाध्यसाधनग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेनतदनवच्छेदकतात्पर्यग्रहपत्रअन्यज्ञानविषयत्वात्तास्तंग्रहः सविषयत्वेतिविरोधितानवच्छेदकेऽपकतोत्स्वरूपासिद्धाव्याप
तिषोरतिव्याप्तिः व्याप्तयोः सविषयत्वेतिः पक्षवैशिष्ट्यादिग्रहविरोधितापात्रवच्छेदकत्वेनतदवच्छेदकमनोयोगाभावत्वस्यज्ञानविषयत्वादितिसाध्यसा
धनेत्युपात्तं। तदुपादानेतुतयोः साध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकतान्नातिव्याप्तिः। कांचनमय१। पर्वतः कांचनमयपर्वताभिन्न इतिसाध्यप्रसिद्धिसं
द्धिरापाः व्याप्याप्तिः२। पर्वतः कांचनमयपर्वतः कोचनमयपर्वतादितिस्वरूपासिद्धेः संग्राह्यतपेऽचपर्वतोवह्निमान्कांचनमयधूमादितिसाधनताप्रसि
द्धेःसाधनस्यग्रहविरोधितानवच्छेदकत्वस्यविशिष्टपक्षसाधनैवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकतयाप्रसिद्धव्याप्त्यादिः। एतादृशस्वविषयत्वेनाविशिरोधितापावि
शेषत्वात्। तथा च कांचनमयत्वाभाववत्त्वज्ञानवृत्तिमनोयोगाभावत्वमेव तादृशसाध्यसाधनविरोधितानवच्छेदकं स्यमनोयोगाभावत्वमेव तादृशंत्रसिद्धमितितत्प्रविष्टज्ञानवृ
त्तिविरोधितानवच्छेदकेतुक्ते पर्वतोधूमवान्वह्नेरित्यत्रपक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याधिकरणस्याभिचारितसामानाधिकरण्याभावे। व्याप्तिः॥ तेनत्वान रा०
वृत्तिमत्त्वतसाध्यसाधनग्रहविरोधितापात्रमसिद्धेरतो सविषयपर्यपतानुधावनं। तथा च कामिनीज्ञानसाधारणमसिद्धौ सिद्धिभाव ः न व्याप्तक। एवं, मतद

८३

तोऽत्वंतरेवमेवपर्वतोवह्निमान्कांचनमयधूमादित्यादौ कांचनमयधूमाभावत्वाकारकत्वेऽनविशेष्यकज्ञानत्वसाध्यादिग्रहविरोधितानवच्छेदकस्यपक्षसाध
नवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं मसिद्धमितितदादाय तत्रस्वरूपासिद्धत्वमतिव्याप्तिः स्वरूपसमवपरस्मात्। पर्वतोवह्निमान्वह्नेरित्यत्रपक्षहेतिम
विशिष्टव्याप्तिभाववत्त्वसाध्यग्रहविरोधितानवच्छेदकस्यसंग्रहापावच्छेदकतेनतस्यपक्षसाहित्यविशिष्टव्याप्तिविरहं मन्मेवविरोधित्वेन केवलपक्ष
साधनवैशिष्ट्यमग्रहस्यविरोधित्वात्। तादृशविरोधितावच्छेदकं त्वात्मनोयोगाभावत्वमेवेतिनदोषः पक्षसाध्यमन्वयः उदासीनवारणाय सिद्धी
ति। ननुस्वरूपासिद्धिव्याप्तिविषयकत्वमेवमितिज्ञानमात्रपरत्वेव्याप्तिमत्तादृशज्ञानस्यपक्षादिवैशिष्ट्यज्ञानविरोधित्वविरोधितावच्छेदकत्वमस
दितिवाच्यम्। तादृशज्ञानविषयोसिद्धिरिति तेन तादृशज्ञानविषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वमन्यतादितिवाच्यम्। तादृशज्ञानविषयोसिद्धिरितितेन
तादृशज्ञानविज्ञानविषयतयापरामर्शविरोधितावच्छेदकत्वस्यविवक्षणात्। अत्रवदंति। पर्वतः कामिनीज्ञानेपरा। गुणत्वादिकंसाध्याविषयतासंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकेचाभिन्नमावाहेतुः तत्रकामिनीज्ञानात्वरूपस्वरूपासिद्धावतिव्याप्तिः कामिनीज्ञानस्वविषयकत्वामीज्ञानसाधनविरोधिताक
त्स्याभावरूपसाध्यसाधनग्रहविरोधितापात्रावच्छेदकतेनतदवच्छेदकत्वात्तादृशमनोयोगाभावस्यकामिनीज्ञानात्मकविरहविच्छेदक
त्वेनतद्ग्रहेप्रतिबंधकतानवच्छेदकस्याधिकरणत्वादेविरहितत्वात्। ननुविषयतापन्नावच्छेदकत्वमात्रस्यात्स्वलनकामिनीयकारकेतान्विशेष्य
कत्वानेतत्संग्रहरूपपक्षेकस्मिन्तसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेऽत्र साध्यग्रहावच्छेदकविरोधितावच्छेदकंचैतेकामिनीज्ञानात्मिकात्रात्ताः

श्री०
८८
सत्तस्वतत्त्वाभावादेकत्र तिष्ठतं गामाभावात् । अत्र तादृशप्रदेशस्य तंलं च धूमाभावेन विरोधिज्ञानितिपमके न जा ना ध: सा सा ध्या प्रसिद्ध्यादिज्ञानस्यापि कालि
कसंबंधेन सम्बन्धोपयोगाभाव तत्त्वात् व्याप्तिः । नांसं । प्रमेयपक्षितिज्ञानमादाय सत्कुमाति ज्ञानाद्वृत्तिव्याप्तिः । विशेषिता वच्छेदकतां विपमकस्य विलक्षण
मत्वात् तस्य संबंधस्य प्रमेयमिति ज्ञाने अभावादिस्वरूपः । कश्चित्पनेनसूचितः यत्र धर्मताद्रीत्यादि पदे न पर्वते वह्निव्याप्यत्वस्य प्रवृत्तिं व्याप्यभा
व संभावत्यः एतत्तभेदा व्याप्य त्वादिकं विशेषाः न व्यातं व्याप्तान वच्छेदकत्वं तस्यापि नीलधूमत्वस्यापि तादृशोना तिरिक्त वृत्तिना धर्म प्रागभावत्वस्या वच्छे
दकतया स्वरूप हमनां नाधिकरणेति यत्नतां योगित्वस्यापित्व घटितत्वात् अन्तरं योगित्वमित्यन्मयः । तद्घटितत्वं च तद्घटितत्वं च तद्विषयक प्रतीतिविष
यत्वं नीलधूमत्वं तुल्यत्वादि विषयक प्रतीतिविषय इति तत्त्वमुदाहः । नतु समनतिरिक्त वृत्तित्वमिदं च धमत्वान्तरवृत्तित्वमवच्छिन्नत्वे चारणा वक्ष्य तत्त्वाभावत् । अत्र
न च्छेदकता पालीता । न तु विशेषेण तिरिक्त वृत्ति कालिकदेशिकपरत्वा परत्वयोः कत्वामभ्युपगमेनैतदनभ्युपगमेत्ताह पञ्चस्वतिरिति । सात्त्वादिस्वत्वादिरिति । तथा तत्त
स्यादित्वात्वयः नतु तत्त्वादीनामवच्छेदकत्वं नास्तेव तानुमितित्वं चच्छेदकत्वमप्रदेशगामेवेत तत्त्वारूपे तत्ता वच्छेदकेति । तादृशत्वे ज्ञाहेतुता वच्छेदकत्वं विशि
ष्टहेतोः साध्यभिचरितेति साध्यवत्त्वाङ्गतिमीलधर्मः पूर्ववृत्त तत्त्वाभिज्ञानविशिष्टकतत्वापि नतस्य हेतोर्भा सम्मतिमितिस्वत्वनापनिरूपितस्वरूपसंबन्ध
रूपावच्छेदकत्वाभावस्येत्यर्थः । न च सावयवद्भूमिप्रमेयकाति तीता तात् तथा मिस्तदपास्तुतावच्छेदकावच्छेदेनसामित्वानं दस्तमितिनहि दोषित्व मसंवेति राम
वाच्यम् । एतावता नातिरिक्त वृत्तित्वदिस्तावच्छेदकत्वभानमैक्षयेलिस्वरूपसंबंध रूपावच्छेदकत्वमनुकरणात्ताज्ञाभावात् । कं तुल्याप्रादिता दोषे
८४

रूपमितिसंबन्धत्वापाव्यमतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वता नावोप्य तुमिमुत्वादसानुमतिकंत्वाच्च । नन्च कश्चिदवच्छेदकत्वज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वा
च्यं । तद्धेतु कानुमितिमतिव्यभिचारेण तस्याददंसम्बाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वाभावे त्वरूपसंबंधस्या सत्त्वात्वाद्यावच्छेदकत्वभावे अनुपपत्तिमनतिरिक्तवृत्ति
त्वग्रहणिति न तस्य व्यभिचारः इति भावः । केचित्तु । प्रागभविश्वावच्छेदकत्वस्यतं तत्पनादवच्छेदकत्वपेरगतप्मावग्रहस्या वयोनिविशिष्टस्यर्थः इत्ता
तः । नतु निरूपकसामवैभत्वस्याह । पराधीनिदर्शनेति । यथाद्दर्शनेसाध्य तदेकत्वस्य अहेतोमासेपिनीयतस्यानलपदमन्यत्वर्थः । दृष्टान्ते साधन
वैकल्यं तुव्यभिचारएवेति । साधनेति । अतिरिक्तेति । ज्ञानस्वरूपमेव विषयतेती मताव लेवनेतु पत्सममास कारकेत्वे वकुर्यादिति भावः । व्याप्ति
रूपमाविनपतत्प्रकारस्याभावेसामविच्छीलमासम्बालभ्रमंनिराकर्तुमाह । पक्षे इत्यादि । एवकारस्य पक्षादिविषयत्वस्य वच्छेदकत्वेपक्षामित्रि
तसाध्याभावप्रमालेतानस्यामनितिवेधकत्वेनार्थभगपाजाहाहहेत्वारेति । नतु साध्याभाववमात्वयहेसाध्याभाववत्त्ववृत्तित्वरूपव्यभि
चारविज्ञानसामयकत्वात् येसादिरूपवस्तेमगतरमनोभ्याच्छेः साध्याभावेतिन्तममित्वस्तवरूपमनालन्दे साध्याभावत्वसंबंधात्संभ
वात्सत्त्वमितिमाप्येनीति । अतएवात्मसोदाह । साध्याभावेति । वंकत साध्याभावमात्रानेपक्षेसाध्याभावविषयोनत्वात् ॥ नोचेद
विरोधित्वं विषयत्वानहिदूषकेत्वात् । अयमिति भावार्थः नतुपक्षेप व्यभिचारहे गापस्यापित्व पदेषतो भ्युपगमात् एसाध्याभा
वसेत्ताप्रेनुमानांतरमिति योतिदेधदस्मतआह । साधाविति । तथा च आवितिर्निश्चयेचभिचारसंशयोनमवतेवकेवलसाध्याभावसंशयपक्षस्यान्यत्वसंदेह

मा० पानत्रोपजनिमात्रं: ननु संशयोत्पत्तेर्न तिबंधकत्वात् तत्र सामग्रीतुल्यतात्तस्मात् हेतुमत्वेकाग्रमस्य पक्षधर्मतामात्रनाशितितथा च विशेषदर्शने न घटितं लक्षणमपक्षो
१८ विशेषदर्शनेनेति। करणे: फलद्वारा: अत एव फलतो विरोधित्वमयोगात्वादेव साध्यं हेतं मदतुत्रष्टं साध्याभावसत्ता पक्षिणीति। यथोजनकत्वात्तु तन्मयो
त्पसत्वादिति भाव: लिंगोपधान इति तथा च तत्वादीनां मेवापतिपद्म इतिभाव: ननु तं दृश्यसाध्यकत्वलक्षणपक्षत्वस्य विशिष्टाम्यसिद्धेः साध्यमं देशा
मावादसिद्धिरेव मतः कथं न पक्षासिद्धिरत आह बाधकेति। तथा च एवं बाधकमानितिबंधकता पासिद्धिर्हेत्वाभासे वृद्धिरिति सर्वः ननु पक्षतावच्छेदक
विशिष्टोहेतोरत्र मः सिद्धः साध्याता दृष्टेरपि तद्भिन्नसाध्याभाववत्तद्वृत्तित्वं व्यभिचारस्तो च न मह्यं वेनपक्षेपवहेतादोषमादेयस्तथा न साध्यता वच्छेद
कावच्छिन्नं वक्तिसाद्दृष्टिद्रान्माववक्षवर्तमानत्वाच्चेत्याह। लिंगस्येति। न तु पक्षतावच्छेदकस्य पोवृत्तिरिति अन्योन्याभावदत्र नु मितृदेशेन दत्ताभाववत्तानंतरं
भवतीतिहेत्वाभासलक्षणमेवेतः प्राप्त्यपगमाभिप्रायेणाह देशेनेति। अनुमितेः इदेष्विति। न चानुमितत्वनंतरं विशिष्टद्व्यमस्ति दोषसाधुपिपा
श्रीनपक्षतापत्ता नाद्रसाध्याभाववत्तद्वे:प्रतिबंधकतावंशलक्षणमित्ति। वत्तानुव्यम॥ साधकतावच्छेदकमात्राभावेऽपि पक्षताम्भिमेत्यन्य समाधिस्तावदिति। न
नु व्यभिचारनिरूपे व्याप्तिकलक्षणेनेतिन हेतुः। तत्र वत्साभावाद्। न चाधिकं तुल्यपक्षेतिवद्वृत्तिहि॥ उपनीयत्वेनेतिहेतुनेच पाजः प्रमात्तनि
रूपपदहततद्विशेषणानं तत्र चान पोपपत्तपेसरणीपर्वदर्शपितान्याचष्टे। व्याख्येति। तथा चाधिकं वस्तु हेतं वेति कर्मधारयः प्रमात्तनिरूपपस्य एम
भिचारलक्षणापेक्षतावत्ताभावादाद्व्यभिचारइति। ननु साध्याभावनिरूपत्वे व्यभिचारनिरूपत्वेनकथं तद्भानतां न च साध्याभावदिरूपता चेत व्यभिचारभि

८५

निरूपत्वादितिमिमेत्तोऽव्यर्थं व्यभिचारज्ञानलब्धोऽवक्षोऽव्यवलदत्वादशाम्याकेन तत्वस्य वृत्तेवलादन आह। साध्याभावइति। पक्षलक्षणाभावपर विशेष्याविरोध
ता भावभेदेनभेदाहपक्षइति। साध्याभाववत्त्रत्सुपलक्षणं। न द्वयेरस्य पि वोध्यं साध्याभाववत्तादिकं भिन्नन्न साध्याभावव्यतंबंधसप्रकारकत्व प्रवेशात्मे
द॥ आदिपदेन साध्यवत्त्वमेरत्वादिपरिग्रहः। साध्यादेरिति। साधयविशेषणानैनम्चेत्याध्यहः॥ आदिपदेन साध्यहं तं वयशीग्रहः पक्षाहेति लादिकमित्व
मादिपदेन पक्षहेत्वंताभावयोग्रतियोगित्वसंग्रहः। साध्यवत्तासामान्यादेरिति। तेन वन्हिमान्धूमादित्यादौ पक्षिंचिद्वन्हिमत्तो महानसादेः पर्वतादिभिन्न
नेनापिहतेति॥ आदिपदेन साध्यसंबंधवत्तासामान्यपरिग्रहः पक्षान्यत्वादिकमित्यादिपदेन पक्षादिभेदसंबंधपरिग्रहः। यद्यपि पक्षेसाध्यस्येव पा
त्वनंनतु साध्यवत्तिपक्षतावच्छेदकस्येन स्तादृशी पक्षान्यतमज्ञानेन विरोधित्वमपि अनुमत्ताराज्ञवद्विघितत्थेचेतिभावः। विशिष्टइतिदं जाग्रदस्य
हेसाध्येपुरुषत्वाभावत्वादिकमित्यर्थः। प्रकारविशिष्टेन विशिष्टवत्तासामान्यादेः पक्षान्यत्वादिपरिग्रहः पपेसाध्यस्य संयोगादिसंबंधेनप्रकारत्वात पक्षाद
ज्ञिसाध्यादिज्ञानेपक्षाहत्तित्वादेः प्रकारतया भावेनाविरोधित्वमपरनेरन्तत्वात् तदपत्त्वतं इतिसमानविषयत्वेनप्रतिबंधकत्ववादिमतेतु तत्साहित्यसाध्याभा
वादितिभाव:। विरोधिविरोधिनिरूपविषयविरोधिनिरूपत्वेन विरोधितावच्छेदकन तत्त्वहग्रावच्छिन्न निरूपतेहेतो यतिरो यादिसादिपदेन लौकिकसंनि
कर्षपरिग्रहः। अत्रैव। तादृशज्ञानमात्रेत्ता दृशबाधनिरूपस्य विरोधितादृशव्यवच्छेतिपदेनसर्वपनेपसप्रपत्र वपत्नेन सं वै धेनतत्साध्यवदन्यपक्षः नने
नेषामनेकमेवराभवेहेत्वाभासाधिकापत्तिरेत्ताह विभाजकेति। प्रकृतेति। प्रकृते पक्षमहत्त्वसाध्यज्यवदेशिष्टप्रदः नहिहेत्वनुत्पापकत्वसत्त्वे

श
१०

भा०

१८०

त्वर्थः। इदं च लक्षितप्रकारतायाः पद्गुणत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वाद्गुणजिज्ञासाभाववद्व्याप्यतीववति सम्भवति प्रसाध्यपक्षे समानाधिकरणगुणत्वानित्यत्वप्रकृतसाध्यत्वेनैव
शिष्टप्रहरिरोध्यत्वपक्षापक्रमस्य गुणगुणत्वावच्छिन्नविशिष्टसत्ताभावव्याप्यवान्निति सतिसत्त्वानिप्रसाध्यप्रकृतपक्षे गुणो साध्याभावसत्ताविशिष्टव्यह
विरोध्यनुन्मापकस्य वा गुणपक्षकृतरूपं पक्षसाध्यतावच्छेदकविशिष्टाभेकमेव मतेऽपि पक्षसाध्याभावसाध्यगुणपापिरोधिनद इत्यन्नाम्बहृतपद
पक्षे साध्ये चान्वेति। एवमग्रेऽपि तत्पोः केवलसाध्यप्रसङ्गहविरोधितावच्छिन्नकतेनुदासीनत्वाद्गुणपविशेष्यं गुणत्वत्वावच्छिन्नवद्गुणत्वावच्छिन्नविशिष्टसत्त्व
गुणत्वावच्छिन्नविशिष्टसत्ताभाववद्गुणत्वस्य बाधस्य पक्षे सत्तापां गुणत्वेऽतिव्याप्तप्रकृतसाध्यप्रकृतिरोधिनः प्रकृतपक्षे सोऽनुमेयसाध्याभावसत्ताविशि
ष्टप्रकारविरोधिनः संपक्षप्रकृते गुणत्ववच्छिन्नमानत्वेऽवत्ताभाववत्त्वाच्याभाववत्तानि न च वेदमाववाप्य तन्न दीक्षकेतुपसाध्यविरोधेति ध्येयम्। साध्याभावे च
न ह्यासीनादिपदेन साध्यवत्त्वान्याभाववत्त्वे सपक्षः पक्षसाध्यविशिष्टता व्यवच्छेदकरूपे पक्षतेन वनडुगादिहेतुत्वाच्यः तदिपहेतौ द्रव्यत्वाद्यवच्छेदकवि
शिष्टसाध्याभाववच्चिपक्षेनैवानुमानतनिरूप्यव्याप्यत्वप्रकारतेरन्ततात्। विपक्षसाध्याभावान्वयादितत्पिविरोधितत्त्वमस्तीत्यत आह ॥ इत्याहेति। नन्वेवं
मतेन तात्पर्यतादपि कारणत्वादिनिवृक्तावाकार्ययोतिव्याप्त्यादेत आह। तथेवेति हेतुतदितिदृष्टान्ते मतमत्यापतीति। न पोक्तरूपमन्येतता व्युपितत्वा
तेन तमतिविरुद्धतेन व्याप्यत्वावच्छेदकत्वावच्छेदबाधसत्प्रतिपक्षमात्रत्वात्तस्य परोक्षत्वेनस्यासिद्धिनिरूपणस्यहेतुत्वेनोपपादकत्वेन तु मतिवृद्धकत्वेन। अत एव प्रमता राम
वयं हेतिप्रपञ्चमानमहमस्य प्रयोजकत्वेन्याकारोऽतिनिरूपितत्वस्य हेतुत्वेनोपपादनहेतुत्वं हेतुत्वप्रयोजकमिति तत्त्वकृतेनोपपादनपोग्यतेतियोग्यताज्ञानमपरे

८५

त्वेऽभिचारज्ञानत्वं मतिबंधकत्वे च समानवज्ञानं प्रतिबन्धकं साधितमिति भावः। नन्वेवं साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानस्याप्रयोजकत्वे शंकायां मुक्तलाभार्थमसत्यापांशत्वे
न तद्वेतुमितिविलम्बादत आह यथेति। न च मामाण्यग्रहं प्रयुक्तसाध्याभावप्रमापापमर्हं। नन्वेवं प्रमानवच्छिन्नाद्यनिश्चयेनप्रमाण्यनिश्चयस्यैव प्रयोजकत्वं
तथैव चव्यतिरेकादत आह। न च व्यवपक्षानवधानसाधारणनिश्चयेन तु प्रमापनिश्चयस्यैव प्रयोजकत्वेंतपैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हीति। तन्न पारस्यापि प्रसा
ध्यस्यात्वेनव्यात्मातेन ध्याने तत्प्रपातनिश्चयस्य व्यभिचारेणाप्रमत्वग्रहस्यैव विरोधितापान्ते न तत्प्रतिबन्धकत्वे पितृपेतिभावः। शाब्दमानसादौ
तिनिर्विवादस्थले व्यभिचारेणानुमितौ तत्प्रान्तसंवादान्नत्वात्। आदिपदेनदोषविशेषाजन्योपनीतमानपरिग्रहः। अनुमितौ बाधनिश्चयाभा
वस्येतिपद एवेवतिन्वय्यपप्रयानन्यथाप्रिद्धत्वमपपादयितुमाशिपति। अथेति–लाघवेनेति। साध्याभावनिश्चयाभावाद्येतत्प्रासाध्यवृत्तेसानस्मात्
बुद्ध्यादिति भावः। नन्वेवं बाधादिनिश्चयकालेऽपि संशयेन तज्ज्ञानाभावादेवानुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्यानुमितिविरोधित्वमिति तज्ज्ञानस्य तत्पीनस्मा
दत आह नहीति। नहि सत्ता ज्ञानस्येव तन्न यः स्वकारणसमवःसत्त्वमिपसः। अनिश्चितेऽप्रमाणमित्यैतिविरोधितयेसन्नेनान्वयः। तथा च पक्षानुमिस्सविरोधिते
प्यप्रिदितस्तु मितिकारणीभूतपरामर्शविरोधितयाहेत्वाभासः। तथा मतिरोधादिरपि संसृष्टहाविरोधितयेत्यर्थः। तन्नेदमसमि कस्याप्यनुमितिर्नस्या
तत्साध्याभावस्य संशयाभावात्तदनुमानस्यैव तीर्णाचेति। यद्यपि बाध्यस्य नानुमितिविरोधित्वं सन्दिग्धसाध्यके साध्याभावमविनाशाच्छस्तत्वमवा। तदि
त्यत एवतमविरोधितत्वं ताथम्। तच्चोत्तसंशयेन तज्ज्ञानकारणत्वे पितु तच्चमिति कथंचित्त्वपर्यन्तं तादृशानुमितेस्तत्पाप्तिसाध्यभ्रमतास्याव्यवस्यामहि ऽपि मतिपो

भा०२०

१८८

मित्वमेव प्रसत्वात्‌ संभवति न तु संहत्य ज्ञानमिति विशेषः प्रयोगवत्त्वं हेत्वाभासत्वे हेतुत्वे भ्रमत्वानिश्चयः तादृशनिश्चयस्य विरोधित्वे भ्रमत्वाग्रहः प्रयोजक
इति विपरीतमेवत्ताविच्छेद। किंचतद्भावनिश्चयेपि दोषविशेषाद्भ्रमत्वज्ञानोत्पत्तौ न दोषविशेषाभ्यन्तरत्वं सत्तत्तदभावनिश्चयप्रतिबन्धकता
भेदकं वा अयं तत्कालेपि विशेषाजन्यज्ञानत्वमेव तथात्वं किन्तु एतज्ज्ञानस्य न कारणत्वेनेति बुद्धिर्धर्मे वृत्तेरवंत आपत्तिदेवेन तत्र भवदुक्तिः किमिति
दोषान्तरमाहत्य श्यामत्वेति सिद्धिसत्त्वेन तस्मै वस्तुत एतज्ज्ञानतद्भ्रमपाव्यतिरेकव्यभिचारप्रत्तिर्वसिद्धिसत्त्वेपि बाधविषयाभावकाले नुमित्युत्पादप्रसंग
इत्यापत्तिरित्यत आह सिद्धेति। ननु तदानीं संशयकसाम्यनन्तरमनुमितिरत एवाह सतीति। एतेन सत्त्वनियमस्तापि बाधनिश्चयोपेक्षादवोधावलुप्ते नैतदेव प्रमा
त्वनिर्णयस्य सत्तं तन्मोणप्रयोजकत्वविरहसत्त्वेवीतप्रतिबन्धकेन्नापनिश्चयेस्याभावतेन तावच्छादितिभावः विपरीतमेवेति। प्रमात्वनिश्चये सति भ्रम
त्वज्ञानाभावस्य च वमितत्पर्यः स्फुटतरं चेति। आभासौ भवेद्विप्रमात्वनिश्चयाभावे तापभ्रमतज्ज्ञानाभावेनावन्वस्तु एवेवृतत्वात्तिगोचराभावाप्रकारकज्ञानगोचर
त्वप्रकारकज्ञानवाधविषयपक्षस्य नगोचराभाववदवृत्तिशब्देकगतप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानाभावो भ्रमत्वस्य हमिदः गोचरप्रकारकज्ञानं वाधकः तस्य
गोचरवृत्तिगोचरप्रकारकतापकारकत्वगोचरवृत्तिगोचरप्रकारकज्ञानभ्रमत्वनिश्चयदशायां वगोरात। पर्यन्तभावस्य अद्वेगोचराभावावृत्तिगोचरप्रकारकत
दप्रामाण्यापेक्षपायोतप्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यापेक्षप्रायोगोचरवृत्तिगोचरप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यं लक्षितिप्रामाण्यनिश्चयाय एतद्भ्रमतज्ज्ञानाभा एम०
सत्ताव वंस्कृत्तं तत्र वृत्तिभावसाध्येत्तुवावयद्भासयद्गोचराभाववत्‌वृत्तिगोचराभाववत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यमप्रत्ययोगोचरवृत्तिगोचराभावाप्रकारकत्व

५१

दप्रामाण्याभेदविषितत्वपुरः भवे विप्रामाण्यमिश्च्यस्यवाप्रवृत्ताप्तावष्टंस्फुरत्वमिति भावः प्रवृत्तिभ्रमत्वग्रहसाविभ्रमत्वेनानिश्चयोप्रमात्वस्यो तेन कर्तंगास्यं
प्रामाण्यनिश्चयस्तु भ्रमत्वेनाप्रमा प्रमाव छेदकत्वमिति नन्वै सावधनपापिज्ञानस्तु तादौ नर्वेप भ्रमत्वाग्रहः प्रमात्वनिश्चयो वा गयोजकोनु त
वे भ्रमत्वाग्निश्चयः प्रमात्वज्ञानं वा तं भ्रमस्य प्रतत्रत्राप्रिसमवत्वाहाभावा सप्रेक्षाणं कारणात्स्यादृष्टेत्यापत्तिरितिदिक्‌। तत्त्वावच्छे
दकत्वं वमतिपादयतितत्र्योत्यादिनातत्रस्य चेमातिमाप्रामाण्यनिश्चयेवकश्चेतन्नरत्वप्रमान्तिपाणयेद्वतयाभ्यवहितप्रवैवींकम्प्रमात्वप्र
यामकैमाभृद्विषे ततद्येपूर्वोक्तमपिवाधभ्रमनुवदतिवाधव्रवस्थानि। अतएवगोचराप्रकारकत्वं विशेषणं वलसद्विनोक्तं तस्य वाधकत्व
भ्रमत्वप्रामाण्यावेद्यप्रामाण्यनिश्चयस्यैवमोवेमितिस्फुटीकर्तुं प्रामाण्यभावप्रकारकत्वघटितं निश्चयत्वमपहाय भ्रमताप्रकारकत्वघटि
तं दातगोचरेति। अत्र भ्रमत्वाप्रकारकत्वपर्यन्तं प्रमात्वग्रहाभावे तु अप्रशरीरं प्रामाण्यप्रकारकत्वपर्यन्तं तत्र विकरणमितिभावः उक्तमापमितिप्र
तंप्रति वंधकानां कारणतामेव प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकीभावेदितमुक्तं तु प्रमात्वेनति श्चीयप्रमात्वे नप्रतिबंधकत्वादिकमितुक्तमतः आपमितितया
त्वापत्तिः प्रतिबंधकज्ञकारणतापत्तिः अकिंचित्करइति। तथा च विपरीतज्ञानस्याधिकरत्वांप्रामाण्यज्ञानमपेक्षितमितिभावः तत्त्वत्वेपिविपरी
तनिश्चयसत्त्वेपि मतस्तासाधितिरत्नत एवनेदं रजतमितिभ्रमानन्तरं जतत्वाप्यादिविशेषदर्शनानन्तरं जनत्वादिभ्रमसोत्पादात्‌। यथेः तत्त्वाशा
तरं विषयेतन्निश्चयनोशांतरं प्रमसविशेषस्य वेतदोषविरोधलौकिकसंनिकर्षाजन्यभ्रमसत्त्वविशेषदर्शनस्य येः अनुमितौ तु तद्विशेषादर्शनविशिष

१४

भा० तत्त्वेऽविरोधिकेतिभावः विपरीतनिश्चयस्येत्यर्थः। तथा तोपगमात्‌ विरोधोपाधिज्ञानविशिष्टत्वेन विरोधितोपगमात्‌ दोषविशेषादिजन्यमानसस्यतु नोद्दिपज
१८२ न्यविपरीतनिश्चयमात्रमतिविचक्षत्वात्‌। विशेषदर्शनसहितस्याविरोधित्वाच्चेतिभावः स विपरीतनिश्चयः ननु प्रमाणानां तुल्यादेरुकत्वस्य तत्वेन्याह
मानिभ्यां वाच्येति नु तत्‌ज्ञानत्वेन प्रतिवन्धकत्वविशेषादर्शनसहितत्वं भावनिश्चयत्वेन प्रतिवंधकतावादन्तः याद्दारोपे पितृयातेने च प्रति
वंधकत्वमात्मात्मत आहतचेति चाक्षुषादिति। तथान्वाक्षुषादितो किमन्यसेतत्‌ तद्दिषजन्यविपरीतनिश्चयस्यैवनिवर्त्तकतया प्रतिवंधकताभावादि
ति भावः केचित्तु नहीत्यादिना मन्यत्र विशेषएवेत्यस्य प्रत्यक्षपदस्य व्याख्यानानिता दवोषादिकमुक्ताविशेषणद्व्यादेति लौकिकादिमन्यस्य मानत्वे
ति वा तथा हीतितपात्वाक्षुषादिलौकिकमानसेनाप्रत्यादिविपरीतनिश्चयेनविशेषिस्यापि तु उपनीतभानविशेषदर्शना दुः अन्ये तु नेदं तलमितिज्ञानं
नेतरंजनतत्वस्याप्यदर्शनेक षंरजनमितिधीरत्याह। उपनीतभानेत्वेति। तथा च विपरीतदर्शनेन विपरीतनिश्चयेत्यसमाप्रामाण्यपत्र उत्पन्नत्वादित्यस्य सं
नाम्यपेक्षत्वे: एवं साध्याभाववत्वस्य साध्याभावे चेहेत्वन्तरोत्तोरनुपपत्तेरा चक्रहेभिके तो रुचिषपत्वेनपाचकशपंक्तेनतैनतुविषपकेलामिद्धिरितिभावः प
रत्यर्थोपगतः साध्याभाववत्वेतोपरस्यांशंतरवधः ननुतदनुमानादित्येकवचनमत आह के एकत्वेति। एकत्वेनतु तत्तत्वे पृथक्त्वनियव्यभिचारानमिचार
प्रेरेकनिश्चयगोचरत्वेऽपिनक्षतिः नतु पत्र प्रत्येमणीनंतरं वा सम्भवीस्मिचारो लौकिकप्रत्यक्षस्यासिद्धिकातत्र व्यभिचारोहोनत्वेनैव विशेषित्वितासल्लक्षतात्‌ एम
अनन्तपक्षमधेसाध्यामावप्रत्यक्षसमानमतत्त्वात्मगृहीतेतिलासादिति। अनुमितिकारणीभूतपरामर्शविषयीतगपाव्यभिचारादेदोषत्वेनिनुमासादितो विषपता

८८

भावान्तरपावचरामर्शज्ञानेतत्वाकिंचित्करत्वमिति भावः ननुपरामर्शे सामानाधिकरण्यासंसर्गस्यैव व्यभिचारोपिपक्षत्वमक्तत्वापिनाषत्वविरोधित्वमत
आह उक्तेति न व्हेतावश्यकाधम्यहेतौ धोपसाध्यहे तितत्वहेतुपसाध्यव्याप्यसाधन(?)तिमादिमितिभावः सामानाधिकरण्यग्रहत्वेपेक्षमितितत्वए
व्यपतमावरमन्यपाकतात्दितिभावः अनिश्चितत्वं सम्मतेनतानीतदर्शनिश्चयपदसंगः स्यात्‌ प्रमितिकतारित्ति प्रतिवंधकीभूतव्यभिचारज्ञानम
वेत्यवसायमीकस्य व्यभिचारज्ञानस्यासाधारणाप्यपंकदेनात्मसंकल्पत्वादिति प्रेति वंधकीभूतव्यभिचारज्ञानमेपेक्ष्य सापवित्कस्यभिचारज्ञानस्या
भावः उपजीव्यत्वादिति तिश्चयपकार्य्यकारित्वात्मे व्यभिचारज्ञानेऽपनीतत्वादितिभावः नन्वप्रमात्वनिश्चयपदनुतसाध्याभाववनिश्चय
स्यनिश्चयत्वंसंपत्त्येषप्रमात्वग्रहो ऽपि नत्वप्रतस्याह अनतेनेतिएलेनअप्रमतेनज्ञानादर्शनिश्चयपत्रसंगोऽपिनिरस्तः प्रमाणत्वया निश्चितत्वमासावपक्षत्वे व
निश्चयपदस्यकार्य्यकारित्वे। अनन्यथानीदिति। साध्याभावनिश्चयसाध्यानिश्चितत्वमानपक्षे वनिश्चयपदकार्य्यकारित्वाद्वेतत्स्यतदस्यापि सम्बन्धस्य
सर्व्वे नन्वेवंप्रामाण्यभ्रमत्वे पक्षेमतत्वाह। सामानाधिकरण्यलिंग्गपक्षधारणेति। तथा च तत्स्य निश्चयत्वाभ्यंतत्त्वमात्रप्रसक्तापत्तीव्यत्वादिरसूक्तं। तद
लिंगसाध्याभावांशेशसंशयात्मकस्यापिव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिवंधकत्वेतद्वारणाय सामानाधिकरण्यसंशयस्यकिंचित्करत्वादितिभावः उपनीतेति। तद
पेणासाध्यतापासाभावप्रसिद्धिरेवेत्युपनयपपत्तिनानुधावनेनधावनिलाभेगौरवलाघवतत्वानुमितिरितिभावः ननु कुत्रनपोवृद्धिरित्
पत्रपेति अन्नोत्वन्नपत्तत्वकाविशिष्टविरोधि रोपिनोधत्वाप्यनुमितिः तम्भवनीयतत्वस्येवन्याह प्रमुहेति। साध्याप्रसिध्यादिनातत्वार्थमुक्तेके

भम

१८४

रानंउपनयेति। कांचनमयो वह्निरित्युपनयसहकारेणोपमर्थः प्रसिद्धिति। पर्वते शिरिशप्रामवि शेषविशेष्ये विशिषरामिति न्यायेनानुमितिरूपमस्ता नीनुविशिष्टे
वैशिष्ट्यबोधकत्वेनिभो वदः केचित्तु सहकारेणाप्रसिद्धे निपाहं स्फुटतावर्णयति। ननु तादृशविशिष्टस्य हेतोव्यापकता मतोक्तपदविशिष्टस्य बोधकत्वेति।
भेदः केचित्तु सहकारेणामि दे निष्कर्षमप्रतावर्णयन्ति। ननु तादृशविशिष्टहेतोर्व्याप्यानुमितिरिति न्यायमुद्दे निरूपनयेति कांचनमयस्तु मितुपनयेस्य
र्थः प्रसिद्धेति। कांचनमयो वह्निरित्याकारेण प्रसिद्धेनार्थः इतितद्भावः कांचनपत्तेन तन्नेरभावः तेन स्मरणे कांचनमयवह्नित्वेन तथा व्यभि
चारः कांचनमयता वच्छिन्नवत्त्वभाव वच्छिन्नितस्य॥ २ वह्नित्वावच्छिन्नवत्त्वभावववदन्नितरूपवह्नित्वावच्छिन्नमितिज्ञानं प्रतितत्साविरोधित्वादिति
भावः नन्वेवं वैत्रानुमितौ बाधिता धीस्याप्युपनीतभानेपथ्यानुमित्युच्छेदोऽत आह। उपनीतेति। तुल्यमिति। तथा च तत्र बाधिताथेनपपत्तेभानेऽपि
कदोषाभावात्पानुमत्यनीतभानं तथा तत्रापीमर्थः अनुमितावुपनीतभाने बाधितार्थोपनीतोऽयमतस्तत्प्रकारादेवविजयेनवादोषस्तस्मादाह अनुदे
श्येति। पक्षपक्षमकृतसाध्यनिवृत्ता वेद्ध स्यापाः प्रकृतसाध्यांशे आमामायमेव विजयमपोजकंनत्वमुद्देश्यप्रीभजायसंभांशे धीस्वर्धः मत्यमिति ना
रावितिः। नतविशिष्टेरुं तविशिष्यो चरणात्मस्यैवमम्भिज्ञानतेनतस्यततनांशे उपनीतभानत्वादितिभावः नवनुमितावपयुपनयएवतिपामकः कल्पना
मतव्याहतानुमितौ चेति। सानभ्यंतरेति। पदूर्वविशिष्टेप दूपविशिष्टसाध्यकव्याप्यहेतुनाग्रस्तेतत्रूपविशिष्टेनरूपविशिष्टसाध्यस्यभानमित्येवानुमि २८०
तिविषयतांपंनियामकमुपनीतांशे चैतास्त्रसामग्रीतास्येव पक्षतासिध्याचनोपनयादीनांनियामकत्वं स्यकतद्धतिभावः कल्पनासिद्धि मेवमत्राश

पतिमनत्वित्विति। अनुमितौ उपनीतभाने बाधकमप्याह अन्यथेति। एक सत्कापकतान्त्रहवशरेऽन्ने नोपमीनसामिभावस्संयं। वहौतेवह्निहंदेहवतत्ति
त्वं चवनुपनयरस्मा वैतदानीवहूनुमितेरनुभविकत्वतामावस्यचनापसंदेव पर्यंतानुधावर्तनेनिश्चितवह्निमिथाराद्दिति इत्यापत्तिकारणापत्त्यनु
मितवतत्त्वि। उपनयस्य स्वतंत्रमानभावाभावादनुमितितामप्रीत्वा पैमहत्वापत्तिरिति अनुमित्यापत्तिरित्यर्थः कदाचित्पदस्यापतिकुर्व्याद्युत
तत्संपतति संपमहत्वापत्तिरिति नच वतपाविषाभावान्नेत्यापत्तिरितिभावः विशेषतोमहानसीयवह्नित्वादिनातप्रामाति। विशेषतः इति
तिस्पर्थः अपावकारणभावादेवकाप्यामाकोऽपनीतेन विशेषवाधस्यविरोधितत्वकृत्यत इति भावः सामान्यतो वह्नित्वादिना विशेषतो महानसीयवह्नि
त्वादिना वाधः समानेति। नपावमहानसीयवत्त्वभाववत्ये वह्नित्वरूपेणापिनतनवह्निभानमितिभावः॥ इच्छिव्यादीतिपृथिवीत्वप्रकारानु
पाभावनिर्णयेपितरूपवेनतत्संशयाभावितिभावः नन्वनतत्प्रानुभववलानमानप्रकारकत्वेनविरोधितात्स्यानुमितौतसमानविषयत्वेनेवोक्ताः
स्पतन्त्राह। रूपवानिति। अनुत्पत्तिकरूपमित्यत्रस्पर्शादिनच रूपेरूपत्वाभावप्रहात्कृष्यमेतदिनव्याहूपत्वेनेति वह्नितमिति। रूपवानत्वेति संशया
भिमायेणाः अत्रपेरूपत्वसंशयानंतरमीदृशसंशयस्यैवाविर्भावतित्वात्। न्यायोपितमित्यभिमायेणाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपानुमितौ विशेषणाता
नवेद्कमकारकनिश्चयपत्पहेतुत्वादितितद्विषयः तयोः संशयानुमित्योर्विषयः तयोः संशयानुमित्योः ननुप्रतत्त्वाकारकत्वमुपपाद्य नत्वा
ह। दोषवशादिति। संशयेपिनप्रमजनकपित्तादिदोषवशादित्यर्थः स्य भिति। देवतक्कपादेरभावबोधस्यवदेशान्तत्सन्मावत्कवाधस्यत्वेसमान

भा०दी० विषयतेनाप्रतिबंधकत्वस्य व्यभिचारांशे प्रमात्मकबाधस्थलेन दाहस्येति। ननु सपक्षाभाववत्तानंशग्रहप्रत्यक्षानप्रतिबंधक। न च वक्ष्यतेति तेन तन्मुखप्रवृत्तातातत्र
१५४ न व्याहन्येति। अत एव तत्रैव तद्ग्रहे तेन वैयर्थ्यमिति ज्ञानस्य तद्विषयत्वादित्याशयः। न चैवं मता न लोप दृष्टिर्नाप्तौ नित्यं हेतौ वह्निरुद्धमहानस्यौ पक्षविभाज्य प्रतिरूपत्याचेत्
लिंगपरामर्शात्मा सम्यगनुमानज्ञानस्वरूपादिति। विशेषबाधेति। समानप्रकारकत्वामते विशेषणतावच्छेदकतारे समानविषयत्वमतेनतु विशेषबाधसाध्यवत्तारे एव
वह्नित्वेन विशेषसमानप्रसंग इति भावः। समानेति समानाधानं चेत्प्राप्ततिरेवेति भावः। तथा व्याप्तिग्रहाभावेऽपि लाघवज्ञानमेव वह्नि... तेन तु विशेषप्रकार
कत्वात् प्रतीतिनरस्यं स्व विशेष्यवाधादेरनविशेषहेतोरसिद्धिरित्याह। व्यापकतेति। लाघवज्ञानादीत्यादिपदेन प्रसिद्धविशेषबाधपरिग्रहः। पक्षानीव न
प्रतियोगित्वमिति। प्रकारीभवत्येतेनानुपपत्तिः। अन्यथाभावित्वस्य प्रकारीत्वे। व्यापकतावच्छेदकत्वोपेतप्रकारीभूत एवैतेनैव तत्त्वानुमितौ लाघवज्ञानेन
वह्न्याज्ञानफलमितिसूक्ता व्यापकतावच्छेदकको तत्र भानस्यापेक्षितत्वस्य प्रकारत्वाभावे लाघवज्ञानफलमिति दर्शयति। स्वमिसादिनाऽवकृतत्वमपीत्यपि प्रका
रिभवतीत्यनेनाव्यपिननु लाघवधीसहकारेण वह्निगतसाकल्ये कृत्वा दिग्भिन्नत्वमपर्याप्तावच्छेदकत्वप्रयुक्तत्वादेः प्रकारकत्वं तु तत्र स्वतन्त्रमाह अन्यथेति।
ननु मानसज्ञानात्तरमेव तत्र संदेहः अन्यथा तत्र संदेहत्वेन मिश्रस्यैव न तत्र तथाऽस्ता हेत्वनुमितेरस्येति। तादृशोपलब्धपर्याप्तावच्छेदकत्वेन तत्कृत्वादिना पाविन
ति। एवं च ज्ञानोभासमानकारत्वस्य अवच्छेदकविषयतेव तद्विषयत्वे वा कृतांशज्ञानामौ स्वाकारादिति भावः। नपि अपदिशि। फलतिलोपपश्चेव कृत्यमानगत्वा राम
दिति भावः। ततः किमित्यत आह स्यनेति। वह्निमानयमादित्र्यनेन सहाननीय वह्नित्वलाघवज्ञानादिसहकारेण स्यः। विशेषतो विशेष्यप्रकारेण अंतर्भवन्नेव अप्यविरोधेति।

भा०दी० वह्निन्यसत्तापोवाधासां कथ्यं नुक्ता प्रतियोगमनवच्छेदकदेशावच्छिन्नपसत्तापांत्रराह एवमिति लाघवज्ञानवच्छेदकेति च्छित्वा तद्वच्छिन्नपर्वतादेः। प्रसक्तदृत्सर्गः
१५५ अन्यथा तत्सामानाधिकरण्येन हेतुज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वे। गहीनेति। यागासिद्धेऽवसत्तावच्छेदकताव च्छेदेन हेतुमानं प्रतिविशेषि ताटिति भावः। प्रकृतेऽपि भा
गासिद्धिदर्शनव्यत्रिन च शिष्यरेति। भेदादिति पृथिवीतावच्छिन्नेषु पावकत्वरूपपीतत्वहेत्वाद्रूपादिभानं तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरिति अनन्तिरिक्त
इति तत्त्वपर्यंतं तत्रचमवच्छेदकत्वं। अत एव रात्रितावच्छेदेन संयोगादिवत्तद्विशिष्टप्रवच्छेदेन च तत्वादिभानं तदवच्छेदेन साध्यसिद्धिरिति अत्र एवत्वं चरम्परादिति भे
दः। तथा चान तिरिक्तइति तत्र पावच्छेदकत्वत्तदवच्छिन्नानुमितिप्रति तदवच्छिन्नहेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुत्वेपि तत्रपसं तेषु कृतबदवच्छिन्नानुमितिं प्रति न तस्य
हेतुत्वे कल्पनीय मिति भावः। ननु तत्रापि तदेवाऽनिपामकं कुल्यतामस्य पावच्छेदकाधावृत्तत्वे तत्राप्यनुमित्यादेरपवत्ततौ भागासिद्धिरदोषत्वमेवेत्यत आह। शिर
वच्छेदेन वह्निसिद्धिं प्रति तदवच्छेदेन धूमादिज्ञानस्य हेतुत्वमभ्युपगम्यात्। अन्यथा वच्छिन्नेति। ततेन तत्र वच्छिन्नहेतिसंघ। ननु भागासिद्धेः स्वदाती ताभावेऽपि तत्संग
कल्पने तुमत आह। संकोचेपीति। वह्निकोटौ भासिभ्यो ज्ञानसंकरादिति। तस्येव हेतवा भासभेदकल्पनागौरवादिति भावः। ननु वह्निसंकल्पने तेऽपि तामाताकल्पे रागा
श्रीलाकल्पस्य व्यवस्थापनेऽपि हेतोर्वह्निमानित्यादिप्रसिद्धिव्यक्तोपवह्निमपेक्षितमतोवस्तुसं कल्पमेवाह। कलत्वेति गगनोस्तदितरवच्छिन्नानना प्रकृतत्वानदवच्छे
देनऽरागादिहेतुमत्वेऽपि तत्तदवच्छेदेनवत्वावनुमितित्वाभावएव दोष इति भावः। उदाहरणान्तरमाह कृषिसंयोगेति ननु सत्वे च पक्षतावच्छेदकसामाना राम०
धिकरण्येनानुमितिः तत्तदवच्छेदकविनष्टेऽवकारणत्वाभावाद्दनकारणाभावादेककार्योपमजोन ताद्दशता बहुरूपविरोधित्वमत आह। अत च वेति। अनेतुभत्रासिद्धिति

मनं मनिकारणाद्यावल्लिङ्गवदात्मनोऽमनस्त्वमिति लिङ्गकारणस्यापि तद्भिन्नात्मत्वं स्यादनुपेत्य व्यभिचार इति भावः। परिहरति तज्जन्यानुमानत्वेनेति दोषादेर्हेतुत्वेति। ननु पा
क्षमनुमितौ तात्पर्यदोषसमानाधिकरणेन दृष्टाभावः कारणमिति भावः अप्रयोजकत्वादिति भावः लाघवेन तादृशकारणे व्यापकतानवच्छेदकत्वे कारणतानवच्छेदकत्वेनेति भ
सिद्धविशेषणतया च सहकारिणा तादृशतत्त्वेनेति तादृशेन तेन तत्तदनुमितिमात्रे भूतविशेषपरामर्शे प्रयोजनत्वाभावादिति। इदं च योग्यतादिविरहदशायां नानुमित्यभिचारा
रणे पक्षतारहस्यं तत्र स्वमिति विशिष्टेति विशेषणेन तेन तदनुमितिरिति भावः अत्र वह्निमत्त्वसमानाधिकरणत्वेन साध्यवत्तया च
निमानुमितिमात्रत्वेनानुमानानुपयोगेन तदनुरोधेन कारणतावच्छेदकत्वमिति भावः। ननु मितिकाले वह्निनिश्चयेनैव तदनुमानानुपपत्तिरिति तत्र अपि व्यभिचा
रित्वमनुपपन्नमिति चेत्कथं तत्साध्यवत्त्वावगाहिनी अनुमितिरिति। प्रतियोगिसमानाधिकरणः सम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन अवच्छिन्नाभावस्य
वच्छिन्नाभावप्रतियोगिता प्रसिद्धा तद्भावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसत्त्वे अत्रासत्त्वमित्यर्थः। अत्रानुमितिसामग्र्यभावे तादात्म्येन व्यापकतानवच्छेदकत्वमेव मत
प्रत्यक्षस्यानुमितिसामग्र्यां पूर्ववृत्तिभावात्। प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन कारणत्वमिति भावः। ननु व्याप्तिज्ञानाभावाद् व्यभिचारस्तदा अपि पक्षतापक्ष
तापक्षताविरोधिनामनुमित्यभावे सिद्धेः प्रागभावादिना तत्रोपपादनं कथमनुपपन्नमत आह। प्रागभावेति। ननु प्रागभावाधिकरणे। सत्ताभावसत्त्वाद् भिन्नत्वे मत
माह। तदेतदिति प्रतियोगिवृत्तिकरणस्य। तदानीं प्रागभावकालेऽप्रामाण्यादिना सम्मतत्वं प्रागभावविरहेण तन्निरासस्तादृशस्तादृशेति भावः। तत्प्रागभावावच्छिन्नेनेत्य
र्थकेनार्थमत्र तत्साध्यानुमानत्वेन वह्निमत्तां प्रति तादात्म्यं तस्य प्रामाण्यापत्ति। अत एव इति प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः प्रतियोगिनव च्छेदकत्वा

६

भा०
तथा चानुमित्यनुरोधात्कार्यकारणभावे अनुमित्यपेक्षेति भावः। अत्र व्यापकतावच्छेदकत्वं स्वव्याप्यकत्वमनुमितित्वं तदवच्छेदकत्वानुमिति
मानं। न च व्यापकतावच्छेदकसंयोगादेरपि तत्त्वेन तस्य व्याधिकरणमिति प्रामाण्यादिति वाच्यम्। तथा सति संयोगेन व्यापकतावच्छेदकत्वापत्तावनुमितिमत्त्वं
१८५ ग्रा हेतिरेव पक्षत्वे वह्निमानिति अनुमित्यनन्तरं व्यापकतावच्छेदेन वह्निसंदेहाभावात् तज्ज्ञानान्तरकल्पने च गौरवात् तस्मात् अनुमितित्वावच्छेदकत्वे
हं वंशेन तदनुमानानुमितावत्र व्याप्त्यनुरोधेन प्रमाणस्यैव संयोगादित्वेन विशिष्टज्ञानोपयोगत्वं मत्समानत्वेन कारणतावच्छेदकव्यापकत्वादिति
भावः। केचित्तु। तद्वत्वावच्छेदकत्वावच्छिन्नसमवायेन सर्वत्र सम्बन्धेन कार्यकारणभावे तत्साध्यवत्तावच्छेदकीभूतसंयोगेनेति व्यापकत्वमित्याहुः
ननु सिद्धान्ते कर्मणः कारणत्वेन जन्मनः शरीरत्वेन जन्यविशेष्यत्वमवच्छेदकसम्बन्धः तत्र शरीरजन्यत्वसाधनप्रतियोगितावच्छेदकसम्ब
न्धेन साध्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नसाधनव्यापकत्वादिति मूलमसंगतमत आह। साध्यमितीति ननु च कृतकत्वाभावे कृतकत्वस्य साध्याभावसमानाधिकरणत्वेन साध्यते
कथं व्यापकत्वमत आह। तदुक्तम् तत्राह। शरीरसहकारिनिकटजन्यत्वमिति। कृतजन्यतावच्छिन्नमिति शरीरस्य कृतजन्यत्वसमानाधिकरणस्य व्याप्यत्वादिति १८६
भावः। ननु साध्यसमानाधिकरणव्यापकत्वे कथमस्य तथोपाधित्वमत आह। तथा चेति। विशिष्टविशेष्यानुमितिपाठकाले पक्षतावच्छेदकसंशयेऽनुमितिः साध्यत्वं निर
पाधिकत्वादिति व्याप्तिमात्रेणैव विशेष्यत्वसाधनविशेष्यत्वमनुपाधिविशिष्टे च विशेष्यत्वेनैतन्ननु वह्नीति आशंक्यानुमितेः विशिष्टे च विशेष्यत्वमत्ता
भिप्रेत्य समाधत्ते साधनव्यापकत्वादिति। नीलविशिष्टे धूमे विशेष्यत्वस्योपाधिसत्त्वेन निरुपाधिकत्वं साधनव्यापकत्वादित्यविशेष्यत्वपक्षस्यानुमानमादिकं हेतु
र्तान्तरोपेक्षितं प्रत्याख्येति संक्षेपः॥ इति श्री महामहोपाध्यायश्री सिद्धान्तवागीश भट्टाचार्यकृतं गदाधरभट्टाचार्यविरचितानुमानदीधितिव्याख्या समाप्तः

१०२

521

इस्तुतारांर्घ